

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№2 (105)

2006 йил, феврал

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЊНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

У.С. МОЭМ. Ой ва сариқ чақа . Роман.....	3
УМАРАЛИ НОРМАТОВ. Дил сўзлари	60
ЭРКИН АЪЗАМ. Сув ёқалаб . Киноқисса.....	68

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ПЕРСИ БИШИ ШЕЛЛИ. Хаёлларга бўламан асир	63
---	----

ДРАМА

ИВАН БУКОВЧАН. Қотил юраги . Пьеса.....	87
--	----

МОЗИЙДАН САДОЛАР

АБДУЛЛА ОЛИМ. Амир Темурунинг сирли узуги	118
--	-----

НАВОИЙХОНЛИК

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ғазаллар	121
Н.И.КОНРАД. Ренессанс ва Навоий	123
Е.Э.БЕРТЕЛЬС. Навоий ва Шарқ адабиёти	135
РАЪНО ИБРОҲИМОВА. Даҳонинг буюк орзулари	142

ТОШКЕНТ
ФЕВРАЛ

ПУБЛИЦИСТИКА
В.БУРОВ, В.ФЕДОТОВА. «Ислоҳотнинг олтин қондаси».....148

БОБУРХОНЛИК
ҚАМЧИБЕК КЕНЖА. Шоҳ Бобур изидан.....152
ҲАСАН ҚУДРАТИЛЛАЕВ. «Муниг зарари туркка ва мўғулга мусовийдур»...159

ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ
Сўровна.....163

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА
ТОРН СМИТ. Миллионер ва жодугар ойимча. Роман.....169
А.Ҳ.МУФТИЎҒЛИ. Алпарслон эртаги.....202

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қудус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 2. 2006.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Н.ИБРОҲИМОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теришга берилди 5.1.2006 й. Босишга руҳсат этилди 27.02.2006 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. А-408 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2006 й.

Уильям Сомерсет МОЭМ

Ой ва сарик чақа

Роман

Ўттиз биринчи боб

Эртасига қанчалик қолинг-қолинг дейишимга қарамасдан Струве уйимдан чиқиб кетди. Мендан устахонасига бориб чамадонини келтириб беришимни илтимос қилди, лекин у чамадонни олишга фақат ўзи боришини истаётганини айтди. Менимча, у уйдагилар нарсаларини йиғиштиришмаганига, шу баҳонада яна бир маротаба хотинини кўришга, эҳтимол, ўзи билан бирга бўлишга кўндиришига умид қиларди. Лекин у нарсаларини пастдан, бино назоратчисининг хонасидан топди. Назоратчи аёл Бланш уйда йўқлигини айтди. Чамаси Струве аламларини бу аёл олдида тўкиб солишдан ўзини тия олмади. У кўринган одамга дард-аламларини айтар, ҳамдардлик билдиришларини кутар, лекин бошқалар унинг устидан кулишарди, холос.

Дирк ўзини аҳмоқона тугарди. Хотинининг қай маҳалда харид учун ўтишини билган ва узоқ вақт мобайнида уни кўрмасдан юришга чидай олмаган Дирк бир куни кўчада панада Бланшни пойлаб турди. Хотини у билан гаплашишни хоҳламади. Лекин уни лоақал эшитишни илтижо қилди. У минғирлаб қачонлардир айтган, хафа қилиши мумкин бўлган сўзлари учун кечирим сўради, ҳамон уни чин юракдан севишини изҳор этди, яна бирга бўлишни илтижо қилди. Аёл жавоб бермас, орқасига қарамасдан тобора илгарилаб борарди. Кўз ўнгимга Дирк семиз оёқлари билан ҳаллослаб хотинининг орқасидан югургилагани намоён бўлди. Тез юргани туфайли нафаслари тикилиб, ўзининг бахтсизлигини гапирар, раҳм қилишини ўтинар, кечиргудай бўлса, у истаган нарсасини амалга оширишини айтарди. У хотинини ўзи билан узоқ-узоқларга кетишга ялиниб қистар, шундай қилсак Стриклендни эсингдан чиқариб юборасан, дерди. Бу бемаъни манзарани менга гапириб берганда ўзимни тутиб туролмадим. Ўз қадр-қимматини бу қадар ҳам ерга уриш бўладими! У ўз хотинининг нафратини кўзгатиши мумкин бўлган ҳамма ишни қилди. Зеро хотин кишининг газабидан кўра кучлироқ газаб йўқ дунёда. Бундай вақтда аёл кишида эрига нисбатан ҳеч қандай раҳм-шафқат қолмайди, жиловсиз нафратгина қолади, холос. Бланш Струве тўсатдан тўхтади-да, эрининг башарасига қулочкашлаб тортиб юборди. Кейин унинг саросимага тушиб қолганидан фойдаланиб, тепага, устахонага югургилаб чиқиб кетди. Бирор сўз ҳам айтмади.

Струве бу ҳодисани менга сўзлаб бераётганида бамисоли ўша тарсаки оғригини қайтадан ҳис этгандай юзини ушлаб қўйди. Шу дақиқадаги кўриниши жуда афтодаҳол бўлиб, одамнинг раҳмини келтирарди. У калтаклаб ташланган мактаб ўқувчисига ўхшарди. Чин юракдан унга раҳмим келарди, лекин кулгидан ўзимни аранг тутиб турардим.

Кейин у ҳар куни хотини майда-чуйда харид қиладиган дўконлар олдида изгишни одат қилди. У бундай пайтларда ё кўчаниннг нариги томони, ё бўлмаса,

Охири. Боши биринчи сонда.

йўл ёқасидаги бирор бурчақда биқиниб турар, ёнгинасидан ўтиб кетаётган хотинини жимгина кузатарди. Эндиликда аёл билан гаплашишга журъат эта олмас, юрагидаги бутун илтижоларини нигоҳида ифодалашга ҳаракат қиларди. Чамаси, у изтироб чекаётган афтодаҳол кўриниши билан аёлнинг раҳмини келпиришига умид боғларди. Аёл эса уни пайқамасди ҳам. Бошқа йўлдан юришга, харид қилиш пайтларини ўзгартиришга ҳам уринмасди. Унинг бепарволиги ўта шафқатсизлигининг натижаси эди. Ҳатто унга азоб бериш аёлга хуш ёқармикан деган хаёлга бориш мумкин эди. Аёл уни бунчалик ёмон кўришининг сабабини тушуна олмасдим.

Мен Струведан эс-ҳушингни йиғиб ол, деб ялинардим. Бунчалик латта бўлиш мумкин эмас-ку, ахир, деб ёзғирардим!

— Бу нарса яхшиликка олиб келмайди, — дердим унга, — бундан кўра хотинингни яхшилаб бир дўшпосласанг, сени масхара қилиши барҳам тошган бўларди.

— Мен унга вақтинча уйига жўнаб кетишни маслаҳат бердим. У кўпинча менга Голландия шимолидаги тинчгина шаҳарча тўғрисида, ота-оналари шу шаҳарчада ҳамон камтарона ҳаёт кечириб туришгани ҳақида гапириб берарди. Отаси дурадгор экан. Уларнинг қизил гиштли шинамгина уйлари эски канал бўйига қурилган экан. У жойнинг кўчалари кенг ва деярли одам ўтмаслигини гапириб берарди. Мана икки юз йилдирки, шаҳар ўлик шаҳар тусини оларди, лекин уйлар яхши замонлардан ёдгорлик сифатида улуғвор соддалигини сақлаб қолганди. Бу уйларда бир замонлар бадавлат савдогарлар хотиржам ва фаровон ҳаёт кечирганлар, ўз молларини олис Ҳиндистонга жўнатганлар. Анча охори кетган бинолардан ҳамон бахтли кунларнинг ҳиди анқиб тургандай. Канал соҳили бўйлаб юрилса ҳамон шамол тегирмони турган, сигирлар эринибгина майса чимдиётган ям-яшил майдонларга чиқилади. Назаримда, бу жойларда Дирк Струве болалик хотираларига берилиб, содир бўлган бахтсиз ҳодисаларни унутадигандай туюларди. Лекин у бу ердан кетишни истамасди.

— Ҳар эҳтимолга қарши мен шу ерда бўлиб туришим керак. Бирор кор-ҳол рўй берса, мен унга керак бўлиб қолишим мумкин. Ўшанда бу ерда бўлмасам, унинг ҳоли не кечади?

— Сенинча, қандай ҳодиса рўй бериши мумкин?

— Билмадим, лекин жудаям қўрқиб кетяпман.

Мен елкамни қисиб қўйдим.

Шунчалик бахтсиз кунларини кечираётганига қарамай, Дирк Струве ҳамон қувноқ шахс бўлиб қолаётганди. Озроқ бўлса-да, озиб, ранги кетиб қолганда ҳам эҳтимол бировларнинг раҳми келган бўлармиди. Лекин унда заррача ўзгариш рўй бермади, ҳамон у шардай дум-думалоқ, қип-қизил юзлари худди обдон пишган олмадай яттиларди. Аввалги башанг кийиниши ҳам заррача ўзгармаганди. Одатдагидай, чиройли тикилган қора костюми, кичикроқ келиб қолган ва шу боисдан бошига кўндирганида кулгили ва қовушиқсиз кўринадиган қалпоғини кийиб юрарди. Дирк барча кўргиликларига қарамай, тор келиб қолган эскироқ шимидан энди воз кечганди. Ҳозир у ҳар қачонгидан кўра иши ўнгидан келаётган гумаштага ўхшаб кетарди. Инсоннинг ташқи кўриниши билан ички дунёси бир-бирига мутаносиб бўлмаса галати бўларкан. Диркнинг нозик ва олижаноб қалби бўлиб, ҳаракатлари қизиқчиларниқига ўхшаб кетарди, гўзалликни беҳато ҳис этса-да, бемаъни расмлар чизарди. Ҳавас қилгудай назокатли бўлишига қарамай, совуқ қилиқлардан холи эмасди. Бировларнинг ишига ўтакетган даражада жонкуярлик билан ёндошгани ҳолда ўз ишларига бепарво эди. Табиат ўз ҳазилини шу одамда синаб кўрмоқчидай бир одам қиёфасида шунчалик қарама-қарши хусусиятларни жобажо этганди.

Ўттиз иккинчи боб

Стриклендни кўрмаганимга бир ойдан ошди. Мен ундан нафратланардим, имконияти топилгудай бўлса бу туйғуларимни унинг башарасига очиқ-ойдин айтган бўлардим. Лекин шу мақсадгагина уни қилириб топиш назаримда ортиқча туюларди. Мен ўзимни ҳаммавақт ҳам ахлоқий камолот учун курашувчи

сифатида кўрсатишдан ийманганман. Агар шундай қилинса одам ўзига бино қўйган кимсага айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Юмор туйғусидан маҳрум бўлмаган одам учун бу ғоят ёқимсиздир. Ўзимни кулгилироқ қиёфада кўрсатишга таваккал қилгудай бўлсам, бу ҳолат унча-мунча арзимайдиган нарса эвазига бўлмайди. Стриклендга эса заҳарханда тўғрилиқ хусусияти хос эди.

Лекин бир куни кечқурун Клиши кўчасидаги Стрикленд ёқтирадиган, эндиликда мен кирмай қўйган қаҳвахона ёнидан ўтиб борарканман, у билан рўбарў келиб қолдим. У ёлғиз эмас, Бланш Струве билан бирга эди. Улар, одатда, Стрикленд ўтирадиган бурчакдаги стол томон боришарди.

— Жин урсин сизни, шунча вақтдан бери қаерларда сандироқлаб юрибсиз. Сизларни кетиб қолгансизлар деб ўйловдим. — Сўзимнинг оҳангидан Стрикленд у билан гаплашишни истамаётганимни сизди. У билан илтифотли муомала қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди.

— Йўқ, — қуруққина жавоб берди у, — ҳеч қаёққа кетганим йўқ.

— Ундай бўлса нега бу ерга келмадингиз?

— Парижда соатлаб лақиллашиб ўтирадиган қаҳвахоналар кўп.

Бланш менга қўл узатиб, оқшом хайрли бўлишини тилади. Мен негадир у жуда ўзгариб кетган деб ўйлагандим. Лекин мен унинг энида кўриб ўрганганим бежирим ва камгарона кулранг кўйлақда эди. Аёл ҳамон одамга Струве уйидаги турмуш ишлари билан андармон вақтидагидек хокисор кўзлари билан қараб турарди.

— Юринг, шахмат ўйнаймиз, — таклиф қилди Стрикленд.

Негалигини билмадим-у, аммо унинг таклифини рад эта олмадим, қовоғимни солганча Стрикленд доимо ўтирадиган стол томон юрдим. У шахматни келтиришларини буюрди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзларини худди ҳеч нарса содир бўлмагандай тутишарди. Ўзимни бундан бошқача тутишим аҳмоқона иш бўлишини ҳис этдим. Струве хоним қимир этмай ўйинимизни томоша қилиб ўтирарди. Аёл миқ этмасди, лекин у ҳаммавақт ҳам шунақа камгап эди. Мен унинг лабларига қарадим. Эҳтимол, бу лабларга қараб у нималар тўғрисида ўйлаётганини англаб оларман? Мен унинг кўзларида кўрқув ва изтироб соя солмаяптимикин, деб пешонасидаги чизиқлар биздан яшириб турган ҳаяжонини сездириб қўймасмикин деб қузатардим. Унинг юз ифодасидан ҳеч нарса англаб бўлмас ва ниқоб кийиб олганга ўхшарди. Қўлларини тиззаларига қўйганча қимирламай ўтирарди. Мен унинг ўта эҳтиросли аёл эканлигини билиб олгандим. Хотинига ниҳоятда садоқатли Диркнинг бошига солган даҳшатли зарбага қараганда у беқиёс шиддаткор ва шафқатсиз бўла олишини ҳам кўрсатганди. У оққўнгил эрининг ишончли ва фаровон уйидан воз кеча олишдек таваккалчиликка журъат этган аёл эди. Агар унинг жонкуяр ва гамхўр уй соҳибаси, ўз хонадонини намунали бошқарган аёллиги эста олинса, ўйламай иш тутгани, доимо муҳтожлик ва азоб-уқубатлар билан яшашга жазм этгани янада ажойиб туюлади. Чамаси, бу аёл жуда ҳам мураккаб инсон эди.

Бу учрашув мени жуда ҳаяжонлантириб юборди, саросимага тушдим, сўнг ўзимни қўлга олиб, эътиборимни ўйинга қаратдим. Мен доимо Стриклендни ютишга интилардим. Стрикленд ютқизган одамни мазах қиладиган ўйинчилар сирасига кирарди. Галабадан кейин ўз тантанасини ошкора ифодалашни мағлубият аламини янада орттирарди. Лекин унга тан бермоқ керак — ўз мағлубиятини эса бамайлихотир ортиқча изтиробларсиз қабул қиларди. Ютганида ғоят ёқимсиз бўлиб кетадиган Стрикленд мағлуб бўлганида ғоят мулоийм тортарди. Одам ўйин пайтида намоён бўлади деб ҳисобловчилар бундан нозик хулосалар чиқаришлари мумкин эди.

Ўйин тамом бўлгач, мен официанткани чақириб, ичган нарсаларимизнинг ҳақини тўладим-да, чиқиб кетдим. Учрашувимиз жуда зерикарли ўтди. Бу ерда айтилган бирор сўз ҳам фантазиямга озиқ бермади. Айтган гапларимнинг бирортаси ҳам улар томонидан қўллаб-қувватланмади. Мен жумбоқни ечолмай ҳайрон эдим. Уларнинг ҳаёти қандай кечади? Бу икки одам устахонада нималар тўғрисида гаплашишаётганини эшитганимдайди. Хаёлимга бирор жўялироқ фикр келмасди.

Ўттиз учинчи боб

- Икки кундан кейин Дирк Струве уйимга кириб келди.
- Айтишларига қараганда сен Бланшни кўрибсан, — пўнғиллади у.
- Қаердан эшитдинг буни?
- Бир одам сени у билан биргаликда қаҳвахонада кўрибди. Буни нега менга гапирмадинг?
- Сени хафа қилмоқчи эмасдим.
- Бемаъни гап. Мен у ҳақидаги ҳамма нарсани, ҳатто энг азимайдигандай туюладиган ҳар бир тафсилотни билишни хоҳлашимдан хабардорсан-ку.
- Мен унинг саволига жавоб қайтаришга тараддудландим.
- Унинг кўриниши қанақа?
- Ҳечам ўзгармабди.
- Сенингча, бахтиёр кўриняптими?
- Мен елкамни қисдим.
- Сенга нимасини ҳам айтардим. Биз қаҳвахонада ўтириб шахмат ўйнадик.
- Мен у билан бир оғиз ҳам гаплашмадим.
- Юздан қандай кайфиятдалиги кўринмаяптими?
- Мен бошимни қимирлатдим. Аёл бирор сўз билан ҳам, юз ифодаси билан ҳам ўз туйғуларини ошқор қилмаганлигини қайтаришга тўғри келди. Ўзини ажойиб тарзда қўлга ола билишини Дирк мендан кўра яхшироқ биларди.
- Эҳ, мен жудаям кўрқаяпман. Мен бирор даҳшатли кор-хол рўй беради-ю, унга ёрдам беролмай қолишимга ишонаман.
- Қандай ҳодиса рўй бериши мумкин? — суриштирдим мен.
- Билмадим, — нола қилди у қўллари билан бошини сикқанча. — Қандайдир даҳшатли фалокат рўй беришини сезиб турибман.
- Струве ҳаммавақт ҳам сал нарсага ҳаяжонланиб кетарди, лекин ҳозир айниқса, ўзини йўқотиб қўйган, шу боис ҳеч қандай фикрга қулоқ солмасди. Мен тез орада Бланш Стрикленддан тоқати тоқ бўлади деб ўйлардим. Нима эксанг шуни ўрасан деб бежиз айтишмаган-ку. Одамлар кўпинча ўз бошларига турли фалокатларни ёғдириш учун қўлларидан келган барча ишларни амалга оширишади-да, кейинчалик ўз ақлсизликларининг касофатидан бир амаллаб қутулиб қолишади. Бланш охир-оқибатда Стрикленд билан аразлашиб қолади-да, ўз эрининг ёнига қайтади. Шу нарсани кутиб ўтирган эри эса уни дарҳол кечириб, ўтган ишларни унутиб юборади. Тўғриси айтсам, аёл менда на ижобий ва на салбий туйғу уйғота олди.
- Шундай бўлиши мумкин, ахир сен уни севмайсан-ку, — такрорларди Струве.
- Нега энди уни бахтсиз деб хаёл қилаяпсан? Менга маълум бўлишича, улар дурустгина ҳаёт кечиришаётган экан.
- Струве менга ғамгузор кўзлари билан тикилди.
- Сенга бу нарсаларнинг заррача аҳамияти йўқ, мен учун жудаям муҳим. Ўйламай айтиб юборган гапимга пушаймон бўлдим.
- Эҳтимол, бир илтимосимни бажо келтира оларсан? — деди Дирк.
- Бажонидил.
- Менинг номимдан Бланшга хат ёзсанг.
- Бундай хатни ўзинг ёза олмайсанми?
- Мен бир неча марта ёздим. Лекин уларга жавоб ололмадим. У хатимни ўқиб ҳам кўрмайди, чоғи.
- Сен аёллар қизиқувчан бўлишларини унутиб қўйяпсан, шекилли. Наҳотки, хатларни ўқиб кўрмаган деб ўйлайсан?
- Ҳа, ўқиб кўрмаган, меники бўлганлиги учун ўқиб кўрмаган.
- Мен унга қарадим. Дирк ерга қаради. Унинг жавоби менга ўзини ғоят таҳқирловчи жавоб бўлиб туюлди. Дирк хотини учун ҳатто хатини очиб кўришга арзимайдиган одамга айланганини биларди.
- Кейинроқ бўлса ҳам хотининг бағрингга яна қайтиб келишига ишонасанми?
- У билан бирор кор-хол рўй берса, менга истаган пайтида бемалол суяниши мумкинлигини билиб қўйсин.
- Мен ёнимдан бир варақ қоғоз чиқардим.

— Нима ёзишим кераклигини аниқроқ гапир.

Мен шундай ёздим:

“Қимматли Струве хоним!

Дирк истаган пайтингизда зарурият туғилгудай бўлса ёрдамга тайёр эканлигини сизга билдириб қўйишимни илтимос қилди. Бўлиб ўтган ҳодисалар туфайли у сиздан заррача хафа эмас. У ҳамон сизни севади. Сиз уни қуйидаги

Ўттиз тўртинчи боб

Гарчи Стрикленд ва Бланш жуфтлиги алал-оқибатда хайрли тугамаслигини Струведан яхшироқ билсам-да, фожиа билан якун топишини кўз олдимга келтира олмасдим. Дим ва иссиқ ёз кириб келди. Толиққан асаблар ҳатто кечалари ҳам ҳордиқ чиқара олмасди. Қуёш тафти билан обдон қизиган кўчалар йиғиб олган бутун ҳароратини қайтармоқчига ўхшар, йўловчилар аранг оёқларини судраб сайр қилишарди. Мен анчадан бери Стриклендни кўрмасдим. Бошқа ишлар билан банд бўлиб, у тўғрисида бутунлай ўйламай қўйдим. Дирк ҳасрат-надоматлари билан жонимга тегди, уни ҳам учратмасликка ҳаракат қилдим. Бу нохуш тарих эди, бундан буён уни ўйламасликка интилардим.

Кунларнинг бирида, эрта тонг пижама кийиб олиб ишлаб ўтирардим. Хаёлларим узоқ-узоқларда сайр этарди, кўз олдимда Бретанининг серқуёш кўрфазларию денгизнинг ёқимли шабадаси. Ёнимдаги стол устида сутли қаҳва қуюлган финжон ва ҳали еб тугатилмаган печенье турарди. Уни кундалик одатимиз бўйича бино назоратчиси бўлган аёл келтирганди. Орқамдаги хонада назоратчи аёлнинг ивириб юргани эшитилиб турарди. Эшик кўнгироғи чалинди. Аёл эшикни очди, Струвенинг овози эшитилиб, менинг бор-йўқлигимни суриштирди. Ўрнимдан турмасдан унга бақирдим: “Киравер!” У хонага отилиб кириб ўзини менга ташлади.

— У ўзини ўлдирибди, — деди бўғиқ овоз билан.

— Нима деяпсан ўзи? — ҳайратдан бақириб юбордим.

Струвенинг лаби қимирларди-ю, аммо бирор сўзи ҳам эшитилмасди. Кейин у телба одамдек нималарнидир валдиради. Юрагим орқамга тортиб кетди, негалигини билмайман-у, тўсатдан жаҳлим чиқди.

— Ўзингни қўлга олчанг-чи! Калла деб нимани кўтариб юрибсан? У зўр бериб нималарнидир тушунтирмоқчи бўларди-ю, бирорта сўзи эшитилмасди. Худди сўзлаш қобилиятини йўқотиб қўйгандек эди. Негалигини ўзим ҳам тушунмаган ҳолда елкаларидан ушлаб уни силкита бошладим. Кейинчалик бу ишимни эслаб, албатта, ўзимдан хафа бўлдим. Лекин кейинги вақтдаги уйқусиз тунлар асабларимни мен ўйлагандан ҳам кўра кўпроқ қақшатиб юборган экан, шекилли.

— Ўтириб олай, ахир, — ниҳоят ҳансираб гапирди у.

Мен “Сен—Гальмье” сувидан стаканга қуйиб унга узатмоқчи эдим. Лекин худди гўдакларга сув ичиргандек стаканни лабларига тутиб ичиришимга тўғри келди. У биринчи қулгумни аранг ютди, бир неча томчиси қўйлагига тўкилди.

— Ким ўзини ўлдириди?

Нега бу саволни берганимни ўзим ҳам билмасдим. Ким ҳақида гап бораётгани шундоқ ҳам аён эди-ку.

У ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди.

Кеча кечқурун улар жанжаллашиб қолишибди. Стрикленд уйдан чиқиб кетибди.

— Хотининг ўлибдими?

— Йўқ, уни касалхонага олиб кетишибди.

— Бўлмаса нималар деб алжирадинг? — қичқириб юбордим. — Нега у ўзини ўлдирибди деб айтдинг?

— Мендан жаҳлинг чиқмасин. Мен билан бундай муомала қилсанг ҳеч нарсани гапириб беролмай қоламан.

Мен ўзимни қўлга олиш учун қўлларимни қаттиқ қисдим, ҳатто кулишга ҳам уриниб кўрдим.

— Кечирасан. Сени шошираётганим йўқ. Ўткангни босиб ол-да, нималар бўлганини тартиб билан гапириб бер.

Диркнинг кўм-кўк думалоқ кўзларидан роса кўрқиб кетгани кўриниб турарди. Кўзойнак орқасидан улар янада даҳшатлироқ туюларди.

— Бино назоратчиси бўлган аёл хатни бериш учун юқори қаватга кўтарилибди. Кўнғироқни босганда эшикни очишмабди, ичкаридан нола овозлари эшитилибди. Эшик ичкаридан қулфланмаган экан, шу боис уйга кирибди. Бланш каравотда ётганмиш, стол устида эса шовул кислотали шиша ётганмиш.

Струве қўллари билан юзини чангаллаганча ҳиқиллаб у ёқдан-бу ёққа юрарди.

— У ўзини билармиди?

— Ҳа. Эҳ, сен унинг қанчалар қийналганини билсанг эди! Мен бунга чидай олмайман. Сираям чидай олмайман!

У бор овози билан нола қилди.

— Жин урсин сени. Сен чидай олмайдиган нарсанинг ўзи йўқ бу ерда.

— Нақадар шафқатсизсан-а!

— Кейин нима бўлди?

— Улар докторни топиб келишга, менга ва полицияга хабар қилишга одам юборишибди. Мен аллақачон бино назоратчисига йигирма франк қистириб, бирор ҳодиса рўй бергудай бўлса, дарҳол хабар қилишларини тайинлагандим. — У чуқур нафас олди, мен бу ҳодиса баёнини давом эттириш унга ниҳоятда оғир бўлаётганини тушундим. — Мен уйга кириб келганимда хотиним мен билан гаплашишни истамасди. Уларга мени уйдан ҳайлаб чиқаришларини буюрди. Мен бўлиб ўтган барча воқеаларни унутганим ҳақида қасам ичдим, лекин у сўзларимга қулоқ солмасди. У бошини деворга уришга ҳаракат қиларди. Доктор унинг ёнида қолишим ножоизлигини айтди. У эса ҳамон: “Чиқариб юборинглар!” деб қайтарарди. Мен ётоқхонадан чиқиб устахонада пойлаб турдим. Тиббий арава келиб, беморни замбилга ётқизишганда хотиним менинг ҳамон шу ердалигимни билмаслиги учун ошхонага чиқиб туришимни буюришди.

Струве ўзи билан биргаликда касалхонага бориб келишимни истаётганди. Кийинаётган вақтимда Бланшнинг алоҳида хонага ётқизганини ва шу йўл билан уни касалхона ғовур-ғувуридан холи қилганини гапириб берди. Йўлда кетаётганимизда мен унга нима учун зарур бўлиб қолганимни тушунтирди. Агар у яна мен билан гаплашишни истамаса, олдига сен кирасан, деди. Ҳамон уни севишини, бу ишларни ҳеч қачон таъна қилмаслигини, фақатгина унга ёрдам беришни хошлашини тушунтиришимни мендан илтижо қилди. Бунинг эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслигини, уйга қайтишга мажбурламаслигини, тамомила эркин ҳаракат қилиши мумкинлигини айтишни тайинлади.

Биз касалхонага етиб келдик. Тунд ва нохуш бинони кўришингиз биланоқ, юрагингиз орқага тортиб кетарди. Қатор одамлардан обдон суриштириб, жуда кўп зинапоя ва йўлақлардан юриб, ниҳоят даволовчи врачни топди. У бемор ҳаддан зиёд ҳолдан тойганини, бугун ҳеч кимни қабул қила олмаслигини эълон қилди. Соқол қўйган, паст бўйли, оқ халат кийган врач учун Бланш билан рўй берган ҳодиса оддий ҳол эди. Чамаси, у ҳаяжонланган қариндошлар, шилқим илтимосчиларнинг бемор олдига кириш хусусидаги илтижоларига кескин рад жавобини берадиган кўполроқ врач экан, шекилли. Дарҳақиқат, дийдаси қотиб кетган врач учун бу воқеа фавқуллодда ҳодиса эмасди. Жазаваси кўзиган аёл ўйнаши билан уришиб, заҳар ичган — бу кўп учрайдиган ҳолат. Врач аввалига бахтсиз ҳодисанинг сабабчиси Дирк деб ўйлаб, у билан кўпол муомала қилди. Мен Диркни аёлнинг эри эканлигини, бўлиб ўтган барча воқеаларни кечиришга тайёрлигини тушунтирганимда, врач унга қизиқиш билан синовчан тикилиб қолди. Бу тикилишда масхара маъноси ҳам бордай туюлди менга. Дирк алданган эркакнинг ўзига хос намунаси эди. Врач елкасини оҳиста қисиб қўйди.

— Ҳозирги дақиқада хатар йўқ, — деди у, суриштиравеганимиздан кейин.

— Лекин биз қанча кислота ичганини билмаймиз. Эҳтимол, бу оғир оқибатларсиз ўтиб кетар. Аёллар кўпинча севги туфайли ўзларини ўлдирмоқчи бўлишади. Буни аксарият ҳолатларда ўйнашларини кўрқитиш ёхуд раҳмини келтириш учун қилишади.

Унинг сўзларидан нафрат оҳанглари сизни сезиш қийин эмасди. Бланш Струве врач учун Париж шаҳрида бу йили ўз жонига қасд қилган одамлардан бири эди, холос. Биз билан узоқ валақлашиб ўтиришга унинг вақти йўқ эди. Эртага келадиган вақтимизни белгилади. Беморнинг аҳволи яхши бўлиб турса, унинг ёнига киришга эрига рухсат беришини айтди.

Ўттиз бешинчи боб

Ўша кунни қандай ўтказганимизни билмайман. Струве бирор дақиқага бўлсин ёлғиз қола олмасди. Мен бор маҳоратимни ишга солиб, уни овуттишга уринардим. Мен уни Луврга сургаб кетдим. У ўзини расмларни томоша қилаётган одам қилиб кўрсатар, лекин хаёли хотинида эканлигини билиб турардим. Овқат ейишга ҳам мен уни мажбур этдим, нонушгадан кейин куч билан ўрнига ётқиздим, лекин у ухлай олмасди. Меникида бир неча кун яшаб туришга бажонидил рози бўлди. Мен унинг қўлига китоб тутқазиб чалғитмоқчи бўлардим, бир-икки саҳифага кўз югуртириб чиққач, қаерларгадир тикилганча қотиб қоларди. Кечқурун жуда кўп партия пикет¹ ўйнадик, менинг ҳаракатларим бекор кетаётганидан ҳафсалам пир бўлмаслиги учун ўзини ўйинга қизиқётганга ўхшаб кўрсатарди. Буларнинг барчаси охирида унга уйку дори беришим, шундан кейингина унинг ухлаб қолиши билан тугади.

Эртасига касалхонага борганимизда олдимизга Бланшнинг боқиб ўтирган ҳамшира чиқди-да, бемор бироз ўзига келаётганини билдирди. Бизнинг илтимосимизга кўра у бемор эрини кўришни исташи ёки истамаслигини билиб чиқишга кириб кетди. Эшик орқасидан гўнғир-гўнғир овоз эшитилди. Ниҳоят, ҳамшира чиқиб, бирор одамни кўришни истамаслигини айтди. Агар Диркни кўришни истамаса, эҳтимол мени қабул қилар, дедим. Бунга ҳам рад жавоби берилди. Диркнинг лаблари пирпиради.

— Мен беморни сизларни қабул қилишига мажбур эта олмайман. У ҳали жудаям беҳол. Эҳтимол, бир-икки кун ўтгач, ўйлаб кўрар.

— Балки бирор бошқа одамни кўришни хоҳлар? — оҳиста, деярли шивирлаб сўради Дирк. — Беморнинг истаги битта, ўзини тинч қўйишларини хоҳлаяпти.

Диркнинг қўллари ғалати қалтираб кетди, унинг бу аъзоси бамисоли бутун гавдаси билан алоқадор эмасдай туюлди. — Марҳамат қилиб унга айтиб қўйинг. Агар Бланш бир одамни кўришни истаса, уни ҳам олиб келаман. Мен фақат унинг бахтиёр бўлишини хоҳлайман.

Ҳамшира сокин ва самимий кўзлари билан унга тикилиб қолди. Инсон зоти бошидан кечирishi мумкин бўлган барча азоб ва аламларни кўрган бу кўзлар ҳамон хотиржамлигича қолганди. Ҳозир эса тамомила бошқа манзарани кўриб турганди.

— У сал тузалиб хотиржамроқ бўлганда айтаман буни.

Дирк изтиробдан ўзини қаёққа қўйишини билолмай Бланшдан ҳозироқ сўрашини илтижо қилди.

— Эҳтимол, бу билан унинг дарди бироз енгиллашар. Ёлвораман, ундан ҳозироқ сўраб чиқинг.

Ҳамшира маънос табассум қилди, у орқасига ўтирилиб Бланшнинг олдига кириб кетди. Ичкаридан қулоғимга ҳамширанинг бўғиқ овози эшитилди, кейин бошқа, бутунлай нотаниш овоз жавоб берди:

— Йўқ, Йўқ, Йўқ!

Ҳамшира ёнимизга чиқди-да, бошини сарак-сарак қилди.

— Наҳотки ҳалиги овоз Бланшники бўлса? — сўрадим мен. — Унинг овозини танимадим.

— Беморнинг овоз пардалари, чамаси, қаттиқ куйган.

Дирк умидсизликдан қичқириб юборди. Мен унга хонадан чиқиб, пастда кутиб туришини буюрдим. Ҳамшира билан танҳо қолмоқчи эдим. У нима сабабдан бундай қилаётганимни сўраб ҳам ўтирмай гапимга итоат қилиб ташқарига чиқиб кетди. Унинг иродаси бутунлай бўшашиб кетган, итоатгүй,

¹ П и к е т — қарта ўйинининг бир тури.

ёш болага ўхшаб қолган эди. — Нима сабабдан бундай қилганини сизга тушунтириб бердими?

— Йўқ. У гапиришни хоҳламаяпти. Фақат йиғлайди. Ёстиғи доим ҳўл. Дастрўмолини ишга солишга ҳам дармони йўқ. Кўз ёшлари юзларидан шашқатор оқиб, ёстиқни ҳўл қилаяпти. Юрагимга бир нарса санчилгандай бўлди. Шу дақиқада Стриклендни бўғиб ташлашга тайёр эдим. Ҳамшира билан хайрлашаётганимда овозим қалтираб чиққани эсимда.

Дирк Струве мени зинапояда кутиб турган экан. Чамаси, у атрофидаги ҳеч нарсени кўрмас ва пайқамасди. Менинг яқинлашаётганимни ҳам то олдига келиб билагидан ушламагунимча сезмади. Кўчада кетаётганимизда миқ этиб овоз чиқармадик. Мен эса аёлни бундай даҳшатли қадамни қўйишга нима мажбур қилганини тасаввур этишга интилардим. Мен бўлиб ўтган ҳодисаларнинг барчаси Стриклендга маълум деб ҳисоблардим. Эҳтимол, уни сўроқ қилиш учун полициядан одам ҳам келгандир. Ҳозир у қаердайкин? Балки илгари устахона вазифасини ўтаган эски болохонасига қайтиб боргандир. Аёл уни ҳам кўришни истамаганлиги ғалати эди. Балки одам юборсам барибир келмайди деб кўрққандир? Нега у яшашдан воз кечиб, ўзини шафқатсизлик қаърига урдийкин?

Ўттиз олтинчи боб

Кейинги ҳафта таҳлика билан ўтди. Струве кунига икки маротаба хотинининг ёнига борар, у эса ҳамон эрини кўришни истамасди. Авваллари у касалхонадан мамнун ва кўнгли кўтарилиб келарди, кейинчалик эса тобора хафароқ бўлиб қайта бошлади. Зеро, врач хавфсираётган ҳолат рўй берган, тузалиб кетишига бўлган умид тобора йўққа чиқаётган эди. Ҳамшира Диркнинг дарду ғамини яхши ҳис этар, лекин тасалли бўладиган бирор сўз айтишдан ожиз эди. Бечора беморнинг бир нуқтага тикилиб турган кўзлари ўзининг ўлик жасадини кўра бошлаганди, шекилли. Энди бу икки-уч кунлик масалага айланганди, холос. Струве бир куни анча кеч кириб келганда аёл оламдан ўтганини тушундим. У тамомила ҳолдан тойганди. Одатдаги сўзамоллигидан асар ҳам қолмаганди. У миқ этмай диванга ўзини ташлади. Мен уни тинч қўйдим, бундай пайтда тасалли берувчи ҳар қандай сўз ҳам фойдасиз эканлигини билардим. У мени раҳмсизликда айбламаслиги учун илгарироқ ўқиб турган китобимни ўқишга журъат эта олмай мундштукни оғзимга қистирганча дераза олдида ўтиравердим. Ниҳоят у менга сўз қотишга ўзида куч топди.

— Менга кўп меҳр-оқибат кўрсатдинг, — деди у ниҳоят. — Ҳамма ҳам менга кўп оқибат кўрсатди.

— Қўйсанг-чи бу гапни, — дедим унга.

— Касалхонада кутиб туришимни айтишди, стул беришди, унга ўтириб Бланшнинг эшиги олдида йўлакда пойладим. Ўзини билмайдиган ҳолатга етганда мени ичкарига қўйишди. Унинг оғзи ва энгаги куйганди. Ажойиб энгагини шу аҳволда кўриш даҳшатли эди. У жудаям хотиржам жон берди, агар ҳамшира айтмаса ўлиб қолганини билмас эканман.

Дирк ҳаддан ташқари ҳолдан кетганидан йиғлагани дармони келмасди. Вужудда заррача куч қолмагандай диванга чўзилди. Тез орада уйкута кетганини сездим. Бутун ҳафта мобайнида биринчи маротаба чинакамига уйкута кетиши эди. Табиат гоҳо ўта шафқатсиз, гоҳо эса раҳм-шафқатли бўлади. Мен унинг устини жун рўмол билан беркитиб, чироқни ўчирдим. Эрталаб ўрнимдан турганимда у ҳамон ухлаб ётарди. У қандай ётган бўлса, шундайлигича ухлар, олтин гардишли кўзойнаги ҳали ҳам бурни устида қаққайиб турарди.

Ўттиз еттинчи боб

Бланш Струве шундай бир ҳолатда қазо қилдики, уни дафн этишга рухсат олиш учун жуда кўп ярамас расмийчиликлар тўсиғидан ўтишга тўғри келди. Сўнг Дирк иккаламиз аравада тобут келтиришга бордик. Тобутни олиб

келаётганимизда тўрт гилдиракли узун арава ҳайдовчиси отларга қамчи уриб, шу қадар тез ҳайдадики, у гўё марҳума тўғрисидаги барча хотираларни елга учуриб юбормоқчига ўхшарди. Даҳшатли ва ҳеч қачон эсдан чиқмайдиган манзара эди бу!

Мен ҳам бу ёқимсиз тарихни хаёлимдан бутунлай чиқариб юборишни истардим. Менга бевосита алоқадор бўлмаган бу фожиа юрагимни эзарди. Ўз кўнглимда Диркка ғамхўрлик қилаётган киши бўлишга интилардим-у, аслида бошқа нарса тўғрисида гапирардим.

— Вақтинча бўлса-да, бирор томонга кетишни ўйлаяпсанми? — дедим унга. Ҳозирча Париждан узоқроқ жойда бўлганинг яхшироқ эди.

У жавоб бермади, лекин мен раҳмсизларча мажбур қилаётгандим.

— Яқин келажакда қиладиган ишларинг тўғрисида бирор режанг борми?

— Йўқ.

— Сен ҳаётга қайтишинг керак. Нега Италияга бориб ўз ишингни қайтадан бошламайсан?

У яна жим қолди. Шу вақт аравакаш мени ноқулай ҳолатдан қутқарди. Бир дақиқага отларни тўхтатиб, ўтирган жойидан пастга тушди-да, биз кетаётган арава олдига келиб, қаёққа юришни сўради.

— Бир дақиқага тўхтанг-чи, — жавоб бердим мен. — Бирга овқатлансак деган эдим, — мурожаат этдим Диркка. — Мен бизларни Тигаль майдонига олиб бориб қўйишни буюраман.

— Йўқ, мен устахонага бормоқчиман.

— Сен билан бирга бораёми?

— Йўқ, яхшиси, ўзим кетаман.

— Маъқул.

Мен аравакашга манзилни айтдим ва биз яна миқ этмай йўлда давом этдик. Дирк Бланшни касалхонага олиб кетишган кундан бери ўз устахонасида бўлмаганди. Мен унинг ёлғиз қолмоқчи эканлигидан хурсанд бўлдим, эшигигача кузатиб қўйиб, хайрлашдим-да, бироз енгил тортиб уйимга жўнадим. Мен яна Парижнинг кўчалари, у ёқдан-бу ёққа кетаётган оломонни кўриб завқим кўзгалди. Ҳаво очик, ёқимли эди, ҳаёт қувончлари қалбимда жўш ура бошлади. Узимни бошқача тута олмасдим. Струве ва унинг ғам-аламлари хаёлимдан чиқиб кетди. Хурсандчилик қилишни истардим.

Ўттиз саккизинчи боб

Уни қарийб бир ҳафтадан бери кўрмасдим. Бир куни кечга томон соат еттиларда келиб, мени овқатлангани олиб чиқиб кетди. У аздор қиёфада эди, бош кийимига қора хошия ўраб олганди, ҳатто дастрўмоли ҳам қора хошияли эди. Унинг бундай мотам либосларини кўрганингда кутилмаган фалокат бутун қариндош-уруеларини бир йўла орадан юлиб кетгандай, ёруғ оламда лоақал бирорга ўтай амакиси ҳам қолмагандай таассурот уйғотарди. Унинг дум-думалоқ гавдаси, гўшгдор қип-қизил юзлари билан мотам либосининг номутаносиблиги беихтиёр кулгу уйғотарди. Шафқатсиз қисмат унинг бошига ёғдирган чексиз ғам-ташвиш вақтида ҳам у кулгили кўринарди.

У кетишга қарор қилганини, фақат мен таклиф этганимдай Италияга эмас, Голландияга кетмоқчилигини билдирди.

— Эртага жўнаб кетаман. Энди биз ҳеч қачон кўришмасак керак.

Мен нимадир деб эътироз билдирмоқчи бўлдим, лекин у секингина кулиб қўйди.

— Беш йилдан бери уйда бўлганим йўқ. Назаримда, ҳамма нарса хотирамдан кўтарилиб кетгандай. Туғилиб ўсган жойларимдан шу қадар узилиб қолган эканманки, у ерларга лоақал озгина фурсатга бориб келиш ҳақидаги фикрнинг ўзиёқ мени чўчйтиб юборарди. Эндиликда билиб турибманки, она юртим менинг ягона бошпанам экан.

У қийналиб кетган, руҳи тушган, соғиниб кутаётган, ўғлини яхши кўрадиган онасини тез-тез эслаётганди. Ўзининг кулгили ҳолатига йиллар

мобайнида чидаб келди, лекин энди билса, хотини уни ерга қашиштириб юборган экан. Бланшнинг хиёнати туфайли берилган сўнгги зарба унинг феълени ўзгартириб юборди. Энди у ўзининг устидан куладиганлар билан бирга кула олмасди. У тамомила ҳуқуқсиз одамга айланиб қолди. У ўзининг болалиги, озода, гиштли уйлари, саранжом-саришталлик ва тартибни яхши кўрадиган онаси тўғрисида гапириб берди. Унинг ошхонаси озодалик бобида мўъжизанинг ўзи экан. Бирор ерга гард юқмас, ҳамма нарса жой-жойида ялтиллаб тураркан. Яшаш жойларини шундай тутиш турмуш тарзига айланган экан. Кўз ўнгимда бирор дақиқа тиниб-тинчимайдиган, эртадан кечгача озодалик ва тартиб учун жонини фидо қиладиган қизил юзли кампирнинг жонли қиёфаси гавдаланди. Баланд бўйли, ориқдан келган, тинимсиз меҳнатдан чайир бўлиб кетган Диркнинг отаси кўлларида газета тугтанча хотини ва қизига (ҳозир у балиқ овловчи кема капитанига турмушга чиққан) овоз чиқариб ўқиётган манзара, аёллар вақтдан унумли фойдаланиш учун газета эшитиш билан бирга нимадир тўқиб ўтиришган ҳолат кўз олдимга келди. Тамаддун дунёсидан узоқда бўлган бу шаҳарчада ҳаёт бир маромда ўтиб борарди. Бу ҳолат ўлим то ҳалдан зиёд меҳнат қилиб толиққан одамлар учун ҳордиқ вазифасини ўташигача давом этарди.

— Отам мен ҳам дурадгор бўлишимни истаганди. Беш авлод умри мобайнида бу касб отадан болага ўтиб келаётганди. Эҳтимол бунда ҳаёт донишмандлиги акс этар. Ҳеч қачон чалгимай ота изидан боришда қандайдир маъно бордир. Болалигимдаёқ саррож кўшнимизнинг қизига уйланаман дердим. Қизчанинг кўзлари кўм-кўк, майда қилиб ўрилган сочлари ошпоқ эди. У уйимизга чиққанда ҳаммаёқ ёришиб кетарди.

Струве хўрсиниб жим бўлиб қолди. Хаёл уни узоқ-узоқларга олиб кетди. Қачонлардир менсимай қараган ота касбини эгаллаганда ҳаёт ҳозир қай тарзда ўтган бўларди? Бу хаёллар унинг юрагини гаш қилди.

— Ҳаёт гоят шафқатсиз. Ҳеч ким бу дунёда не сабабдан юрибди-ю, қачон кетаётганини билмайди. Итоаткорлик ҳаммамизга хос хусусият. Биз хотиржамликнинг ганиматлигини қадрламоғимиз керак. Токи қисмат бизни топмагунча ҳаётда ҳам хотиржам ва тинчгина яшашни ўрганмоғимиз лозим. Оддий одамлардаги севгининг қадрини билмоқ жоиз. Уларнинг омилиги бизнинг билимдонлигимиздан яхшироқ. Бамайлихотир, яратганинг берганига шукрона қилиб, итоаткорлик билан яшамоқ керак. Ҳаётнинг бутун фалсафаси шу.

Мен унинг эзилган руҳи гапираётганини, ўз-ўзини таҳқирлаш даражасидаги мутеликка қарши чиқётганини англадим. Лекин сиртимда эса бошқа гапни айтдим.

— Рассом бўлиш истаги сенда қандай пайдо бўлди ўзи?

У елкасини қисди.

— Расм чизиш иқтидорим борлиги сезила бошлади. Мактабда бу фандан ёрликлар олдим. Бечора онагинам рассомчиликдаги қобилиятимдан фахрланарди, кунлардан бир кун эса акварел бўёқлар билан тўла кути совға қилди. Ойим менинг чизмаларимни гоҳ руҳонийга, гоҳ докторга, гоҳ қозига кўрсатарди. Ана шулар мени Амстердамга бориб рассомлик мактабига имтиҳон топшириб кўришга юборишди. Мен имтиҳондан ўтдим. Онамнинг қанчалар хурсанд бўлганини қўяверасиз. Менинг кетиб қолишим ҳақидаги фикрдан юраги орзиқиб тушса-да, бу алам ва ташвишини кўрсатмасликка ҳаракат қиларди. Ўғли рассом бўлиши мумкинлиги ҳақидаги хаёлдан беҳад хурсанд эди. Отам билан онам танга-чақаларни йиғиб бўлса-да, анчагина пул жамғаришди, Амстердамда яшашим учун беришди. Мен ишлаган биринчи расм кўрғазмага қўйилганда ҳаммалари — отам, онам, опам етиб келишди, ойим расмни томоша қилатуриб, гоят таъсирланди, одамга мулоийм боқувчи кўзларидан ёш чиқиб кетди. Эндиликда эса уйимиздаги ҳар бир деворда чиройли олтин рангли рамкага олинган расмлар осибди туради.

Диркнинг юзларини бир дақиқа майин табассум қоплади. Менинг хаёлимда сарв ва зайтун дарахтлари тагида деҳқонлар тасвирланган расмлари гавдаланди. Улар беўхшов ишланган рамкаларда деҳқонларнинг уйида қандай кўринаркин.

— Оқ кўнгилли онам ўғлининг келажақда рассом бўлиб етишишини худодан қанчалар ёлвориб илтижо қилдйкин. Лекин мен отамнинг иродасига бўйсуниб, оддийгина ҳалол дурадгор бўлганимда, эҳтимол, яхшироқ бўлармиди деб ўйлаб қоламан.

— Мана ҳозир сен санъатнинг одамга нималар беришини тушуниб етган бир пайтингда бошқа йўлдан кета олармидинг? Санъатдан олган завқингдан воз кечиш қўлингдан келармиди?

— Ёруғ оламда санъатдан юқори турадиган ҳеч нарса йўқ, — жавоб берди Дирк бироз сукут сақлагач.

У анчагача лом-мим демай менга қараб турди-да, ниҳоят сўз қотди.

— Биласанми, мен Стриклендни кўрдим.

— Сенми?

Мен лол қолдим. Назаримда Стриклендни кўргани Струвенинг кўзи йўқдай туюларди. У кулимсираб кўйди.

— Узинг менда гурур туйғуси йўқ деган эдинг-ку.

— Бу билан нимани кўзда тутаёсан?

У менга ажойиб бир тарихни гапириб берди.

Ўттиз тўққизинчи боб

Бечора Бланшнинг дафн маросимидан қайтганимиздан сўнг Струве мен билан хайрлашгач, юраги дов бермай турган бўлса ҳам уйга кириб кетди. Гарчи бу хонага кириш унга беҳад изтироб келтиришини яхши билса-да, қандайдир куч уни устахонага етакларди. У зинапоядан аранг юқорига кўтарилар, оёқлари ўзига бўйсунмасди. Уйга киришдан олдин худди куч тўшламоқчи бўлган одамдай эшик олдида узоқ вақтгача туриб қолди. У ўзини жуда ёмон ҳис этаётганди. Орқамдан пастга югургилаб тушиб қайтишимни илтижо қилмоқчи ҳам бўлди. Унинг назарида устахонада ҳамон кимдир бордай туюлаётганди. У уйига ҳар сафар тик зинадан кўтарилганда устахона эшиги олдида нафасини ростлаганини, Бланшни тезроқ кўриш иштиёқи туфайли юраги ҳаприқиб тезроқ уйга киришга ҳаракат қилганини эслади. Бланшни кўриш у учун ҳеч қачон сўнмас бахт эди. У ҳатто озгина фурсат, ярим соатларга уйдан чиқиб кетганда ҳам бирор ой кўришмагандай хотини сари интиларди. Рўй берган бутун воқеалар ҳозирги дақиқаларда унга туш, туш бўлганда ҳам даҳшатли тушга ўхшаб кетди. Ҳозир у калитни бураб хонага киради-ю, хотинининг худди Шарден ишлаган расмдаги гўзал аёл қиёфасига ўхшаш столга сал энгашганча алфозда ўтирганига кўзи тушади. У чўнтагидан калитни тезгина олиб, эшикни очди ва ичкарига кирди. Устахона саранжом-саришга. Батартиблик хотинининг энг муҳим фазилатларидан эди. Бланшнинг бу фазилати Диркни лол қолдиарди. Озодалик ва саранжом-саришталик она сути билан кирган Диркка хотинининг ҳар бир нарсани ўз ўрнига қўйиши қалбида миннатдорлик туйғусини кучайтирарди. Ётоқхона ҳам худди хотини ҳозиргина бу ердан чиқиб кетгандай батартиб эди. Пардоз-андоз столчаси устида икки чўтка, уларнинг ўртасида эса бежирим тароқ турарди. Бланш охириг тунни ўтказган ўрин кимдир томонидан тузатиб қўйилган, нақшли ёстиқ устида эса хотинининг тунги қўйлаги ётарди. Хотинининг бу хонага энди ҳеч қачон қайтмаслигига ишониш қийин эди.

Диркнинг томоғи қақраб кетди, сув ичиш учун ошхонага кирди. Бу ерда ҳам ҳамма нарса саранжом-саришга турарди. Плита устидаги жавонга ҳафсала билан ликопчалар тахланган. Бу ликопчаларда хотини ва Стрикленд жанжаллашиб қолишларидан олдинги оқшомда охириг маротаба овқатланишган. Пичоқ ва санчқилар йиғиштирилган, бир бўлак пишлоқ ва овқатланишганидан қолган озгинагина нон усти беркитилган темир қутгичада турибди. Хотини ҳар кунги зарур маҳсулотларни ҳар куни харид қилар, шу туфайли деярли ҳеч нарса ортиб қолмасди. Полиция томонидан тузилган баённомадан Струве Стрикленд кечки овқат туташа биланоқ, уйдан чиқиб кетганини биларди. Струве ўшандай ҳолатда ҳам Бланш дастурхонни одатдагидай йиғиштириб, идиш-товоқларни

ювиб қўйишга ўзида куч ва ирода тошганидан этлари жимирлаб кетди. Бу ҳолат хотини ҳамма нарсани обдон ўйлаб амалга оширганини кўрсатарди. Унинг ўзини тута билиши ҳайрон қоладиган даражада эди. Юраги орзиқиб, ўйнаб кетди, оёқлари измига итоат қилмай қолди. Ётоқхонага аранг етиб борди-да, “Бланш! Бланш!” — деб нола қилганча ўзини ўринга ташлади.

Хотинининг нақадар қийналганини эслаш унга азоб эди. Унинг кўзига бирдан ошхонада турган хотини кўриниб кетди. Мана у жажжигина ошхонада туриб ликопча, стакан, санчқи, қошиқларни ювмоқда, пичоқларни ялтирагунча артиб, сўнг жой-жойига жойламоқда, раковинани ювмоқда, сўнг сочиқнинг сувини сиқиб ташлаб қуритиш учун осиб қўймоқда. — У ҳозир ҳам осифлиқ турибди. Атрофга назар ташлади, ҳамма нарса жой-жойида. Яна Струвенинг кўзига хотини шимарилган енгини тушириб, пешбандини ечаётгани кўриниб кетди — мана у қўзикулоқ кислотали шишачани кўтариб ётоқхонага йўл олмоқда.

Дирк бу азобга чидай олмай, дик этиб ўрнидан турди-да, ётоқхонадан отилиб чиқиб кетди. Устахонага кирди. Хонадаги каттакон ойнанинг пардаси тушириб қўйилгани туфайли, қоронғи эди. Струве шошилиб пардани кўтарди, илгари ўзини ғоят бахтиёр сезган хонага кўзи тушиши биланок, юраги орзиқиб кетди. Бу ерда ҳам ҳеч нарса ўзгармаганди. Стрикленд атрофдаги нарсаларга беларво эди. Устахонадаги шароитни Струве артистона тузганди. Тасавурида рассом зоти қандай яшаши лозим бўлса, устахонани худди ўшандай жиҳозлаганди. Деворларнинг у ер-бу ерида қадимги кимхоб қошланган, роял устида бир бўлак охори кетинқираган шойи ташлаб қўйилган. Бир бурчакда Венера Милосская, бошқа бурчакда эса Венера Медицейская суратининг нусхалари ганч аралаш лойдан ишланган бир неча барельефлар ҳам шу ерда. Веласкесовнинг Римда ишланган “Иннокентий X” нинг нусхаси ҳам зарҳал рамкага олинган, шунингдек, ўзининг қатор расмлари осиб қўйилган. Бу расмлар ҳам одамнинг ҳавасини келтирадиган ажойиб рамкаларга олинган. Струве доимо ўз диди билан жуда фахрланарди. У рассомнинг устахонасининг романтик муҳитини эҳтирос билан севарди. Ҳозир бу нарсаларнинг барчаси ҳам юрагига санчилган ханжардай унга азоб берарди. У беихтиёр равишда уйдаги энг бебаҳо буюмлардан бири Людовик XV услубидаги столни нарироқ итарди. Шунда тўсатдан юзи девор томонга ўгириб қўйилган расмга кўзи тушди. Бу Дирк, одатда, ишлайдиган расмларга қараганда каттароқ ҳажмли асар эди. Дирк расмнинг олдига бориб ўзига қаратди. Расмда қип-яланғоч аёл тасвирланган эди. Унинг юраги тез-тез уриб кетди. Бу Стрикленднинг асари эканлигини дарҳол англади. У расмни отиб юборди. Стрикленд бу расмни нега ташлаб кетди ўзи? Расм юз томони билан ерга тушди. Кимнинг асари бўлишидан қатъи назар, Дирк уни ерга ташлаб қўя олмасди. Шу ондаёқ ундаги қизиқиш кучайди. Расмга яхшироқ разм солиш учун уни мосламага ўрнатди-да, ўзини бир неча қадам орқага ташлади.

Диркнинг нафаси қайтиб кетди. Расмда диванда ётган аёл тасвирланган, унинг бир қўли боши остида, иккинчи қўли эса танаси бўйлаб бамайлихотир чўзилган. Бир тиззаси сал букилган, бошқаси эса чўзилиб юборилган ҳолда акс эттирилган эди. Бу мумтоз кўриниш эди. Струвенинг кўз олди қоронғилашиб, ҳаммаёғи жимирлаб кетгандай бўлди. Бу Бланш эди. Алам, рашк, газаб унинг нафасини бўғиб қўйди. Нималардир деб қичқирар, муштларини тутиб кўринмас душманга таҳдид солмоқчига ўхшарди. У ўзини йўқотиб қўйганди. Бу энди қуюшқондан чиқиб кетган нарса эди, кўтара олмасди буни. Атрофга аланглаб расмни ҳозирнинг ўзидаёқ дабдала қилиб ташлайдиган бирор нарса қидирарди. Бу ишга ярайдиган бирор яроғ топа олмади. Асбоблари турадиган жойдан ҳам дурустроқ нарса топмади. Ақлни йўқотгудай ҳолатда, жазаванда эди. Ниҳоят у қидирган нарсасини — катта шпательни топди-да, зафар қозонган одамдай қичқириб унга ёпишди. Худди ханжарни ушлагандай уни боши узра кўтариб расмга ташланди.

Бу воқеани ҳикоя қилиб бераркан, Струве тасвирлаш қийин бўлган ҳаяжонга тушди, қўлига илинган пичоқни олди. Сўнг уни бир нарсага урмоқчидай қисиб ушлади, лекин шу ондаёқ уни ташлаб юборди, пичоқ жиринглаб полга тушди. Струве менга гуноҳкорона табассум қилди-да, жим бўлиб қолди.

— Давом этавер, — дедим унга.

— Билмадим мени нима жин урди. Мен эндигина расмни бурдалаб ташламоқчи бўлиб турганимда тўсатдан тушуниб қолдим.

— Нимани?

— Расмни-да. Бу ҳақиқий санъат асари эди. Унга қўл теккиза олмай қолдим. Қўрқиб кетдим.

У яна жим бўлиб, менга оғзини очганча анграйиб қараб қолди. Кўм-кўк кўзлари гўё қинидан чиқиб кетгудай алпозда эди.

— Бу гаройиб, ҳайратомуз асар эди. Мени қалтироқ босиб, қўрқиб кетдим. Даҳшатли жиноятга қўл уриб қўйишимга сал қолган экан. Расмга олисроқдан тикилмоқчи бўлганимда ҳалиги шпательга қоқилиб кетдим. Даҳшат!

Қандайдир дақиқада Струвенинг ҳаяжони менга ҳам ўтди. Назаримда, мен бутунлай бошқа оламга, барча нарсалар айқаш-уйқаш бўлиб ётган оламга кириб қолгандай анграйиб қолдим. Струве расм тўғрисида сўзлаб бермоқчи бўлар, лекин унинг фикри пойинтар-сойинтар чиқар, нима демоқчи эканлигини идрок этишга интилардим. Стрикленд ўзи билан Струвени болаб турган барча йўлларни парча-парча қилиб ташлаганди. У ўзлигини эмас, балки ўзининг куч-қувватга тўлган янги, ҳали ҳеч ким идрок этмаган қалбини ҳам тошганди. Бу оддийгина расм эмасди, мўъжиза даражасидаги санъат асари, хаёлотни ҳали юрилмаган сўқмоқлар, кенгликларга бошлайдиган тамомила янги расм эди.

Мен гапдонликка берилиб кетдим, шекилли, (Одам ҳаяжонланаётганда худди роман қаҳрамони сингари гапиришини ким билмайди дейсиз.) У илгари ўзига маълум бўлмаган туйғуларни ифодалашга ҳаракат қилди ва буни оддий сўзлар билан тасвирлашнинг эвини қила олмай баландпарвозроқ сўзларга интилган. Менга фақат унинг нутқидаги бир нарса равшан эди. Одамлар гўзал сўзини шу қадар бепарво талаффуз этадиларки, натижада бу сўз ўз маъносини йўқотади-да, фикр юригилаётган нарса гўзаллиги ва улўелигидан маҳрум бўлади. Бир сўз билан айтганда одамлар кўйлак, ит, насиҳатни гўзал деб тасвирлашади, ҳақиқий гўзалликка дай келишганда, уни ифодалашга сўз тополмай қоладилар. Улар ўзларининг майда ва арзимас фикрларини ясама пафосга ўраб бера бошлайдилар, бу ҳолат уларнинг таъсирчанлигини ўтмаслаштиради. Худди товламачи одам ясама кўтаринкилик билан ўз фикрларини яширишга урингандай ҳолат рўй беради. Самимий ҳазилкаш ва қалби тоза Струве санъатни чин дилдан севар ва яхши идрок этарди. Санъат унинг учун худди диндор одамга худодай муқаддас нарса эди. Ҳақиқий санъат асарини кўрганда қўрқиб титраб кетарди.

— Стрикленд билан учрашиб қолганимда нима дединг?

— Мен билан бирга Голландияга кетишни таклиф қилдим.

Мен лол бўлиб қолдим ва телбанамо Струвега тикилдим.

— Биз иккаламиз Бланшнинг севардик. Ойимнинг хонадонида унинг учун ҳам жой тошларди. Назаримда, содда, бечораҳол одамлар орасида яшаш уни тинчлантирган бўларди. Шунингдек, улар орасида кўпгина фойдали нарсаларни ўрганиб оларди.

— У қандай жавоб берди?

— Кулиб қўйди ва чамамда мени аҳмоқ деб ўйлади. Кейин эса бундай бўлмағур ишларга хоҳиши йўқлигини билдирди.

Мен эса Стрикленд таклифдан воз кечишини бошқачароқ ифодалашни лозиммасмидийкин деб ўйлаб қолдим.

— У Бланшнинг портретини менга берди.

Мен Стрикленд нима учун бундай қилганига ҳайрон қолдим, лекин лом-мим демадим. Биз анчагача жим қолдик.

— Уйингдаги нарсаларингни нима қилдинг? — сўрадим ниҳоят ундан.

— Яхудий олибсотарни чақириб келдим. Нарсаларимга ёмон ҳақ тўламади. Расмларни эса ўзим билан олиб кетаман. Расмлар ва кийим-бош ва бир неча китоблар солинган чамадондан бошқа ҳеч нарсам қолгани йўқ.

— Уйингга кетаётганинг яхши бўляпти.

Ўтмиш билан хайрлашишгина уни қутқариб қолиши мумкинлигини тушунардим. Эҳтимол, у ҳозирги кунларда ғам-аламларга чидолмайдиган

даражададир, вақт ўтиши билан эса ҳаммасини унутар ва яна ҳаёт икир-чикирларига ўраланиб кетар. У ҳали ёш, орадан йиллар ўтгач, бошига тушган бахтсизликларни эслаб юрар. Эртами-кечми бирор дурустроқ голланд аёлига уйланиб бахтли бўлиб кетар. У ҳали умри мобайнида яна кўндан-кўн ёмон расмлар ишлаши мумкинлиги ҳақидаги фикр ёдимга келиб кулиб қўйдим.

Эртасига уни Амстердамга кузатиб қўйдим.

Қирқинчи боб

Ўз ишларим билан банд бўлганлигим боис, бутун ой мобайнида бу гамли тарихни ёдга туширадиган бирор кимсани учратмадим, бора-бора буларнинг барчаси ёдимдан ҳам кўтарилиб кетди. Лекин кунлардан бир кун қаёққадир шошилиброқ кетаётган вақтимда кўчада Стрикленд орқамдан етиб олди. Унинг қиёфаси мен унутиб юборган даҳшатли ҳодисани эсимга туширди ва тўсатдан буларнинг барчасига сабабчи бўлган одамга нафратим кўзиб кетди. Унга имо қилиб қўйдим-да — лоақал имо билан сўрашмаслик болалик бўлур эди — қадамимни тезлатдим. Лекин орадан бирор дақиқа ўтгач, елкамни ушлаётганини ҳис этдим.

— Жудаям шошаяпсизми? — самимий сўради Стрикленд.

Унинг характерли хусусияти ўзи билан учрашишни, гаплашишни истамаган одамларга самимий муносабатда бўлишдир. Менинг унга нисбатан совуқ алпозда имо қилишни заррача хафа қилмаганди уни.

— Ҳа, — дедим расмий муомала қилиб.

— Сизни бироз кузатиб қўяй, — деди у.

— Нега?

— Сухбатингиздан лаззатланиш учун.

Мен индамадим, у ҳам мен билан ёнма-ён кета бошлади. Чамаси, чорак чақирим шундай кетдик. Аҳвол кулгили эди. Лекин биз идора товарлари дўкони олдида чўкиб қолдик. Эҳтимол қоғоз керак бўлиб қолар, деб дўконга кирмоқчи бўлдим. У билан ажрашиб кетишга яхшигина баҳона эди бу.

— Мен бу ёққа кираман, — дедим унга, — яхши қолинг.

— Мен сизни кутиб тураман.

Мен елкамни қисиб қўйдим-да, дўконга кириб кетдим. Лекин шу ондаёқ, француз қоғози сотиб олишга арзимаёйди. Ҳамонки, ҳийлам иш бермадим, кераксиз нарсани сотиб олишнинг ҳожати йўқ, деб ўйладим. Яна ниманидир сўрадим, йўқ жавобини эшитгач, кўчага чиқдим.

— Қидирган нарсангизни сотиб олдингизми?

— Йўқ.

Биз яна жимгина олдинга юриб майдонга чиқдик. Мазкур майдонга бир неча кўча келиб бирлашарди. Мен тўхтаб, сўрадим.

— Сиз қайси томонга?

— Сиз қаёққа бўлса мен ҳам ўша томонга, — деб кулди.

— Мен уйга кетяпман.

— Мен уйингизга кириб тамаки чекиб оламан.

— Менимча, сиз таклифимни кутганингиз яхши бўлармиди, — совуққина жавоб бердим.

— Албатта, бунга ишончим комил бўлганда шундай қилардим.

— Ҳов анави деворни кўряпсизми? — сўрадим ундан.

— Кўряпман.

— Ундай бўлса мен сизни кўришни ҳам, гаплашишни ҳам истамаслигимни кўришингиз керак деб ўйлайман.

— Эътироф этишим керакки, мен буни сезгандим.

Чидаб туролмай пишқириб юбордим. Ҳамма гап шундаки, мени кулдиришга мажбур этадиган одамлардан нафратланиш қўлимдан келмасди. Лекин ҳозир ўзимни қўлга ола билдим.

— Сиз разил одамсиз. Бахтимга сиздан кўра ярамасроқ одамни умрим мобайнида бошқа учратмаганман. Сиздан жирканадиган, кўришга кўзи йўқ одам нега керак бўлиб қолди?

— Қизик, нега энди мен тўғримдаги сизнинг фикрингизга қизиқади деб хомхаёл қиялсиз?

— Жин урсин, — дедим ғазаб билан. Мен келтирган баҳоналар менга обрў келтирмаслигини сезиб қолдим. — Мен шунчаки сизни кўришни ҳам истамайман.

— Ўзингизни йўлдан уришимдан кўрқаяпсизми?

Очигини айтсам, ўзимни кулгили аҳволда ҳис этаётгандим.

У менга зимдан истехзо билан тикилиб турарди, ўзимни кўярга жой тополмай қолдим.

— Ҳозирги вақтда нима қилишингизни билолмай қолгандирсиз?

— Агар сизнинг менга қарз беришингизга ишонсам, ўзимни тўнка деб ҳисоблардим.

— Ҳамонки сиз ялтоқилик йўлига ўтган экансиз, мазангиз қочипти шекилли.

Оғзи кулоғига етганча кулди.

— Мен барибир сизга ёқаман, ахир аҳён-аҳёнда бўлса-да, аския қилишингизга имконият яратаман-ку.

Мен кулиб юбормаслик учун лабларимни тишладим. У ҳақиқатни айтаётганди. Ҳақиқатан аҳмоқ бўлса ҳам гапдон кишилар менга ёқарди. Мен энди фақат иродамни қўлга олиш орқалигина унга нисбатан нафратимни жиловлай олишимни аниқ ҳис этдим. Ўзимнинг маънавий беқарорлигимдан ўқиндим. Менинг Стриклендга бераётган танбеҳларим ясамага ўхшаб кўринаётганди. Ҳамонки, буни ўзим сезиб турганимдан сезгир Стрикленд муқаррар равишда фаҳмлаган. Шубҳасиз, у устимдан кулаётганди. Мен унга эътироз билдириб ўтирмай, ўз гуруримни индамай ва елкаларимни қисганча сақлаб қолишга ҳаракат қилдим.

Қирқ биринчи боб

Биз мен яшайдиган уй олдиғача етиб келдик. Уни уйга таклиф қилмай, миқ этмай зинадан кўтарила бошладим. У орқамдан қолмай юриб келарди. Уйимда биринчи маротаба бўлиши эди. Кўз кўрганда қувнайдитан даражага келтиргунгача анча меҳнат сарфланган хонанинг саранжом-саришталигига ҳам эътибор бермади. Стол устида тамаки солинган қутича турарди. У кириши биланоқ, мундштугига тамаки тўлдириб, қулай оромкурсига эмас, стулга, шунда ҳам қийшайиброқ ўтирди.

— Ҳамонки, уйда ўрнашиб олишга қарор қилган экансиз, нега оромкурсига ўтира қолмадингиз? — ғазабланиб сўрадим.

— Нега менинг қулай ўрнашиб ўтиришим тўғрисида ташвиш чекяпсиз?

— Сизни эмас, ўзимни ўйлаяпман. Кимдир нобоп стулда ўтирса, мен ўзимни ноқулай ҳис этаман.

У пишқириб қўйди, лекин ўрнидан қўзғалмади, миқ этмай чекаверди. Менга эътибор ҳам бермай, чамаси, ўз хаёллари билан банд эди. Нима учун бу ерга келганига тушуна олмай ҳайрон эдим.

Кузатувчанлик кўп йиллик одатига айланган ёзувчи ҳам ўзини кузатишаётганини, ўрганишаётганини сезиб қолса, ғалати ҳолатга тушаркан. Қабоҳатни кузатишдан оладиган артистона мамнуният ўзини ҳам чўчитиб кўярган. Сирасини айтганда, унинг ҳалоллиги айрим номақбул ҳаракатларни қоралашдан кўра, уларнинг сабабларини очиш кўпроқ қизиқтиришини эътироф этишга олиб келади. Теран ва ёрқин яратилган разил одам характери ёзувчини кўпроқ ўзига жалб этади. Менимча, Шекспир ой нуридай мусаффо Дездемонага қараганда Яғони яратаётганда кўпроқ лаззатланган бўлса керак. Эҳтимол, ёзувчи аҳли товламачи ва ярамас одамларнинг образларини яратаётганда табиат томонидан ўзига жойланган, лекин маданий дунё урф-одатлари ва қонунлари туфайли онг остига яширинган туйғуларни қаноатлантиришга ҳам ҳаракат қилади. Фантазияси орқали яратаётган образларига ўзидаги “мен”нинг бир қисмини ҳам ҳада этади. Унинг бу қувончи озодлик қувончи ҳамдир.

Ёзувчи ҳукм чиқаришдан кўра кўпроқ ўрганишга даъват этилган.

Стрикленд менда беқиёс қўрқув, шу билан бирга қандайдир совуқ қизиқиш уйғотарди. У мен учун жумбоқ эди, шу билан бирга ўзига бошпана бериб, меҳр кўрсатган одамларни фожиага олиб келган ҳаракатининг сабабини билишга қизиқардим. Ва мен пичоқни усталлик билан унинг юрагига урдим.

— Струвенинг айтишича, хотинининг сурати ишлаган барча асарларингиз ичида энг яхшиси эмиш.

Стрикленд мундшгугини оғзидан чиқарди, кўзларида енгил табассум зуҳр этди.

— Ҳа, уни чизиш жуда қизиқарли бўлди.

— Нега расмни унга бердингиз?

— Расмни тутатдим, шунинг учун у менга керак эмас.

— Биласизми, Струве уни тилка-пора қилиб юборишига сал қолибди.

— Расмни унчалик уддалай олмаганман.

У бир неча дақиқа жим турди, сўнг мундшгукни оғзидан чиқариб кулди.

— Биласизми, ўша мешқорин менинг ёнимга келди.

— Наҳотки, унинг таклифи сизга таъсир қилмади?

— Йўқ. Бу гоят аҳмоқона иш бўлур эди.

— Сиз унинг ҳаётини барбод қилганингизни унутиб қўйгансиз, шекилли, — дедим мен.

У ўй суриб соқолини тутамлади.

— У жуда ёмон рассом.

— Лекин жуда яхши одам.

— Ва ажойиб ошпаз, — масхараомуз деди Стрикленд.

Унинг тошбағирлигида ноинсоний нимадир бор эди, мен у билан хушмуомала муносабатни йиғиштириб қўйгандим.

— Мен азбаройи қизиққанымдан сўраяшман, айтинг-чи, Бланш Струве вафот этгандан кейин озгина бўлса-да, виждонингиз қийналдими?

Мен унинг юз ифодасини диққат билан қузатиб турдим, лекин унда заррача ўзгариш сезмадим.

— Нима сабабдан виждоним қийналаркан?

— Ҳозир сизга бир неча далилларни келтираман. Сиз ўлим ёқасида эдингиз, Дирк Струве сизни ўз уйига олиб келди. У сизни худди боласидай парвариш қилди. Вақти, пуллари, бутун имкониятини қурбон қилди. Ўлим чангалидан қутқариб қолди.

Стрикленд елкасини қисди.

— Бечора фақат бировларга яхшилик қилишни истайди. Бу ҳаётининг маъноси.

— Сиз унга ташаккур билдиришга мажбур эмассиз, деб фараз қилайлик, лекин сиз унинг хотинини ажратиб олишга мажбурмидингиз? Сиз пайдо бўлмасингиздан олдин улар бахтиёр ҳаёт кечиришаётган эди. Нега сиз уларни тинч қўймадингиз?

— Нега сиз улар бахтиёр ҳаёт кечиришган деб ўйлаяпсиз?

— Бу кўриниб турган нарсаси эди.

— Мунча ақлли бўлмасангиз? Сизнингча, аёл ўзи учун эри қилган ишни кечиришга қодир эдими?

— Бу билан нима демоқчисиз?

— У қандай қилиб хотинига уйланганини биласизми?

Мен бошимни сарак-сарак қилдим.

— Бланш қандайдир рим князининг хонадониди тарбиячи бўлиб ишлар экан, хўжайиннинг ўғли уни бузиб қўйибди. Бланш йигит менга уйланди деб ўйлар экан. Улар эса қизни кўчага ҳайдаб юборишибди. Бланш ҳомиладор бўлиб қолган экан, ўзини ўлдирмоқчи бўлганда, Струве уни кўчадан топиб, уйланибди.

— Унинг руҳига тўғри келадиган иш бу. Мен ҳаётда бу қадар юмшоққўнгил одамни кўрмаганман.

Мен кўпинча бир-бирига сира ўхшамайдиган одамларни нима бирлашгирди экан, деб ҳайрон бўлардим, лекин бундай тафсилот хаёлимга ҳам келмаганди. Диркнинг хотинига бўлган фавқулудда севгисининг сабаби шу экан-да. Унинг

хотинига муносабатда эҳтиросдан кўра бошқачароқ нарса бор эди. Аёлнинг ўзини тутишида, назаримда, мен изоҳлашим қийин қандайдир ҳолат яширинган эди. Бу нарса уятли сирни яшириш истаги бўлганлигини эндигина тушуниб етдим. Унинг осойишталиги ҳозиргина даҳшатли бўрондан қутулган оролнинг тинчлигига ўхшар экан. Унинг қувноқлиги ҳам зўраки қувноқлик бўлгани маълум бўлиб қолди. Стрикленд мени ҳайрон қолдирган хулосаси билан ўйларимга чек қўйди:

— Аёл зоти эркакнинг ўзига нисбатан ёмонлиги, қаҳр-газабини кечирishi мумкин, лекин унинг қурбонлигини кечира олмайди.

— Бу хавфдан қўрқмасангиз ҳам бўлади.

Унинг лаблари салгина қимирлаб қўйди.

— Сиз ҳаммавақт чиройли сўз учун нуқтаи назарларингизни ҳам қурбон қилаверасиз, — деди у.

— Бола нима бўлди?

— Улар уйланишганидан уч ёки тўрт ой ўтгач, бола ўлик туғилган.

Шу онда мен учун доимо жумбоқ бўлиб келаётган нарсани сўрадим.

— Марҳамат қилиб айтинг-чи, нима сабабдан сиз Бланш Струве билан қизиқиб қолдингиз?

У анча вақтгача жавоб бермади, энди саволимни қайтармоқчи бўлиб турганимда:

— Қаердан биламан? — деди ниҳоят. — У мени жинидан ёмон кўрарди. Бу жуда қизиқ эди-да.

— Тушунаман.

— Жин урсин, мен уни истаб қолдим.

Лекин шу ондаёқ у ўзини тутиб олди-да, кулимсираб менга қаради.

— Аввалига у қўрқиб кетди.

— Сиз унга нима дедингиз?

— Нега? Бунинг ҳожати бормиди? У шундоқ ҳам биларди. Мен унга бир оғиз ҳам сўз айтмадим. У мендан қўрқарди. Пировард-натижада эса уни забт этдим.

Гапириб бериш оҳангидан унинг аёлни эгаллашга бўлган эҳтироси ниҳоятда кучли бўлганлигини англадим. Беихтиёр титраб кетдим. Бу одамнинг бутун ҳаёти моддий нарсаларга бефарқлик билан ўтаётганди. Бадани, чамаси, вақт-вақти билан руҳидан шафқатсиз ўч олиб турарди. Бланш воқеасида ҳам ўз эҳтиросини жиловлаб ололмай, миннатдорчилик туйғуси ва ақл-идрокни улоқтириб ташлаб муносабатда бўлган.

— Уни ўз эридан тортиб олиш сизга нима учун керак бўлиб қолди?

— Мен буни истамаганман, — жавоб берди қовоғини солиб. — Аёл мен билан бирга кетишини айтганда, мен ҳам Струведан кам ҳайрон бўлганим йўқ. Мен унга жонимга текканингдан кейин лаш-лушингни йиғиштиришга тўғри келади деб айтдим. У бунга розилигини билдирди. — У бироз сукут сақлади. — Унинг бадани ҳайратомуз эди. Мен унинг яланғоч баданини чизмоқчи бўлдим. Портрет битганидан кейин эса у мени қизиқтирмай қўйди.

— У эса бутун вужуди билан севган экан-ку.

У ўрнидан туриб кетди ва хола бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрди.

— Мен севгига зор эмасман. Бунга менинг вақтим йўқ. Севги бу заифлик. Лекин мен эркакман, баъзида аёл кишини кўнглим тусаб қолади. Эҳтиросимни қондирганимдан кейин эса мен бошқасини истайман. Мен ўз истагимни жиловлаб туролмайман, лекин уни кўргани кўзим йўқ. У менинг руҳимни жиловлайди. Менга ҳеч қандай нарса халақит бермайдиган, ўзимни буткул ишга бағишлайдиган вақтларни орзу қиламан. Аёлларнинг қўлларидан севишдан бошқа ҳеч нарса келмайди. Севгига улар қанчалик аҳамият беришларини фақат худо билади. Улар бизни ҳаётдаги асосий нарса — севги деб ишонтирмоқчи бўлишади. Лекин севги арзимас нарса. Мен кўмсаш ва ҳирси биламан. Бу табиий, севги эса касаллик. Аёллар менинг эҳтиросимни қондириш учунгина мавжуд, лекин мен уларнинг ёрдамчи, дўст, ҳамкор бўлиш тўғрисидаги аҳмоқона даъволарига чидай олмайман.

Мен ҳеч қачон Стрикленднинг бу қадар кўп ва бу қадар қаҳр-газаб билан гапирганини эшитмаганман. Лекин мен ҳозир ҳам аввалгидек унинг сўзларини

қандай бўлса, шундайлигича, аниқ етказишга ҳаракат қилаётганим йўқ. Унинг сўз бойлиги камбағал, чиройли сўзлаш қобилияти ҳам унда бутунлай йўқ эди. Шу туфайли ҳам унинг фикрларини юзидаги ўзгаришлари, китоблари ва имо-ишоралари орқали ифодалашга тўғри келди.

— Сиз аёллар қул, эркаклар қулдор бўлган даврларда яшасангиз бўларкан, — дедим мен.

— Ҳа, мен шунчаки рисоладаги эркакман, холос.

Ғоят жиддий тарзда айтилаётган бу гапга кулмасликнинг иложи йўқ эди. Лекин Стрикленд уйнинг у бурчагидан бу бурчагига худди қафасдаги йиртқичдек бориб келаркан, юрагидаги гапларини тушунтиришга ҳаракат қиларди.

— Агар аёл сизни севса то қалбингизни эгалламагунча тиниб-тинчимайди. У ожиз ва шу туфайли ҳам тўла ҳукмронлик қилиш ишгиёқи билан ёнади. Бундан камга у рози эмас. Ақли товуқча бўлмаган аёлларнинг мавҳумроқ нарсаларга фаросати етмайди. У турмуш икир-чикирлари билан андармон, барча мукамал нарсалар унинг рашкани қўзғотади. Эркакнинг юраги коинотнинг юксак кенгликларига интилади, аёл эса уни ҳисоб-китоб дафтарчасининг ичига яширмоқчи бўлади. Хотинимни эслайсизми? Бланш ҳам тез орада унга ўхшади-қолди. Ҳайратланарли сабр-матонат билан мени ҳам боғлаб олишга тайёрланарди. У мени ўзининг даражасига туширмоқчи бўлди. У мен ҳақимда бирор нарса билишни истамасди, фақат бус-бутун унга тааллуқли бўлишимни истарди. Ахир у мenden нарироқда бўлишдан бошқа барча хоҳишларимни бажаришга тайёр эди.

Мен анчагача жим ўтирдим.

— Сиз уни итқитиб юборганингиздан кейин нима қилиши керак эди деб ўйлайсиз?

— У Струвенинг ёнига қайтиб бориши мумкин эди, — жаҳл билан жавоб берди у. — Струве уни қабул қилишга рози эди.

— Аблаҳона мулоҳаза, — жавоб бердим. — Қўйинг, бундай масалалар бўйича сиз билан муҳокама юритиш куёш ботишини сўқир туғилган одамга таърифлаш билан баробар.

У юришдан тўхтаб, менга жирканиб қаради.

— Наҳотки, сизга Бланш Струвенинг ҳаёт ёки ўлганлиги барибир бўлса?

Мен ўйланиб қолдим, зеро мен бу саволга иложи борича ҳалол жавоб бергим келарди.

— Эҳтимол, мен шафқатсиз одамдирман, шу боисдан унинг ўлими мени жудаям гамга толдиргани йўқ. Ҳаёт унга кўп яхшиликлар ато этди. Буларнинг барчаси маънисиз шафқатсизлик туфайли барбод бўлгани даҳшатлидир. Унинг фожиясига нисбатан лоқайдлигим менга шараф келтирмайди.

— Сизнинг қарашларингиз дадил, лекин уларни ҳимоя қилишга жасоратингиз етишмайди. Ҳаётнинг баҳоси йўқ. Бланш Струве мен ташлаб кетганим учун эмас, балки тангиқ ва ўзини тутолмайдиган аёл бўлгани учун ўзини ўлдирди. Лекин у тўғрида гапириш етар, зеро, Бланш унчалик муҳим шахс эмас. Юринг, мен сизга ўз расмларимни кўрсатаман.

У мени нима биландир чалғитиш керак бўлган боладай муомала қиларди. Ғазабим қўзғанди, лекин бу ғазаб унга нисбатан эмас, кўпроқ ўзимга тегишли эди. Струвелар жуфтлигининг Монмартрдаги устахонада бахтиёр ҳаёт кечиришлари оққўнгил, самимий, меҳмондўстликлари ҳамон кўз ўнгимдан кетмасди. Даҳшатли, раҳмсиз тасодиф буларнинг барчасига барҳам берди. Лекин энг даҳшатли нарса шундаки, атрофдаги ҳеч нарса ўзгармади. Ҳаёт ўз йўлида давом этарди, бу бахтсизлик ҳеч кимнинг юрагида ҳеч қандай из қолдирмади. Дирк мулоҳазакор эмас, қизиққон одам бўлганлиги боис, тез орада ўз ташвишларини унутиб юборар деб ўйлагандим. Лекин Бланш... у болалигида қандай ширин хаёллар сурганийкин? Бланш бу дунёда нима учун яшади. Буларнинг ҳаммаси нақадар маънисиз ва аҳмоқона.

Стрикленд шляпасини қидириб топди-да, менга тикилиб қаради.

— Борасизми?

— Нега сиз мен билан алоқа қилишда давом этаяпсиз? — сўрадим ундан. — Ахир сизни кўргани кўзим йўқлигини, сиздан нафратланишимни биласиз-ку.

У самимий кулимсиради.

— Сизнинг мен тўғримдаги фикрингизга тупиришимни билганингиз учунгина газабланасиз мендан.

Газабдан қизариб кетганимни сездим. Йўқ, бу одам ўзининг шафқатсиз худбинлиги нафрат уйғотишини тушунишга қодир эмас. Мен лоқайдликни кўксига қалқон қилиб олган одамни нишонга олиб, дабдаласини чиқаришни мўлжаллардим-у, лекин афсуски, унинг сўзларида ҳақиқат учкунлари ҳам бор эди. Ахир биз бошқалар устидан ҳукмронлигимизни кўпроқ онгсиз равишда уларнинг бизнинг фикримизга қандай муносабатда бўлишларига қараб белгилаймиз, таъсиримизга тушишни истамайдиганларни ёмон кўра бошлаймиз. Инсон гурури учун бундан кўра шафқатсизроқ алам йўқ. Лекин мен Стрикленднинг сўзлари таъсир қилганини билдириб қўйишни истамасдим.

Инсонга бошқа одамга нисбатан илтифотсизлик кўрсатиш, менсимаслик ҳуқуқи бериладими? — бу савол ундан кўра кўпроқ ўзимга қаратилган эди. — Одам жуда майда нарсаларда ҳам бошқаларга боғлиқ, алоқадор. Фақат ўзи учун яшаш мумкин бўлмаган нарса. Эртадир-кечдир одам қариб, ҳориб-чарчаб ва хасталанган бўлса-да, яна тўдага қайтади. Юрагингиз тинчлик ва осойишталик истаб қолган вақтда ўзингиз уялиб қоласиз. Сиз мумкин бўлмаган нарсани қидирасиз. Яна қайтариб айтаманки, одам эртами-кечми зерикиб, бошқалар бағрига қайтади.

— Юринг, расмларимни кўрамиз.

— Сиз ҳеч ўлим тўғрисида ўйлайсизми?

— Нега? У бунга арзимайди.

Мен ҳайратланиб унга тикилиб қолдим. У менинг олдимда қимир этмай, кўзларида истехзо зуҳр этиб турарди. Лекин шунга қарамай, мен унинг қалбида тўсатдан юксак мақсадга интилган оташин, эзилган руҳ яширинганини сезиб қолдим. Бир дақиқа ичида тинимсиз изланаётган, қандайдир юксак нарсаларга интилаётган одам қиёфасини кўрдим. Мен уваласи чиқиб кетган костюм кийган, катта бурунли, сариқ соқолли, сочлари хурпайган, кўзлари ёниб турган, ғалати қиёфали одамни эмас, унинг сиймосида гўё танасиз руҳни кўрдим.

— Хўп, майли, юринг, расмларингизни томоша қиламиз, — дедим унга.

Қирқ иккинчи боб

Негалигини билмадим-у, лекин, тўсатдан Стрикленд расмларини менга кўрсатгиси келиб қолди. Бундан жудаям хурсанд бўлдим. Одамнинг қандайлиги ишларида аён бўлади. Кўпчилик ўртасида эса ўзини қандай кўрсатишни хоҳласа шундай кўрсатишга ҳаракат қилади. Унинг майда ва онгсиз равишда қилган ҳаракатлари ва юз ифодаси орқалигина у тўғрисида тўғри хулосага келиш мумкин. Ўзига ниқоб кийиб юрадиган одам вақт ўтиши билан бу ниқобга ўрганиб қолади ва ҳақиқатан ҳам аввалига қандай кўринмоқчи бўлса, ўшанга ўхшаб қолади. Лекин ўз китоби ва расмларида у ўзини ҳимоя қила олмайди. Унинг даъволари эса ҳавойилигини кўрсатади. Тараша тарашалигича қолади-да. Ҳеч қандай кучанишлар ўртамиёна асарни олий асарга айлантира олмайди. Дидли заршунос эскиздаёқ уни яратган рассомнинг қалбини кўра олади.

Яшириб ўтирмайман, сон-саноксиз зиналардан Стрикленднинг қия шифтли болохонасига кўтарилаётганимизда жуда ҳаяжонландим. Менга ажойиб кашфиёт остонасида тургандек туюлаётганди. Ниҳоят унинг хонасига кирганимда ҳаммаёққа қизиқиб аланглай бошладим. Назаримда хона аввалгидан кўра кичикроқ ва яланғочроқ туюлди. “Қизик, — ўйладим ичимда, — таниш рассомларим бу хона тўғрисида маҳобатли устахоналарда ишловчи, қуршаб олган муҳит дидга мос келмаса, ижод этиб бўлмайди, деб фикрловчи таниш рассомларим бу хона тўғрисида қандай фикрда бўлишаркин”.

— Анави ерда туринг. — Стрикленд менга расмлар яхшироқ кўринадиган нуқтани кўрсатди.

— Сиз эҳтимол жим туришимни афзал кўрарсиз, — сўрадим ундан.

— Албатта-да, жин урсин сизни, тилингизни тийиб туринг.

У расмни мольбертга ўрнатиб, икки дақиқалар чамаси томоша қилишимга

имконият берар, сўнг мольбертта бошқа расмни қўярди. У ўттизга яқин расмини кўрсатди. Булар ижодни бошлаган давр, олти йил мобайнида яратган асарлари эди. У ҳали бирорта асарини ҳам сотмаган. Расмларининг катта-кичиклиги ҳар хил эди. Кичикроқлари натюрмортлар, каттароқлари манзарали расмлар эди. Булар орасида олтигага яқин портрет асарлари ҳам бор.

— Мана ҳаммаси шу, — деди у ниҳоят.

Бу расмларнинг гўзаллиги ва фавкуллода ўзига хослигини дарҳол идрок эта олганимни тезроқ унга айтгим келарди. Мазкур асарларнинг кўпчилигини яна кўрганимдан кейин (айримларини эса илгарироқ репродукциялардан кўрган эдим) илк маротаба томоша қилган пайтимда улардан ҳафсалам пир бўлганига энди ўзим ҳам ҳайрон бўлаётгандим. Уша вақтда бошимдан кечирганим ҳаяжонланиш ҳам чинакам санъат асари таъсири эканлигини ҳам фаҳлмамабман. Стрикленд асарлари мени саросимага солиб қўйибди. Ўшанда унинг бирорта асарини сотиб олиш хаёлимга келмагани учун ўзимни кечира олмайман. Бахтли тасодифни қўлдан бой бергандим. Уларнинг кўпчилиги музейлардан жой олди, бошқалари бадавлат ҳомийларнинг коллекцияларига қўшилди. Мен ўзимни оқлашга ҳаракат қиламан. Назаримда, менинг яхшигина дидим бор, аммо унга оригиналлик етишмайди. Рассомчиликда кўп нарсаларга ақлим етавермайди ва доимо бошқалар юрган йўлдан юраман. Уша пайтларда мен импрессионистларга мойил эдим. Сислей ва Дег асарларини қўлга киритишни орзу қилардим, Моне асарларидан лол бўлардим. Унинг “Олимпия” асари янги даврнинг шоҳ асари бўлиб туюларди, “Майса устидаги нонушта” эса бутун қалбимни лол этганди. Бу асарларни рассомчиликдаги энг кейинги кашфиётлар деб хаёл қилардим.

Стрикленд менга кўрсатган расмларни шарҳлаб ўтирмайман. Бундай шарҳлар доимо одамни зериктиради, бундан ташқари, унинг расмларини рассомчиликдан хабардор одамларнинг ҳаммаси билади. Эндиликда, Стрикленд санъати замонавий рассомчиликка улкан таъсир кўрсатгани, унинг рассомчиликда тамомила янги йўлдан юрганлиги барча томонидан эътироф этилган бир вақтда, унинг расмларини илк маротаба кўраётган одам ҳам руҳан бу асарларни кўришга тайёр бўлади. Мен эса умрим бино бўлиб, бундай расмларни мутлақо кўрмагандим. Шу туфайли бўлса керак, Стрикленднинг расм ишлаш техникаси жудаям тўпори бўлиб туюлганди. Эски рассомларнинг асарларини кўравериб, ўрганиб қолган, Энгр янги даврнинг улуғ рассоми деб ишонган мен учун Стрикленд қобилиятсиз рассом деган қарорга келгандим. Рассомчиликдаги соддалик унинг мақсади эканлигини фаҳлмамагандим. Эсимда, натюрмортларининг бирида думалоқ идишнинг шакли қийшайган ҳолда, ичидида апельсинлар ҳам бели ичига ботган ҳолда тасвирланган эди. Портретларда одамларнинг юзлари ҳаётдагидан кўра каттароқ кўрсатилар, бу эса ёмон таассурот қолдирарди. Мен уларни карикатура асарлари сифатида қабул қиларим. Улар мен учун тамомила янгича услубда чизилганди. Яратган манзара расмлари ҳам мени ҳайрон қолдирарди. Расмларнинг икки ёки учтасида Фонтенбло ўрмонлари, қолганларида Париж кўчалари тасвирланган бўлиб, бир қарашда уларни маст аравакаш чизганга ўхшарди. Мен эсанкираб қолдим. Ҳаддан зиёд кўзга ташланадиган ранг, қандайдир аҳмоқона, тушунлиш қийин бўлган масхарабозлик эди. Буларни эслар эканман, Струвенинг дидига аввалгидан ҳам кўпроқ қойил қолдим. У расмларга илк маротаба назар ташлагандаёқ, бу асарлар санъатда инқилоб эканлигини англаб етди, ҳали ҳеч ким танимаган, кейинчалик бутун дунёни лол қолдирган даҳо рассомни илк қадамлариданоқ эътироф этди.

Саросимага тушиб, гарчи нима қиларимни билмасам-да, бу асарлардан лол қолганлигим ҳақиқат эди. Рассомчиликдан ҳеч қандай билимим бўлмасанда, бу асарларда қандайдир улуғ куч борлигини англадим. Бутун вужудимни ҳаяжон қоплади. Бу расмлар мен учун жудаям муҳим бўлган нарсалар тўғрисида ҳикоя қилмоқчилигини аниқ билардим-у, лекин бу нарсалар нималигини англай олмасдим. Расмлар менга мажруҳдай туюларди-ю, лекин уларда қандайдир улуғ, одамни сескантирадиган ва ҳаяжонга соладиган сирлар яширинганга ўхшарди. Улар менда уйғотган туйғуларни таҳлил қилишдан, сўз билан ифодалаб беришдан ожиз эдим. Менга Стрикленд

моддий нарсаларда руҳий моҳиятни ғира-шира бўлса-да, идрок эта бошлагандай туюлди. Шу туфайли ҳам у фикрларини мажхулроқ рамзларда ифодалаш йўлларини ахтаришга тушди. Худди чексиз коинот кенгликлари орасидан янги шаклларни қидираётганга ва шу нарсаларни расмлар орқали қайта жонлантиришга ҳаракат қилаётганга ўхшарди. Мен бу расмларда ўзлигини ифодалашга интилаётган ва шу йўл билан озодликка ташна изтиробли руҳни кўраётгандим.

Мен Стриклендга қарадим:

— Назаримда сиз фикрларингизни ифодалашнинг нотўғри йўлини танлагансиз.

— Нима деб валдираяпсиз?

— Чамаси, сиз нимадир айтишга ҳаракат қилияпсиз. Баайни нимани айтмоқчи бўлаётганлигингизни мен билмайман. Лекин шубҳа қиламанки, бу нарсани расомчилик асарларида ифодалаш мумкинмикин ўзи?

Мен Стрикленднинг асарлари унинг ғалати шахсини тушунишга ёрдам беради деб ўйлаганимда хато қилган эканман. Ҳақиқатда эса бу асарлар мени янада кўпроқ ҳайрон қолдирди. Энди мен бутунлай ҳеч нима англамай қўйдим. Мен англаган ягона нарса шу бўлдики, эҳтимол бу ҳам хаёллар ўйини бўлса ажабмас, у ўзини эзиб турган қандайдир кучдан қутулишни истарди. Бу куч нимаю ва ундан озод бўлиш нимани англашиши ҳам мавҳум бўлиб қолаётганди. Бизлардан ҳар биримиз бу дунёда яккаю ягонаемиз. Ҳар бир одам мис минорага қамалган ва ўз қардошлари билан имо-ишоралар орқалигина муомала қилиши мумкин. Лекин бу белгилар ҳамма учун ҳам бир хил эмас ва шу туфайли барча уни тушунавермайди. Биз бошқалар билан ўз қалб хазинамизни зўр бериб баҳам кўрмоқчи бўламиз, лекин улар бундан қандай баҳраманд бўлишни билишмайди. Зеро, биз ҳаётда улар билан биргаликда елиб борамиз. Лекин уларни доимо ҳам тушунавермаймиз, улар ҳам бизни тушунавермайди. Биз бегона юртда бу ердагиларнинг тилини деярли билмасдан яшаётган одамларга ўхшаймиз. Улар бизга жуда кўп ажойиб теран фикрларни айтмоқчи бўлишади-ю, аммо биз тушунишимиз учун энг содда сўзларни гапиришади. Уларнинг миясида бир-биридан қизиқроқ ғоялар ғужғон уради-ю, бироқ ўта содда сўзлар билан чекланишади.

Шундай қилиб, Стрикленд расмларини кўришдан чиқарган асосий хулосам, қалбнинг қандайдир ҳолатини ифодалашга зўр бериб интилиш туйғусининг кучлигидир. Мени ҳайрон қолдирган нарсани ана шу интилишдан қидирмоқ керак деб ўйладим. Бўёқлар ва шакллар, шубҳасиз, Стрикленд учун аҳамиятга эга бўлган. У ўзи ҳис этган туйғуларни ифодалаш учун кучли эҳтиёж сезган. Бўёқ ва шаклни ҳам шу учун танлаган. У ўзи излаган нарсаларга яқинлашпирғудай бўлса, бўёқ ва шаклларни ҳеч иккиланмай ўзгартирган. Унинг учун далилларнинг аҳамияти йўқ эди, зеро, у шунчаки далиллар уюми остидан ўзи муҳим деб ҳисоблаган нарсаларнигина кўрарди. Чамаси, у коинотнинг қалбини англаб етганди ва шунини ифодалашга ўзида мажбурият туярди. Бу расмлар биринчи қарашда ҳайрон қолдирса-да, лекин қалбнинг томир-томирларига етиб борарди. Нимаданлигини ўзим ҳам билмаган ҳолда мен тўсатдан ва кутилмаганда Стриклендга раҳим қилиб қолди.

— Нима сабабдан Бланш Струвега яқинлашиб қолганлигингизнинг сабабини энди тушундим, — дедим унга.

— Нима учун экан?

— Мардлик туйғуси сизни тарк этган. Танангиздаги кучсизлик юрагингизга тазийқ ўтказган. Мен сизга қандай алам тинчлик бермаётганини, хавфли изланишларга чорлаётганини, юрагингизга азоб бераётган шайтонни ҳайдаб чиқаришга ундаётганини билмайман. Менимча, сиз эҳтимол, бутунлай мавжуд бўлмаган муқаддас нарсага тинмасдан интиладиган дарвешсиз. Нимага интилаётганингизни фақат мен эмас, ўзингиз ҳам билмайсиз. Эҳтимол, сиз Ҳақиқат ва Озодликни ахтарарсиз. Қанадайдир дақиқада севги сиз ўзингиз кутган озодликни келтирадигандай туюлгандир. Сизнинг эзилган руҳингиз менимча, аёл кишининг бағридан осойишталик қидиргандир. Лекин шунда ҳам ўз мақсадига эришмагач, сиз ўша аёлдан нафратлангансиз. Унга нисбатан шафқатсизлик қилдингиз, чунки сиз ўзингизга ҳам шафқатсизсиз. Сиз уни

қўрқув туфайли ўлдирдингиз. Чунки эндигина қутулганингиз хавф-хатардан ҳамон қалтираётган эдингиз.

У совуққина кулиб қўйди ва соқолини тутамлади.

— Жуда кўнгли бўш одамсиз-да, дўстгинам.

Бир ҳафтадан кейин Стрикленд Марселга жўнаб кетганини эшитдим. Шундан кейин уни бутунлай кўрмадим.

Қирқ учинчи боб

Стрикленд ҳақида ёзганларим, албатта, ҳеч кимни қониқтира олмайди. Буни ўзим ҳам яхши биламан. Кўз ўнгимда содир бўлган баъзи воқеаларнигина қайта ҳикоя қилиб бердим, холос. Лекин улар, чамамда, мажҳулроқ бўлиб қолди. Буларнинг ичида энг ғалатиси Стрикленднинг рассом бўлишга қарор қилишидир. Бу ҳолат менинг ҳикоямда шунчаки бир инжиқлик бўлиб туюлган бўлса ажаб эмас. Табиийки, бундай қарорга бекордан-бекорга келмагандир. Лекин мен бунга нима туртки бўлганини билмайман. Унинг сўзларидан эса мен ҳеч нарса англай олмадим. Агар мен ғаройиб одамнинг ҳаёти тўғрисида ўзимга маълум фактларни шунчаки санаб ўтадиган бўлсам, бундай кескин бурилишнинг турли-туман изоҳларини ўйлаб топган бўлардим. Эҳтимол, Стрикленднинг рассомчиликка жиловлаб бўлмас иштиёқини, бу иштиёқи болаганида ота иродаси туфайли йўққа чиққани ёхуд нон топиш йўлида қурбон қилинганини, ҳаёт талабларига бепасандлик билан қараганини, санъатга интилиши-ю, биргина даллоллик касби ўртасидаги курашни тасвирлаган, ўқувчининг муҳаббатини унга қаратган, унинг ғоят салобатли сиймосини яратган бўлардим. Эҳтимол, шунда кимлардир унинг сиймосида янги Прометейни кўрган бўлармиди. Шунда балки барча азобларга бардош берган қаҳрамоннинг замонавий талқинини яратармидим. Бу эса эътиборни тортадиган сюжет бўларди.

Оилавий ҳаётдаги ҳаракатларининг мотивларини ҳам худди шундай муваффақият билан изоҳлаш мумкин. Шундай қилинса, менга ўнларча вариантлар хизмат қиларди. Масалан, ҳали юзага чиқмаган қобилияти у танишган ёзувчи ва рассомлар давраси туфайли аён бўлиши мумкин. Чунки бу даврада унинг хотини ҳам бор. Ёхуд оилавий даврдан қаноатланмаган ҳолда бутунлай ўз дунёсига берилиш ё бўлмаса авваллари қалбида милт-милт этиб турган учкун муҳаббат туфайли алангага айланиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бу ҳолда Стрикленд хонимни бутунлай бошқа қиёфада тасвирлашга тўғри келарди. Шунда далиллар билан ҳисоблашиб ўтирмай, Стрикленд хонимни минғир-минғир қилавериб, жонга тегиб кетадиган, эрининг маънавий эҳтиёжларидан йироқ аёл сифатида тасвирлардим. Улар ўртасидаги оилавий муносабатларни узлуксиз давом этадиган азоб-укубатлардан иборатлигини, бундан фақатгина қочиб қутулиш мумкинлигини кўрсатардим. Шундай бўлганда руҳий жиҳатдан тамомила бегона аёлга узоқ вақтдан бери дош бериб келаётганлигини ёрқин бўёқлар билан аке эттирардим. Болалари тўғрисида эслатиб ўтишнинг ҳожати ҳам йўқ эди.

Стриклендни бирор кекса рассом билан учраштириш ҳам қизиқарли бўлиши мумкин. Масалан, кекса рассом ё муҳтожлик, ёхуд бойлик орттиришга иштиёқ туфайли қачонлардир ўз истеъдодидан воз кечган. Стрикленддаги имкони-ятларни чамалаб кўрган нуроний уни ўз йўлидан воз кечиб, муқаддас санъатга қайтишга кўндиради. Катта бойлик орттирган ва жамиятда маълум мавқега эга бўлган бу нуроний бошқа одам сиймосида бўлса-да, ўзи орзу қилган санъат — энг яхши қисмат деб билувчи ва журъатсизлиги туфайли ета олмаган орзусига эришмоқчи бўлади.

Стрикленд мактабни битирибоқ, биржа даллоллари идорасига ишга киради. Уйлангунгача ҳаёти унинг муҳитидаги ёшлар сингари ўтади, озгина-озгинадан биржада ўйнаб туради, отлар ва эшкакчилар пойгасида қатнашади. Бўш вақтларида бокс билан шуғулланади. Камини тепасига Лангтри хоним ва Мэри Андерсеннинг расмлари осиб қўйилганди. У “Панч” ва “Спортнинг таймс” сингари нашрларни ўқирди, Хампстедда бўладиган рақсларга бориб турарди.

Стриклендни узоқ муддат мобайнида эътибордан қочириб қўйганлигимнинг унчалик зарари йўқ. Мўйқалам санъатининг сирларини ўрганиш билан ўтган йиллар бир хилда зерикарли кечди. Тирикчилик ўтказиш, у шуғулланган ишларни эслатиш эса ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Бу тўғрисида ҳикоя қилиш бошқа одамлар ҳаётидаги воқеаларни ҳикоя қилиш демакдир. Устига-устак, бу воқеалар Стрикленд характерида ҳеч қандай из қолдирмаган. У замонавий Париж тўғрисидаги романга хомашё бўладиган жуда кўп воқеаларни кўрди, лекин улар билан қизиқмади. Гапларига қараганда Париждаги ҳаёти айтарли таассурот қолдирмаган эмиш. Эҳтимол, унинг Парижга келиши қариб қолган вақтига тўғри келиб қолгандир, шу боис катта шаҳардан унчалик таъсирланмагандир. Энг қизиғи шундаки, у менга ишнинг кўзини биладиган одамга ўхшаб кўринмади. Ўша йиллардаги унинг ҳаёти романтикага тўла эди, лекин буни ўзи сезмасди, шекилли. Романтикани ҳис этмоқ учун, чамаси, одам биров артист бўлмоғи, ўз ҳаракатларига қизиқиш билан ва четдан баҳо бера билмоғи керак. Стрикленд бунга томомила қобилиясиз эди. Мен ҳаётда ўзига бу қадар эътиборсиз одамни учратмаганман. Лекин мен ўз санъатини ўзига бўйсундириш йўлидаги машаққатли йўлни кўрсатиб бера олмайман. Агар мен омадсизликларни матонат билан енгган, умидсизликка мутлақо берилмаган, рассомнинг ашаддий душмани — шубҳа ва ишончсизликка қарши дадил курашганини ҳикоя қилсам унчалик ёқимли бўлмаган одамга нисбатан муҳаббат уйғотиб қўйишимни биламан. Бунга асосим ҳам йўқ. Мен Стриклендни худди бошқалар сингари иш устида кўрмаганман. Ўз курашининг сирларини ҳеч қачон ошкор қилмасди. Ўз устахонасида танҳоликда қандай кунларни бошидан кечиргани, изтироблари фақат ўзигагина аён эди.

Энди унинг Бланш Струве билан муносабатларига келсак, яккам-дуккам ва бир-бири билан боғланмаган фактлардан ташқари ихтиёримда ҳеч нарса йўқ. Ўз ҳикоямга яхлитлик бағишлаш учун мен уларнинг алоқалари қандай қилиб ва нима сабабдан фожиа билан тутаганини кўрсатишим керак эди. Лекин мен уларнинг уч ойлик ҳаётлари қандай кечганини билмайман. Вақтни қай тарзда ўтказишгани ва нималар тўғрисида гаплашишгани ҳам менга маълум эмас. Бир кеча-кундузда йигирма тўрт соат вақт бор. Лекин жуда кам дақиқалардагина инсон ҳиссиётларининг чўққисига чиқилади. Куннинг бошқа дақиқаларида улар нима қилишларини тасаввур этишим мумкин эди, холос. Кундуз кунлари, Бланш ҳали чарчамаган вақтларда, чамаси, унинг расмини чизган, аёл эса рассомнинг ишга муккасидан тушиб кетганини кўриб аччиеланган. Аёл унинг учун маъшуқа, ўйнаш сифатида эмас, модел сифатида керак бўлган. Лекин орадаги бўш соатларда ёнма-ён яшашса-да, миқ этмай ўтираверишган. Аёлни бу нарса кўрқитгандир, эҳтимол. Бланш у билан бирга бўлиш орқали ҳаётининг фожиали дамларида ёрдамга шопилган Дирк Струведан ўч олган. Стрикленднинг ҳаракатлари даҳшатли ҳаёлларга боришга асос беради. Инсон қалбининг нозик тебранишларини ким ҳам била оларди? Ундан олижаноб ва рисоладагидек туйғуларни кутадиган одамларгина бундан холи бўлиши мумкин. Бир неча дақиқа давом этадиган эҳтиросли дамларга қарамай Стрикленд ўзи учун бегоналигини сезгач, умидсизликка тушади. Бланш Стрикленд учун шахс эмас, фақат лаззатланиш қуроли эканлигига ишонч ҳосил қилгач, зўр бериб уни ўзига боғлаб олишга беҳуда уринади. Аёл унга барча қулайликларни яратиб берди, лекин бу одам учун қулайликнинг сариқ чақача қадри йўқлигини пайқамади. Бланш унга лаззатли таомлар тайёрларди, аммо Стрикленд буларга томомила бефарқ эди. Аёл уни ёлғиз қолдиришдан кўрқарди, уни эътибор ва меҳрибончилик билан қўршаб олишга интиларди. Аёл Стрикленднинг эҳтироси сўниб қолган пайтларда уни янғитдан аланга олдиришга ҳаракат қиларди. Зеро, у шундай сониялардагина буткул аёл измида бўлишни ҳис этарди. Эҳтимол, аёл Стриклендни чирмаб ташлаган санжир фақат унинг ғазабини кўзгатишини ақлан англлар, лекин Бланш қалби ақлига итоат этмасди, ўз йўлидан қолмасди. Бу эса уни ҳалокатли хатоликка олиб келди. Аёл жудаям бахтсиз эди. Лекин кўр-кўрона муҳаббат, Стриклендга мафтунлик туфайли аёл эркақдан ҳам шундай муносабат қайтишига умид қиларди.

Стрикленд тўғрисидаги ҳикоям унинг ҳаётини яхши билмаганлигим туфайли, анча-мунча камчиликлардан холи эмас. Мен унинг аёллар билан

муносабатлари тўғрисида кўп ёздим. Чунки бу муносабатлар шундоққина кўзга ташланиб туради. Аслида бу нарса унинг ҳаётида унчалик катта ўрин тутмайди. Тақдирнинг ҳазилини қарангки, унга яқинлашган аёлнинг қисмати фожиа билан яқунланаверган. Унинг ҳаёти бир сўз билан айтилса, асос-эътибори билан орзулари мислсиз меҳнатдан иборат бўлган.

Мана шу ерда адабий уйдирма бошланади. Муҳаббат инсон ҳаётининг қирраларидан бири, ҳолос. Романларда эса унга биринчи даражали ўрин ажратилади, бу эса ҳаётий ҳақиқатга мутаносиб эмас. Муҳаббат ўз ҳаётининг энг муҳим омили деб ҳисобловчи эркаклар жуда кам топилади. Бундай эркакларни ҳатто муҳаббатни ҳаётнинг асосини тапшиқил этади деб билувчи аёллар ҳам ёқтиришмайди. Сажда қилиш аёлларга хуш ёқади, ҳаяжонга солади, лекин, барибир, улар эркаклар муҳаббат туйфайли ҳамма нарсани эсидан чиқариб юборадиган нотавон кимсалар деган туйғудан қутула олишмайди. Эркаклар ҳатто аёлларга эҳтирос билан муҳаббатларини изҳор қилиб турган қисқа онларда ҳам бошқа нарсалар ҳаёли билан банд бўладилар. Бирининг эътибори яшаш воситасига айланган ишларида, бошқасининг ҳаёли спорт ёки санъатда бўлади. Кўпчилик эркаклар ўз фаолиятларини турлича соҳалар бўйича ривожлантиришади. Улар айна пайтда ўзларини қизиқтириб турган масалаларга эътиборларини буткул қаратишлари мумкин. Эркак ва аёл севгиси ўртасидаги тафовут шундаки, аёллар бутун кун мобайнида ҳаёллари шу нарса билан мунтазам банд бўлса, эркаклар ўқтин-ўқтингина эслаб қўйишади.

Стрикленднинг ҳаётида истак жуда кам ўрин эгаллаган. Бу нарса унга иккинчи даражали ва зерикарли туюлган. Унинг қалби ўзга нарсага интилган. У жиловлаб бўлмас эҳтиросга эга эди, истак эса баъзан унинг вужудини ёриб чиққудай бўларди. Лекин у ўзини назорат қила олмайдиган даражадаги бу инстинктни ёқтирмасди. Назаримда, Стрикленд эҳтиросни ўзи билан биргаликда баҳам кўрадиган одамни ҳам ёқтирмасди. Ўзини қўлга олган дамларда ҳозиргина ҳузурланган аёлга нисбатан ҳам нафрати кўзгаб қоларди. Ҳаёллари уни тоғлик ўлкаларга олиб қочар, шундай пайтларда аёл зоти даҳшатли нарса бўлиб кўринарди. Буни гулдан-гулга учиб юрган йўл-йўл қанотли капалакка қиёс қилса бўлади. Назаримда, санъат жинсий инстинкт намоён бўлишидир. Чиройли аёлни кўрганда эркаклар юраги бир хил туйғуни бошдан кечириб, ўйноқлаб кетади. Стрикленд жинсий инстинктнинг рисоладагидек намоён бўлишини ёқтирмаган бўлса эҳтимол. Унинг учун бу нарса бадиий ижод бахти билан солиштириганда ҳеч нарсага арзимас туюлган. Менинг ўзимга ҳам шафқатсиз, худбин, кўпол ва ўта таъсирчан одам ҳақида ёзиб бўлганимдан кейин пировард-натижада чинакам идеалист бўлганлиги ҳақидаги хулосага келдим. Лекин далиллар ўжар нарса.

У исталган хизматкордан хароброқ турмуш кечирган. Ҳаммадан кўра оғирроқ меҳнат қилган. Пулга, шон-шухратга бепарво эди. Кўпчилигимиз сингари жамият билан муросаи мадора йўлини билмаган. Унинг ҳаёлига лоақал бирор маротаба бўлсин муросасозлик келмаган. У Париждай шаҳарда Фивей даштларида таркидунё қилиб юрган дарвешга қараганда ҳам танҳороқ яшаган. Одамлардан ҳеч нарса таъма қилмасди, тинч қўйганларига хурсанд эди. У фақат бир мақсадга интилган, бу мақсадга интилиш йўлида ўзини қурбон қилишга тайёргина эмас — бунга кўпчилик қодир деса бўлади—балки ҳар қандай ишга тайёр бўлган. У қатъиятли эди.

Ҳа, Стрикленд ёмон, шу билан бирга улуғ одам эди.

Қирқ тўртинчи боб

Ижодкорнинг санъатга қараши катта аҳамият касб этади. Шу туйфайли Стрикленднинг ўтмишдаги улуғ санъаткорларга қандай муносабатда бўлганлигини айтиб ўтишим зарурдир. Мен, албатта, бу тўғрида кўп нарса билмайман. Стрикленд сўзамол одам эмасди. Айтадиган фикрини тингловчининг эсида қоладиган аниқ сўзлар билан ифодалай олмасди, тапша тўн кийдира олмасди. Ҳазили ҳам — агар юқорида унинг гапириш услубини бироз бўлса-да ифодалаб беролган бўлсам, киноявий характер касб этарди.

Ҳазил қилганда ҳам кўпол чиқарди. У гоҳида суҳбатдошини кулишга мажбур этарди, лекин бу ҳазили ғалатилиги, ҳақ гапни тўппа-тўғри айтиши билан ҳайрон қолдирарди. Агар биз кўпроқ ҳақ гапни айтиб ўрганган бўлсак, бу гапларга кулмаса ҳам бўларди.

Стрикленд табиатан унчалик ақлли зот эмасди, санъатга қарашлари ҳам оригиналлиги билан ажралиб турмасди. Мен ҳеч қачон руҳан ўз ижодига яқин бўлган рассомлар, масалан, Сезанн ва Ван-Гог тўғрисида гапирганини эшитган эмасман. Мен ҳатто уларнинг асарларини кўрганлигига ҳам ишонмайман. Импрессионистлар ижоди ҳам уни унчалик қизиқтирмасди. Уларнинг техникасини эътироф этгани ҳолда импрессионистик тасвирни дағал деб ҳисобларди дейиш фикридан узоқ эмасман. Бир кунги Струве Моне асарларини обдон мақтаганда: “Менга Винтерхальтер афзалроқ туюлади”, — деган эди. Чамаси бу фикрни Струвенинг аччиғини чиқариш учун айтган ва албатта, мақсадига эришган эди.

Илгари ўтган рассомлар тўғрисида Стрикленднинг бирор арзирлироқ, фавкулудда фикрини келтира олмаслигим гоёт ачинарлидир. Бу одам характерида ғалатиликлар шу қадар кўпки, эски рассомлар хусусидаги аблаҳона фикрлари унинг портретини самарали яқунлаш имконини бермайди. Мен унинг ўз ўтмишдошлари тўғрисидаги фавкулудда назарияларини келтиргим келади, лекин афсуски, унинг фикрлари жамоатчиликка аллақачон маълум бўлган фикрлардан нари ўтмаслигини қайд этишга мажбурман. У Эл Грекони билганлигига шубҳаланаман, лекин Веласкеса фавкулудда эҳтирос билан муносабатда бўларди. Шарден уни ҳайратга соларди, Рембрандт эса жазавага туширарди. У Рембрандт асарлари тўғрисидаги таассуротларини шу қадар шалоқ сўзлар билан ифодалардики, мен бу сўзларни қайтаришга ҳам истиҳола қиламан. Лекин унинг Брейзелларнинг каттасига бўлган фавкулудда қизиқиши бутунлай кутилмаган ҳодиса эди. Стрикленд ўз фикрларини ифодалашнинг уддасидан чиқа олмасди. Мен унинг фикрларидан бирор нарсани англаб олиш қийин бўлганлиги сабаблигина воситачилик қилдим ва бироз бўлса-да, маъно чиқаришга интилдим.

— Бу ҳақиқий рассом, — эътироф этди Стрикленд. — Гаров ўйнайманки, у ўз асарларини яратаётганида бутун аъзои баданидан шашқатор тер чиқиб кетган бўлса керак. Кейин Венада Питер Брейгелнинг расмларини кўрганимда Стриклендни рассом асарларининг қайси жиҳатлари ўзига жалб этганини тушундим. Брейгелга олам қандайдир бошқача манзарада намоеън бўлган, бунга ўзи ҳам ҳайратланган. Мен ўша вақтларда у ҳақда ёзмоқчи бўлиб ён дафтарчамга қатор қайдлар қилдим, кейинчалик шу дафтарчам йўқолганлиги туфайли расмлар менда уйғотган таассуротларгина ёдимда қолди. Одамлар унинг наздида мажруҳ ва кулгили туюларди, шу туфайли уларга нафрат билан қарарди. Ҳаёт кулгили ва ярамас ҳаракатлар йиғиндисидан иборат, шу боис фақат масхаралашга арзийди деган фикрда эди. Лекин бундай кулги гоёт аламли эди. Менинг назаримда доимо Брейгель бир санъат воситаси билан ифодалаш лозим бўлган нарсаларни бошқа санъат тури билан ифодалашга интиляётганга ўхшарди. Эҳтимол, худди шунинг учун у Стриклендни ўзига жалб этгандир. Чамаси уларнинг ҳар иккаласи ҳам адабиётда ифодалаш осонроқ бўлган гоёларни рассомчилик орқали тасвирлашга интилишган. Стрикленд ўша пайтда қирқ еттилар атрофида эди.

Қирқ бешинчи боб

Юқориди айтиб ўтганимдек, агар тасодифан Таитига бориб қолмаганимда бу китобни ҳеч қачон ёзмаган бўлардим. Гап шундаки, узоқ сарсон-саргардонликдан сўнг Чарлз Стрикленд Таитида яшаб қолди ва унга шон-шухрат келтирган асарларини асосан шу ерда яратди. Фикримча, бирор рассом ҳам бутун вужудини қоплаб олган орзуларини асарларида тўла ифодалай олган эмас. Расм техникасини эгаллаш йўлидаги машаққатли курашдан толиққан Стрикленд ҳам руҳий нигоҳида доимий гавдаланиб турган нарсаларни ифодалашга бошқалардан кўра кам куч сарфламаган бўлса керак. Лекин

Таитидаги муҳит унинг учун қулай шароитни вужудга келтирди. Бу янги оламчада унинг илҳоми самарали бўлиши зарур элементларни топа билди. Стрикленднинг охириги расмлари у излаган нарсалар тўғрисида баъзи таассуротларни бера олади. Бу асарлар бизнинг фантазиямизга қандайдир янги ва галати озуқа бера олади. Худди бутун олам бўйлаб ўзига макон қидириб юрган унинг руҳи ниҳоят шу жойдан ўзига бошпана топгандай. Сийқаси чиққан сўзлар билан ифодаласак, Стрикленд бу ерда ўзлигини топди.

Аслида ташқи оламдан узилиб қолган оролга келишим биланоқ, бир вақтлар мени жуда қизиқтирган Стриклендни дарҳол эслашим керак эди. Лекин ишга муккамдан берилиб кетдим, ундан бошқа нарсани ўйламадим. Орадан бир неча кун ўтгандан кейингина унинг номи Таити билан боғлиқлигини эсладим. Мен уни кўрганимга ҳозир ўн беш йил бўлди, вафот этганидан бери эса орадан тўққиз йил ўтди. Бундан ташқари Таитидан олган таассуротларим ҳатто ишларимни ҳам эсимдан чиқариб юборди. Мен ҳамон ўзимга келолмасдим. Ҳамон эсимда, бу ерга келганимнинг эртасига тонгда уйғониб, меҳмонхона айвончасига чиқдим. Ҳеч қаердан одам шарпаси сезилмайди. Мен ошхонага йўл олдим, лекин ошхона берк эди. Ошхона эшиги олдида шу ерлик бола ухлаб ётарди. Нонушга қилиб олиш истагини ҳозирча орқага суриш лозим эди, пастга — денгиз томонга юрдим. Хитойликлар ўз дўкончаларидаги молларини ёйишаётган экан. Тонголди осмони жуда нурсиз эди, кўрфаз устида сукунат ҳукм сурарди. Қирғоқдан ўн чақиримлар нарида худди муқаддас Граал қалъасидай сирли Муреа ороли осилиб турганга ўхшаб кўринарди.

Мен ўз кўзларимга ҳамон ишонмасдим. Веллингтондан чиқиб кетганимдан бери ўтаётган кунларим ҳаётимнинг аввалги кунларидан бугунлай фарқ қиларди. Веллингтон озодагина, тўла маънодаги инглиз шаҳарчаси. У Жанубий Англия порт шаҳарларига қуйиб қўйгандай ўхшайди. Денгизда уч кунгача тўлқин шовқин-сурони тинмади. Кулранг паға-паға булутлар бир-бирларининг кетидан қувишарди. Сўнг шамол босилди, денгиз тинчиди, яна кўм-кўк бўлиб қолди.

Тинч океаннинг чеку чегараси йўқдай. Уларда сузиш саргузаштларга тўла бўлади. Нафас олаётган ҳавомиз бамисоли сирли об-ҳаёт сувига ўхшайди.

Таити қирғоқлари кўз олдида намоён бўла бошлаганда бандасига хаёлотнинг олтин шохлигида сузиб юргандай туюлади. Шунда яна қўшни Муреа ороли ҳам кўзингизга ташланади. У худди поёни йўқ сув ўртасида сирли тарзда кўтарилиб турган тош мўъжизага ўхшайди. Қиррали чўққилари бамисоли Тинч океандаги Монсератнинг ўзи. Наздингизда Поленезий одамлари номатлуб сирларни қўриқлаб, ёввойи маросимларни амалга ошираётгандай. Яқинлашганингиз сари оролнинг гўзаллиги кўзга ташланаверади. Унинг ҳайротомуз чўққилари кўз ўнгингизда аниқ намоён бўлгач, уларнинг нақадар мафтункорлигига амин бўласиз. Агар уни қаршингизда бугунлай йўқ деб фараз қилсангиз, рўпарангизда поёнсиз океан сувлари жилваланиб ётади.

Таити баланд ям-яшил орол. Уни тўқ яшил ўт-ўланлар қоплаб олган. Бу ўт-ўланларнинг тагидан муздек ирмоқчалар жилдираб оқади. Кўп асрлардан бери бу ерлардаги ҳаёт тарзи ўзгармай келаётганини ўйлаб қоласиз. Кўнглингизга келган бу туйғу сизни ғамга солади, кўрқув ҳиссини уйғотади. Лекин оний таассурот ўрнини қувонч ҳислари эгаллайди. Сизни қаршилаётган Таити худди кулиб турганча, ўз гўзаллигини кўз-кўз қилаётган мафтункор аёлга ўхшайди. Ёруғ оламда Тапееэте кўрфазидан кўркамроқ жой йўқдай. Арқонлаб қўйилган елканли кемалар ярқирайди. Қирғоқ бўйлаб ёйилган шаҳар опшоқ ва кўркам. Кўм-кўк осмон остидаги ҳинд хурمولари шамолда тебранади, худди эҳтирос билан қичқираётганга ўхшайди. Уларнинг таъсирчанлигини кўрганингизда юрагингиз орзиқиб кетади. Кемани кутиб олиш учун бандаргоҳга шўх-шодон, қувноқ оломон йиғилади. Оломон шовқин-сурон кўтаради, қийқиради, ҳар хил ҳаракатлар билан ўз хурсандчиликларини ифодалашади. Тўпланганларнинг уст-бошлари қип-қизил. Ложувард осмон остида гўё камалакнинг барча ранглари товланаётгандай. Оломон ҳаммавақт юklar туширилаётганда ҳам, божхона назоратидан ўтказилаётган пайтда ҳам бетоқат. Куёш шафқатсиз қиздиради. Турли-туман ранглар кўзни қамаштиради.

Қирқ олтинчи боб

Таитига келган дастлабки кунларимда капитан Николс билан учрашиб қолдим. Бир кун эрталаб айвонда нонушта қилиб ўтирсам, у кириб келди-да, ўзини таништирди. Капитан Николс Чарлз Стрикленд билан қизиқиб юрганимни эшитиб, мен билан гаплашиш учун келган экан. Таитида ғайбат гапларнинг тарқалиши инглиз қишлоғидагидан кам эмас. Икки-уч маротаба Стрикленд асарларини суриштирилганлигим ҳақидаги овозлар яшин тезлигида тарқалиб кетибди. Мен капитан нонушта қилган ё қилмаганлигини суриштирдим.

— Ҳа, — жавоб берди у, — мен тонг саҳарда қаҳва ичиб оламан, лекин бир кулгум виски бўлса йўқ демайман.

Мен хизматкор хитойни чақирдим.

— Эҳтимол эрталабдан ичмаган маъкулмикин? — деди капитан.

— Буни ўз жигарингиздан сўранг, — жавоб бердим мен.

— Аслида мен ичмайдиган одамман, — деб қўйди капитан ўзига ярим стакан Канада вискисидан қуяркан.

Кулиб туриб сарғайиб кетган синиқ тишини кўрсатди. Капитан ўрта бўйли, оқарган куюқ сочли, хурпайган мўйлабли, жуда озгин одам эди. Икки кундан бери соқолини қиртишмагани кўриниб турарди. Ажин бостан юзлари доимо қуёшли жойларда юрганидан қизаринқираб кетган, кўм-кўк кўзлари муғамбирона боқарди. Менинг ҳар бир ҳаракатимни зимдан қузатаётган кўзлари уни қаллоброқ одамга ўхшатиб турарди. Аслида унинг ҳозирги кўриниши самимийлигидан дарак берарди. Мош ранг костюми ўзига ўтиришмаган, чамаси, қўллари анчадан бери сув ва совун кўрмаганди.

— Мен Стриклендни яхши билардим, — деб гап бошлади у мен таклиф қилган ситарани чека туриб оромкурсида ўрнашиброқ ўтириб оларкан. — У мен туфайли бу оролларга келиб қолган.

— У билан қаерда учрашгансиз? — сўрадим ундан.

— Марселда.

— У ерда нима қилардингиз?

У хушомадли табассум қилди.

— Ҳм, мен у ерда, тўғриси, бекорчи эдим.

Янги танишимнинг кўринишига қараганда, ҳозир ҳам унинг аҳволи яхши эмасга ўхшайди. Мен бу танишликни давом эттиришга аҳд қилдим. Одатда бундай такасалтанглар уларга кўрсатган озгина меҳр-мурувватингни унутишмайди, киришимли бўлишади. Улар такаббур бўлишмайди, ичишни таклиф этиш орқали юракларига осонгина қўл солиш мумкин. Уларга алоҳида илтифот кўрсатиб ўтиришингиз ҳам шарт эмас, дарду ҳасратларига кулоқ солсангиз бас. Шунда сизга ишонибгина қолмасдан, балки миннатдор бўлишади.

Улар наздида ҳаётнинг энг муҳим завқи тилларига эрк бериб, ўз билимдонликларини намойиш этиш. Шунини эътироф этмоқ жоизки, уларнинг аксарияти жуда сўзамол бўлишади. Ҳаётини тажрибалари ҳаётларининг жонлиги билан уйғунлашиб кетади. Уларни соддадил одамлар деб бўлмайди, кучга асосланган қонунни ҳурмат қилишади. Улар билан покер ўйнамоқ хатарли иш. Бу ўйиндаги эпчилликлари энг яхши ўйинлардан бири покер ўйинига янада жозибадорлик бахш этади. Мен Таитида бўлган вақтимда капитан Николсга жуда яхши билиб олдим. Бу танишлик, шубҳасиз, мени анча бойитди. Николс чеккан ситараси, ичган вискиси учун тўлаб юборган ҳақим (аслида ичишни одатта айлангирмаганлиги боис, коктейл ичишдан доимо воз кечарди) ва мендан қарзга сўраган бир неча доллар менга қилган яхшиликлари олдида ҳеч нарса эмасдай тутарди ўзини. У мени зериктирмасди. Ўзимни қарздор ҳисоблардим ундан. Ахир буни фақат сўз билан узиб бўлмайди-ку.

Мен капитан Николс нима сабабдан Англиядан кетиб қолганини билмасдим. Бу тўғрисида гапирмасликка ҳаракат қиларди. Унинг тоифасидаги кишиларга савол беравериш эса одобдан эмас. Николс қандайдир мусибатга шама қилар, ўзини адолатсизлик қурбони деб ҳисобларди. Менга гап қандайдир қаллоблик ёхуд ситам устида кетаётгандек туюларди. Шу боис гапларини маъқуллаб турардим. Ҳа, эски Англиядаги суд амалдорлари ўтакетган расмиятчи бўлишган. Лекин

шуниси яхшики, она юртида қанчалик азият чеккан бўлмасин, у барибир ўз мамлакатининг оташин ватанпарвари бўлиб қолди. У Англия дунёдаги энг яхши мамлакат деб такрор-такрор таъкидлар, ўзини америкаликлар, колонияларнинг аҳолиси, италянлар, голландлар ва бошқалардан устунроқ фахмларди.

Лекин капитанни, барибир, бахтли одам деб ҳисоблаб бўлмасди. У овқатни ҳазм қилиш органларидан азият чекар, тез-тез пелси ичиб турар, эргалаблари ҳеч нарсани кўнгли тусамасди. Ҳаётдан нолишига бошқа асослари ҳам бор эди. Бундан саккиз йил аввал енгилтаклик билан уйланиб қўйди. Баъзи одамларга бўйдоқларча ҳаёт кечириб афзалроқ эканлиги башорат қилинган. Лекин улар қайсарликлари ёки ҳар хил тасодифлар туфайли башоратни бузадилар. Ёруғ оламда уйланган бўйдоқдан ёмон нарса йўқ. Капитан Николс уйланган бўйдоқ эди. Мен унинг хотинини танирдим, ёши йигирма саккизлар атрофида эди. У ёшини аниқлаб бўлмайдиган аёллар тоифасига кирарди. Эҳтимол, у йигирма ёшида ҳам шундай кўрингандир, қирқ ёшида ҳам деярли ҳозиргидек кўринса ажаб эмас. Унинг ҳаммаёғи, назаримда, тортиб қўйилганга ўхшарди. Ингичка лабли ясси юзлари, бадани гўё тортиб қўйилгандай. Кулимсирашга мойил оғзи ҳам қийшайиброқ турибди. Сочлари бир тутам қилиб турмаклаб қўйилган. Оқ матодан сириб тикилган кўйлаги ҳам худди қора паҳмоқ кўйлакка ўхшаш таассурот қолдиради. Капитан Николс нима учун унга уйланди, уйлангандан кейин нима сабабдан ундан қочиб қолганлигини тушунмасдим. Ким билсин дейсиз, эҳтимол бир неча бор бунга уриниб кўргандир. Унинг дилгирлиги бундай уринишларнинг барчаси беҳуда кетганлигидан бўлса ажабмас. У қанчалик узоққа жуфтакни уриб қолмасин, қанчалик пасткам жойга яширинмасин, қисматдан тутқич бермайдиган, виждон каби шафқатсиз Николс хоним дарҳол уни қидириб топарди. Капитан сабаб-оқибатдан қутула олмагандай, аёлдан ҳеч қутула олмасди.

Фирибгар, артист, эҳтимол, джентльмен аҳли ҳеч қандай тоифага кирмайди. Лекин Николс хоним ўртачадан пастроқ тоифага мансуб эди. Унинг отаси миршаб, миршаб бўлганда ҳам жуда эпчил миршаб бўлган экан. Қиз капитанни қандай қилиб ўзига ром этганини билмайман. Лекин ўйлашимча, бу сеvgи туфайли бўлмаган шекилли. Мен ундан бир оғиз ҳам сўз эшитмадим, лекин у уй шароитида сергап аёл бўлиши ҳам мумкин. Нима бўлганда ҳам капитан Николс ундан ўлгудай қўрқарди. Биз баъзида капитан билан меҳмонхона айвончасида гаплашиб ўтирардик. Шунда тўсатдан кўчада юрган хотинига кўзи тушиб қоларди. Аёл эрини кўраётганини на сўз ва на бирор ишора билан сездиранди-ю, у ёққа-бу ёққа бамайлихотир юраверарди. Шунда капитан ғалати безовталиқ ҳолатига тушарди. Тез-тез соатига қараб хўрсинаверарди.

— Кетишим керак, — дерди ниҳоят у.

Шунда уни ҳеч қандай куч, ҳатто бир стакан виски ҳам ушлаб туролмасди. Ахир у бўронлар, тўфонларни довураклик билан қарши ола билар, ўнларча ҳабашларга қарши ёлғиз жангга чиқа оларди. Николс хоним эрининг кетидан рангтар, жаҳлдор, етти ёшлардаги қизини юборган вақтлари ҳам бўларди.

— Ойим чақираяпти, — дерди у йиғлоқи овоз билан.

— Кетаяпман, ҳозир кетаяпман, қизгинам, — жавоб берарди Николс.

У ўрнидан сакраб туриб, қизининг орқасидан эргашарди. Бу руҳнинг материя устидан тантанасига мисолдир ва мазкур киришимда маълум бир ҳикмат бор.

Қирқ еттинчи боб

Мен капитан Николснинг Стрикленд ҳақидаги узук-юлуқ ҳикояларини умумлаштиришга, иложи борича тадрижийроқ қилиб ифодалашга ҳаракат қилдим. Улар мен Стриклендни охириги маротаба Парижда кўрган йилимнинг қишида танишган эканлар. Биз учрашганимиздан кейинги ойлар мобайнида Стрикленд қандай яшаганини мен билмайман, лекин, чамаси, оғир аҳволда яшаган бўлса керак.

Чунки Николс уни илк маротаба кечаси тунаб кетиладиган уйда учратган экан. Марселда ўша вақтда умумхалқ иш тапплашлари давом этаётган кунлар

экан. Шу боисдан Стрикленд очдан ўлмасликка амал-тақал етадиган чақаларни тополмай қолипти.

Марселда ибодатхонага қарашли тунаб кетиладиган уй каттакон қоп-қора иморат эди. Бечораҳол ва ишсизлар паспортсиз дайди эмасликларини, руҳонийларга ҳужжатлари жойида эканлигини исботлай олсалар, бир ҳафтагача шу ерда яшашлари мумкин эди. Капитан Николс баҳайбат гавдаси, ўзига хос кўриниши туфайли оломон ичидаги Стриклендга дарҳол эътибор берди. Тўшланганлар у ёқдан-бу ёққа юрганларни ҳам, деворга суяниб жимгина турганларни ҳам кузатишарди. Кўпчилик оёқларини ариқ чеккасига қўйганча йўлда ўтиришарди. Ниҳоят уларни ичкарига қўйишгач, капитан ҳужжатларни текширувчи руҳоний Стриклендга инглиз тилида мурожаат қилганини эшитиб қолди. Лекин капитан у билан гаплашишга улгурмади. Оломонни катта хонага киритишлари биланоқ, руҳоний баҳайбат библия билан пайдо бўлди-да, хонанинг нариги томонидаги қаҳвахонада туриб олганча ваъз ўқишга тушди. Бечора одамлар бу ердан ўзларига бошпана берганликлари эвазига амру маъруфни эшитишга мажбур эдилар. Капитан ва Стрикленд бошқа-бошқа ётоқхоналарга тушишди. Эрталаб соат бешда барваста руҳоний туриш вақти бўлганлигини эълон қилганда капитан ўз ўрнини тузатиб, ювинди. Стрикленд аллақачон ғойиб бўлганди. Капитан бир соатча шаҳар кўчалари бўйлаб совуқдан қалтираб, дайдиб юрди. Кейин, одатда, ишсиз матрослар йиғиладиган Виктор Желю майдонига йўл олди. У ерда капитан ҳайкал тагида мизғиб ўтирган Стриклендга рўбарў келди. Капитан уни оёғи билан туртиб, уйғотди.

— Юр, қариндош, овқатланамиз!

— Туёғингни шиқиллат, — жавоб берди Стрикленд. Стрикленднинг табиати, муомала услубини билганим учун капитан Николснинг бу гапларига ишонса бўларди.

— Аҳволинг тангми? — сўради капитан.

— Ўтаверсанг-чи, — деди Стрикленд.

— Кетдик, мен сента нонушта топиб бераман.

Стрикленд бирор сония иккилангач, ўрnidан турди. Улар “Бир бурда нон” ошхонаси томон юриб кетишди. Ошхонада фақат шу ерда ейиш шарти билан очларга бир бўлақдан нон беришарди. Бу ердан “Бир қошиқ шўрва” томон йўл олишди. Эрталаб соат ўн бир ва кундуз соат тўртда бу ерда камбағалларга бир ликопчадан суюк овқат тарқатиларди. Ошхоналар шаҳарнинг турли чеккасида эди. Фақат очдан силласи куриганларгина бундай нонушгаларга боришга мажбур эди. Чарлз Стрикленд ва капитан Николснинг ўзига хос дўстлиги шу зайлда бошланди.

Улар Марселда тўрт ой туришди. Ҳаётлари бир маромда, агар саргузаштни кутилмаган ва ёрқин воқеалардан иборат деб қарагудай бўлсак, ҳеч қандай саргузаштларсиз, яъни тунаб кетиладиган уйдаги жой, очдан ўлмасликка етадиган даражадаги нон учун озгина маблағ топишга эртадан, кечгача уриниш билан ўтарди. Мен бу ерда капитан Николс айтиб берган характерли ва ажойиб расмларни кўз ўнгимизда қайта жонлантиришни жуда хоҳлардим. Николс ва Стрикленд катта порт шаҳридаги ҳаётлари мобайнида шунчалик кўргиликларни кўришганки, буни ҳикоя қиладиган бўлсам, қизиқарли бир китоб дунёга келади. Капитан Николс ҳикояси қаҳрамонларининг сўзлари безорилар нутқининг тўла луғати учун ажойиб материал бўлиши мумкин эди. Лекин бахтга қарши мен бу ерда улар ҳаётининг айрим эпизодларинигина келтира оламан. Уларнинг ҳаёти бир хил тарздаги, қўпол, лекин мунгли бўлмаган яшаш тарзидан иборат эди. Мен билган гавжум ва қувноқ, серҳашам меҳмонхона ва ресторанлари бадавлат оломон билан тўла Марсел энди қандайдир оддий ва нурсиз кўрина бошлади. Капитан Николс ҳозиргина менга ҳикоя қилган нарсаларни ўз кўзлари билан кўрган одамларга ҳавасим келарди.

Тунаб кетиладиган уйнинг эшиклари улар учун ёпилгач, қандайдир Ўжар Биллнинг меҳмондўстлигидан фойдаланишди. Бу матрослар ошхонасининг хўжайини, баҳайбат муштли, малла мулат одам эди. У ишсиз матросларга бошпана ва овқат берар, уларга иш жойини ҳам ўзи қидириб топарди. Стрикленд ва Николс унинг қармоғида бир ойча туришипти, бошқа швед, ҳабац, бразил

матрослари қатори бутунлай жиҳозланмаган, хўжайин томонидан ишсизларга ажратилган икки хонанинг бирида ётишаркан. Ишсизлар ҳар куни Билл етакчилигида Виктор Желло майдонида боришаркан. Бу ерга кема капитанлари ишчилар ёллаш учун келишаркан. Ўзар Билл хомсемиз америкалик аёлга уйланган экан. Бу ерда истиқомат қиладиган матросларнинг мажбуриятига рўзгор ишларида аёлга галма-галдан ёрдам бериш ҳам кираркан. Капитан Николснинг айтиб беришича, Стрикленд Биллнинг портретини яратиш орқали бу ишдан усталик билан кутулиб қолибди. Билл материал, бўёқ ва мўйқалам пулини беришдан ташқари, бир фунт тамаки ҳам берибди. Тахминимча, бу расм ҳозир ярим хароба уйни безатиб турган бўлса, эҳтимол. Дарё соҳилидан унча узоқ бўлмаган уйга осилган расм ҳозир балки бир ярим минг фунтлар турса керак. Стрикленд Австралия ёхуд Янги Зеландия соҳиллари томон сузадиган бирор кемага ишга киришни орзу қиларди. У ердан Самоа ёхуд Таитига йўл олиш мумкин бўларди. Нима сабабдан Стриклендни Жанубий денгизлар ўзига жалб этганини билмайман. Лекин у ерлар анчадан бери шимолий кенгликлардаги денгизларга қараганда ҳам кўм-кўкроқ денгизлар орасидаги яшил ва қуёшли оролга ўхшаб туюларди. Капитан Николс бу узоқ ўлкаларни яхши билгани учун Стрикленд унга боғланиб қолгани эҳтимолдан холи эмас. Айни Таитига йўл олиш фикри ҳам Николсдан чиққан.

— Таити ахир французларга қарашли, — тушунтирди капитан, — французлар эса инглизларчалик расмиятчи одамлар эмас.

У нимани кўзда тугаётганини тушундим.

Стрикленднинг зарур ҳужжатлари йўқ эди. Лекин Билл бундай арзимас нарсалардан хавотирга тушмасди (у кемаларга ишга жойлаган матрослардан биринчи ойдаги иш ҳақларини оларди). Билл Стриклендга ўз ошхонасида ўлиб қолган инглиз ўтёқарининг ҳужжатларини расмийлаштириб берди. Лекин уларнинг ҳар иккаласи, капитан Николс ҳам, Стрикленд ҳам шарққа интилишарди. Бахтга қарши фақат гарбга борадиган кемалардан иш чиқаётганди. Стрикленд икки маротаба Қўшма Штатларга кетаётган кемада ишлашдан бўйин товлади, учинчи маротаба эса Ньюкасл томон кетаётган кўмир ташувчи кемадан воз кечди. Ўзар Билл бу қайсарликка чидаб туrolмади-да, иккаласини уйдан ҳайдаб чиқарди. Уларнинг аҳволи яна оғирлашиб қолди.

Ўзар Биллнинг овқати тўйимлиги билан ажралиб турмасди. Овқатга ўтирган хўрандалар столдан қоринлари тўймай туриб кетишарди. Лекин шундай бўлса-да, Стрикленд ва Николс бир неча кун мобайнида бу овқатланишларни мароқ билан эслаб юришди. “Бир қошиқ шўрва” ва ётиб кетиладиган уйдан маҳрум бўлишганди. Улар фақат “Бир бурда нон”да кўрсатиладиган марҳамат туфайлигина очдан ўлишмасди. Дуч келган жойларда, заҳира йўлларда турадиган юк вагонлари, темир йўл пакгаузларида тунаб юришди. Ҳаво совуқ эди. Шу боис икки соат мудраб олишгач, кўчаларда юришарди. Ҳаммадан кўра тамаки йўқлигидан қийналишарди. Капитан пивохоналарга бориб кечки мижозлар томонидан чала чекиб ташланган папирос ва ситараларни йиғиб кела бошлади.

— Трубкага нималар тиқиб ташлаганимни ўзим ҳам билмайман, — деди капитан елкасини қисиб. — Мен олдига суриб қўйган қутичадан бирданига иккита сигара олиб, биттасини оғзига, биттасини чўнтагига тиқди.

Гоҳида озроқ пул тўплашга муваффақ бўлишарди. Почта пароход келган пайтларда юкларни туширишарди. Бундай пайтларда капитан Николс кеманинг кичик капитани билан дарҳол тил топишиб, элакишиб кетарди. Гоҳида эса инглиз кемаси юқори палубасининг тумшук қисмига усталик билан чиқиб олишарди, матросларнинг тўйимли нонушталари билан меҳмон бўлишарди. Бундай кезларда кема бошлиқлари билан рўбарў келиб қолиш, кетларига тепки ейиш хавфи ҳам йўқ эмасди.

— Қорнинг тўқ бўлса-ку орқангдан тепки ейиш ҳам ҳеч нарса эмас, — деди капитан Николс, — шахсан мен бу нарсадан хафа бўлмаган бўлардим. Бошлиқ бўлгандан кейин тартибга қараш керак-да.

Мен тор зиналардан юқорига ўрлаётган ва ҳақиқий инглиз бўлганлиги туфайли инглиз савдо флотига интизомдан гурурланаётган капитан Николсни кўз олдимга келтирдим.

Улар кўпроқ балиқ бозоридида ишлашни ўзларига касб қилиб олишганди. Бир сафар эса сон-саноқсиз апельсин тўлдирилган қутилари кемага юклаб, бир франкдан пул ишлашди. Кунлардан бир кун эса омад уларга кулиб боқди. Яхши Ният бурни орқали Мадагаскардан келган кеманинг “таниш” бошлиғи уларни кемани бўяш ишларига ёллади. Улар бир неча кун мобайнида ликиллаб турган қайиқчаларда тик туриб олганча занглаб кетган кема бортиларини бўяшди. Албатта, бу ҳолат Стрикленд томонидан истеҳзоли кулги уйғотиши табиий эди. Бу синов кунларида Стрикленд ўзини қандай тугганини Николедан сўрадим.

— Бирор маротаба бўлсин, унинг сўкинганини эшитмадим, — жавоб берди капитан. — Гоҳида албатта қовоғини уюб оларди у. Лекин эртадан-кечгача оғзимизга тамаки ололмасак кулаверарди.

Мен бундан ажабланмасдим. Стрикленд ҳеч қачон оғир шароитлардан руҳий тушқунликка тушмасди. Бу нарса қатъий характери туфайлими ёхуд мағрурлиғи туфайлими — билолмасдим.

Бутери кўчасида бир кўзли хитой ифлос ва харобгина ётоқхона ташкил этганди. Олти сута каравот олиш, уч сута ерда ухлаб кетиш мумкин эди бу ерда. Улар ётоқхонада ўзлари сингари шўрпешана одамлар билан ошно бўлишганди. Чўнтакларидида сариқ чақа ҳам қолмаган, ташқарида совуқ авжигача чиққан пайтларда уялиб ўтирмай ошналаридадан ётоқхонага тўлаш учун қарз олишарди. Бу дайдилар ўзлари сингари мирқуруқ танишларидан охириги чақаларини аяб ўтиришмасди. Марсел портига дунёнинг турли бурчакларидан одамлар йиғилишарди, лекин миллатлар ўртасидаги тафовутлар улар ўртасидаги дўстликка монелик қила олмасди. Уларнинг ҳаммалари ҳам ўзларини Улуг Кокейн мамлакатининг эркин фуқаролари деб билишарди.

— Лекин Стрикленд газабга минган пайтларида қўрқинчли бўлиб кетарди, — деди хаёлчан бир алпозда Николс. — Кунларнинг бирида биз Ўжар Биллнинг ошхонасига кириб қолдик. Шунда Билл қачонлардир Чарли бериб қўйган хужжатларни суриштириб қолди.

— Мана, уни қайтариб олмоқчимисан, овора бўласан! — деди Чарли.

Ўжар Билл жуда бақувват ва баҳайбат одам эди. Лекин Чарлининг қиёфаси унга ёқмасди, шу боис бўлса керак, ҳамманинг кўз ўнгидида уни масхаралаб ҳақорат қила бошлади. Билл сўкинганда оғзидан чиқаётган сўзларни эшитиш қизиқ эди. Чарли аввалига чидаб турди, сўнг олдинроққа чиқиб: “Йўқол бу ердан, ҳайвон!” деди. Бу ерда нима дегани эмас, уни қандай айтгани муҳим. Билл бирор сўз билан унга жавоб бермади. Бутун аъзойи бадани сарғайиб кетди-ю, маъшукасига ошиққан йигитдай шошилиб чиқиб кетди.

Капитан Николс сўзида Стрикленд Биллни шундай сўз билан ҳақоратлаганини айтмаган, ҳақиқатга тескарироқ бўлса-да, мен уни юмшатиброқ ифодаладим.

Лекин Ўжар Билл оддий матросдан ҳақорат эшитиб кетадиганлар тоифасига кирмасди. Унинг обрў-эътибори бу ердаги ҳукмдорлигига таъсир етказиши мумкин эди. У Стриклендни ўлдиришга қасам ичганлиғи тўғрисида миш-мишлар тарқалди.

Оқшомларнинг бирида капитан Николс ва Стрикленд Бутери кўчасидаги майхонада ўтиришарди. Бу ҳар бири ҳайвонлар катагига ёхуд расталарга ўхшаш ягона хонадангина иборат бўлган бир қаватли уйлардан ташкил топган торгина кўча эди. Ҳар бир эшикнинг олдида аёллар туришарди. Улар эшик ёндорига суюнганларича қандайдир қўшиқни хиргойи қилишар, бўғиқ овоз билан ўткинчиларни чақиритишарди, бошқалари эса жимгина нимадир ўқишарди. Улар орасида француз, итальян, испан, япон аёллари ва қоратанли аёллар бор эди. Баъзилари ориқдан келган, бошқалари семиз эди. Юзларига қалин қилиб чаплаган упу, қошлари ва лабларига обдон сурилган бўёқлар уларнинг ёшлари ўтгинқираганини, шаҳвоний ҳаёт кечиришганини яшира олмасди. Бу аёлларнинг баъзилари қора “кўйлак”, баданлари рангида пайпоқ кийиб олишганди, бошқалари эса қиз болаларники сингари қўйлакчада, бўялган сочлари жамалаклаб қўйилган. Очиқ эшикдан қизил кафел ётқизилган уйнинг поли, кенг ёғоч каравот, кичкинагина столча устидаги кўза ва тоғора кўзга ташланади. Ранг-рўйи хилма-хил оломон кўчада у ёқдан-бу ёққа сандирақлайди. Швед парус кемасидан тушиб келган ҳинд матрослари, оқиш шимолликлар, ҳарбий кемадаги японлар, инглиз денгизчилари, испанлар, французларнинг туристик

кемасидаги сатангсифат ёшлар, америка савдо кемаларидаги ҳабашлар кўчаларни тўлдиришган.

Кундузлари Бутери кўчаси ифлос ва ғарибона кўринади, кечалари фақат ғарибона уйларнинг дераза тоқчаларига ёқиб қўйилган чироқлардан тушган ёруғлик туфайли қандайдир сирли ва чиройли туюлади. Ҳавода анқиётган, кўнгилни айнигадиган шахвоний ҳид одамни эзишига қарамай, унда қандайдир сирли, таҳликали ва шу билан бирга ўзига жалб этувчи нимадир бор эди. Бу ерда барча нарсалар ибтидоий туюлиб, ихлосни қайтаришига қарамай, нима сабабдандир ўзига тортарди ҳам. Бу кўчанинг одамлари кўнгиллари хира алпозда ҳаёт кечиришар, муҳит таранг ва фожиали эди.

Стрикленд ва Николс ўтиришган майхонадаги пианинанинг рақса чорловчи баланд овози янграб турарди. Деворлар ёнига қўйилган столлардан бадмаст матрослар ва бир неча аскар жой олишганди, хона ўртасида эса гуж бўлиб рақс тушишарди. Рақс тушаётган, офтобда обдон пишиб кетган мўйлабдор матрослар бақувват кўллари билан қизларни бағирларига тортиб олишганди. Қизларнинг эгнида эса кўйлақдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Ичишиб ўтирган матросларнинг бир-бирлари билан рақс тушган вақтлари ҳам бўларди. Хонадаги шовқин-сурон кулоқни қоматга келтирарди. Мижозлар қўшиқ айтишар, сўкишишар, баланд овоз билан кулишарди. Бирор эркак тиззасида ўтирган қизни ёпишиб олганча тинимсиз ўпаверса, атрофдагилар баланд овозда миёвлашга тушишарди. Ҳаво эркаклар оёғидан кўтарилган чанг туфайли оғир, тамаки тутунидан кўкимгир эди. Хона ҳалдан ташқари димиқиб кетганди. Устун орқасида ўтирган аёл боласини эмизаётганди. Официантлик қилаётган юзини ҳуснбузар босган паст бўйлик йигит пиволи кружкалар солинган патнисни кўтарганча у ёқдан-бу ёққа юрарди.

Тез орада бу ерга Ўжар Билл икки азамат ҳабаш ҳамроҳлигида кириб келди. Унга кўзингиз тушиши биланок, обдон ичиб олганини сезиш қийин эмасди, жанжал чиқаришга шайлиги сезилиб турарди. Уч аскар ўтирган столни туртиб юборди, бир кружка пиво тўкилиб кетди. Тўполон бошланди, майхона хўжайини ичкаридан чиқиб Биллга жуфтакни ростлаб қолишни буюрди. Майхона соҳиби паст бўйли бўла-да, бақувват одам эди, ўз даргоҳида тўполон чиқишига дош беролмасди. Билл саросималаниб қолди. Майхона хўжайини билан талашиб ўтиришнинг маъноси йўқ эди, полиция доимо унинг тарафини оларди. Шу туфайли Билл қаттиқ сўкинди-да, эшик томон юрди. Лекин шу дақиқада унинг кўзига Стрикленд кўриниб қолди. Билл бир оғиз ҳам сўз айтмай, унинг столи яқинига борди-да, Стрикленднинг башарасига тупурди. Стрикленд унга қараб пиво кружаксини олди. Рақс тушаётганлар тўхтаб қолишди. Майхонага бир дақиқа сукунат чўкди, лекин Ўжар Билл Стриклендга ташланганда ҳаммани бирданга мушглашиш иштиёқи қоплади, тасир-тусур бошланди. Столлар ағдарилиб, устидаги идишлар полга учиб тушди. Дўзах шовқини авжга чиқди. Аёллар тумгарақай бўлиб кўчага қочишди, ўзларини панага олишди. Кўчадан ўтиб кетаётган йўловчилар ҳам ичкарига кириб жанжалга аралашди. Энди турли тиллардаги сўкишлар, нолалар эшитилди. Хона ўртасида ўнга яқин матрос гуж бўлиб тўпланиб турарди. Худди ердан чиққандай тўсатдан полиция пайдо бўлди, эпини қилган қочиб қолишга уринди. Хона тўполончилардан тозалангач, бошидан чуқур жароҳатланган Ўжар Билл ўзини билмай ерда ётарди. Капитан Николс Стриклендни кўчага олиб чиқди, қўли яраланган, юзи ва йиртилган кийим-кечаги қон эди. Николснинг бурни ёрилганди.

— Билл касалхонадан чиқмасидан олдин Марселдан жуфтакни ростлаб қолганинг маъқул бўларди, — деди капитан Стриклендга нарироққа бориб ўзларини бироз тартибга келтиргач.

— Бу хўрозлар жангидан ҳалолроқ-ку, — деди Стрикленд.

Бу сўзлардан унинг истеҳзоли табассуми кўз олдига келиб кетди.

Капитан Николс ташвишда эди. У Ўжар Биллнинг қасоскорлигини яхши биларди. Стрикленд икки маротаба метисни енгди, Билл хушёр маҳалида у билан ўчакишмаган маъқул. У энди зимдан иш олиб боради. Шошилмайди, лекин бирор кечаси Стрикленд орқасидан пичоқ ейиши, бир-икки кун ўтгач эса номаълум дайдининг жасади қўлтиқнинг ифлос сувидан топилиши ҳеч гап эмас. Эртасига капитан Ўжар Биллнинг уйига разведкага борди. У ҳали

касалхонада ётарди, лекин эрини кўргани борган хотини уйга чиқиши биланоқ, Стриклендни ўлдиришга қасам ичганини айтди.

Орадан бир ҳафта ўтди.

— Мен доимо мушт туширсанг яхшилаб туширки, рақибинг ўзига келгунча нима қилиш лозимлигини ўйлаб олишга вақтинг бўлади, деган фикрдаман, — дерди капитан Николс парижонхотирлик билан.

Лекин кутилмаганда Стриклендга омад кулиб боқди. Матросларни ишга ёллаш бюросига талабнома тушиб қолди. Австралияга кетаётган кемага шошилинч равишда ўт ёқувчи кераклиги айтилганди унда. Кеманинг ўт ёқувчиси Гибралтар яқинида тутқаноқ касали тутиб қолиб ўзини денгизга ташлаб юборибди.

— Кема раҳбарлари олдига югуриб бор-да, дарҳол шартнома туз, — деди капитан Николс. — Худога шукур, ҳужжатларинг жойида.

Стрикленд капитаннинг маслаҳати билан иш тутди, шундан кейин улар бошқа учрашишмади. Кема кўрфазда бор-йўғи олти соатгина турди. Кема кечкурун тўлқинларни ёриб, шарқ томон сузиб бораркан, капитан тобора хиралашиб, кейинроқ бутунлай кўринмай қолган тутунга тикилиб қолди.

Капитандан эшитган нарсаларимнинг барчасини батафсил баён қилишга ҳаракат қилдим. Зеро мени Стрикленднинг Эшлигардаги биржада операцияларда банд бўлган вақлдаги ҳолати билан кейинги воқеалар ўртасидаги зиддиятлар қизиқтирарди. Лекин бошқа томондан капитан Николснинг ёлгончилигини билганим учун унинг сўзларида заррача ҳақиқат учқуни йўқдир деб ҳам ўйлаб қоламан. У ҳаётида бирор маротаба Стриклендни кўрмаган, Марсель ҳақидаги уйдирмаларини бирор журналдан ўқиган бўлса ҳам ажабланмаган бўлардим.

Қирқ саккизинчи боб

Ўз китобимни шу ерда тугатишни мўлжаллаган эдим. Аввалига Стрикленднинг Таитида яшаган охириги йиллари ва умрининг даҳшатли тарзда хотима тошганлигини кўрсатмоқчи, кейин орқага қайтиб, расом сифатидаги менга маълум илк қадамлари тўғрисида ҳикоя қилмоқчи бўлдим. Кўнглим шунини тусаб қолгани учун эмас, балки Стрикленднинг хаёлини анчадан бери ўғирлаб келаётган номаълум оролга Европадан жўнаб кетиш манзаралари билан баённи тугатмоқчи эдим. Қирқ етти ёшга етган, бошқалар умрининг бу палласида бир меъёрга ҳаёт кечиришга одатланиб қолган маҳалда янги одамларга интилиши менга жуда ёқарди. Кўз ўнгимда кўм-кўк денгиз, унда сузиб кетаётган кема бортидан энди ҳеч қачон қайтмайдиган Франция томон қараб турган Стрикленд намоён бўлди. Мен барибир у кўрқмас одам бўлганлиги ҳақида ўйладим. Китобимнинг хотимаси умидбахшлик руҳи билан тугашини хоҳлардим. Инсон қалбининг қудрати енгилмаслигини кўрсатишни истардим. Лекин бунинг эпини қилолмадим. Негалигини аниқ билмайман-у, лекин ёзаётган қиссам ҳадеганда қовушавермади. Бир неча марта уриниб кўрганимдан кейин аввалги режамдан воз кечдим. Ва Стрикленд ҳаёти тўғрисида нимаики билсам батартиб ҳикоя қилишга қарор бердим..

Ихтиёримда эса маълумотлар етарли эмасди. Мен бир бўлак суяк орқали қадим даврларда яшаган ҳайвоннинг ташқи кўринишинигина эмас, унинг яшаш тарзини ҳам аниқлаши зарур бўлган биолог ҳолатига тушиб қолдим. Стрикленд Таитида ўзи билан муносабатда бўлган одамларда кучли таассурот қолдира олмаганди. Улар учун Стрикленд қандайдир ғалати расмларни чизиб юрадиган, чўнтагида сариқ чақаси йўқ оддийгина дайди эди, холос. Фақат орадан бир неча йил ўтиб, у ўлиб кетганидан кейин расмларни олиб-сотиш билан шуғулланадиган йирик савдогарларнинг вакиллари Париж ва Берлиндан Стрикленд ижодига тегишли асарлардан топшиш илинжида келишгандан кейин ўз юртларида фавқулодда одам яшаганлигини фаҳмлаб қолишди. Эндиликда жуда катта пулга сотиш мумкин бўлган расмларни арзимас чақага сотиб олиш имкониятини қўлдан бой берганликлари учун ўзларини кечира олишмасди. Стриклендни билладиган Папееэте аҳолиси орасида Коэн исмли француз яҳудийси бўлиб, унинг қўлига тасодифан рассомнинг бир асари тушиб қолган

экан. Кўзлари кулиб турадиган паст бўйли бу самимий чол ярим савдогар, ярим денгизчи сифатида ўз елканли кемасида Паумоту ва Маркиз ороллари орасида қатнар экан. У жойларга турли-туман моллар олиб бориб, қайтишда кокос ёнғоғи ва марварид келгираркан. Катта қора марваридни унча қиммат бўлмаган нархга сотишини менга хабар қилишганда унинг олдида бордим. Марваридда ақчам етмаслигини билганимдан кейин у билан Стрикленд тўғрисида гаплашдим. Мўйсафид уни яхши билар экан.

— Биласизми, рассом бўлгани учун у билан қизиқиб қолдим. Зеро, рассом бизнинг оролларда камёб ҳодиса. Касбини унчалик яхши билмаганлигига ачинардим унга. Мен унга биринчи бўлиб иш берганман. Ярим оролда плантациям бор. Шу жойга назоратчи керак эди. Оқ танли назоратчилар қараб туришмаса ерли халқнинг ишлаши мушкул. Мен унга: “Анча вақтингиз бўш бўлади, расмингизни ҳам чизаверасиз, озгина пул ҳам ишлайсиз”, — дедим. Мен унинг очин-тўқин юришини билардим, шу туфайли яхшигина иш ҳақи таклиф этдим.

— У яхши назоратчи бўлмагандир, — кулиб қўйдим мен.

— Мен бунга унчалик эътибор берган эмасман, зеро ўзим рассомларни доимо яхши кўрганман. Бу нарса бизнинг қонимизда бор. Лекин у менда бор-йўғи икки ёки уч ой ишлади, бўёқ ва мато учун озроқ пул тошгач, кетиб қолди. У бу жойларнинг табиатидан гоёт завқланарди, дайдиларча ҳаёт кечиршига интиларди. Лекин мен у билан аҳён-аҳёнда кўришиб турардим. У гоҳида Папезетда пайдо бўлиб қолар, бир неча кун шу ерда яшар, бирор одамдан озроқ пул ундиргудай бўлса, яна исиз йўқолиб кетарди. Бу ерга келган кунларининг бирида мендан икки юз франк қарз бериб туришимни илтимос қилди. Кўриниши шундай афтодаҳол эдики, гўё бир ҳафтадан бери ичига туз кирмаганга ўхшарди. Шу ҳолатни кўриб турганим учун йўқ дейишга кўнглим бўлмади. Бу пуллар албатта исиз йўқолади деган фикрда эдим. Лекин тўсатдан бир йилдан сўнг яна бу ерда пайдо бўлди-да, менга расм келтирди. У менга қарзи ҳақида лом-мим деб оғиз очмади-ю, айтган гапи шу бўлди: “Мана плантациянгизнинг кўриниши, уни сиз учун чиздим”. Мен расмга қарадим-у, нима дейишимни билолмай қолдим, лекин барибир унга ташаккур билдирдим. Стрикленд чиқиб кетгач, расмни хотинимга кўрсатдим.

— Қанақа расм эди у, — сўрадим ундан.

— Яхшиси, сўрамай кўяқолинг. Мен расмдан ҳеч нарса англай олмадим, чунки бу сингари расмни умримда кўрмагандим. Бунга нима қиламиз-а? — дедим хотинимга. Уни уйга олиб қўйиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, — деди хотиним, — одамлар устимиздан кулишади. Хотиним расмни уйнинг чордоғига, ҳар хил эски-тускилар сақланадиган жойга олиб чиқиб ташлади. У бу матоҳларнинг бирортасини ҳам ташлаб юборишга кўзи қиймасди. Хотиним эски-туски йиғиш васвасасига дучор бўлганди. Уруш бошланиши арафасида укам Париждан менга хат йўллаб “Таитида яшаган инглиз рассоми тўғрисида бирор нарса биласанми деб ёзганида қандай аҳволга тушганимни тасаввур ҳам қилолмайсан. Маълум бўлишича, у даҳо рассом экан, унинг асарлари жуда юқори баҳоларда сотилар экан. Унинг асарларидан бирортасини топишга ҳаракат қил ва менга юбор. Яхшигина пул ишлаб қолиш мумкин”. Стрикленд менга ҳаё этган расм қаердалигини хотинимдан суришгирдим. Эҳтимол, ҳали ҳам чордоқда турибдими? “Албатта, чордоқда-да, — деди хотиним. Ахир ҳеч нарсани ташлаб юбормаслигини ўзинг биласан-ку”. Хотиним билан чордоққа чиқдик-да, бу уйдаги ўттиз йиллик турмушимиз мобайнида тўшаниб қолган эски-тускилар орасидан расмни қидириб топдик. Мен расмга тикилиб туриб: “Плантациямда назоратчи бўлиб ишлаган, мен икки юз франк қарз бериб турган одам бир кун келиб даҳо рассом бўлишини ким хаёлига келтирибди, дейсан? Марҳамат қилиб айт-чи, бу расмнинг нимаси зўр? — Билмадим, — жавоб берди хотиним, — бу бизнинг плантациямизга сира ўхшамайди. Яшил ранг баргли кокосларни мен ҳеч қачон кўрмаганман. Ҳамонки, Парижда унинг расмларини кўриб ақдан озаётган эканлар, эҳтимол бу расмни икки юз франкка сотиб, сен Стриклендга берган қарзнинг ўрни қошлар”. Айтилган гап — отилган ўқ. Биз расмни яхшилаб жойладик-да, Парижда жўнағиб юбордик. Тез орада укамдан хат олдик. У хатида нималар ҳақида ёзибди деб

ўйларсиз? “Юборган расмингни олиб аввалига акам мени лақиллатибди-да, деб ўйладим. Шахсан мен бу расмни уни жўнатиш ҳаражатларига кетадиган пулга ҳам олмаган бўлардим. Ҳатто расмни мени сенга илтимоснома ёзишга ундаган одамга ҳам кўрсатишга кўрқдим. Бу расмни санъатнинг гўзал намунаси деб эътироф этганида ва ўттиз минг франк таклиф қилганида қанчалик ҳайрон қолганимни тасаввур ҳам қилолмайсан. Эҳгимол, у бундан ортиқроқ ҳам тўлаган бўларди-ю, аммо мен азбаройи эсанкираб қолганимдан фикрларимни жамлаб олмасданоқ розилик бериб юбордим.”

Кейин Коэн хоним шундай гапни айтди:

— Бечора Стрикленд бу кунларга етиб келолмади. Чизган расми учун унга йигирма тўққиз минг-у, саккиз юз франкни берганимда нақадар ҳайрон бўлишини тасаввур қиляшман.

Қирқ тўққизинчи боб

Мен “Отель де ля флёр” меҳмонхонасида турганимда унинг соҳиббаси Жонсон хоним бахтли тасодифни кўлдан чиқарганлиги тўғрисидаги маънос тарихни сўзлаб берди. Стрикленд вафотидан сўнг мол-мулкининг бир қисми Папэте бозорида сотилибди. Жонсон хоним ўша жойга борибди. Чунки расмоннинг нарсалари орасида америка печкаси ҳам бор экан. Шунга сотиб олишни мўлжаллаган экан. Пировард-натижада хоним печкани йигирма етти франкка сотиб олишти.

— Ўша ерда бошқа лаш-лушлар қатори ўнга яқин расм бўлиб, улар рамкага олинмаган экан, — ҳикоя қиларди хоним, — ҳеч ким бу асарлар билан қизиқмасди. Расмларнинг баъзилари ўн, кўпчилиги эса беш ёки олти франкка пуллаб юборилди. Ўша расмларни сотиб олганимда ҳозир бадавлат аёл бўлиб ўтирдим.

Йўқ, Тиаре Жонсон хоним ҳеч қандай шароитда ҳам бадавлат аёл бўлолмасди. Унинг қўлида пул турмасди. У маҳаллий аҳоли вакили билан Таитида ўрнашиб қолган инглиз капитанининг қизи эди. Мен аёл билан танишганимда эллик ёшларга чиққан эди, ниҳоятда барваста аёл бўлганлиги туфайли, ёшига нисбатан катта кўринарди. Баланд бўйли, ниҳоятда семиз бу аёлнинг қиёфаси улугвор, боқишлари самимий эди. Кўллари сон гўштани, кўкраклари ғовлаб кетган карамни эслатарди. Жонсон хонимнинг юзлари ғоятда кенг ва гўшгдор эди. У эртадан-кечгача уй кийимида ва кенг айвонли сомон шляпада юрарди. Лекин у ўзининг қоп-қора, узун ва жингалак сочларини орқасига ташлаб юборганда — сочлари фаҳри бўлганлиги учун ҳам у бу ишни тез-тез такрорлаб турарди — беихтиёр ҳавсингиз келарди, кўзлари ҳамон ёш ва қувноқ кўринарди. Мен ҳеч қачон ҳеч кимда унинг кулгисидан кўра завқли кулгини кўрмаганман. Унинг томоғида бошланган энгилгина кулги тобора кучая борар, охирида авж пардасига кўтарилиб, бугун баҳайбат гавдасини ҳаракатга келтирарди. Ёруғ оламда барча нарсалардан юқори кўядигани шўх ҳазил, бир стақан вино ва келишган эркак эди. У билан танишиш одамга чинакамига завқ бағишларди.

Оролдаги энг яхши пазанда бўлган Тиаре лаззатли таомларни хуш кўрарди. У эртадан-кечгача ошхонадаги пастаккина стулда ўтирар, хитойлик ошпаз ва маҳаллий уч қиз унинг атрофида иш билан андармон эдилар. Хоним турли буйруқлар берар, барча билан шўх ҳазиллашар, ўзи ихтиро этган лаззатли таомлардан татиб кўрарди. Дўстларидан бирортасига иззат кўрсатишни хоҳлаб қолса, ўз қўли билан унга овқат тайёрларди. Унинг меҳмондўстлигига чегара йўқ эди. Оролда “Отель де ля флёр” меҳмонхонасида овқатланмаган бирор одам топилмасди. Тиаре ҳеч қачон пулини ўз вақтида тўламаган мижозларини ҳам ошхонадан ҳайдаб чиқармасди. Уларнинг ишлари юришиб кетишига, бир куни келиб қарзларини узишларига умид қиларди. Мижозларидан бирининг иши юришмай қолганида бир неча ой мобайнида ундан яшаш ва овқатланиши учун ҳақ сўрамади, хитой кирхонасида унинг кийимларини бепул ювишдан бош торгитанларида эса ўша одамнинг кийим-бошини ўз кирлари билан биргаликда бериб турди. “Ахир бечора кир кўйлақда юрадимиз”, — дерди Тиаре. Боз устига у эркак одам бўлганлиги учун — хоним эркак одам чекиши керак

деб ҳисобларди — папирос учун унга кунига бир франкдан пул бериб турди. Аёл у билан ҳам худди бошқалар сингари хушмуомала муносабатда бўлди.

Ёши ўтиб қолганлиги ва ҳаддан ташқари семизлиги туфайли муҳаббат ўйинларида ўзи қатнашмаса-да, ёшларнинг севги саргузашларини зўр ишғиёқ ва қизиқиш билан кузатарди. Унинг эътиқодича, севги эркак ва аёлнинг табиий машғулотиدير. Бу соҳада у ўзининг бой тажрибалари билан доимо ўртоқлашарди, маслаҳатлар беради.

— Отам севгилим борлигини сезиб қолганда ёшим ҳали ўн бешга ҳам тўлмаган эди. Севгилим “Тропик қуш” кемаси капитанининг учинчи ёрдамчиси бўлиб, келишган йигит эди.

Аёл хўрсиниб қўйди. Айтишларича, аёллар доимо ўзларининг биринчи муҳаббатларини мароқ билан эслашади, — лекин ҳаммавақт ҳам унинг кимлигини эслай олишармикин?

— Отам ақлли одам эди.

— Кейин у нима қилди? — қизиқдим мен.

— Аввалига мени ўласи қилиб урди, кейин капитан Жонсонга эрга бериб юборди. Мен қаршилик кўрсатмадим. Албатта, капитан мендан анча катта, лекин у ҳам гоаят келишган одам эди.

Тиаре — ота уни ҳидли оқ гулнинг номи билан шундай атагани (тайтиликлар бу гулни бир маротаба ҳидлаган одам қанчалик узоққа кетмасин муқаррар равишда Таитига яна қайтиб келади, дейишарди). — Тиаре Стриклендни яхши эслар экан.

— У гоҳида ошхонамизга кириб турарди. Бундан ташқари мен уни кўпинча Папееэте кўчаларида кўриб турардим. Унга раҳмим келарди, озиб-тўзиб доимо оч юрарди. Унинг шаҳарга келганини эшитишим биланоқ, хизматкорни юбориб, овқатланиб кетишга таклиф қилган пайтларим ҳам бўлган. Бир-икки маротаба унга иш ҳам топиб бердим, лекин ишда ҳеч кўним топмасди. Орадан озроқ вақт ўтиши билан қаёққадир ғойиб бўларди.

Стрикленд Марселни тарк этгандан кейин ярим йил деганда Таитига етиб келди. Йўлқирасини Окленд ва Сан-Франциско ўртасида қатнайдиған кемада матрослик қилиб топарди. Ниҳоят, у Таити соҳилига этюд кугичаси, мольберт ва ўнга яқин мато билан тушиб қолди. Чўнтагида Сиднейда ишлаб топган бир неча фунт стерлинги бор эди. Таитида тушиб қолиши биланоқ, ўзини уйдагидек сеза бошлади. Стрикленд шаҳар чеккасида яшайдиған маҳаллий аҳолининг кичкинагина уйда турарди.

Тиаренинг сўзларига қараганда, кунлардан бир кун Стрикленд унга айтган экан: — Мен палуани юваётгандим, шунда тўсагдан матрослардан бири: “Мана етиб келдик!” деб қолди. Бошимни кўтарганимда тобора яқинлашаётган оролга кўзим тушди. Бутун умрим мобайнида қидираётган жой шу орол эканлигини дарҳол англадим. Оролга яқинлашганимизда, назаримда, мен бу жойларни илгаридан биладигандай туюлди. Менга ҳозир ҳам аввалдан таниш бўлган жойларда юргандек сезилаверади. Қачонлардир шу жойларда яшаганга ўхшайвераман.

— Бу учраб турадиған ҳодиса, — деди Тиаре, — мен кемадан юк туширилаётган вақтда бир неча соатга қирғоққа тушиб, бутун умр шу ерда қолиб кетган одамларни биламан. Бошқалар бир йил мобайнида хизмат қилишга келиб Таитини бўралаб сўқишганини, бу жойларга қайтиб келгандан кўра, одам ўзини осгани афзал дейишганини ҳам эшитганман. Орадан бир неча ой ўтгач эса улар яна оролда пайдо бўлиб, эндиликда ҳеч қаерга сиемаётганларини айтишган.

Элигинчи боб

Назаримда шундай одамлар бўладики, улар туғилишлари керак бўлган жойда туғилмай бошқа масканларда таваллуд топишади. Тасодифият уларни муайян ўлкага итқитиб ташлайди-да, умр бўйи ўзлари кўрмаган ватанлари фироқида азоб чекадилар. Улар туғилган юртларида бегонадирлар, болаликларидан таниш серсея хиёбонлар, бир вақтлар ўзлари ўйнашган,

одамлар билан гавжум кўчалар ҳаёт йўлларида бир бекат бўлиб қолади, холос. Туғилган юртида бегоналар билан яшайди, ўзлари ҳам бошқаларга бегона бўлиб қолишади. Эҳтимол, мана шу бегоналик уларни узоқ-узоқларга чорлар, бу жойлардан топмаган нарсаларни қидиришга ундар. Балки бу қандайдир яширин суяк суриш натижаси бўлиб, галати саргузаштгалабларнинг ажодлари қадим замонларда яшаб, кейинчалик ташлаб кетишган ўлкаларга интилишидир. Баъзан шундай ҳам бўладики, инсон зоти тўсатдан сирли занжирлар билан боғланган ерларга келиб қолади. Ниҳоят у ўзи истаган, қидирган уйида, илгари кўрмаган табиат оғушида, таниш бўлмаган одамлар орасида пайдо бўлиб қолади-ю, худди шу жойлар менинг ватаним деган тўхтама келади. Фақат шу жойдагина у таскин топади.

Мен Тиарета Лондондаги муқаддас Фома касалхонасида танишган одамнинг тарихини гапириб бердим. Бу Абрагам исмли оқишдан келган, ёшгина, миқти, тортинчоқ ва камтар, лекин гоят иқтидорли одам эди. Тиббиёт мактабида ўқиганида унга стипендия бериб туришган, бугун ўқиш мобайнида энг яхши талаба бўлганди. Ўқишни битиргач, Абрагамни касалхонада жарроҳ ва терапевт сифатида қолдиришади. Унинг фавқулудда истеъдоди барча томонидан эътироф этилади. Тез орада у доимий ишга тайинланади, келажакдан хотиржам бўлиши мумкин эди. Агар бирор инсон зотига келажакгини ишонч билан башорат қилиш мумкин бўлса, Абрагамнинг истиқболи порлоқлиги ўз-ўзидан аён эди. Унинг истиқболида иззат-хурмат ва бойлик ўз кучоғини очиб турарди. Янги вазифасига қаришишдан олдин таътил олишга қарор қилди. Пули бўлмаганлиги туфайли Левант мамлакатларига кетаётган кемада врач вазифасида ишлашга ёлланди. Сирасини айтганда, кемада врачга эҳтиёж кам эди. Лекин касалхонанинг етакчи жарроҳларидан бири кемалар қатновининг директори билан яқин бўлганлиги туфайли шу ишга жойлаб кўйди.

Орадан бир ёки бир ярим ой ўтгач, Абрагам врачлар бошқармасига хат ёзиб, энди ҳеч қачон касалхонага қайтмаслигини эълон қилибди. Бу хабар ҳаммани ҳайрон қолдирди ва турли-туман миш-мишларнинг тарқалишига сабабчи бўлди. Одам қандайдир қутилмаган ҳаракатга қўл урса, бошқалар у тўрисида, одатда, турли-туман гап тарқатишади. Лекин тез орада Абрагам ўрнини эгаллашга тайёр врач топила қолди ва уни унутиб юборишди. Абрагамнинг сояси ҳам кўринмай кетди.

Орадан ўн йилча вақт ўтгач, мен кетаётган саёҳат кемаси Александрия кўрфазига кирганида бошқа йўловчилар қатори врачлар назоратидан ўтишимга тўғри келиб қолди. Врач энгига уриниб кетган костюм кийиб олган семиз эркак экан. Шляпасини ечганида кўзим тушди: бошида мутлақо сочи йўқ эди. У билан қаердадир учрашгандай туюлди менга. Тўсатдан уни таниб, лол бўлиб қолдим.

— Абрагам, — дедим мен.

У ҳайрон бўлиб менга тикилди, кейин таниб, қўлимни қаттиқ силкитиб кўришди. Ҳар иккаламиз кўришганимиздан хурсандлигимизни ифодалаганимиздан кейин менинг Александрияда тунаб қолмоқчилигимни эшитгач, Инглиз клубида овқатланишга таклиф этди. Кечкурун учрашиб, стол атрофида ўтирганимизда, ундан қандай қилиб бу ерларга келиб қолганини сўрадим. У камтарона лавозимни эгаллаб турар ва анчагина ноқулай шароитда фаолият олиб бораётганлиги кўриниб турарди. Абрагам ўз тарихини сўзлаб берди. Ўртаер денгизи бўйлаб саёҳатга кетаётганида Лондонга қайтиб борганидан сўнг муқаддас Фома касалхонасига ишга жойлаштиришга ишонган экан. Лекин ажойиб кунларнинг бирида у тушган кема Александрияга яқинлашибди, палубадан порлаб турган ошпоқ шаҳарга, пристанда уймалашиб юрган оломонга, жулдур кийимли маҳаллий одамларга, тўполончи, қўл ҳаракатлари билан гапирадиган италян ва греклар, ҳожидўппи кийган салобатли туркларга кўзи тушибди, ўтқи нурларини сочаётган куёшу мусаффо осмонга тикилибди. Шу дақиқада унда қандайдир кескин ўзгариш рўй берибди, бунинг нималигини ўзи ҳам тушунтириб бера олмади. “Бу яшин уришига ўхшаш ҳолат эди”, — деди у ҳамда ўз изоҳидан ўзи ҳам қаноат қилмай: “Худди кашфиётдай” деб қўшиб қўйди. Юраги бир орзиқиб кетибди, кейин эркинликнинг лаззатли ҳислари Абрагамни жунбушга келтирибди. Унга ватани шу ердадай туюлибди ва ўша ондаёқ бутун умрга Александрияда яшаб қолишга қарор қилибди. Унинг қарорига

кемада қаршилиқ кўрсатишмади, йигирма тўрт соатдан кейин бутун лашлушлари билан соҳилга тушиб қолди.

— Капитан сизни телбага чиқарган бўлса керак, — дедим кулиб туриб унга.

Мен ҳақимда нима деб ўйлашлари мен учун аҳамиятсиз эди. Бундай ҳаракатни менинг ўзим эмас, ичимдаги қандайдир енгиб бўлмас куч қилаётганди. Шаҳардаги камгарона грек меҳмонхонасига боришга қарор қилдим, шунда тўсатдан мен унинг қаерда жойлашганини билишимни англадим. Ҳақиқатан ҳам тўпша-тўғри меҳмонхона олдига бориб қолдим-да, дарҳол уни танидим.

— Илгари Александрияда бўлган эдингизми?

— Шу вақтгача Англиядан ҳеч қаёққа чиқмаган эдим.

Тез орада у Александрияда давлат хизматига кирибди ва шу лавозимда ҳали ҳам ишлар экан.

— Қилган ишингиздан пушаймон бўлган вақтингиз ҳам бўлганми?

— Ҳеч қачон, бирор дақиқа ҳам. Мен яшаш учун етарли даражадаги иш ҳақи оламан, шунинг учун ҳам ҳаётимдан мамнунман. То умримнинг охиригача қисматимдан бундан ортиқ нарсани илтижо қилмайман. Ўлаётганимда ҳам мен ажойиб тарзда ҳаёт кечирдим, дейман.

Мен эртасига Александриядан жўнаб кетдим, шундан кейин Абрагам ҳақида ўйламадим ҳам. Яқинда эса эски мўйсафид танишим — у ҳам врач — Англияда ном чиқарган Алек Кармайл билан бирга овқатланиб қолдим. Мен уни кўчада учратиб қолдим-да, уруш давридаги буюк хизматлари учун яқинда унга берилган рицарлик унвони билан табриклашга шошилдим. Ўтган кунларнинг хотираси учун бирга овқатланишга, оқшомни биргаликда ўтказишга қарор қилдик. Бемалол гаплашишимиз учун у бошқа ҳеч кимни айтмасликни таклиф этди. Қиролича Анна кўчасида ниҳоятда нозик дид билан яратилган ажойиб уйи бор эди. Ошхона деворларига ниҳоят ёқимтой Беллотонинг асари ва Зоффанининг иккита расми қўйилган экан. Бу расмлар ҳавасим ва ҳасадимни келтирди. Олтинранг парчадан қўйлак кийиб олган баланд бўйли гўзал аёли бизни холи қолдиргач, мен унга талаба шифокор бўлган вақтимиздан кейин унинг ҳаётида рўй берган ўзгаришларни кўрсатдим. Ўша вақтларда Вестминстер — Брижроуддаги кўримсиз итальян ресторанчасида овқатланишни ҳам ўзимизга эп кўролмасдик. Эндиликда эса Алек Кармайл бир қанча касалхоналарда ишларди, йилига ўн минг фунтдан кам ишламасди. Рицарлик унвони уни келгусида муқаррар равишда кутиб турган фахрий мукофотларнинг илк дебчаси эди.

— Ҳа, мен шикоят қилсам уят бўлар, — деди у, — лекин энг ғалати жойи шундаки, мен буларнинг барчасига бахтли тасодиф туфайли эришиб турибман.

— Сен нимани кўзда тугаяпсан?

— Абрагамни эслайсанми? Унинг олдига ажойиб истиқбол эшиги очилиб турганди. Талабалиқ йилларида у барча соҳаларда мендан олдинда эди. Мен мўлжаллаган, интилган барча мукофотлару стипендияларни у оларди. У бор жойда мен доимо иккинчи ўринда эдим. Касалхонадан кетиб қолмаганида бу эътиборли мавқени мен эмас, у эгаллаган бўларди. Абрагам даҳо жарроҳ эди. Ҳеч ким у билан баҳслаша олмасди. Уни муқаддас Фома касалхонасига олишганда касалхонада қолишга менда ҳеч қандай имконият йўқ эди. Мен катта йўлга тушиб кетиши қийин бўлган шунчаки оддий амалиётчи врач бўлиб қолардим. Лекин Абрагам кетди, унинг ўрни менга қолди. Бу биринчи муваффақият эди.

— Ҳа, чамаси, сен ҳақсан.

— Бахтли тасодиф. Абрагам ғалати табиатли одам. У бечора бутунлай тўкилиб тушибди. Александрияда санитар-врач даражасида хизмат қилади, арзимас чойчақа ишлайди. Эшитишимга қараганда, бадбашара ва ёши ўтган грек аёли билан яшаркан. Аёл унга бир-қанча сап-сариқ болаларни туғиб берибди. Ҳа, фақат ақлу қобилиятнинг ўзи етарли эмас экан. Энг муҳими — характер экан. Абрагам мустаҳкам характерга эга эмас экан.

Характер? Мен эса ярим соатлик мулоҳазадан сўнг қаршингда очилган янги ҳаётнинг йўли деб истиқболдаги ажойиб мавқедан воз кечишни характер кучлилигининг белгиси бўлса керак, деб ўйлагандим. Лекин ҳеч кутилмаганда

қўйилган қадам учун бирор марта афсусланмаслик характернинг кучлилигини кўрсатмайдим? Аммо мен баҳслашиб ўтирмадим, танишим хаёл суриб гапни давом эттирди.

— Албатта, Абрагамнинг бу ҳаракатидан афсусдаман десам мунофиқлик қилган бўламан. Ахир мен бундан жуда кўп нарса ютдим. — У қимматбаҳо сигарани мамнуният билан ичига тортди. — Агар мен бу ишдан шахсан манфаатдор бўлмаганимда шундай талантнинг бекор кетганига афсусланган бўлардим. Ўз ҳаётини бунчалик барбод қилиш унга нимага зарур бўлиб қолди экан.

Мен Абрагам ўз ҳаётини барбод қилганига шубҳа билан қарардим. Ахир юраги чопган ишни қилса, ўзи хоҳлаганидек яшаса, ҳаётини барбод қилган бўладими? Фақат таниқли жарроҳ бўлиш, йилига ўн минг фунт ишлаш гўзал хотинли бўлишгина бахтми? Назаримда, ҳаммаси сенинг ҳаётдан нимани қидиришингга, ўзингдан ва бошқалардан нимани талаб қилишингга боғлиқ. Лекин мен яна тилимни тишлаб қолдим. Мен ким бўлиман ўзи, рицарь билан баҳслашадиган?

Элик биринчи боб

Бу тарихни Тиарега сўзлаб берганимда ўзимни вазмин тугганим учун мени мақтаб қўйди. Бир неча дақиқа давомида миқ этмай ишладик — нўхатнинг пўстини тозаладик. Ошхона ишларида устасифаранг бўлиб кетган аёл хитой ошпазининг овқат тайёрлашдаги қандайдир хатосини топди. Бундан фиғони фалакка чиқди. Аёл хитойни қалаштириб қарғади, сўкди. Хитойлик ҳам бўш келмади, жанжал авжига чиқди. Улар бир-бирларига маҳаллий тилда бақришарди. Мен бу тилда ўндан ортиқ сўзни билмасдим. Томошанинг зўри бошланадиганга ўхшарди. Лекин қутилмаганда жанжал тинчиди, Тиаре ошпазга сигара узатди. Ҳозиргина жанжаллашаётганларнинг иккаласи ҳам бамайлихотир чекишга тушишди.

— Биласизми, мен унга хотин топгандим, — тўсатдан гап очди Тиаре, унинг баркашдай юзига табассум югурди.

— Ошпазгами?

— Йўқ, Стриклендга.

— Лекин у уйланган эди-ку.

— У буни менга айтди, лекин мен хотининг Англияда, Англия эса дунёнинг нариги чеккасида, дедим.

— Бу тўғри, — унинг гапига қўшилдим мен.

— У Папэтеда ҳар икки ёки уч ойда, бўёқ, тамаки ва пул керак бўлган пайтларда пайдо бўлиб қолади, кўчаларни дайди итдек кезади. Унга жуда раҳмим келарди. Шу ерда бир хизматкор қизим бор эди, исми Ата деган, узоқ қариндошим. Ота-онаси ўлиб кетганлиги сабабли, ўз уйимга олиб келгандим уни. Стрикленд баъзида дурустроқ овқатланиш ёхуд шахмат ўйнаш учун бу ерга келиб турарди. Мен хизматкорим Стриклендга қараб-қараб қўяётганини сезиб қолдим-да, ёқин-ёқмаслигини қиздан сўрадим. Қиз, у менга жудаям ёқади деб жавоб берди. Бу қизларни ўзингиз биласиз-ку, улар доимо оқ танлига эрга чиқишга тайёр.

— Қиз шу ерликмиди? — сўрадим мен.

— Ҳа, маҳаллий аҳолининг соф вакиласи эди. Шундай қилиб қиз билан гаплашганимдан кейин Стриклендга хат юбордим: “Ақлингни йиғиштириб оладиган вақтинг келди, Стрикленд. Сенинг ёшингда қизчалар билан соҳил бўйлаб сайр қилиш ярашмайди. Бу талоқ қизлардан ҳеч қандай яхшилиқ кутиб бўлмайди. Ёнингда пулинг йўқ, бирор ерда икки ойдан ортиқ ишлай олмайсан. Энди сени ҳеч ким ишга қабул қилмайди. Сен маҳаллий аёлларнинг гоҳ унисси, гоҳ буниси билан дон олишиб бемалол яшайвераман деб ўйлайсан. Дарҳақиқат, улар оқ танли эркакларга ўч. Лекин бундай яшаш оқ танли кишиларга жоиз эмас. Энди эса гапимга яхшилаб қулоқ сол, Стрикленд...”

Тиаре француз ва инглиз сўзларини чалкаштириб юборарди. Зеро, у ҳар икки тилда ҳам қийналиб бўлса-да, гаплашарди. Тиаренинг сўзларига кулоқ соларканман, мабодо бирор қуш инглизча гаплашса худди шундай гаплашса керак деб ўйлардим. “Атага уйланиш масаласига қандай қарайсан? У жуда яхши қиз, эндигина ўн еттига чиқди. У бошқа қизларга ўхшамайди, нозик табиатлик ерли йигитлардан бирортаси хоҳ капитан, хоҳ унинг ёрдамчилари бўлсин, қўлини ҳам ушламаган. У ўзини ҳурмат қиладиган қизлардан. “Оаху” хўжалигининг бошлиғи бу ерда бўлганида шу атрофдаги оролларда бундан гўзалроқ қиз кўрмаганини айтган эди. Унинг ҳам оила курадиган пайти келди. Бундан ташқари, қари капитан ва унинг энг яқин ёрдамчилари ҳам турли гулларни ҳидлаб кўргилари келади. Мен қизларни узоқ вақтгача ўз ҳузуримда сақлаб туrolмайман. Кўрфазга кираверишдаги Таравао яқинида Атанинг озроқ ери бор. Кокоснинг ҳозирги нарх-наволарини эътиборга олинадиган бўлса, шу ердан чиқадиган ҳосилга бемалол тирикчилик ўтказишларинг мумкин. Яшайдиган уйи ҳам бор, бемалол расмларингни чизаверасан. Хўш, ёқадими?”

Тиаре нафасини ростлади.

— Шундан кейин менга Англиядаги хотини тўғрисида гапириб берди. “Бечорагина Стрикленд, — жавоб бердим, — ҳар бир эркакнинг ҳам қаердадир хотини бор, шунинг учун ҳам улар бизнинг оролимизга қочиб келишади. Ата — ақлли қиз, ортиқча расмиятчиликларни ёқтирмайди. У протестант мазҳабида, сенга маълумки, протестантлар бу масалага католикларга нисбатан бошқачароқ қарайдилар”. Шу ерга келганда у гап кўшди: “Атанинг ўзи қандай фикрда?” — “Менимча, Ата, сенга бефарқ эмас” — дедим мен. Масала Атага тақалгудай бўлса бунинг чораси осон. Уни чақиртирайми? У жаҳл қилгандай пишқириб қўйди. Шунақа одати бор эди унинг. Мен Атани чақирдим. Қиз мен Стрикленд билан нима тўғрисида гаплашаётганимни билиб турарди. Кўзимнинг қири билан гарчи қўйлагимни дазмоллаётган бўлса ҳам суҳбатимизни эшитиб турганини кўргандим. Ата ёнимизга келди. У бироз ҳадиксираб туришига қарамай куларди.

Стрикленд ҳеч нарса демай қизга тикиларди.

— Қиз ёқимтоймиди? — сўрадим мен.

— Чакки эмас. Сиз, эҳгимол, уни расмларда кўргансиз. Стрикленд тўхтовсиз равишда унинг расмини гоҳ кийимда, гоҳ яланғоч кўринишда чизаверарди. Ҳа, у ёмон қиз эмасди. Жуда яхши пазанда эди. Бу ҳунарни унга ўзим ўргатганман. Мен Стрикленд ўйланиб қолганини кўрдим-да, гапимни давом эттирдим: “Ата мендан яхшигина иш ҳақи оларди, топганини йиғарди. Капитанлар ва уларнинг биринчи ёрдамчилари гоҳида унга чойчақа ташлаб кетишарди. Чамаси, бир неча юз франкни йиғиб қўйганди”. У сарғиш соқолини тугамлаб кулимсираб қўйди. “Хўш, Ата, сенга эрликка ярайманми?” Қиз ҳеч нарса демай фақат куларди. “Мен ахир қиз сенга бефарқ эмас деяпман-ку, Стрикленд”, — қайтардим мен. “Мен сени дўппослаб тураман”, — деди Стрикленд, — Атага қараб. “Бўлмаса мени яхши кўришингни қаердан биламан?” — жавоб берди қиз.

Тиаре ҳикоясини тўхтатди, бироз ўйлаб тургач, давом этди:

— Биринчи эрим капитан Жонсон мени мунтазам равишда уриб турарди. У ҳақиқий эркак эди. Ўзи ғоят келишган, баланд бўйли — олти фут уч дюм келарди. Ўлгудай ичарди, роса урарди. Бунақа пайтларда ҳаммаёғим моматалоқ бўлиб юрарди. У вафот этганида мен қанчалар йиғлаганимни кўрсангиз. Унинг вафотини кўтара олмасам керак деб ўйлагандим. Нақадар катта нарсани йўқотганимни Жорж Рейнига турмушга чиққанимдан кейин билдим. Одамни яхшироқ билиш учун у билан бир ботмон тузни егунча яшамоқ керак экан. Ҳаётда Жонсонни йўқотишдан кўра алампроқ нарса кўрмаганман. Рейни ҳам кўрса кўргудай эркак эди. Бўйи капитан Жонсонга қараганда пастрок бўлса-да, бақувват кўринарди. Лекин бу фақат кўринишга шундай эди. Ичимлик деган нарсани оғзига ҳам олмасди. У бирор маротаба ҳам мени урмаган. Худди ерли халқни христианликка даъват этишга келган одамга ўхшайди. Мен кўрфазимизга кириб келган барча кемалардаги офицерлар билан ишқий романларни йўлга қўйгандим, Жорж Рейни эса ҳеч нарсани фаҳмламади. Пировардида тоқатим тоқ бўлди, у билан ажрашдим. Бунақа ландовур эркакнинг

нима кераги бор? Баъзи эркакларнинг аёлларга бўлган муносабатидан даҳшатга тушади одам.

Мен ҳам Тиарега ўхшаб хўрсиниб қўйдим, эркаклар азалдан алдамчи бўлишади деган хаёлга бориб, Стрикленд тўғрисидаги ҳикоясини давом эттиришини илтимос қилдим.

— Майли, шошилишнинг ҳожати йўқ, — дедим унга. — Яхшилаб ўйлаб кўр. Атанинг яхшигина уйи бор. Бирор ой яшаб кўр, ёқиш, ёқмаслигини сина. Бизнинг ресторанчамизда овқатланиб юришинг мумкин. Бирор ойдан кейин, унга уйланишга қарор қилсанг уйларига кўчиб ўтиб яшайверасизлар”. У рози бўлди, ваъда берганимдек бизнинг тамаддихонада овқатланиб юрди. Стрикленд хушлайдиган овқатлардан бир нечасини Атага ўргатиб қўйдим. Бу вақтларда у жуда кам расм чизарди, кўпроқ тоғларда изғиб юрарди ва чўмиларди. Кўпинча соҳилда денгиз қўлтиғига тикилганча ўтираверарди. Кечқурунлари эса Мурее оролини томоша қилгани борар ёхуд балиқ тутарди. Кемалар тўхтайдиган жойларда кезишни ва ерли халқ кишилари билан валақлаб ўтиришни ҳам ёқтирарди. Ҳа, Стрикленд донгдор, сокин одам эди. Ҳар куни кечқурун овқатдан кейин Атанинг уйига жўнаб кетишарди. У ўрмонда кезишни хушлашини ҳам сезиб турардим, ойнанинг охирига борганда қандай қарорга келганини сўрадим. У Ата рози бўлса, қиз билан кетишга тайёрлигини айтди. Мен ўз қўлим билан тўй дастурхонини тузатдим, нўхатли шўрва, қисқичбақадан тайёрланадиган португалча таом, кокос ёнғоғидан салатлар тайёрладим. Айтгандай, сиз ҳали менинг бундай салатимни татиб кўрмадингиз, шекилли. Сиз шу ерда вақтингизда албатта шундай салат билан меҳмон қилмоғим лозим. Охирида эса дастурхонга музқаймоқ тортдим. Қанча шампан виноларию унинг устидан ликерларни ичганимизни қўяверасиз. Зўр зиёфат ўтказишга қарор қилгандим-да. Овқатланиб бўлганимиздан кейин меҳмонхонада рақса тушдик. У вақтларда анча ихчам эдим, ҳолдан тойгунимча ўйинга тушдим.

“Отель де ля флёр”да меҳмонхона вазифасини бир чеккасига эски пианино қўйилган, девор бўйлаб кимхоб қопланган қизил мебеллар ўрнатилган унча катта бўлмаган хона бажарарди. Думалоқ столлар устида фотоальбомлар турарди, деворларга эса Тиаре ва унинг биринчи эри капитан Жонсоннинг катталаштирилган фото портретлари осилганди. Гарчи Тиаре эндиликда анча кексайиб ва семириб кетган бўлса, биз кунларнинг бирида унинг шарафига гилам тўшаб, дўстларидан баъзиларини чорлаб ўйин-кулги уюштирдик. Пешайвонда ҳаво ғоят ёқимли эди, тепамизда юлдузлар чарақлаб турарди.

Тиаре мабюсина табассум қилиб, аввалги хурсандчилик пайтларини эслади.

— Кечаси соат учларгача ўйинга тушардик, — ҳикоясини давом эттирди у. — Ухлашга кетаётганимизда ҳам кайфиятимиз шодон бўларди. Мен ёшларга бориш мумкин бўлган жойгача икки кишилик аравачаларида кетишларини айтгардим. Ундан у ёғина ҳам анча йўлни пиёда босиб ўтишларига тўғри келарди. Атанинг уйи анчагина нарида, тоғ дарасида эди. Улар эрта тонгдагина ўз жойларига етиб боришар, улар тушган аравача эртасига қайтиб келарди. Стрикленд мана шундай уйланганди.

Эллик биринчи боб

Кейинги уч йил, эҳтимол, Стрикленд ҳаётининг энг бахтли даврлари бўлгандир. Атанинг уйи оролни ўраб олган катта йўлдан саккиз чақирим ичкарида эди. Катта йўлга икки томони сершоҳ тропик дарахт билан қопланган илонизи сўқмоқдан бориларди. Ёғочдан ясалиб ҳали ҳам бўйланган иморат икки хонадан иборат эди. Хоналарга туташ қурилган айвонда ошхона жойлашганди. Уйнинг бутун жиҳози бир неча бўйрадан иборат бўлиб, улар ўрин вазифасини бажарар, булардан ташқари айвонда беланчак турарди. Худди сургундаги қироличанинг кийимларидек ҳурпайган баҳайбат баргли банан чор

атрофни эгаллаганди. Булардан ташқари тимсоҳлар ноки, жуда кўп кокос дарахтлари ўсиб ётарди. Кокос ёнғоқлари бу жойларнинг асосий даромади ҳисобланарди. Атанинг отаси ўз уйининг атрофига турфа хил гуллар экиб ташлаган бўлиб, улар эндиликда ҳам ял-ял ёниб турар, ҳам тўсиқ вазифасини бажарарди. Булардан ташқари шундоққина уйлариининг олдида улкан манго дарахти қад кўтарган, икки ҳинд хурмо дарахти бир-бири билан баҳс бойлашаётгандай обдон ҳосил қилганди.

Стрикленд табиат неъматлари билан овқатланиб ҳаёт кечирди, аҳён-аҳёндагина Папеегга тушиб турди. Уларнинг уйлари яқинидан дарёча оқарди, Стрикленд шу дарёда чўмиларди. Гоҳида шу дарёга денгиз балиқларининг тўдаси кириб қоларди. Шу пайтларда ерли халқ найзалар билан қуролиланган ҳолда қирғоқда тўпланишар, шовқин-сурон билан қўрқиб кетган, орқага, денгизга тартибсиз қочаётган улкан балиқларга найзаларини санчишарди. Стрикленд гоҳида денгиз бурнига борар, у ердан каттакон денгиз қисқичбақаси ёхуд ранг-баранг тусдаги балиқлар билан тўла саватни кўтариб келарди. Ата эри келтирганларини кокос ёғида қовурарди. У бу ўлкаларда тез-тез учраб турадиган оддий қисқичбақалардан ҳам лаззатли таом тайёрлашни ўрганиб олганди. Тоғларда ёввойи апельсинлар ўсарди, Ата кўшни қишлоқдаги аёллар билан гоҳида тоғларга чиқиб, ҳиди анқиб турган кўм-кўк, ширин меваларни аранг кўтарганча қайтиб келарди. Кокос ёнғоқлари пишгач, унинг жиянлари (бундай жиянлар барча ерли халқлар сингари уларда ҳам кўп бўларди) дарахтларга чиқишиб, катта-катта меваларни териб пастга ташлашарди. Кўпчиликлашиб пўстлогини шилиб қуритиш учун офтобга ёйишарди. Кейинроқ уларни чақиб қошларни мағизларга тўлдириб денгиз яқинидаги қишлоқда турадиган савдогарга элтишарди. Ёнғоқ мағзи эвазига гуруч, совун, гўшт консервалари ва озроқ пул олишарди. Байрамлар шарафига гоҳ-гоҳида қишлоқда чўчқа сўйилар, шунда меҳмонлару мезбонлар бурунларидан чиққудай овқатланишар, рақсга тушишар, диний ашулалар айтишарди.

Лекин Атанинг уйи овлоқда эди, таитиликлар жуда дангаса халқ бўлишади. Улар аравада юришни, гийбат қилишни ёқтиришади, лекин пиёда юришни хуш кўришмайди. Стрикленд ва Ата ойлар мобайнида танҳо яшашарди. Стрикленд расм чизар, китоб ўқир, атрофга қоронғулик чўккач, айвонда тунга тикилганча ўтираверишарди. Кейин Ата бола кўрди, чақалоққа доялик қилган кампир уларникида яшай бошлади. Тез орада кампирнинг қиз набираси, унинг кетидан эса яна қандайдир ўспирин бола пайдо бўлди. Боланинг кимлигини ҳеч ким айтиб беролмасди, шунга қарамай, шу уйда қолиб кетди. Ҳаммалари биргаликда яшай бошлаганди.

Эллик иккинчи боб

— Мана, капитан Брюно ҳам келиб қолди, — деди Тиаре кунлардан бир кун ундан Стрикленд ҳақидаги тафсилотларни суриштириб ўтирганимда. — У Стриклендни яхши биларди, уйда ҳам бўлганди.

Қаршимда катта ёшдаги, бугун юзини эндигина оқ оралай бошлаган қора соқолли, кўзлари ялтираётган француз турарди. У ошпоқ сочиқсимон йўл-йўл костюм кийиб олганди. Мен унга нонушта маҳалидаёқ эътибор берган эдим, хитой ошпаз А.Лин у бугун эрталаб кемада Паумотудан келганлигини айтган эди. Тиаре бизни таништириб қўйди, у менга ташриф қоғозини берди. Ташриф қоғозиди: “Рене Брюно”, пастроғида эса “Узоқларга қатнайдиган кема капитани” деб ёзилганди. Биз ошхона яқинидаги кичкинагина айвончада ўтирардик, Тиаре хизматчиларидан бири бўлган қизнинг кўйлагини тикиб ўтирарди. Капитан бизнинг ёнимизга келиб ўтирди.

— Ҳа, мен Стриклендни яхши билардим, — деди у, — мен шахматга жудаям ишқибозман. Стрикленд эса жон-жон деб шахмат ўйнарди. Мен ҳар йили Таитига иш билан уч-тўрт маротаба келиб турардим. Келганларимда уни Папеегга учрата олсам “Отель де ля флёр”га келиб шахмат ўйнардик. У

уйлангандан кейин, — капитан Брюно табассум билан елкасини қисиб қўйди, — Тиаре тиқиштирган қиз билан яшай бошлагандан кейин у мени уйига чақирди. — Капитан Тиарега қараб қўйди ва уларнинг ҳар иккаласи кулиб юборишди. — Орадан, тахминан, бирор йил ўтгач, қандай сабаб биланлиги ҳозир хотирамда йўқ, мен оролнинг ўша қисмига бориб қолдим. Ишларимни тутатганимдан кейин ўзимга ўзим: “Бечора Стриклендни бир кўриб кетмайманми” дедим. Мен ерли кишилардан уни суриштиришга, у тўғрисида бирор нарса билиш-билмасликларини аниқлашга тушдим. Натижада у мен турган жойдан беш чақиримча нарида яшашини билдим. Уникага йўлга тушдим. Бу борганимни ҳеч қачон эсимдан чиқармайман. Мен ҳалқа шаклидаги маржонлар оролида яшардим. Ернинг бу паст қисмида денгиз ва осмоннинг кўриниши ажойиб манзара касб этганди. Лекин Стрикленд истиқомат қилаётган жойларни жаннатмакон десам муболага бўлмас. Эҳ, мен оламнинг кўзидан яширин бу овлоқ жойларнинг бутун гўзаллигини, беғубор осмонийю, айқириб ўсиб ётган дарахтларини чиза олганимдайди! Буни турфа хил бўёқлар ўйини деса бўларди. Ҳавоси хушбўй ва муздеккина. Йўқ, бу жаннатмакон жойларнинг таърифини сўз билан келтириб бўлмайди. У шу жойларда дунёни ўйламасдан умргузаронлик қилар, дунё ҳам уни унутганди. Эҳтимол, европаликларнинг кўзи билан қараганда бу жойлар жуда гарибона кўринар. Уй яримхароба ва устига-устақ, унчалик озода ҳам эмас. Мен бу ерга келганимда айвонда бир неча ерли халқ одамлари ётишарди. Сиз биласизки, бу ернинг одамлари жуда киришимли бўлишади. Бир йигитча узала тушиб чўзилиб ётганча чекар, эгнида фақат оқ йўлли қизил лахтак бор эди, холос. Ўн беш ёшлардаги қизча панданус япроғидан шляпа тўқирди, — давом этади Брюно, — қандайдир кампир эса чўккалаб ўтирганча трубка чекарди. Кейин Атага кўзим тушди. У чақалоқни эмизиб ўтирарди, тамомила яланғоч бошқа болакай эса Атанинг оёқлари тагида уймалашарди. Ата менга кўзи тушгач, Стриклендни чақирди, у шу заҳоти эшик олдида пайдо бўлди. Унинг ҳам эгнида лахтакдан бошқа нарса йўқ эди. Унинг шу топдаги кўринишини ҳеч қачон эсдан чиқармасам керак: хурпайган сочлар, сап-сарик соқол, кенг жундор кўкрак. Оёқлари шилинган, тилинган. Доимо оёқяланг юришини тушундим. У буткул ерли халққа ўхшаб кетганди. Келишимдан хурсанд бўлиб кетди шекилли, шу ондаёқ Атага тушлик учун товук сўйишни буюрди. Кейин мени ҳозир ишлаётган расмини кўрсатиш учун уйга бошлаб кирди. Хонанинг бир бурчагида бир неча бўйра айқаш-уйқаш бўлиб ётар, ўртада эса мольберт қўйиб расм ишлаётганди. Стриклендга раҳим келиб кетди ва ўзим, Франциядаги ўртоқларим учун унинг бир неча расмини арзон-чарога сотиб олдим. Гарчи бу расмларни раҳм-шавқат юзасидан сотиб олган бўлсам-да, лекин вақт ўтиши билан уларни яхши кўриб қолдим. Чин сўзим шуки, уларда қандайдир яширин гўзалликни кўрардим. Ҳамма бу расмларни сотиб олганим учун мени телбага чиқариб қўйди, мана кейинчалик маълум бўлишича, мен ҳақ эканман. Мен унинг оролдаги биринчи мухлиси эдим.

У Стрикленд мол-мулкани сотишаётган маҳалда расмларга эътибор бермай, йигирма етти франкка америка ўчоғини сотиб олганини афсус-надоматлар билан сўзлаб бераётган Тиарега ичиқоралик билан қараб турарди.

— Ўша расмлар ҳамон ўзингиздами? — қизиқиб сўрадим ундан.

— Ҳа, уларни сақлаб турибман. Қизим турмушга чиқаётганда уларни сотиб, сепига ишлатаман.

Кейин у Стриклендларникига боргани ҳақидаги ҳикоясини давом эттирди.

— Ўша оқшомни ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман. Мен уникада бирор соат бўларман деб ўйлагандим, лекин у ётиб қолишимни ўтиниб илтимос қилди. Мен иккиланардим. Ўтироф этишим керакки, ётиш учун таклиф қилинаётган бўйра менга унчалик ёқмасди. Лекин шундай бўлса-да, пировард-натижада, қолишга рози бўлдим. Паумотуда ўзим учун уй қурганимда бир неча ой мобайнида жуда ёмон ўринларда ётгандим, бошимда фақат тропик ўсимликлар бўларди. Ҳашаротлар масаласига келадиган бўлсак, терим қалин бўлганлиги учун унча-мунчасидан кўрқмасдим. Биз Ата тушлик тайёрлагунгача дарёга тушиб чўмилдик. Овқатланиб бўлганимиздан кейин айвонда тамаки

чекиб, валақлашиб ўтирдик. Хонадондаги ўспирин бундан ўн йиллар илгари мюзик-холларда айтиладиган қўшиқлардан хиргойи қиларди. Бу қўшиқлар маданий дунёдан мингларча чақирим узоқда, тропик кечада жуда ғалати эшитиларди. Мен Стрикленддан бундай овлоқдаги ҳаёт, ундай одамлар орасидаги турмуш жонингга тегмадими деб сўрадим. Йўқ, расмларим қаҳрамонлари орасида яшаш менга жудаям қулай, — деди у. Тез орада уйдагилар ҳомуза тортганларича ухлаш учун ичкарига кириб кетишди, биз ёлғиз қолдик. Бу туннинг ўзига хос сокинлигини сира ифодалай олмасам керак. Мен яшайдиган оролда ҳеч қачон бундай тўла сукунат ҳолати бўлмади. Денгиздан тирик мавжудотларнинг, қуруқликда қисқичбақаларнинг турли товушлари тинимсиз эшитилиб туради. Аҳён-аҳёнда балиқларнинг сувда шалоплагани эшитилади. Гоҳида эса балиқлар талвасага тушиб қаёққадир қочаётган бўлади. Бу эса балиқларнинг акуладан қутулиб қолиш учун жон-жаҳди билан қилаётган ҳаракатидан даракдир. Қирғоққа урилаётган тўлқиннинг шовқини эса сираям тинмайди. Лекин бу ерларда сукунатни ҳеч нарса буза олмайди, ҳаво эса тунги оппоқ гулларнинг ёқимли ҳидлари билан тўла. Тун шу қадар мароқлики, юрагингиз ўз жойига сиймай ташқарига чиқиб кетгудай бўлади. Қалбингиз жойидан кўзгалиб тоғли ўлкаларга парвоз қилаётганини сезгандай бўласиз.

Тиаре хўрсиниб қўйди.

— Эҳ, ҳозир менинг ёшим ўн бешда бўлгандайди!

Тиаренинг кўзи ошхона столи устида турган майда қисқичбақа солинган идиш олдига бориб қолган мушукка тушди. Мушукка қараб китобни улоқтирди, бу билан қаноатланмай газабини сўкиш ва қарғишлар билан чиқармоқчи бўлди.

Мен Стрикленддан: “Ата билан бахтлимисиз?” — деб сўрадим. “Ата менга инжиқлик қилавермайди, — жавоб берди Стрикленд. — У овқатимни пиширади, болаларига қарайди. Нима буюрсам шуни бажо келтиради. Аёл сифатида сўраган нарсамни беради.” — “Европадан кетиб қолганингизга ачинмайсизми, Париж ва Лондоннинг чароғон кўчаларини, дўстларингиз, ўзингиз билан баробар гаплаша оладиган одамларни, театрлар, газеталарни соғинмайсизми? Кўп ўринли извошларнинг тош ётқизилган кўприк устидан ўтаётгандаги тарақатуруқ овозларини эшитишни хоҳламайсизми?” У анчагача жим турди-да, сўнг жавоб берди: “Мен то қазо кунимгача шу ерда қоламан.” “Наҳотки, ёлғизликдан зерикмасангиз, азият чекмасангиз?” У пишқариб қўйди: “Бечора дўстим, сиз рассомлик нималигини билмайсиз, шекилли”.

Капитан Брюно кулимсираб қўйди, унинг қоп-қора самимий кўзларида ғалати ифода зуҳур этди.

— Стрикленднинг менга нисбатан айтган бу гапи адолатсиз эди. Ахир мен орзу нималигини биламан, хаёлимда турли нарсалар намоён бўлади. Шу туфайли маълум маънода мени ҳам, рассо деса бўлади.

Биз жим бўлиб қолдик, Тиаре чўнтагидан бир қутича папирос чиқарди, учаламиз папиросдан олиб чека бошладик. Ниҳоят Тиаре жимликка чек қўйди:

— Ҳамонки, бу жаноб Стрикленд билан қизиқаётган эканлар, нима сабабдан сиз уни доктор Кутра билан учрашпирмайсиз? Доктор Стрикленднинг касаллиги ва ўлими тўғрисида баъзи нарсаларни гапириб берган бўлармиди!

— Мамнуният билан таништириб қўяман у билан, — жавоб берди капитан менга қараб.

Мен унга миннатдорчилик билдирдим. У ёнидан соатини чиқариб қаради.

— Соат еттига қараб кетибди. Агар биз ҳозироқ турсак уни уйидан топамиз.

Мен дарҳол ўрнимдан турдим, биз йўл бўйлаб докторнинг уйига қараб юрдик. У шаҳар чегарасига туташ ерда яшаркан. “Отель де ля флёр” шаҳар чеккасида жойлашгани учун биз тез орада шаҳардан чиқдик. Кенг йўлни қалампирнусха баргли дарахтлар қоплаган, йўлнинг икки томонида кокос ва хушбўй мевали тропик ўсимлик майдонлари ястаниб ётибди. Қароқчи қушлар меваларга қирон келтиришни маслаҳатлашаётгандай дарахтларнинг шохларида чуғурлашади. Саёз сувли дарё устидаги тош кўприкдан

ўтарқанмиз, чўмилаётган болакайлари томоша қилиш учун бирпас тўхтадик. Улар шовқин-сурон кўтарганча бир-бирларини қувлашар, офтобда обдон пишган жигарранг баданлари қуёш нурлари остида йилтилларди.

Эллик тўртинчи боб

Йўлда келаётганимизда кейинги вақтларда Стрикленд ҳақида эшитганларим яна беихтиёр ёдимга тушди. Бу узоқ оролда унга Англиядагидек қаҳр-ғазаб билан эмас, аксинча, хайрихоҳона муносабатда бўлишган, унинг барча инжиқликларига кўнишган. Бу ердаги одамлар — ерли халқ вакиллари ҳам, Европадан келганлар ҳам уни девона деб билишган, девоналик уларга ҳам бегона эмасди. Улар дунё ғалати одамлар билан тўла, ғалати қилиқли одамларнинг бўлиши табиий бир ҳол деб ҳисоблашарди. Англия ва Францияда Стрикленд ўз ўрнини топа олмади, бу ерларда эса ҳеч қандай мезонларга сиғмайдиган турфа табиатли кишиларга ҳам жой топиларди. У Таитида аввалгига нисбатан кўнгилчанроқ бўлиб қолгани, худбинлиги ва қўрслигидан қутулиб қолгани йўқ, лекин аввалгига қараганда мақбулроқ муҳитга тушиб қолди. Агар у бу ерда бутун ҳаётини кечирганида бошқалардан кўра ёмон одам ҳисобланмаган бўларди. Бу ерда у ватандошларидан ўзи истамаган ва кутмаган нарчасини — раҳмдилона муносабатни топди.

Мен капитан Брюнога нима сабабдан буларнинг барчаси мени ҳайрон қолдираётганини тушунтиришга уриниб кўрдим. У бир неча дақиқа жим бўлиб қолди.

— Бунинг ҳеч қандай ажабланарли жойи йўқ, — деди ниҳоят у, — мен Стриклендга хайрихоҳларча муносабатда эдим. Ахир бизнинг интилишларимиз бир хил эди-да.

— Марҳамат қилиб айтинг-чи, сиз билан Стрикленддек бир-бирингизга тамоман ўхшамайдиган одамларда қанақасига умумий интилиш бўлиши мумкин? — кулиб туриб сўрадим ундан.

— Гўзалликка ошифталик.

— Бу жудаям умумий гап, — минғирлаб қўйдим мен.

— Муҳаббатга гирифтор бўлган одамлар ўз муҳаббатлари билан овора бўлиб, ер юзидаги бошқа барча нарсаларга кар ва кўр бўлишларини биласиз. Улар пойдеворга мустаҳкамланган ҳайкаллардек, ўзлари интилган нарсаларга ёпишиб олишади. Стрикленд қалбини муҳаббатдан кам бўлмаган эҳгирос эгаллаб олганди.

— Бундай дейишингиз жуда ғалати! — хитоб қилдим. — Мен анчадан бери Стрикленд шайтон васвасасига учраган деб ўйлардим.

Унинг эҳгироси гўзаллик яратиш эди. Бу унга тинчлик бермасди. Ўлкалардан ўлкаларга ҳайдарди. Унинг ичидаги шайтон шафқатсиз эди, шу туфайли Стрикленд мангу дарбадар бўлиб қолди, Ватан соғинчи унга азоб берарди. Шундай одамлар бўладики, ҳақиқатга эришиш учун улар бутун дунёни бузиб ташлашга тайёр турадилар. Стрикленд худди шундай одам эди. Фақат бу ерда ҳақиқат ўрнини гўзаллик эгаллаганди. Унга жудаям раҳмим келарди.

— Бу ҳам ғалати. Стрикленд жуда қаттиқ ҳақорат қилган одам ҳам унга ачинишини айтган эди. — Мен бироз жим қолдим. — Наҳотки сиз мен шу вақтгача ҳеч англаб бўлмас одам деб биладиган Стрикленднинг шахсига нисбатан тўғри таъриф топа олдингиз? Бу ҳаёлингизга қандай келди?

У табассум билан менга қаради.

— Ахир мен ҳам ўз йўлимга рассомман деб айтмадимми сизга? Менинг қалбимни ҳам худди Стриклендники сингари истак эгаллаганди. Лекин унинг учун ифода воситаси рассомчилик, мен учун эса ҳаётнинг ўзи бўлган.

Капитан Брюно мен бу ерда қайтаришим лозим бўлган тарихни гапириб берди. Бу ҳикоя менинг Стрикленд тўғрисидаги тасаввурларимга ҳам баъзи нарсалар қўшиши мумкин.

Аслида бретонлик бўлган капитан Бруно француз флотидида хизмат қилган. Уйланганидан сўнг у нафақага чиқиб, Кемпер яқинидаги ўз мулкида қолган умрини осойишта ўтказмоқчи бўлади. Лекин унинг хотини бошқарган нотариус

корхонаси қутилмаганда синиб, сариқ чақасиз қолишади. Капитан Брюно ҳам, хотини ҳам яқиндагина катта мавқеда яшаб турган жамиятда қашшоқларча яшашни исташмайди. Ўз вақтида капитан Жанубий денгизларда сузиб юрган, энди эса ўз бахгини шу ерлардан топмоқчи бўлишади.

У бир неча ой мобайнида шароитни ўрганиш ва маълум тажриба орттириш учун Папезтеда яшайди. Кейин Франциядаги дўстидан олган қарзига Паумоту оролларида бирини харид қилади. Бу қўлтиққа яқин жойдаги узун, ингичка, турли ўт-ўланлару, дарахтлар ўсиб ётган қаровсиз орол экан. Ҳеч нарсдан қўрқмайдиган ёш хотини ва бир неча ерли кишилар билан бу оролчага тушиб иморат қуриш учун ер, кокос дарахтлари экиш учун майдонни тозалашга киришишибди. Бу йигирма йил олдин рўй берган экан, ҳозир қаровсиз орол гулдай боққа айланибди.

— Аввалига дўзах азобини кўрдик, хотиним билан иккаламиз силламиз қуригунча ишлардик. Эрта тонгда турганимча кечгача тўнка ковлардим, иморат қураддим, дарахт экардим, кечасилари ўринга ўзимни ташлаганимча ўликдай ухлардим. Хотиним мен билан баробар ишларди. Кейин ўғил ва қизларимиз туғилди. Хотиним билан иккаламиз ниманики билсак болаларимизга ўргатдик. Мен Францияга хат ёзиб пианино олиб келтирдим. Хотиним болаларимизни мусиқа ва инглиз тилига, мен эса лотин тили ва математикага ўргатдим. Ҳаммамиз биргалашиб тарих китобларини ўқирдик. Болаларим парусни бошқаришни ҳам ўрганиб олишган. Сузишда ҳам ерли кишилардан қолишишмайди. Бу ўлка тўғрисидаги барча гаплардан улар хабардор. Дарахтларим мўл ҳосил беради, яқин атрофлардан садаф топса ҳам бўлади. Ҳозир мен Таитига кичикроқ елканли кема сотиб олгани келдим. Мен кема ёрдамида анча-мунча садаф топиб оламан, кеманинг пули ҳам чиқиб кетади. Эҳтимол марварид ҳам учраб қолар. Илгари ҳеч нарса бўлмаган жойлар эндиликда гуллаб яшнашпти. Мен-да гўзаллик яратяшман. Азим тушли бақувват дарахтларга қараб, шуларнинг ҳар бири менинг қўлларим билан экилган деб ифтихор билан қараш қанчалик мароқли эканлигини тушунармикинсиз?

Сизга қачонлардир ўзингиз Стриклендга берган саволингизни сўрашга ижозат этинг. Наҳотки сиз Франция ва Бретанидаги уйингизни соғинмасангиз, ундан узоқдалигингиздан ачинмасангиз?

— Вақти келиб қизимиз турмушга чиқиб, ўғлим уйланиб, оролдаги менинг вазифамни адо этишга киришгач, хотиним билан биргаликда ватанимизга қайтамиз ва умримизнинг охирини мен туғилган эски уйда ўтказамиз.

— Ҳаётимизнинг бахтли дамларини хотирлаб, — дедим мен.

— Ҳа, албатта. Менинг оролимда ўйин-қулига имконият йўқ. Ташқи оламдан жуда узоқда яшаймиз. Ҳатто Таитига етиб олгунча ҳам тўрт кун керак бўлади, лекин биз бахтлимиз. Камдан-кам одамлардагина бир ишни бошлаб охиригача етказиш насиб этади. Ҳаётимиз жудаям одми ва покиза. Биз манманликни билмаймиз, фақат бир нарса — ўз меҳнатимиз самарасини кўраётганимиз ва баҳраманд бўлаётганимиздан ифтихордамиз. Хусумат ҳам, кўролмаслик ҳам бизга азоб бера олмайди. Эҳ, жаноб, мен меҳнатнинг таги роҳатлиги тўғрисида кўп гап эшитганман, одатда, бундай гаплар қуруқ сафсата бўлади, лекин мен учун бу сўзлар чуқур маънога эга. Мен бахтиёр одамман.

— Сиз, шубҳасиз, бунга сазовор одамсиз, — кулимсираб қўшиб қўйдим.

— Мен ҳам шундай бўлишини истардим. Лекин пешонамга шундай хотин — дўст, ёрдамчи сеvimли маҳбуба, болаларимнинг ажойиб онаси ёзилганига қандай сазовор бўлганимни ўзим ҳам билмайман.

Мен капитан Бруно гапириб берган нарсалар тўғрисида ўйланиб қолдим.

Шундай машаққатли ҳаёт кечириб, кўп нарсаларга эришиш учун сизлар кучли иродаю қатъий характерга эга бўлгансизлар.

— Эҳтимол, лекин буларга яна бир нарсани қўшмоқ керак, акс ҳолда ҳеч нарсага эришиб бўлмасди.

— Бу айни нима эди?

У тўхтади ва артистона ҳаракат билан қўлини тепага кўтарди.

— Худоба имон келтириш. Бусиз адойи тамом бўлардик.

Худди шу дамда биз доктор Кутранинг уйига етиб келдик.

Эллик бешинчи боб

Доктор Кутра барваста бўйли, жуда семиз, кекса француз экан. Унинг гавдаси улкан ўрдак тухумини эслатарди. Тешиб юборгудай кўм-кўк самимий кўзлари тез-тез қандайдир мамнуният билан семиз қорнига қараб қўярди. Юзлари қип-қизил, сочлари ошпоқ эди. Бундай одамларни бир кўрганигдаёқ ёқтириб қоласан. Доктор Кутра бизни француз чекка шаҳарчаларидаги истаган уйда учратиш мумкин бўлган хонада қабул қилди: хонага осилган икки-уч полинезияликлар тасвирланган расмлардаги одамлар сизга ғалати қараб туришарди. У менинг қўлларимни баҳайбат қўллари билан силкитиб қўйди ва дўстона, аммо айёр кўзлари билан тикилди. Капитан Брюно билан сўрашаркан, назокат билан хотини ва болаларини ҳам суришгирди. Бир неча дақиқа мобайнида бир-бирларига хушомад гаплар айтишди, озроқ ғийбат ҳам қилишди, кокос ва ваниль ҳосили тўғрисида гаплашишди ва пировардида менинг ташрифим мақсадига ўтишди.

Мен доктор Кутранинг жонли образли ҳикоясини ўзидай бера олмаганим туфайли ўз сўзларим билан ундан эшитганларимни баён қиламан. Докторнинг пастроқ, аммо баҳайбат гавдасига мувофиқ равишда жарангдор овози, шунингдек, шубҳасиз, артистлик таланти бор эди. Унинг ҳикоясига кулоқ солиш, театрда томоша кўришдан ҳам қизиқарлироқ эди.

Қачонлардир доктор Кутра бетоб бўлиб қолган қабила бошлиғи аёлни кўргани Тараваога борибди. Бу семиз кампир баҳайбат каравотда папирос чекиб ётгани, қоратанли яқинларидан бир галаси унинг атрофида гирдикапалак бўлиша-ётганини у ниҳоятда жонли қилиб гапириб берди. Беморни кўриб бўлганидан кейин уни бошқа хонага чақириб, тушликка таклиф этишибди — хом балиқ, қовурилган банан, жўжалар билан — хулиас, ерли халқнинг сеvimли таомлари билан меҳмон қилишибди. Лекин тушлик маҳалида эшикда йиғлаб турган ёш қизчага кўзи тушибди. У бу ҳолатга унчалик аҳамият бермабди, лекин эшикдан чиқиб, уйига кетиш учун икки отли аравасига ўтираётганда ҳалиги қизни яна кўрибди. У бир чеккада кўзларидан шашқатор ёш оққанча турар экан. Доктор қандайдир болақайдан қиз нима учун йиғлаётганини суриштирибди. Қиз боғдан тушиб келганини, оғир бетоб бўлиб қолган оқ танли одамни кўриб қўйиши учун атайин келганини айтибди. Бу ерда эса унга докторни овора қилиш мумкин эмас, деб ҳайдашаётган экан. Шунда у қизчани чақириб, нима истагини сўрапти. Уни илгари “Отель де ля флёр”да ишлаган Ата юборганини, Қизилнинг касаллигини айтипти. Қизча унинг қўлига нижимланган газета парчасини тутқазипти. Унинг ичида юз франкли пул бор экан.

— Қизил ким ўзи? — деб сўрапти доктор ерли одамларнинг биридан.

Унга Ата билан бирга етти чақиримлар наридаги водийда яшайдиган одамни айтишларини тушунтиришипти. Тушунтириб беришларига кўра, бу Стрикленд эканлигини англапти. Лекин водийга фақат яёв етиб олиш мумкин экан. Докторнинг яёв юриши жоиз бўлмаганлигидан, қизчани ҳайдашаётган экан.

— Эътироф этишим керакки, — деди доктор мен томон ўтирилиб, — мен иккиланиб қолдим. Тоғ сўқмоғидан ўн тўрт километр йўл босиш унчалик нашта бағишламайди кишига, бунинг устига, тонг отгунгача уйингга ҳам қайтиб бормайсан. Устига-устак, Стрикленд кўнглимга ўтирмайдиган одам эди. Нонини ерли аёлга уйланиш орқали топмоқчи бўлган ишёқмас, ўзимиз сингари гуноҳкор бир банда-да. Худойим-ей, бир замонлар келиб бутун дунё уни даҳо сифатида тан олишини ким билипти дейсиз? Мен қиздан наҳотки у ўзи келолмайдиган даражада касал бўлса, деб сўрадим.

Ва у билан қандай ҳодиса рўй берганини суришгирдим. Қизча жим турарди. Мен, чамаси, жаҳл билан жавоб беришни талаб қилганимда ерга қараганча яна йиғлаб юборди. Мен елкамни қисдим. Пировард-натихада, менинг бурчим уни кўришга боришим керак деган тўхтамага келдим-да кайфиятим хуноб ҳолда қизчанинг орқасидан эргашдим.

Албатта, докторнинг кайфияти ниҳоят манзилга етиб олишганда ҳам яхшиланмади. Аъзойи баданидан тер куйиб кетди, ташналикдан ўлар ҳолатга келди. Ата уларни кутиб турган экан, истиқболларига — сўқмоқ бўйлаб пастга тушди.

— Аввало менга ичиш учун сув беринглар, — қичқириб юборди у, акс ҳолда ташналикдан жон таслим қиламан. Барака топкурлар, кокос ёнғоғидан беринглар.

Аёл қандайдир болага қараб қичқирди, у югуриб кетди, дарахтга чиқиб, пишган ёнғоқдан ташлади. Доктор одамни тетиклаштирадиган мева шарбатига ютоқиб ёпишди. Кейин у папирос чекди, кайфияти кўтарилди.

— Хўш, қаерда у сизнинг Қизилингиз?

— У уйда, расм чизаяпти; Мен сизнинг келишингизни унга айтмаганман. Марҳамат қилиб, уни бир кўриб қўйинг.

— У нимадан шикоят қилади. Ҳамонки у расм чизаётган экан, Тараваога ўзи борса, мени бу лаънати юришдан қутқарса бўлмасмиди? Менинг вақтим уникидан кам қимматга эга эмас, деб ўйлайман.

Ата ҳеч нарса дея олмайди, бола билан бирга докторнинг орқасидан уй томон юришди. Уни бу ерга бошлаб келган қизча эса айвонда ўтирарди, шу ерда девор ёнида эса қандайдир кампир папирос тутатиб ётарди.

Ата эшикни кўрсатди. Доктор атрофдагиларнинг ўзларини галати тутишларидан жаҳли чиқиб, эшикдан ичкарига кириб, бўёқ қориладиган тахтачани тозалаётган Стриклендга кўзи тушди. Стрикленд фақат лахтакда бўлиб, эшикка тескари ўтирилганча расм ўрнатилган мольберт ёнида турарди. У қадам товушини эшитиб ўтирилди ва докторга гижиниб қараб қўйди. Буни у кутмаганди. Эти жимирлашиб кетди.

— Сиз бетакалуф кириб келдингиз бу ерга. Қандай хизмат?

Доктор энди ўзини бироз тутиб оланди, лекин овози ҳали аслига қайтмаганди. У бирданига жаҳддан тушди.

— Ҳа, мен буни рад этолмайман. Мен доктор Кутра бўламан. Мен Тараваодаги кекса уруғ бошлигиникида эдим. Ата мени чақиртирибди.

— Ата тентак. Тўғри, бўгинларимда озроқ хасталик бор эди, озроқ безгак тутаётганди. Лекин буларнинг барчаси арзимаган нарсалар, тез орада ўтиб кетади. Бирор одам Папээтега боргудай бўлса, хинин олиб келишни илтимос қиламан.

— Кўзгуга бир қараб қўйинг.

Стрикленд унга кулмсираб қараб қўйди-да, ингичка ёғоч рамкага солиб, деворга осиб қўйилган оддийгина кўзгуга қаради.

— Хўш, нима бўпти?

— Юзингиздаги ўзгаришни кўрмаяпсизми ахир? Юзларингиз шишганини сезмаяпсизми? Наҳотки, даҳшатли касалингизни айтишга мажбур қилсангиз?

— Мендами?

— Ойнага яна бир қараб кўринг, касалликнинг типик белгиларини кўрасиз.

— Ҳазиллашаяпсизми? — сўради Стрикленд.

— Ҳазил қила олганимда ўзимни бахтиёр ҳисоблардим.

— Сиз мохов бўлиб қолгансиз, демоқчимисиз?

— Бахтга қарши, бунга шубҳа йўқ.

— Доктор Кутра жуда кўп одамларга ўлим ҳукмини айтган. Лекин ҳар сафар ўзи айтган даҳшатли хабардан кейин ўзини йўқотгудай талвасага тушади. Ҳар сафар бу хабарни айтганда ўша бемор гулдай очилиб турган соғлом, бебаҳо ҳуқуқ — яшашга ҳаққи бўлган докторга ғазаб билан боққанини, ёмон кўриб қолганини сезган. Стрикленд унга бамайлихотир ва индамай тикилиб турди. Даҳшатли касалликдан ўзгара бошлаган юзида ҳаяжонланиш ва ташвишнинг заррача ифодаси кўринмасди.

— Улар билинадими? — сўради ниҳоят Стрикленд боши билан айвонда галати, одаддан ташқари сукунатда ўтирганлар томонига имо қилиб.

— Ерли халқ бу касалнинг белгиларини яхши билади, — жавоб берди доктор. — Улар сизга буни айтишдан кўрқинган.

Стрикленд эшик томон қадам ташлади ва ўтирганларга қараб қўйди. Унинг юзи даҳшатли кўринишга эга эди шекилли. Зеро айвонда ўтирганларнинг барчаси бирданига фарёд кўтариб юборишди, кейин йиғлашга тушишди. Стрикленд жим эди. Уйдагиларга бир неча сония қараб турди-да, хонага қайтиб келди.

— Сизнингча, қанча вақтгача бу касалликка дош бера оламан.

— Ким билади дейсиз? Гоҳида бу касаллик билан йигирма йил ҳам яшаш мумкин. Агар тез ўтиб кетса, бахтим чопти деяверинг.

Стрикленд мольберт ёнига келди, паришонхотир унга тикилди.

— Сиз машаққатли йўл босиб келдингиз. Муҳим хабар етказган одамни рағбатлантириш адолатдан бўлади. Бу расмни олинг. Ҳозир у сизга ҳеч қандай аҳамиятсиз бир нарса, эҳтимол, қачонлардир бу расмга эгалитингиздан хурсанд бўласиз.

Доктор Кутра, расмни олмайман, деди. Унга ҳеч қандай ҳақ керак эмас: юз франкли пулни эса аллақачон Атага қайтариб берди. Лекин Стрикленд расмни олишга мажбур қилаётганди. Кейин улар айвонга чиқишди. Уйдагилар овоз чиқариб йиғлашарди.

— Тинчлан, хотин. Кўз ёшларингни арт, — деди Стрикленд Атага. — Сен нимадан кўрқасан. Тез орада бу ердан кетаман.

— Сени мендан жудо қилишмайдим?

Ўша вақтларда оролларда моховларни соғлом одамлардан ажратиш ташлаш тўғрисидаги қонун йўқ эди, улар озодликда юришлари ман этилмаганди.

— Мен тоғларга чиқиб кетаман, — деди Стрикленд.

Шунда Ата ўрнидан туриб, унинг кўзига тик қаради.

— Агар хоҳласан бошқалар кетаверишсин. Мен сени ёлғиз қолдирмайман. Сен менинг эримсан, мен сенинг хотинингман. Агар сен мени ташлаб кетсанг, уй орқасидаги анави дарахтга ўзимни осаман. Бунга худо номи билан қасам ичаман.

У шиддаткор ва ҳукмдорона гапирарди. Бу мискин ва итоаткор қиз эмасди, кучли ва қатъиятли аёл эди. Уни таниб бўлмасди.

Мен билан бўлиб нима қиласан? Сен Папезетга қайтишинг, тез орада у ерда ўзингга бошқа оқ танли эркакни топишинг мумкин. Кампир болаларингга қарайди, Тиаре бўлса сени жон деб яна ишга олади.

— Сен менинг эримсан, мен хотинингман. Сен қаерда бўлсанг, мен ҳам ўша ердаман.

Бир сония Стрикленд ўзини тута олмади. Кўзларига ёш келиб, юзидан оҳиста оқиб туша бошлади. Кейин у, одатдагидек, истеҳзоли кулди.

— Бу аёллар ажойиб мавжудот-да, — деди у докторга. — Уларга итдан ҳам баттар муносабатда бўлишинг, қўлинг оғригунча уришинг мумкин, улар эса барибир сени яхши кўраверишади. — У елкасини қисди. Христианликнинг энг бемаъни сафсаталаридан бири, гўёки уларда қалб бор эмиш.

— Докторга нималар деясан, — хавотирланиб сўради Ата. — Сен мени ташлаб кетолмайсан.

— Агар хоҳласанг, сен билан қолавераман, қизгина.

Ата эрининг ёнига чўк тушиб, оёқларини қўллари билан кучоқлаб олиб, ўпди. Стрикленд доктор Кутрага ним табассум қилиб қараб кўйди.

— Пировард-натижада, улар ўзларига ром этиб олишади ва сиз улар олдида ожиз қоласиз. Оқдир, қизилтанлидир — ҳаммаси бир гўр.

Доктор Кутра бундай даҳшатли бахтсизликка ҳамдардлик билдириб ўтириш телбалик бўлишини биларди, индамай эшик томон юрди. Стрикленд Танэга, уйдаги йигитчага қишлоққача кузатиб қўйишини тайинлади.

Доктор жим бўлиб қолди, кейин менга мурожаат қилиб, гапида давом этди:

— Мен сизга Стриклендни хуш кўрмаслигимни айтган эдим. Лекин Таравао томон аста-секин тодан тушиб келаётганимда даҳшатли бахтсизлик тўғрисидаги ҳақиқатни сабот билан кутиб олган бу одамнинг мардоналигига беихтиёр қойил қолдим. Хайрлашаётганимда Танэга баъзи дорилар бериб юборишимни айтдим. Лекин бу дориларни Стрикленд ичишга, бунинг устига, улар бирор фойда келтиришига унчалик ишонмасдим. Шунингдек, боладан Атага қачонки одам юборгудай бўлса, келишимни ҳам билдириб қўйдим.

Ҳаёт ўта шafқатсиз нарса, табиат гоҳида ўз фарзандларини мазах қилади. Папезетдаги шинамгина уйимга оғир кайфиятда қайтиб келдим.

Анча вақтгача ҳаммамиз жим қолдик.

— Лекин Ата менга одам юбормади, — яна гапини бошлади доктор. Вазият шундай бўлдики, анча пайтгача оролнинг ўша қисмига боришга тўғри келмади. Стрикленд тўғрисида ҳеч нарса эшитмасдим. Ата икки маротаба Папезетга бўёқлар сотиб олиш учун келиб кетибди, лекин уни кўра олмадим.

Орадан икки йилдан кўпроқ вақт ўтгач, Тараваога, яна ўша кекса қабила бошлиғи бўлган кампирниқига боришга тўғри келди. У ердагилардан Стрикленд тўғрисида бирор хабар биласизларми, деб сўрадим. Энди ҳамма унинг мохов бўлиб қолганини биларди. Биринчи бўлиб уйдан Танэ чиқиб кетибди, тез орада кампир ва набираси кетиб қолишибди. Стрикленд Ата ва болалари билан ёлғиз қолишибди уйда. Ҳеч ким уларнинг мевазор боғларига яқин йўламабди. Бу ердаги одамлар моховдан нақадар кўрқишларини тасаввур ҳам қила олмайсиз. Қадим замонларда эса бирор кимсада мохов аломати пайдо бўлиши биланоқ, уни дарҳол ўлдиришган. Фақат қўшни қишлоқлик болаларгина тоғ тепаликларига чиқиб юришганида гоҳида пахмоқ сариқ соқолли, оқ танли одамга кўзлари тушаркан. Шунда улар кўрқиб жуфтакни ростлаб қолишаркан. Гоҳида кечалари Ата қишлоққа тушиб, зарур нарсаларни харид қилиш учун дўкондорни уйғотаркан. Одамлар ундан Стриклендга нисбатан ҳам кўпроқ кўрқишларини, нафрат билан қарашларини биларкан. Бир куни тасодифан уларнинг мевазорлари яқинида пайдо бўлиб қолган аёллар Атанинг дарёда кир ювиб ўтирганини кўриб қолишганда унга тош отишипти. Шундан кейин дўкондорга агар Ата яна бир мартаба дарёда кир ювгундай бўлса, қишлоқ эркаклари уйига ўт қўйиб юборишларини айтиб қўйишни тайинлашибди.

— Ваҳшийлар, — дедим мен.

— Ундай эмас, жаноб, одамлар доимо одамликларича қолишади. Кўрқув уларни шафқатсизликка етаклайди... Мен Стриклендни кўриб келишга қарор қилдим, бемор кампирни кўрганимдан кейин йўл бошловчиликка бирор одамни беришларини сўрадим. Лекин ҳеч ким мен билан боришга журъат эта олмади.

Доктор Кутра мевазорга келганда одамни зирқиратиб юборадиган гусса юрагини эзди. Юришдан қизиб кетган бўлса-да, титрарди. Ҳавода қандайдир ёвуз бир нарсанинг шарпаси кезиб юрар, олға силжишга изн бермасди. Худди муайян сирли кучлар унинг йўлини тўсиб тургандай, кўринмас қўллар орқага тортаётгандай. Ҳеч ким бу ерга кокос ёнғоқларини териш учун келмасди. Улар ер билан битта бўлиб чириб ётарди. Ҳаммаёқ харобага айланган, ўтлар одам бўйи ўсиб кетганди. Оғир меҳнат ва машаққат эвазига чўлдан юлиб олинган ер яна аслига қайтгудай ҳолатга тушиб қолганди. “Изтироблар маскани бўлиб қолипти бу ер”, — ичида ўйлади доктор. У уйга яқинлашганда бу ердагиларга хос бўлмаган сукунат ҳукм сурарди. Доктор, уйни ташлаб кетишган, деган қарорга келди. Кейин унинг кўзи Атага тушди. У ошхона вазифасини ўтайдиган бостирмада чўкалаб ўтирар ва қозонда нимадир пиширарди. Аёлнинг ёнгинасидаги болакай тупроққа қорилганча ўтирарди. Докторга кўзи тушган аёл ҳатто кулиб ҳам қўймади.

— Мен Стриклендни кўриб қўйиш учун келгандим, — деди доктор.

— Кириб, унга айтаман.

Аёл уй томон юрди, зиналардан кўтарилиб, айвонга чиқди-да, эшикни очди. Доктор Кутра унинг орқасидан юрди, лекин аёлнинг ишораси билан қадамни секинлатди. Эшик очилганда ичкаридан яқин орада мохов борлигидан дарак берувчи юракни орзиқтирувчи ҳид гуширди. Доктор Атанинг нимадир деганини, кейин Стрикленднинг овозини эшитди, лекин унинг овозини танимади. Овози хириллаб чиқар, бирор сўзни англаб бўлмасди. Доктор Кутра қошини чимирди, касаллик овоз пардаларига таъсир қила бошлаганини тушунди. Ата яна айвонга чиқди.

— У сизни кўришни истамаяпти. Сиз кетишингиз керак.

Доктор ичкарига киришга интилди, лекин Ата уни ичкарига қўймади. Шунда доктор елкасини қисди-да, орқасига ўтирилиб кета бошлади. Ата унинг орқасидан юрди. Доктор аёл тезроқ ўзини кузатиб қўйишни истаётганини ҳис этди.

— Демак, мен сизларга ҳеч қандай ёрдам беролмайманми? — сўради у.

— Сиз унга бўёқлар бериб юборишингиз мумкин. Бундан бошқа ҳеч нарса истамайди.

— У ҳамон ишлай оляпгими?

— У уйнинг деворларига расм чизаяпти.

— Ҳаётингиз нақадар даҳшатли, болагинам.

Шунда у кулимсираб қўйди, кўзларида эса мислсиз муҳаббат ёлқини алангаланди. Доктор Кутра ҳайратдан лол қолди. Қалбида аёлга эҳтиром туйғуси жўш урди. Бу туйғусини ифодалашга интилди.

— У менинг эрим, — деди Ата.

— Иккинчи болангиз қани? — сўради у. — Ўтган сафар келганимда икки болани кўргандим.

— У ўлди. Биз уни манго дарахтининг тагига кўмдик.

Ата у билан яна бироз юрди-да, уйга қайтиши кераклигини айтди. Доктор Кутра аёл қишлоқдошларидан бирортасини учратиб қолишдан чўчиётганини тушунди. Доктор зарурат туғилгудай тақдирда одам юборсангиз дарҳол етиб келаман деб аввалги гапини қайтарди.

Эллик олтинчи боб

Орадан икки йил, эҳтимол уч йил ўтди. Зеро, Таитида вақт қандай ўтганини илғай олмайсан. Доктор Кутрага Стрикленднинг ўлими яқинлашиб қолганини хабар қилишди. Ата Папезтега борадиган почта аравасини тўхтатиб, докторга кириб ўтишни илтижо қилганди. Лекин доктор уйда йўқ экан, у бу нохуш хабарни фақат кечқурунгина эшитди. Бундай пайтда йўлга чиқиш маънисизлигини билган доктор эртасига тонг маҳалида йўлга тушди. У Тараваогача енгил извошда етиб олди ва Атанинг уйигача бўлган етти чақиримлик йўлни сўнгги маротаба пиёда босиб ўтди. Сўқмоқ йўлни ўт қоплабди, чамаси, бу йўлдан сўнгги йилларда ҳеч ким ўтмаган. Юриш қийин эди. У гоҳ ирмоқчанинг қотиб қолган йўлидан қоқила-қоқила юрар, гоҳ шохлари тарвақайлаб кетган дарахтда осилиб турган асалари инларига тегиб кетмаслик учун тиканли чакалакзор орасидан энгаша-энгаша олға одимлар, юришнинг ҳеч иложи бўлмаган қояларга тирмашиб тепага интиларди. Чор атрофда гўристон сукунати ҳукм суларди.

Ниҳоят узоқдан кичкина, бўялмаган, эндиликда харобага айлана бошлаган уйга кўзи тушганда доктор енгил нафас олди. Лекин уй атрофини ҳам чидаб бўлмас сукунат қоплаганди. У уйга яқинроқ борди, қиздира бошлаган офтобни парво қилмай ўйнаб юрган болакай унга кўзи тушганда кўрқиб ўзини орқага олди. Бу ерда ҳар бир нотаниш одам душман ҳисобланарди. Докторга болакай ўзини пальма дарахти панасидан кузатиб тургандай туюлди. Уйнинг айвонга қараган эшиги ланг очик эди. У баланд овозда чақирди, ҳеч ким овоз бермади. У ичкарига кирди. Ичкари уйнинг эшигини тақиллатди, лекин бу сафар ҳам жавоб бўлмади. У ичкари уйнинг эшигини очиб кирди. Димогига урилган сассиқ ҳиддан эсини йўқотгудай даражага келди, дастрўмолини бурнига босиб, ичкарига киришга ўзини мажбур этди. Уйни қоронғулик ўз домига тортганди. Чарақлаётган офтоб тегизда юриб келгани учун аввалига ҳеч нарса кўрмади. Кейин сесканиб кетди. У қаерда турганини тушунмасди. Уни қандайдир эртақлар олами ўраб олганди. Дарахт тағларида яланғоч одамлар юрган бокира ўрмонда тургандай ҳис этди ўзини. Кейин у деворларга шундай расмлар чизилганини англади.

— Худойим-ей, наҳотки мени офтоб урган бўлса, — минғирлади доктор.

Хонадаги қандайдир енгил ҳаракат унинг эътиборини ўзига тортди ва Атага кўзи тушди. У ерда ётар ва хиқиллаб йилларди.

— Ата, — чақирди у, — Ата!

У бошини ҳам кўтармади. Бадбўй ҳиддан докторнинг кўнгли айниди, сигара тутатди. Кўзлари энди қоронғиликка ўрганди ва атрофидаги деворларга чизилган расмларга нигоҳи тушганда юрагини бениҳоя ҳаяжон қоплади. У рассомчиликдан ҳеч нарса тушунмасди, лекин бу ерда кўраётганлари докторни лол қолдирди. Уйнинг полдан шифтигача ғалати ва мураккаб композицияли расмлар қоплаганди. Бу расмлар ғаройиб ва сирли эди. Докторнинг юраги орзиқиб кетди. Қалбида уйғонган туйғуларни тушуниш ҳам, таҳлил этиш ҳам мумкин эмасди. Унинг ҳайрати дунёнинг яратилишини ўз кўзи билан кўриб турган одамнинг олижаноб ва улуғ ҳайрати эди. Бу гоҳ буюк, таъсирчан ва

ғалати таассурот эди. Шу билан бирга қандайдир даҳшатли туйгулардан ҳатто кўрқиб кетди. Чамаси, бу нарсаларни табиатнинг бошқалардан яширин қаърига кира олган, у ердаги гўзал ва кўрқинчли сирларни илғай олган одамнинг қўллари билан яратилган эди бу мўъжизали расмлар. Инсон зоти тушүниши ман этилган нарсаларни англаб етган одамнинг қўллари билан яратилган эди булар. Шу билан бирга булар қандайдир ибтидоий ва даҳшатли кўринарди. Бугина эмас, ноинсоний туюларди. Доктор беихтиёр равишда сеҳргарлик тўғрисида ўйлади. Булар ниҳоятда гўзал ва шу билан бирга ҳаёсизларча яратилганди.

— Худо ҳаққи, бу даҳо-ку!

Бу сўзлар докторнинг оғзидан беихтиёр равишда чиқиб кетди.

Кейин нигоҳи бурчакдаги бўйра уюмига тушди. У бурчакка яқинлашиб, Стрикленднинг даҳшатли, бадбашара, дабдаласи чиқиб кетган афтини кўриб қолди. Стрикленд жон таслим қилган эди. Доктор, Кутра ўзини қўлга олиб сасиб кетган мурдага энгашди. Лекин шу сониядаёқ сесканиб кетди. Юраги кўркувдан тўхтаб қолгандай бўлди: кимдир унинг орқасида турарди! Бу Ата эди. Аёлнинг яқинлашганини у сезмай қолганди. Ата докторнинг ёнгинасида турар, у ҳам Кутра қараётган нарсаларга қарарди.

— Эй, худойим, асабларим тамом бўлипти, шекилли. Мени ўлпудай кўрқитиб юбордингиз.

У яна бир маротаба кўриб юрган одамнинг аянчли қолдигига қаради ва орқасига тисарилди.

— У кўр бўлиб қолганмиди?

— Ҳа, бундан бир йил илгариеёқ кўр бўлиб қолганди.

Эллик еттинчи боб

Кутра хоним хонага кириши билан гапимиз узилиб қолди. Кутра хоним тўладан келган, барваста қомагли, қиррадор катта бурунли, келишган аёл эди. У доимо қомагини тик тутиб юрарди. У бирор дақиқа бўлсин тропик иқлимнинг одамни бўшаштирувчи кучларига бўйсунмас, қайтага мўътадил иқлимда яшайдиган аёлларга қараганда ҳам фаолроқ ва ҳаракатчанроқ эди. Гапиришдан чарчамайдиган хоним бирпасда бизга қатор янгилик ва шов-шувларни тўкиб ташлади. Уртамизда ҳозиргина бўлиб ўтган гапларимиз хонимнинг келтирган хабарлари олдида ҳақиқатдан узоқ, алмисоқдан қолгандай туюлди.

— Хонамда Стрикленднинг расми осиелиқ турипти. Уни кўришни истайсизми?

— Жон-жон деб.

Биз ўрнимиздан турдик, у мени айвонга, тўғрироғи, уй атрофини эгаллаган пешайвонга бошлади. Пешайвонда туриб боғдаги қийғос очилган гулларга завқланиб тикилдик.

— Мен узоқ вақтларгача Стриклендлар уйи деворларига ишланган расмлардаги ғаройиб дунё ҳақидаги таассуротлардан қутула олмадим, — деди доктор паришонхотирлик билан.

Мен ҳам шу ҳақида ўйлардим. Назаримда Стрикленд шу расмлардагина кўнглида бор нарсаларини тўкиб солганди. Стрикленд сокинликда, бу охириги имконият эканлигини тамомила англаган ҳолда, ҳаёт ҳақида ниманики ўйласа, нимагаки ақли етган бўлса, рўйирост кўрсата олди. Эҳтимол, ўзи ҳам мана шу асари туфайлигина кўнгли таскин тошгандир. Ниҳоят бугун умри мобайнида зўр бериб тайёрланган асари битиши биланоқ, унга азоб бериб келган шайтон васвасасидан ҳам қутулади. Бутун умр азоб чеккан исёнкор қалби ҳам хотиржамлик топади. У энди ўлимга тайёр эди, зеро у ўз вазифасини адо этиб бўлганди.

— Деворлардаги расмларда нималар тасвирланганди?

— Бунга айтиб бериш қийин. Сизга қандай тушунтирсам бўларкин, ҳаммаси жуда ғалати ва ғаройиб эди, ҳудди одамнинг бошланишини, жаннатни, Одам Ато ва Момо Ҳаво кўргандай тасвирланган эди. Хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, умуман, инсон танаси гўзаллигига мадҳия, улғувор ва лоқайд, мафтункор ва

шафқатсиз табиат гимни эди. Расмда тасвирланган маконнинг кенглиги, вақтнинг тугамаслигини ҳис этишдан юрак ларзага келарди.

Стрикленд мен ҳар куни кўрган дарахтлар — кокос, банан, тамаринда, кок дарахтларини тасвирлаганди. Уша расмни кўрганимдан бери мен бу дарахтларга бошқачароқ кўз билан қарайман ва бошқачароқ кўраман. Уларда қандайдир тирик руҳ ва сирлар яширинганини ҳис этаман, буларни билишга интиламан, лекин ҳар сафар буни эплотмайман. Ранглар ҳам менга танишдай туюлади, шу билан бирга бутунлай бошқача. Расмларнинг ҳар бир қисмида ранглар ўзига хос маъно касб этади. Яланғоч эркаклар ва аёллар-чи! Улар ер одамларига ўхшайди, шу билан бирга биз кўриб юрган одамлардан тамомила бошқача. Улар худди лойдан ясалгандай, шу билан бирга, уларда илоҳийлик учкунлари ҳам сезилади. Қаршингизда ибтидоий инстинктларидан халос бўла олмаган одамлар намоеън бўлади, шу билан бир вақтда уларда ўзингиз тасвирланганингизни кўриб, этингиз жимирлашиб кетади.

Доктор Кутра елкасини қисди ва кулди.

— Сиз балки устимдан куларсиз. Мен моддиончи, шу билан бирга семиз одамман. Лирика менга ярашмайди. Мен ўзимни масхара қилишга асос бераяман. Лекин сизга айтадиган чин сўзим шуки, ҳаётимда ҳеч қачон санъат менга бу қадар кучли таъсир кўрсатмаганди. Тўғри, Сикстин ибодатхонасида хорчилар турадиган жойнинг шифтини кўрганимда ҳам шундай ҳолатга тушгандим. Бу шифтни ишлаган одамга таҳсинлар ўқигандим. Бу гениал ва ғоят маҳобатли иш эди. Унинг олдида ўзимни арзимас чувалчангдай ҳис этдим. Лекин Микеланжелонинг улуғлигига биз тайёрланганмиз ва ўрганиб қолганмиз. Маданий дунёдан олисда жойлашган Тарава тепасидаги тоғ дарасидаги ғариб бир кулбада кўрганим мўъжизага эса тайёр бўлиш мумкин эмасди. Микеланжело соғлом ва рисоладаги одам бўлган. Унинг ижодида вазмин улуғворлик бор. Бу ерда эса нимадир қалбингизни жунбушга келтиради. Бу нарса айнан нималигини билмасдим. Лекин мен ўзимни йўқотиб қўйгандим. Бу туйғуни сизга қандай тушунтирсам экан? Бу ҳолат худди ичкаридаги хонада ҳеч ким йўқ деган ишонч билан эшик олдида ўтирганингда, бирданига кимдир борлигини англаганингда даҳшатга тушганингдаги ҳолатга ўхшайди. Бундай вақтда ўз-ўзингни сўкасан, асабингдан шикоят қиласан. Шундай бўлса ҳам... Бир-икки дақиқа кўрқувдан кутула олмайсан, нимадир томоғингдан бўгаётгандай бўлади. Тўғриси айтишим керак, ўша ғалати шоҳ асарлар бузиб ташланганини эшитганимда ҳам унчалик хафа бўлганим йўқ.

— Нобуд бўлдимиз?

— Ҳа, сиз буни билмаганмидингиз?

— Мен қаердан билай? Бу асарлар тўғрисида илгари ҳеч нарса эшитмаган эдим. Лекин сизнинг гапингизни эшитиб ўтирганимда улар расмларни йиғиш билан шуғулланувчи бирор ҳаваскорнинг қўлига тушганмикин деб умид қилгандим. Ахир Стрикленд асарларининг тўлиқ рўйхати ҳалигача йўқ-да.

— У кўр бўлиб қолгач, деворларини расмлар билан безаб ташлаган икки хонада соатлаб ўтирарди, кўрмайдиган кўзлари билан ўзи ижод этган нарсаларга тикилар, эҳтимол аввалгига қараганда ҳам, балки бутун умри мобайнида кўрганидан кўра кўпроқ нарса кўрарди. Ага менга у ҳеч қачон ўз қисматидан шикоят қилмаганини, жасорат ҳеч қачон уни тарқ этмаганини гапириб берди. Сўнгги нафасигача унинг руҳи нурафшон ва олижаноб бўлиб қолди. Лекин у хотинидан дафн маросими ўтгач, уйни ёқиб юборишга сўз олган. Чамаси, мен сизга ўз қўлларим билан унга гўр қазиганимни, зеро ерли одамлардан бирортаси заҳарланган уйга яқинлашишга журъат эта олмаганини, мурдани Ата билан бирга бир-бирига улаб тикилган уч қаватли кийимга ўраб, манго дарахти тагига кўмганимизни айтмадим шекилли. Шундай қилиб, Ата уйни ёқиб юбориш ва уй батамом кул бўлгунгача бу ердан кетмасликка эрига сўз берган экан.

Мен анча вақтгача жим қолдим, хаёл сурдим ва охирида шундай дедим:

— Демак, у охиригача қандай бўлса шундайлигича қолипти-да.

— Шундай деб ҳисоблайсизми? Мен бу телбалиқдан Атани қайтаришни ўз бурчим деб билдим.

— Ҳатто менга айтиб берган гапларингиздан кейин ҳам-а?

— Ҳа. Мен бу нарса даҳонинг ижоди эканлигини тушундим, инсоният бундан баҳраманд бўлмоғи кераклиги тўғрисида ўйладим. Лекин Ата мени эшитишни ҳам истамасди. У эрига сўз берган эди. Бундай ваҳшийларча ҳаракат кўз ўнгимда содир бўлмаслиги учун кетиб қолдим. Кейинчалик Ата эрининг истагини ўринлатиб бажарганини, уйларга, бўйраларга керосин сепиб ёқиб юборганини, орадан ярим соат ўтгач, ўрнида йилтиллаб турган чириндилар қолганини, санъатнинг улуг асари нобуд бўлганини эшитдим.

— Менимча, Стрикленд бунинг шоҳ асар эканлигини билган. У ўзи яратишни истаган асарни чиза олган эди. Унинг ҳаёти хотима топди. У оламни яратди ва гўзаллигини кўра олди. Кейин мағрурлиги ва манманлиги туфайли уни барбод этди.

— Ҳўш, расмни сизга кўрсатадиган вақт бўлди, — деди доктор Кутра ва эшик томон юрди.

— Ата ва боласининг тақдири нима билан тутади?

— Улар Маркиз оролларига кетиб қолишди. У ерда Атанинг қариндошлари бор экан. Унинг ўғли қайсидир кемада хизмат қиларкан, айтишлариича, отасига жуда ўхшаб кетаркан.

Доктор хона эшиги олдида тўхтади.

— Бу мевали натюрморт, — деди у кулиб. — Сиз бу шифокор хонаси учун унчалик мос расм эмас, дерсиз. Лекин хотиним бу расм меҳмонхонада осиелик туришини сираям истамайди. Унинг фикрича, жудаям беадаб расм эмиш.

— Беадаб! Ахир бу натюрморт-ку! — ҳайронликдан хитоб қилиб юбордим.

Биз хонага кирдик. Расм дарҳол кўзимга ташланди. Мен унга узоқ вақт тикилиб қолдим.

Бу банан, манго, апельсин ва яна қандайдир мевалар уюми тасвирланган расм эди. Бир қарашда оддийгина натюрморт. Постимпрессионистларнинг кўрғазмасида бепарвороқ томошабин бу расмни оддийгина асар сифатида қабул қилиши мумкин. Кейинроқ бу расм кўз ўнгида қайта-қайта жонланавериши ва ўзига ўзи нега шундай деб савол беради. Лекин расм бутун умрга эсида қолади.

Расмларнинг бўёқлари шу қадар одатдан ташқарики, улар уйғотган туйғуларни сўз билан ифодалаш қийин. Қорамтир-кўкиш, англаш қийин бўлган қандайдир ранглар жилоси ҳаётнинг сирли тебранишларини акс эттирарди. Қип-қизил, сасий бошлаган хом гўштдай даҳшатли ранглар қандайдир туйғулар уйғотиб, Гелиогабала давридаги қадимги Рим салтанати даврларини хотирага туширади, найзабарг ўсимликлар меваси сингари ўтқир ранглар Англиядаги янги йил байрамини, ошпоқ қор, ўйин-кулги, болаларнинг қувноқ қичқир-қиларини ёдга солади. Бу рангларнинг ҳаммаси сирли уйғунлашиб, каптарлар кўксидagi момиқдай нозиклик касб этади. Буларнинг ёнидан тўқ сариқ ва баҳорий муаттар ҳидлар тарқатувчи ўт-ўланлар, тошдан-тошга урилиб пастга интилаётган шаффоф тоғ ирмоғи сувининг турфа, таърифлаш қийин ранглари ўрин олган. Булар қандай ҳаёлотнинг меваси ўзи? Улар Гестериднинг полинезий боғларида етишган. Расмлардаги нарсалар худди жонлига ўхшарди, улар ер тарихининг ҳали нарсалар тўла шаклланмаган бир даврида яратилгандай туюларди. Мевалар ҳаддан ташқари қулф уриб ўстанди, худди нафас олаётганга ўхшарди. Улар сеҳрланган мевалар эди. Буларни тагиб кўрмоқ, инсон қалбининг сирларини очмоқ, чиқиб бўлмас осмоний қалъаларни эгаллаш билан баробар эди. Улар кутилмаган хавф-хатарлар билан тўлиб тургандай, татиб кўрган одам ҳайвонга ёхуд худога айланиб қоладигандай. Барча соғлом, қалби тоза одамлар булардан чўчиб, ўзларини орқага олишлари табиий. Лекин шунга қарамай, уларда қандайдир жозибга, ўзига тортувчи куч бор эди. Худди яхшилик ва ёмонлик дарахтидай уларда қандайдир Мавҳумият яширинганди.

Мен чидаб туrolмадим, ерга қарадим. Стрикленд ўз сирларини ўзи билан бирга гўрига олиб кетганига иқрор бўлгандим.

— Дўстгинам Рене, гапимга қулоқ солинг! — Кутра хонимнинг шаҳдам овози эшитилди. — Нима бало билан бунчалик ўралашиб қолдингиз. Сизни кутишяпти. Жанобдан сўра-чи, бирор қадаҳ май ичармикинлар?

— Ташаккур, хоним, — дедим айвонга чиқа туриб.

Май ичишга ҳожат қолмаганди.

Эллик саккизинчи боб

Таитидан жўнаб кетадиган вақтим келди. Оролда қабул қилинган меҳмондўстлик одағига кўра, бу ерда учрашган одамларимнинг барчаси менга совға-саломлар келтира бошлади: кокос дарахти новдаларидан тўқилган сават, панданусдан тўқилган бўйра, елпигич. Тиаре менга учта кичкина марварид ва пўрсиддоқ кўллари билан ўзи тайёрлаган уч банка гуавили желе¹ ҳадя қилди. Веллингтондан Сан-Францискога томон йўл олган ва бир кечаю кундуз Таитида тўхтаган почта кемаси йўловчиларни бортга чорлаб, охирги гудокни чалаётганда Тиаре мени ўзининг баҳайбат кўкракларига босиб кучоқлади — мен бамисоли ўзимни мавж ураётган тўлқин бағрида тургандай ҳис этдим ва лабларимдан қаттиқ ўпди. Унинг кўзларида ёш милтилларди. Кема аста-секин кўрфаздан сувости қояларига чап берган ҳолда ниҳоят очиқ денгизга чиқиб олганимиздан сўнг, қалбим бўшаб, ғамгин бўлиб қолдим. Енгил шамол ҳамон оролнинг ўзига тортувчи мафтункор ифорини етказиб турарди. Таити жуда ҳам олис ўлка, шу боис бундан кейин уни ҳеч қачон кўрмаслигимни билардим. Ҳаётимнинг яна бир боби хотима топганди ва мен муқаррар ўлимга яқинлашаётганимни ҳис этдим. Орадан бир ой ўтгач, мен Лондонда эдим. Энг зарур ишларимни йўлга қўйиб юборганимдан кейин Стрикленд хонимга хат ёздим. Эри ҳаётининг сўнги йиллари тўғрисидаги менинг ҳикоям уни қизиқтирса керак деб ўйладим. Охирги маротаба уни уруш бошланишидан сал олдинроқ кўрган эдим. Эндиликда эса унинг манзилини шаҳар телефон дафтаридан қидириб топишга тўғри келди. У бир кунни тайинлади. Мен тайинланган кунни унинг Кэмплден-Хиллдаги шинамгина янги уйига кириб бордим. Хоним ҳозир олтмишларга яқинлашиб қолган бўлиши керак, лекин ёш кўринарди, ҳеч ким уни элликдан ошган деб ўйламасди. Унинг унчалик ажин босмаган озгин юзи кексайганида фариштали кўринадиган аёллар тоифасига кирарди. Аёлнинг ҳозирги ҳолатига қараб Стрикленд хоним ёшлигида жуда гўзал бўлган, деб аҳтимол қилиши мумкин эди. Аслида эса ҳеч қачон бундай бўлмаган. Сочлари оқ эмас, лекин оқ оралаган, уларни жуда чиройли турмаклаб юради, эгнидаги қора кўйлаги эса охирги мода бўйича тикилган. Кимдир менга айтган ва ҳозир эсимга тушган гапга қараганда унинг опаси Мак-Эндрю хоним эри вафотидан кейин икки йилгина умр кўрган. Вафоти олдидан мол-мулкни синглисига васият қилган. Уйнинг кўриниши ва менга эшик очган, чиройликкина кийиниб олган хизматкорга қараганда мерос қолган мулк бева аёлнинг яхшигина яшаши учун етарли даражадаги маблағ бўлса керак.

Меҳмонхонада яна бир меҳмонга дуч келдим. Унинг кимлигини билганимдан кейин нима сабабдан айтиш шунча қизиқтирдимки, менга айтган ва ҳозир эсимга тушган гапга қараганда унинг опаси Мак-Эндрю хоним эри вафотидан кейин икки йилгина умр кўрган. Вафоти олдидан мол-мулкни синглисига васият қилган. Уйнинг кўриниши ва менга эшик очган, чиройликкина кийиниб олган хизматкорга қараганда мерос қолган мулк бева аёлнинг яхшигина яшаши учун етарли даражадаги маблағ бўлса керак.

— Биз, инглизлар жуда жоҳил халқмиз. Изоҳ беришга мажбурлигим учун узр сўрайман сиздан. — Бу сўзларни айтиб мен томонга ўтирилди. Жаноб ван Бюсе-Тэйлор — улуғ америка танқидчиси. Агар унинг китобларини ўқимаган бўлсангиз, маълумотингизда катта бўшлиқ бор деб билаверинг. Буни дарҳол тўлдириб олишингиз керак. Жаноб Тэйлор ҳозирги кунда бизнинг қимматли Чарли ҳақида китоб ёзаяптилар. Баъзи масалаларда унга ёрдам бериб юборишимни илтимос қилиб келибдилар.

Жаноб ван Бюсе-Тэйлор ориқдан келган, тақир катта бошли одам экан. Чуқур ажин босган сарғиш юзлари жуда кичкинага ўхшаб кўринарди. У американча лаҳчада гапирар, ғоят назокатли ва босиқ эди. Унинг ўта вазминлигига қараб туриб Чарлз Стрикленд билан нима сабабдан қизиқиш қолдирди деб ўзимга ўзим савол бердим. Стрикленд хоним ўз эрини мулоимлик билан эслаши мени ҳайрон қолдирди. Узаро гаплашиб туришганида мен хонага разм солдим. Стрикленд хоним замонадан орқада қолмасликка

¹ Ж е л е — қиём.

интилаётгани сезилди. Илгариги уйдаги Моррис гулқоғозлари, қалин ип газламадан нишона ҳам қолмапти. Худди шунингдек, Эшли-Гарденздаги қачонлардир меҳмонхонани безаб турган Эрендель гравюралари ҳам кўринмайди. Эндиликда бу ерда ёрқин бўёқлар ҳукмрон эди. Стрикленд хоним ҳозир модага айланган фантастик ранглар Жанубий денгизлардаги узоқ оролда яшаган бечора рассом орзулари туфайли майдонга келганини билармикин деб ўзимга ўзим савол бердим. Бу саволимга хонимнинг ўзи жавоб берди.

— Диван ёстигингиз жудаям гаройиб-ку, — деди жаноб ван Бюсе-Тэйлор.

— Сизга ёқадими улар? — сўради табассум билан. — Бу Бакст ижодига тегишли.

Деворларга қайсидир Берлин ношири томонидан чиқарилган Стрикленд энг яхши расмларининг рангли нусхалари осилганди.

— Сиз менинг расмларимни томоша қилинг, — деди Стрикленд хоним менга. — Табиийки, бу асарларнинг асл нусхаларини мен ололмайман, лекин бу нусхаларга эгалитимдан хурсандман. Уларни нашр этган ношир юборди бу расмларни. Бу менга жудаям таскин беради.

— Бундай расмлар орасида яшаш жуда мароқли бўлса керак, — деди жаноб ван Бюсе-Тэйлор.

— Ҳа. Улар жудаям файзли кўринади.

— Менинг чуқур эътиқодим шундайки, чинакам санъат асари доимо файзли бўлади.

Танқидчи ва Стрикленд хоним нигоҳларини боласини эмизаётган яланғоч аёл тасвирланган расмга қаратишди. Расмдаги аёл ёнида турган ёш қизча чўккалаган ҳолатда ўзини кўрмаётган чақалоққа гул узатарди. Уларга юзини ажин қоплаган мункилаган жодутар кампир қараб турарди. Бу муқаддас оила тўғрисидаги Стрикленднинг талқини эди. Мен расм учун асос бўлган қиёфаларга Таитидаги оила аъзолари, аёл ва чақалоқ эса Ата ва унинг тўнғичи бўлса керак деб гумон қилдим. “Лекин булар тўғрисида Стрикленд хоним бирор нарса билармикин?” деб ўзимдан сўрадим.

Ўртадаги суҳбат давом этарди, жаноб ван Бюсе-Тэйлор хонадон соҳибасини хижолатга солиши эҳтимол бўлган нарсаларга усталик билан чап бериш одобига, Стрикленд хоним эса бирор калима ҳам ёлғон қўшмай эри билан ўзи ўртасидаги муносабатлар доимо яхши бўлганини усталик билан тушунтираётганига ҳайрон қолардим. Ниҳоят, жаноб ван Бюсе-Тэйлор ўрнидан туриб хайрлаша бошлади. Стрикленд хонимнинг қўлларини ушлаб хайрлашаётганда назокат билан миннатдорчилик билдирди.

— У сизни зериктириб қўймаган бўлса керак деб умид қиламан, — деди хоним Тэйлор эшикдан чиқиб кетиши биланоқ. — Албатта бу одамни толиқтирадиган машғулот, лекин Чарли тўғрисида одамларга гапириб беришим мумкин бўлган нарсаларни ҳикоя қилишга ўзимни бурчли деб ҳисоблайман. Даҳонинг хотини бўлиш одамга жуда катта масъулият юклайди.

Аёл менга бундан йигирма йилдан аввалдагидек очиқ юз билан тик қаради. “Аёл устимдан кулмаяптими ўзи?” — деб ичимда ўйлаб қўйдим.

— Сиз, албатта, ўз ишингизни тўхтатиб қўйган бўлсангиз керак? — сўрадим ундан.

— Ҳа, — беихтиёр жавоб берди аёл. — Мен ўша пайтлардаёқ бу ишлар билан кўпроқ зерикканимдан шуғулланганман, бошқа сабаби йўқ эди. Болаларим идорани сотиб юборишга мени кўндиришди, чарчаб қоласиз деб ҳисоблашади.

Стрикленд хоним ўша вақтларда тирикчилик ўтказиш учун шунчалик “пасталганини” унутган эди. Гўзал аёлнинг инстинкти ўзгалар ҳисобига ҳам яхшигина яшаш мумкинлигини билдирганди.

— Болаларим ҳозир шу ерда, — деди у. — Ўйлайманки, отаси тўғрисидаги гапларни эшитиш уларга ҳам қизиқарли бўлади. Робертни эслайсизми? Мақтаниб қўйишим мумкин. У ҳарбий хоч орденига тавсия қилинган.

Аёл эшикни очиб, болаларини чақирди. Хонага мош ранг газламадан кийим кийган, лекин руҳонийларники сингари ёқали, барвастандан келган, семизгина, келишган эркак кириб келди. Худди болалиги вақтидагидек кўзлари ёниб турарди.

Унинг орқасидан опаси келарди. Аёл худди онаси тенгига ўхшарди. Мен Стрикленд хоним билан танишганимда худди шу аёлга ўхшаб кетарди. Бу аёлнинг кўринишидан болалигида жуда чиройли бўлгандай туюларди, аслида эса бундай бўлмаган.

— Сиз, албатта, уларни танитайсиз, — мағрурона табассум билан сўз бошлади Стрикленд хоним. — Менинг қизим эндиликда Роналдсон хоним. Эри артиллерия майори.

— У ҳақиқий аскар, — шодон гапирди Роналдсон хоним. — Зеро, у майордан юқорига кўтарилмади.

Менинг эсимга негадир ўша пайтларда у муқаррар равишда ҳарбий одамга турмушга чиқади деб ишонганим тушди. Жуда латофатли ва камтарингина хоним Роналдсон, чамаси, ўзи ҳамма қатори эмаслигига ишончи қатъийлигини яшира олмасди. Робертнинг ҳаракатлари самимийлиги кўриниб турарди.

— Менинг Лондонга келишим сизнинг қайтган вақтингизга тўғри келганлиги жуда соз бўлипти-да, — деди у. — Менинг таътилим бор-йўғи уч кун.

— У бутун қалби билан орқага, ўз қисмига интилмоқда, — деди онаси.

— Яшириб ўтирмайман, мен у ерда вақтни жуда кўнгилли ўтказаман. Анчагина ошналар орттирдим. Бу ҳақиқий ҳаёт. Уруш, албатта, жудаям даҳшатли нарсаси, лекин у одамдаги энг яхши фазилатларни уйғотиб юбориши шубҳасиздир.

Мен уларга Чарлининг Таитидаги ҳаёти тўғрисида барча эшитганларимни сўзлаб бердим. Ата ва унинг ўғли хусусида гапиришни ортиқча деб билдим. Лекин бошқа барча масалаларда иложи борича аниқ сўзлашга ҳаракат қилдим. Ҳикоямни унинг даҳшатли ўлими билан тугатдим.

Хонада бир неча дақиқа сукунат ҳукм сурди. Кейин Роберт Стрикленд тугурт ёқиб чекишга тутинди.

— Аллоҳнинг тегирмони секин бўлса-да, доимо ун чиқараверади, — деди у.

Стрикленд хоним ва Роналдсон хоним бу сўзлар муқаддас китобданлигини сезиб, бошларини қуйи эгишди. Назаримда, Роберт Стрикленд ҳам бу янглиш фикрга қўшиладигандай туюлди. Негалигини билмадим, лекин тўсатдан Стрикленд ва Атаннинг ўғли тўғрисида ўйлаб қолдим. Менга Таитида айтиб беришларига қараганда у қувноқ, хушмуомала ўспирин экан. Мен уни ҳозир, шу дақиқаларда ярим яланғоч, калта иштонда қайсидир кемада турганини кўргандай бўлдим. Унинг бутун куни меҳнат билан ўтади, кечкурунлари кема йўловчи шамол эпкинида тўлқинлар узра оҳишта кезиб юрганда матрослар юқори палубага йиғилишади, капитан ёрдамчилари билан трубка торганча оромкурсиларда дам олишади, у эса ўзига тенгқур ўспирин билан чийилдоқ музыкага ўйинга тушади. Тепасида эса кўм-кўк осмон, сон-саноқсиз юлдузлар, чор-атроф бепоён Тинч океани.

Библиядан келтирилган иқтибос тилимда айланади, лекин мен миқ этмайман. Биламанки, руҳоний одамлар оддий кимсаларнинг уларнинг мулкларига аралашиларини ёқтиришмайди. Менинг йигирма етти йил мобайнида Уитстебледа поп ёрдамчиси бўлиб ишлаган амаким Генри бундай ҳолатларда шайтон истаган пайтида Библиядан иқтибослар топиб ўз фойдасига келтира олади деб айтарди. У бир шиллингга бутун бошли ўн учта энг яхши денгиз моллоскасини сотиб олиш мумкин бўлган вақтларни яхши эсларди.

Рус тилидан

Раҳматилла ИНОФОМОВ

таржимаси.

“ОЙ ВА САРИҚ ЧАҚА” ТАРЖИМАСИ ВА ТАРЖИМОНИ ҲАҚИДА ДИЛ СЎЗЛАРИ

Буюк инглиз адиби Сомерсет Моэмнинг “Ой ва сариқ чақа” романини рус тилида бир эмас, бир неча мартаба мутолаа қилганман, роман бош қаҳрамони – даҳо мусаввир қисматига оид тафсилотлар мен учун ёд бўлиб кетган десам муболаға бўлмас. Шунга қарамай, бу сир-сеҳрга тўла шоҳ асарни она тилимизда ўқишни кўпдан бери орзу қилардим. Ниҳоят, шу орзу ушалди. “Жаҳон адабиёти” учун тайёрланган роман таржимаси матнини зўр иштиёқ ва ҳаяжон билан ўқиб тугатар эканман, охирида келтирилган “Рус тилидан Раҳматилла Иноғомов таржимаси” жумласидаги таржимон исми шарифини қора рамка ичида кўриб вужудим увушиб кетди, кўзимга ёш келиб, қўлёмма устига тома бошлади. Иягимни икки кафтим орасига тираб анча вақт ҳазин ўй-хаёлга толдим... Кўз олдимдан бирин-кетин бу аломат инсон билан боғлиқ нузли хотиралар ўта бошлади.

Раҳматилла билан қирқ йил университетда бирга ишладик, Тошкентнинг Беруний номидаги зиёли-домлалар маҳалласида роппа-роса ўттиз йил ён қўшни бўлиб яшадик. Раҳматилланинг умр йўлдоши Маликаҳон шоир Эркин Воҳидовнинг синглиси, аниқроғи, шоир ўсиб улғайган тоғаси Карим Соҳибоевлар хонадонининг кенжатоғ қизи эди. Одоб-андиша, одамгарчилик, уй бекалик бобида беназир, мураббий – филолог, ўқитувчилик соҳасида эса бошқалар учун ҳар жиҳатдан ўрнак саналмиш бу аломат аёл менинг турмуш ўртоғим билан опасингилдан ҳам яқинроқ эди. Раҳматилла билан Маликаҳоннинг оилавий жуфтлигини мен замонавий миллий-маданий оила намунаси, оилавий бахт, тотувлик ва садоқатнинг тимсоли деб биламан. Ўттиз йил давомида бу хонадонда эр-хотин орасида бирор марта салгина бўлсин дилхиралик юз берганини эшитган, сезган эмасман.

Маликаҳон бевақт оламдан ўтди. Орадан йиллар ўтиб, Раҳматилланинг яқинлари, жумладан, Эркинжон уни ўйлантириб қўйишга кўндирмоқчи бўлишди. Аммо Раҳматилла унамади, “Эрта-индин мен ҳам бу фоний дунёдан кетаман, у ёққа борганда, ҳаётимнинг мунис ҳамроҳи Маликаҳоннинг юзига қандай қарайман!” дея қатъий туриб олди.

Раҳматилла ниҳоятда дилбар, ҳаётсевар, улфати жонон одам эди. Ўз дардини ичига ютар, уни элга ёйиб, ўзгалар кўнглини хира қилишни сира ҳам эп кўрмасди. У кирган даврада қувноқ бир кайфият қулф урарди. Эркин Воҳидов

Раҳматиллага бағишланган “Сайр” номли газалида мана бу сатрларни бежиз битмаган:

Бу замон кўнглингда, Эркин,
Қолмагай зарра ғубор,
Айласанг бир бор дўстинг
Раҳматилло бирла сайр.

Раҳматилланинг одамлар бошини қовуштиришдек яна бир эзгу хислати бор эди. Шахсан мен у туфайли Эркин билан яқиндан дўстлашганман. Раҳматилла Эркин, Худойберди, Ўткир, Иброҳимжон, Абдуғафур, Неъматилла, Эсон каби ижодкор, олим, санъаткор зиёлилардан иборат кўп йиллик ажойиб улфатчилигимизнинг ташкилотчиси ва жўра-бошиси бўлган. Шу йиллар давомида у ҳамманинг кўнглини олган, бирорта улфати, яқин кишига панд берган эмас.

Раҳматилла менинг ҳаётда тошган энг яқин ҳамдардим, сирдошим эди, ўттиз йил давомида тўю маъракаларда доимо бирга эдик, наҳорги ошларга, республика бўйлаб сафарларга бирга борардик, ёз ойлари Хумсон ва Оқсоқота томонларда оилаларимиз билан бирга дам олардик, ҳатто Дўрмондаги ёзувчилар уйида ҳам бирга дам олиб, бирга ишлардик.

Раҳматилла ниҳоятда меҳнаткаш, ишлаб чарчамайдиган одам эди. Унинг бўш вақти бўлмасди. Дам олиш пайти, шахмат устида донга сураётганда ҳам хаёлининг бир учи ёзаётган китоби ёки амалга ошираётган таржимаси устида бўларди. Умри давомида турли лавозим, вазифалар – кафедра мудирлиги, домлаликдан ортиб неча юзлаб мақола-лар, 20 дан ортиқ китоб чиқаришга улгурди. Мақола, китобларининг аксарияти жаҳон адабиёти, адабий алоқалар масалаларига бағишланган. Демак, унинг кўп вақти миллий адабиёт билан баробар жаҳон адабиёти намояндалари ижоди, асарлари мутолааси билан банд бўлган. Шу йўналишдаги ишлар билан баробар ўтган асрнинг 90-йиллари у иккита жиддий китоб устида иш олиб борди. 1995 йили чоп этилган мисқолаб йиғилган ишончли янги далиллар асосида битилган “Муҳаммад пайғамбарнинг туркий авлодлари” китоби илмий жамоатчилик, хусусан, диний уламолар томонидан юксак баҳо олди. 1999 йили нашрдан чиққан “Шоирлик қисмати” китоби хусусида эса устоз Озод Шарафиддинов мана бундай деган: “Бу китоб аввалги биронта рисолага ўхшамайди – унда муаллиф ўзининг шахсий кузатувлари ва билимларига таяниб, кўпгина шеърларнинг ижодий тарихини яратган.

Натижада, китобхон Эркин поэзияси тўғрисида аввал ўзи билмаган кўпгина мароқли тафсилотларга эга бўлди”. Матёқуб Қўшжонов бир учрашувда “Шоирлик қисмати” китоби устида сўз очиб, унда бир докторлик диссертациясининг юки борлигини таъкидлаган ва китоб муаллифига уни диссертация шаклига келтиришни маслаҳат берган эди. Мен ҳам Матёқуб аканинг фикрини қувватлаб, уни бу ишни тезлатишга ундардим.

Бу йиллари у ўриндошлик асосида “Жаҳон адабиёти” тахририятида ҳам ишларди, шоир Мирғўлат Мирзо билан бирга бош муҳаррир устоз Озод акага таянч ва суянч сифатида садоқат билан хизмат қиларди. Журналнинг ҳар ойги сониди босилажак 20 босма табоқли адабий-публицистик материаллар унинг ҳам нигоҳи ва тахриридан ўтарди, ўзи ҳам бепиним таржима қиларди. Ҳар хил материаллар, публицистик асарларни мустасно этганда, “Жаҳон адабиёти”да Раҳматилланинг ўнга яқин роман таржималари босилди. Таржимонлик фаолиятининг сўнги ва энг юксак чўққиси “Ой ва сариқ чақа” романи бўлди. Бу асар таржимаси учун у йигирма йил тайёргарлик кўрди.

70-80-йиллари ижодий зиёлиларимиз орасида Оврўпа адабиёти ва санъатидаги янгича модернистик йўналиш, айниқса, Моне, Ван-Гог, Сезанн, Гоген, Дали, Пикассо каби модернист мусаввирлар, улар ижоди ва ҳаётига қизиқиш ниҳоятда кучайди. Жумладан, мен ҳам бу алломалар ҳақидаги матбуотда чиққан мақола, баҳс-мунозараларни, Фарбда ёзилган, рус тилига ўтирилган асарларни қизиқиб ўқирдим, ҳар гал Москва, Ленинград сафарлари чоғи тасвирий санъат музейларидаги бу даҳо санъаткорлар ижодига оид намуналарни ҳайрат ва иштиёқ билан томоша қилардим. Айни шу иштиёқ оқибати бўлса керак, Моэмнинг Гоген ҳаёти асос қилиб олинган “Ой ва сариқ чақа” романи доимо иш столимнинг бир чеккасида турарди. 80-йилларнинг бошларида бўлса керак, Марказий телевидение Пол Гоген ҳақида етти серияли француз фильмини намойиш этадиган бўлди. Уша кезлари телевизоримиз бузилиб қолгани учун, Раҳматилланинг таклифига кўра, унинг хонадониди бир ҳафта давомида бу фильمنى бирга кўрдик; ҳар иккимиз ҳам фильمنى хаёлан “Ой ва сариқ чақа” романига қиёс қилиб, даҳо мусаввир шахсияти ва ҳаёти фильмдаги қараганда романда таъсирчанроқ чиққан, деган хулосага келдик. Шунда мен унга романи ўзбек тилига таржима этишни маслаҳат бердим, у бунга рози бўлди ва бунинг учун муайян тайёргарлик зарурлигини айтди. Оралан

йиллар ўтиб қўлимга француз адиби Анри Перрюшонинг “Гоген ҳаёти” номли салмоқдор китоби тушиб қолди. Энг муҳими, унда расом қаламига мансуб жаҳонни дол қолдирган асарларининг фото нусхалари илова қилинган эди. Раҳматилла бу китоб билан мендан олдин танишиб чиқди. Сўнг мен ўқидим. Яна фикримиз бир жойдан чиқди: Анри Перрюшонинг асари гоят бой ишончли манбаларга асосланиб ёзилган бўлмасин, Моэм романидаги Чарлз Стрикленд тимсолида унинг прототиби — Гоген шахсияти, қисмати моҳияти ёрқинроқ ва таъсирчанроқ ифодаланган! Шундан кейин романи таржима қилиш аҳди қатъийлашди. Шу орада “Муҳаммад пайғамбарнинг туркий авлодлари”, “Шоирлик қисмати” орага тушиб, иш бир оз кейинга сурилди. Романдан қилинган уч-тўрт боб таржимаси қаерладир қолиб кетди. Ниҳоят, у яна Моэмга қайтди, лекин “Ой ва сариқ чақа”ни қайта ўқиш жараёнида уни таржима қилишга юраги дов бермади, ёзувчининг соддароқ бир асари — “Нотаниш одам Парижда” романини ўзбек тилига ўғириб, қаламини синаб кўрди. Таржима ёмон чиқмади. Ниҳоят, моҳир таржимонлар — Қодир ака, Озод ака, Иброҳимжонлардан оқ фотиҳа олиб, кўп йиллик орзуси — “Ой ва сариқ чақа” таржимаси устида иш бошлади, бир йил давом этган қизгин ижодий меҳнат 2004 йилнинг кузида, таржимон вафотидан бир ойча бурун интиҳосига етди.

Раҳматилла табиатан босиқ, қалбидаги ҳайрат, ҳаяжонларини ошкор этавермас, бироқ “Ой ва сариқ чақа”га келганда эса ўзини тутиб туролмас эди. Ҳар гал учрашганимизда таржима жараёнидаги ҳайрат ва ҳаяжонлари ҳақида сўз очар, шу пайтга қадар ўнлаб асарлар таржимаси устида ишлаб, ҳеч қачон бу ҳолга тушган эмасман, дерди. Бир гал ҳазил аралаш “мени шу “Ой ва сариқ чақа” ўлдирди-ёв...” деб эди. Мен бунини бошда шунчаки ҳазил деб ўйлагандим. Раҳматилла ниҳоятда соғлом одам эди. Кексалик аломати сезилмасди. Ҳаёт бўлганида бу йил бардам ҳолда етмишга тўларди. Бир гал тасодиф туфайли оёғи синиб бир ойча уйда гипсда ётганини ҳисобга олманда, ўттиз йил давомида соғлиғидан шикоят қилганини эшитган эмасман. Вафотидан атиги бир ҳафта бурун Ёзувчилар уюшмаси поликлиникасида шифокорлар кўригидан ўтган, тўрт мучаси соппа-соғ эди. Шундай бўла туриб бу бозор аллома уйқуда беозоргина жон таслим этди. Ким билади дейсиз, “Ой ва сариқ чақа” ҳаяжони уни тушида олиб кетдимкин?.. Дарвоқе, Раҳматилла бир ойча бурун

роман таржимаси интиҳоси кунлари “Адабиётда ўлим ҳақида кўп ўқиганман, — дея чуқур уҳ тортиб сўзида давом этган эди, — бироқ бунақа даҳшатли ва мардона ўлим тасвирини кўрмаганман... Инсон зоти дош бериши мумкин бўлмаган даҳшат — фожиа, аини пайтда даҳо яратган беназир, илоҳий руҳ билан йўғрилган санъатнинг мислсиз тантанаси!”

Раҳматиллани, айниқса, асар бош қаҳрамони — санъаткор шахсияти ва фожеий қисмати тасвири талқини ўйга толдирадди. Тириклигида тан олинмаган, санъатта бахшида умри дарбадарлик ва муҳтожликда кечган, ҳеч қанақа қолип-рамкаларга сиғмайдиган, тартиб-интизомларни хушламайдиган дағал, телба, бизнинг тасаввуримиздаги инсоний жозибга, фазилатлардан маҳрумдек кўринган, аслида самимий, табиий, фаройиб бир табаррук зот вужудидаги сирли-сеҳрли илоҳий қудрат, даҳоликни кашф этиш учун ёзувчининг ўзи ҳам фавқуллодда фазилатларга эга бўлиши даркор. С. Моэм “Ой ва сариқ чақа”да ўзининг ана шундай ноёб истеъдодини намоён эта олган. Бундан ҳам муҳими, Моэм реалист бўла туриб реализмга зид оқим — модернист мусаввир шахсияти ва ноёб истеъдодига чексиз эҳтиром билан ёндашади; уни ифтихор билан даҳо деб атайди, у яратган, бир қарашда ўхшовсиз, тушуниксиз, бўёқларнинг пала-партиш тартибсиз чаплмасидан иборатдек туюлган манзаралар, инсонлар қиёфасида тажассум топган ҳайратомуз, сирли-сеҳрли, илоҳий санъат мўъжизалари қаршисида қайта-қайта таъзим қилади. Афсуски, санъат, адабиёт

оламида турли ижодий оқимларга мансуб ижодкорларда мана шундай бағрикенглик, тантилик ҳамиша ҳам етишавермайди. “Модернистик асарни тушуниш учун, — дерди Раҳматилла, — албатта Моэмни ўқиш керак. “Ой ва сариқ чақа” бамисоли модернизмнинг калити”.

Маълумки, асар қаҳрамони Стрикленд шахматга ўч бўлган. Шахмат ишқибози Раҳматилла романдаги шахматга оид саҳифаларни яйраб, ҳузур қилиб таржима қилганлигини, ўша дақиқаларда тани-вужуди чарчоқлардан бутунлай халос бўлганлигини кулиб гапирарди.

Дўстим таржимани тугатар экан, инглиз тилини билмаслиги, ромanni аслиятдан таржима қила олмагани учун афсусланади. Таржима қўлёзмасини таҳририятга топширгани, у ердагилар ўқиб чиққач, менга ҳам ўқишга бермоқчи экани, дўстлар мулоҳазалари асосида матн устидаги ишни давом эттириш, унга сайқал бериш нияти борлигини айтувди. Афсуски, нияти охирига етмай қолди. Таржима матни билан танишар эканман, унда сайқалга муҳтож ўринлар ҳам борлигини кўнгил сезиб турибди. Умид қиламанки, таҳрир пайтида бу камчиликлар тузатилиб юборилар.

Бироқ шу ҳолда ҳам, юқорида айтилганидек, “Ой ва сариқ чақа” таржимаси Раҳматилла таржимонлик фаолиятининг чўққиси! Дўстимдан қолган беназир ёдгорлик. Тилагим шуки, уни ўқиган зукко китобхонлар кўнглида туғилган эзгу туйғулар дўстим руҳониятига савобу дуолар бўлиб йўланажак.

*Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори.*

Перси Биши ШЕЛЛИ

Хаёлларга бўламан асир

И Р Л А Н Д И Я

Ирландия! Баҳоринг келур,
Яшил ҳуснинг маҳлиё қилур.
Далаларда шовуллар жавлар,
Денгизнинг соф ели уфурар.

Сен бир дарахт денгиз бўйида!
Сен тинчликсан, бахтсан ҳар уйда.
Сен ажойиб мевалар бердинг...
Лек ҳусндан, бахтдан айрилдинг.
Мевангни ёв узиб йўқотди,
Илдизингни курак қўпорди.

АНГЛИЯНИНГ МАРДЛАРИГА

Инглизлар, не учун сиз
Кишанлар-ла дўстлашдингиз?
Нечун дилгир уста, деҳқон
Хожалар-чи, хуш ва хандон?

Нечун сизлар киборларни
Ипакларга ўраб барин.
Сўрдирасиз қонингизни,
Бериб қанду болингизни?

Кўли қадоқ инглизлар,
Хўжайинлар ҳйла излар.
Сизга меҳнат, ўзга роҳат
Олганларга нечун хизмат?

Қани сизда роҳат ила
Тинчлик, севги ва оила.
Меҳнат билан келган ўша
Нону тузу иссиқ гўша?

*Рус тилидан
Азиз АБДУРАЗЗОҚ
таржимаси.*

Ўн тўққизинчи асрда яшаган улуғ инглиз шоири Перси Биши Шелли узоқ умр кўрмаган. Ўттиз ёшга ҳам етмай сувга чўкиб вафот этган. Лекин ундан салмоқли адабий мерос қолган. У ўн тўққизинчи аср инглиз адабиётидаги романтизм вакили. Унинг шеърларида бутун дунё халқларига эзгулик, аянчли аҳволда яшаётган ҳамюртларига ачиниш, уларни озодликка даъват этувчи чақириқлар каби оҳанглар, шунинг билан бир қаторда, табиат манзаралари ҳам кенг ўрин олган.

Ким экмаса ўша қувнар,
Изламаган эга бўлар;
Ким қилични ўтда тоблаб,
Ўқталолмас ёвга қараб.

Бугдой ўринг ўзингизга,
Мато тўқинг ўзингизга.
Болга билан қурол ясанг,
Ўзингизни ёвдан асранг.

Кошоналар қуриб юртга
Яшайсизлар ертўлада.
Юзлаб кўзлар сизга боқиб,
Куладилар қошлар қоқиб.

Гўрков зоти ковлар гўрлар,
Тобут ясар дурадгорлар.
Кафан бичар чевар там-там
Сенга менинг Британиям.

Б У Л У Т

I

Мен тоза намликни баҳор чоғида
Гулларга сочаман денгиз ёнида.
Салқинлик бераман дала, подага
Жазирама ёзнинг куниди.
Қанотим кертганча шудринг бўламан,
Мана кўринг кўчатлар унди.
Нам бўлиб далага ёғаман аста,
Айланган Ер менга кўринди.
Мен дўл бўлиб ёғиб турган чоқ
Оқаради барг билан бошоқ.
Илиқ ёмғир бўлиб ёғсам гар,
Кулгум эрур момақалдироқ.

II

Қорларга буркайман тоғу тошларни,
Дарахтлар қоларлар зулумот аро.
Бўронлар ичида оқ тўшакдайин
Ёввойи қоялар бўларлар бурро.
Миноралар узра, қалъалар узра
Яшин яшнаб туришга тайёр.
Момақалдироқлар занжирбанд мисол
Гулдирай деб туради зор-зор.
Тоғларнинг ортидан оташ нигоҳ-ла
Қирмизи қанотли, қон рангида тонг
Зулумотни ҳайдаб, қуёшни чорлаб
Олис сувлар узра урмоқдалар бонг.
Сувлар ухлар бўлса, осуда уфқ
Дунёга таратса севги ва сурур,
Агарда пуштиранг оқшом ярқироқ
Ҳолатда қирғоққа сочар экан нур.
Мен осмон — уйимда ётаман мудраб,
Кўрганлар дейдилар бу кабутардир.

IV

Устимда қалқир ой гўзал қиз янглиғ,
 Буюк бир сукутда юзи ярқироқ.
 Ипақдай танамга сепар нурларин,
 Шамолда тўзғиган подамдир оппоқ.
 Подам қадамлари билинмас, майли,
 Шамол тўзғитади юпқа чайламни.
 Бир зумда юлдузлар тўзғийди ҳар ён,
 Бақрайиб шамол ҳам билмайди ғамни.
 Кулганча боқаман гувиллаб ёнган
 Оловли болари ошёнларига.
 Очаман буғ билан тикланган уйим,
 Ўйнаган шамоллар ошноларига.
 Шунда менга дарё, кўллар чуқури
 Кўринар акс этиб осмонларимда.

V

Ой юзин тилларанг либосга ўраб,
 Ол рангга ўрайман қуёш тахтини.
 Юлдузлар ўчарлар, ўчар вулқонлар,
 Бўронлар учирса уфқ тафтини.
 Қуёшни тўсаман, денгиз устига
 Бепоён соямни ташлаб қўяман.
 Тоғларга соямни ташлаб ётаман,
 Мўъжиза сингари соя ёяман.
 Ухлаган ярқироқ минора бўйлаб
 Учаман баайни момақалдироқ.
 Жанговар аробам дўнгалагига
 Бойлабон ерга ёт кучларни шундоқ.
 Минора ярқирар, ёниб қалтирар,
 Тантана қилади дунё шўх, қувноқ.

VI

Мен пайдо бўламан уммон, тоғлардан,
 Ер ва сув бахш этар мен учун ҳаёт.
 Умрбод тусимни ўзгартираман.
 Лекин ҳеч ўлмайман, ҳеч бир умрбод.
 Бўрондан сўнг кўкда қуёш турганда
 Кўк юзи топ-тоза, тип-тиниқ бўлса.
 Осмонда шамоллар ва нур ҳукмрон
 Бўлганда кўк гумбаз ёп-ёруғ бўлса.
 Куламан ёмғирдан кечиб ўша он,
 Арвоҳдай қабрдан чиқаман тезроқ.
 Туғилган гўдақдай дунёга келиб,
 Даҳмамни йўқотиб ташлайман бироқ.

ҲИНД ҚЎШИҒИ

I

Тушларимда кўраман сени,
 Уйғонаман уйқудан, э воҳ.
 Бир маромда яшаган кеча
 Юлдузлар-ла чароғон, огоҳ.

Сен ҳақингда ўйлаб тураман,
Хаёлларга бўламан асир.
Тушдагидай деразанг томон
Талпинаман ғоят бесабр.

II

Овозларинг акс-садолари
Сузиб юрар дарё юзида;
Ўт-ўланлар ифори рўё,
Хаёл бўлиб туюлар жуда.
Хониш қилар тинмагур булбул,
Ўнгимас бу, туш қўрар гўё.
Минг азобда тўлғониб аста,
Кўз ўнгингда бўламан пайдо.

III

Кўтариб ол мени майсадан,
Мен оловли жасад ва соя.
Менинг совуқ лабларимга бос
Лабларингни билмай ниҳоя.
Мен ўлиқдай совуқман бу дам,
Бағринга бос мени, гўзалим!
Айирмоққа қўйгин ниҳоя,
Бу — сенга энг эзгу сўзларим.

ЎЗ ВА ҚИШ

I

Кўзлар қамашади жавзо чарақлаб,
Шамоллар сувларни кўзғотмас, ажаб.
Уфқда жилвагар тоғлар тўдаси,
Устида кумушранг булут подаси.
Бош узра ярқирар осмон мусаффо,
Абадий тубсиз у зангори ҳаво.
Кувонар ўрмонлар, дарё, далалар,
Дарахтзор қўйнида толлар жилвагар.
Жимликда шилдирар аста ва базўр
Эманлар япроғи бахш этиб ҳузур.

II

Шундай қиш эдики, дарахт шохидан
Чумчуқлар қуларди шаҳдам ва шаҳдам.
Палахса музларнинг остида тутқин,
Балиқлар дарёлар тубида ҳорғин.
Балчиқлар ҳали ҳам қотмай, музламай
Кўлларнинг тубида ётар миқ этмай,
Ловиллаб, ловиллаб печка ичида
Аланга чарх урар шундай кечада.
Ташқари совуқки, тарақлар аёз,
Камбағал юпунга бўлмагайдир соз.

СЎЛИГАН НАСТАРИНГА

I

Ошуфтаҳол нозик лабларинг,
Севдим деган нигоҳларинг ҳам
Эслатдилар сўлгин настарин
Новдаларин менга ушбу дам.

II

Сен жонсиздай бўлиб баногоҳ,
Бош қўйганда кўксимга бир бор.
Муҳаббатим туюлиб йироқ,
Тушдагидай кўринди ночор.

III

Сўлгинликни тўхтатиб бўлмас,
Ачинишу сўзларим билан.
Ушбу сўлгин новда новдамас,
Ҳамоҳангдир тақдирим билан.

Эркин АЪЗАМ

Сув ёқалаб

Киноқисса

Кенг-мўлгина ҳовли. Уч томон иморатнинг ўртаси баланд ишком. Ишкомдан нарёғи қуюқ дарахтзор боғ.

Саратоннинг охирлари. Саҳар чоғи.

Ўнг қанотда саф тортган олди очиқ ошхона, омбор, сомонхонаю сайисхоналар тарафдан тош терилган йўлка бўйлаб олтмиш беш ёшлардаги девқомат, важоҳатли бир одам келмоқда. Елкасида узун оқ ятак, қўлида мис обдаста — хилватдан таҳорат олиб қайтмоқда.

У қўлидаги обдастани ишком остидаги супа четига қўйиб, цемент зинапоядан тўрдаги уйга кириб кетади.

Ичкаридан номоз ўқиётгани эшитилади.

Энди ўша кишини супа лабида чўнқайиб ўтирган ҳолатда кўрамиз. Супа пойида тик турган хотини Мусаллам опа обдастани баланд кўтариб, оҳишта жилдирагиб сув қўймоқда. Сув томчилагандек имиллаб тушади.

Эр ана шу сувга тикилиб алланималарни пичирлайди — кеча кўрган тушини сўзламоқда.

У пичирлаётир, лекин биз эшитамиз:

— Тавба... Ажаб туш! Йигитлик даврим эмиш. Мана шу супада худди мана шу тахлит чўнқайиб ўтирган эмишман. Тепамда отам, норози, танбеҳ бераётганмиш: “Тутни нимага кесдинг бесўроқ? Сену мени тўйдириб, кийдириб турган дарахт шу эди-ку! Болалигингда ўзинг шохма-шох тирмашиб тут териб юардинг... Ҳе, ноинсоф!” Раҳматли нимадан норози экан, қизиқ... Кампир, — дейди, у кейин бошини кўтариб хотинига, — шу супанинг ўртасида тут-мутимиз бормиди, эслайсанми?

— Тут? — дейди Мусаллам опа анқовсираб, бўшаган обдастани беихтиёр кўкрагига босаркан. — Тутимиз ҳув ана — боғнинг этагида.

Эр энсаси қотгандек унга бир назар ташлаб, ўрнидан қўзғалади.

У супадан тушиб, вазмин босиб боғ сари йўналади.

Мусаллам опанинг қўлидаги обдаста ерга тушиб кетиб, шарақлаб қопқоғи очилади, тагида қолган бир-икки томчи тўкилади.

Мана, уй эгаси, қўли орқасида, боғини айланиб юрибди. Бир-икки дарахтнинг олдида тўхтаб, танасини силаб-силаб қўяди, шохларига назар солади.

Дов-дарахт барг ташлай бошлаган. Баъзилари сувсизликдан қувраб-қовжираб қолган. Ер тарс-тарс ёрилиб ётибди. Хуллас, ташландиқ бир манзилнинг ўзгинаси!

Боғ кезаётган одам, ниҳоят, этакдаги қўшни деворга туташиб ўсган бужур тут тагига келади.

Баҳайбат дарахт қариб, тепа шохлари қуриб ётибди. Худди кўкка қўл чўзиб фарёд чекаётган мотамсаро кампирга ўхшайди.

Унга тикиларкан, уй эгаси хомуш бош чайқайди:

— Бу эмас...

Ҳикоямиз қаҳрамони мана шу киши — Болта Мардон.

* * *

Болта Мардон дарвозахона олдида, бир қўлида икки букланган қамчи, хуржунлари қашпайган қашқа отининг жиловидан тутиб бетоқат бўлиб турибди.

У “сиёсат” либосида, бошида сомон шляпа!

— Чақир энди! — деб дағдаға қилади ошхона оғзида енгининг учини тишлаб шумшайган хотинига.

Мусаллам опа бизга кўринмаётган тарафдаги аллакимларга жонҳалпида, таҳлика аралаш ишора қилади: бўлинглар, бўлинглар, балога қоласизлар!

Чап қанотдаги кўркам иморатдан кўзларини ишқай-ишқай ўртанча ўғил — Қодир чиқиб келади. Қовоқлари шишпан, жиғибийрон. Орқасидан кўҳликкина хотини кўринади. Унинг қўлида сигарет билан гугурт.

— Шанба куниям тинчлик йўқ экан-да! — деб тўнғиллайди Қодир, йўл-йўлакай кўйлагини эгнига иларкан. — Балога қолган — сурнайчи! Анови тошкентлик боди қани? Кенжа Ботир! Бой-чи, бой?

— Биз тайёр, ака! — дейди “ота уй”нинг зинапоясида турган Ботир керишиб.

У кечагина келган — Тошкентдан атай чақиртирилган! Кийим-бошида, навқирон қиёфасида шунга яраша бир оҳор. Лекин ўзи хомуш, ўйчан.

— Бойваччанниям айтдингми? — деб сўрайди Болта Мардон ҳамон жонсарак бир қўйда турган хотинига ўқрайиб.

Чап томон девор узра юксалган ҳашаматли қўшни шийпонда тўнғич ўғил — Амирнинг бўй-басти кўринади.

У спортча кийимда, қўлидаги тошларни ўйнатиб машқ қилмоқда.

— Ҳа, дада, тўйга тайёргарликми? — дейди кенжа укасига кўз қисиб.

— Боғнинг аҳволини кўр, ўғлим! — дейди Болта Мардон дафъатан шапшадан тушиб. — Дарахтнинг ҳам жони бор ахир, қарғайди.

Амир қўлидаги тошларини аста қўйиб, панжарага суянади.

— Шунгаям овора бўлиб юрасизми? Тўрт-беш мошина сув юбораман — олам гулистон-да!

— Бирор мошина бензин ҳам қўшиб юборсанг зиён қилмасди! — дейди Қодир пичинг билан.

— Ия, Қодирбой, бош оғрияптими дейман, — дея ака ҳам ачитмоқчи бўлади.

— Бензин сабилнинг ҳиди ёмон-да, оғримоқ тугул, бирдан айлантириб ташлайди бошни!

— Ҳа, бўлди, бўлди энди! Аравакашлигингизни билинг сиз! — дейди Амир укасини жеркиб. — Тўрт-беш мошина сув нима бўпти, дада! Овора бўлиб сув ёқалаб юрманлар дейман-да.

Болта Мардоннинг фиғони чиқиб кетади:

— Ота-бобонг мошинада сув ташиб томорқа суғорганми, инсон?!

— Сизлар билан борардим-у, — дейди Амир бўшашиб, — бугун Термиздан каттамит келмоқчи. Кечкурун уйда...

— Бормасанг — борма! Мен сени не ниятлар билан дўхтирликка ўқитиб эдим-а. Эсиз, эсиз!

— Дада, мен ўғирлик қилаётганим йўқ-ку!

— Унисини билмадим-у, лекин дунёда шундай касб-ҳунарлар бор: ўғирлик қилсанг-қилмасанг — ўғрига ўхшайверасан!

— Ҳеч шу феълнингиз қолмади-қолмади-да, дада. Эрталабданоқ одамни...

— Ҳаҳ, сени замонга боқ деб ўргатган отанга лаънат! — дейди Болта Мардон аччиқ билан отини дарвоза томон етаклаб.

Амир шийпонда сўшпайганча қолади.

— Дада-а...

* * *

Гузар кўчаси.

Болта Мардон отда, одатланганидек, савлат тўкиб боряпти. Елкаларида белкурак, икки ўғил орқасидан келяпти.

Ота-болалар сув ёқалагани жўнаган.

Муйилишдаги супачада бир мўйсафид деворга суяниб, мудрагандек бир кўйда ўтирибди. Ёз кунда бошида ярғоқ телпак. Кўзи кўрмайди — ожиз. Ўзича мингирлаб хиргойи қилади. Ўзича маст. Ажабо, нимадан сархуш экан у? Зулматда ўтаётган умридан қандай бир нур топди экан?

(Дарвоқе, бу кўҳна зотни биз “Эркак” фильмида ҳам учратганмиз.)

Болта Мардон жиловни тортади — от тўхтайтиди. Отлиқ чўнтагидан олган пулни буклаб, орқала келаётган ўели — новча Ботирга тутқазди-да, чол тарафга имо қилади: элтиб бер.

Мўйсафид хиргойидан тўхтаб, пайпаслаб пулни олади. Қорачўғи сўник кўзларида, чечак изидан бужур-бужур юзида жилмайишга ўхшаш бир ифода зоҳир бўлади.

— Раис, ўзингизми?

— Ўзим, ўзим, Ҳамро бобо.

— Бу йигит кенжангиз, шундайми? Ҳув Тошкандларда ўқийдиган, а? Келган экан-да? Ҳа, балли, балли.

— Топдингиз, топдингиз! — дейди Болта Мардон Ботирга ғолибона кўз қисиб.

— Яхши жойлардан ато этсин, омин! — дея дуо қилади мўйсафид. Сўнг бармоқлари орасидаги пулни тўлаб сўрайди: — Буни нима қилай, раис?

— Хўрозқанд олиб ейсиз, Ҳамро бобо! Кеча денг, раҳматли отам, ошнангиз, тушимга кирибди. Бир тиловат қилиб қўярсиз. Иримидан.

— Тиловат иримига эмас, чин ихлос билан қилинади, раис!

— Биладан, биладан. Биз сизга ишонамиз-да, Ҳамро бобо.

— Сувга балиқ ташламоққа отланибсиз-да?

Болта Мардон яна кенжа ўелига маъноли қараб қўяди: кўрдингми, авлиё бу чол!

— Сувдан балиқ тутмоққа, Ҳамро бобо!

— Мен бошқа гапни айтаётиман, раис. Хизр алайҳиссалом билан Мусо алайҳиссалом бир ёққа кетаётимиз эдилар. Хизр алайҳиссаломнинг кўлларида қорни ёриб тозаланган, тузланган бир балиқ бор экан. Шу нимарса ариқдаги сувга тушиб кетибдию балиқ жонланиб, кўзлари шартга очилибди! Хўш, бунисига нима дейсиз?

— Худонинг қудрати-да.

— Шундай, шундай. Сув келтиргани сувни кўрганнинг йўли ойдин бўлади, раис. Сув — ёрулик. Ҳув нақлдаги “Яхшилик қилгину сувга от — балиқ билар, балиқ билмаса — холик билар” деган гаплар қофияси учунгина айтилмаган!

— Бўлди, бўлди, энди тушундим, — дейди Болта Мардон.

Чол қўлидаги қоғозни беписандигина ёнбошига ташлаб, дуога қўл очади:

— Умрингизга барака берсин, Болтабой, омин!

Болта Мардон ҳам юзига фотиҳа тортиб, эгар қошидан жиловни бўшатади. От йўлга тушади.

* * *

Йўл кескин сўлга — тоғ тарафга қайрилган жойда, серсоя гужум тагида бир чорпоё бор. Унда мудом беш-ўн бекорчихўжа тўпланиб олиб, ўртада бир чойнак чой, дунёнинг ишларидан ҳангамаланиб ўтиради. Давра — олакурроқ: етмиш яшар мудроқи чол ҳам шунда, турмуш ташвишларидан ҳориган аёлмандроқ кексаю кечагина ҳарбий хизматдан қайтган қирчиллама йигит ҳам шунда.

Ҳангамалаблар ўтган-кетгани тўхтатиб гапга тутишади, ўзларича маслаҳату насиҳат беришади. Бозорлиқ кўтарган биров-ярим шуларнинг ёнида тин олиб, бир дам нафас ҳам ростлайди. У кетгач, шўрликнинг изидан муҳокамаси бошланади.

Бу ерни гўё бир қўлбола чойхона дейсиз. Чой кўпинча яқин атрофдаги бирор ҳовлидан чиқади. Шунини майдалаб гап сотишади.

Бундай манзил ҳар қишлоқ, ҳар бир гузарда топилади.

Болта Мардонни кўриб давра жонланади.

— Йўл бўлсин, раис бобо? Бундай, лашкар тортиб...

— Боғ-роғ қувраб қолди, Жумакул, — дейди отлиқ беҳафсала. — Шунга бир коризга — қулоқбоши томонга ўтиб келай.

— Бу йил сув масаласи чатоқ, — дейди Жумакул — коржомага ўхшаш якранг либос кийган ўртаяшпар киши. — Менинг ҳам чорбоғим қақраб ётибди.

— Юринг бўлмаса, билла-билла сув ёқалаймиз.

— Қулоқбошида Ўрин Жага ўтирибди деб эшитаман. У баттолдан сув сўраб бўлмас. Раиснинг тоғаси!

— Сувни пуллаб ётганмиш занғар! — дея луқма солади ёшроқ бир киши. — Ҳеч балодан тап тортмайди у. Уч марта қамалиб чиққан расво бир қирриқ-да!

— Эски ошномиз экан-да, — дейди Болта Мардон беозор кулиб отининг биқинига ниқтаркан. — Бермай кўрсин-чи!

— Ҳай, сиз одасиз-ку, Болта ака, юзингиздан ўтолмас, — деб қўяди Жумакул.

Ҳалиги билафон гап қўшмай туролмайди:

— Жага отлиқ тугул, отаси тирилиб келсаям танимайди!

Болта Мардон кетади-ю, одатдагидек, изидан гапи қолади.

— Неча йил довруқ солиб даврон сурган одамнинг аҳволини кўринг — сув ёқалайман деб юрибди бугун!

— Ҳали бақувва-ат. Сиёсатини қаранг!

— Сиёсат қиладим, қилмайдими, даври ўтди-да энди. Ҳамманикиям шу, жўра.

— Лекин ўғиллари жой-жойини топган. Амири — бензинга хўжайин...

— Дўхтирликни ташлаб, азда-базда бензинфуруш бўлиб кетди-я шу одам?

Қойил-э, шеримарл!

— Анови бегонасираброқ турган пасон — кенжасими? Тошкандда ўқийди-я? Сал кўпроқ ўқиб юбормадимми шу бола? Ё у ёқда...

— Аспирант у, аспирант, — деб қўяди билафон. — Олим!

— Ҳа-а, қаранг. Бўладиганнинг боласи-да!

— Раис сингиси билан куда бўлмоқчи деб эшитдим. Майрам беванинг қизини мана шу ўғлига олиб бермоқчи, шекилли.

— Шаҳар кўрган бола — кўнармикан?

— Кўнмай қаёққа борарди, укам? Раиснинг феълени биласан-ку!

Яхшиямки, шу пайт кўчадан авлодлик бир одам ўтиб қолади. Жумакулнинг ошнаси экан.

— Ҳў-ў, Чорибой! — деб чақиради у. — Бир майдон оёқ илиб кети-инг. Зўр гурунг бўляшти бу ерда!

* * *

Кўктош гузари биқинидаги баланд яланглик гавжум. Аксарияти қизил-яшил, гулдор либосли хотин-халаж, бола-бақра. Бир тўдаси оналарини жавратиб берироқда копток тепиш билан овора. Қий-чув авжида.

Билмаган, яхшилаб қарамаган одам бу ерда ё бир топилмас матоҳ сотиляпти, ё мўлтғони маймунини ўйнатяпти, деб ўйламоғи тайин. (Дарвоқе, яланглик четида майда-чуйда сотадиган бир-иккита қўлбола дўконча ҳам бор.) Андак зеҳн солиб қаралса, манзара аён бўлади. Гирд-атрофдаги анови турли-туман аравачаю эшак-уловни кўряписизми? Тунука челақларнинг тақирлашию мис кўзаларнинг жаранг-журунгини эшитяписизми?

Ҳа, балли, бу ерда сувга навбат турилибди! Бу теварак-жавонибда бирдан-бир сув қувури мана шу. Муздек чашма суви, чучук сув, зилол сув, ичаман десангиз — кепқолинг! Буни ҳам елимшишаларга солиб, бирор шоввоз бизнес бошлаб юбормагунича қониб-қониб ичиб қолинг!

Бир лаҳза шу манзарага маълул боқиб турган Болта Мардон отининг сағрисиға аччиқ қамчи солади. От ҳам жаҳл билан йўртоқлаб кетади.

Ортада қолган ўғиллардан ўртанчаси кенжасига нимадир дея яқинроқдаги дўкончага қараб чопади.

Ботир ҳаллослаб отта етиб олганида боядан бери бирор дафъа орқасига ўтирилиб қарамаган ота сўроқлаб қолади:

— Аканг қаёққа кетди?

— Сигарети қолмаган эканми, — деб гап бошлайди-ю, акасини “сотиб” қўяётганини сезиб, тилини тишлайди Ботир. — Йўқ-йўқ, чанқабди. Кока-кола ичмоқчи. Ҳозир етиб келади, дала.

* * *

Кулоқбоши.

Тоғдаги булоқлардан томчилаб йиғилган сув кориз орқали ўтиб мана шу шоҳариққа тушади. Этақдаги каттакон қишлоқ, бог-роғлар асосан шу ариқдан сув ичади. Сув коризнинг поёнидаги кўлсимон даҳанадан тақсимланади. Демак, тақсимотчи мироб ҳазилакам одам эмас. Айниқса, йил қурғоқ келган ёз ойлари у раисдан олдинги бўлмаса-да, кейинги арбобга айланади.

Бундай мойли жойга, одатда, раисга яқинроқ, ишончли одам ўтиради. Ҳозир бу ерда Ўрин Жага хўжайин. Мироб ҳам, арбоб ҳам ўзи.

Қишлоқда уни кўрган катта-кичик зир титрамаса ҳам, бир сесканиши бор. Важоҳати чатоқ-да. Кўзлар чақчайган, ўқдек тешаман деб туради. Башарани ҳар хил чандиғу тиртиқ “безаган”. Оёқ-қўл ва баданнинг-ку соғ жойи йўқ — ватанга муҳаббатдан тортиб беҳисоб ишқ жафоларигача турли йўсинда ифодасини тошган. Юрганда бўйнини ичкари тортиб, худди ҳозироқ муштлашувга киришиб кетадиган каби, муштлари кўкракда шай, хезланиб, атрофга безовта аланглаб юради. Қисқаси, ўтган асрнинг эллигинчи-олтмишинчи йилларидаги худо урган безорини кўрмадим деманг!

Ўрин Жага кулоқбошини росмана қароргоҳга айлантириб олган. Берироқда, улкан чинор соясида зангори стол-стул — ошхонаники. Стол устидаги магнитофондан Шерали сайраб ётибди. Чинор танасига қозиқ қоқилиб, илгичдан ўтказилган кийим-кечак пунга осиб қўйилган; орасида гулдор галстук ҳам кўринади. Фақат телевизору телефон етишмайди, холос.

Бош мироб — Ўрин Жаганинг ўзи, эгнида тўр майка, қўллари бошига ёстиқ, буклама каравотда ялпайиб ётибди. Ким келди, нима деяпти, итмисан, битмисан — парвойи фалак!

Болта Мардон, қўлида букланган қамчи, унинг тепасида турибди.

— Жага иним, нима, мени танимай қолдингми? — дейди ажабланиб.

— Ўзингиз тушунган одамсиз-ку, раис бобо! Сув маккага кетяпти. Маккажўхори — давлатники. Сиёсий масала! Раис, валломати келсаям бир қатрасини бермайсан, деган. Тамом!

— Болта Мардонга-чи?

— Болта Мардоннинг даври ўтган!

— Ўтмайди! Тур, даҳанани оч!

— Ҳазиллашманг, раис бобо! Зақунни бузясиз!

— Зақунчи! Зақунни мендан ҳимоя қиласанми? Сен-а?! Ё пирим-эй...

— Раислар бузади-да зақунни!

Қони қайнаб кетган Болта Мардон қамчисини сермайди:

— Тур-э жойингдан! — Сўнгра бурилиб, хуржундан қовун-тарвуз олаётган ўғилларига амр қилади: — Бор, даҳана-паханасини бузиб ташлай!

Элликдан ошиб қолган одам, эчкидек сакраб ўрнидан туради. Каравоти тагидаги белкуракни олиб, уларга қарата милтиқ ясайди:

— Тўхта — отаман!

Ҳам кулгили, ҳам хавфли вазият!

Ўрин Жага кутилмаганда белкуракни бир ёнга улоқтиради-да, Болта Мардонни кучоқлаб олади:

— Сизга йўқ деб бўладими, раис бобожон! Кўр бўламан-а! Охирги сафар сиз орага тушмаганингизда, турмада чириб кетардим. Аммо-лекин, ҳамма ишнинг қонун-қоидаси бор, ўзингиз биласиз-ку!

— Шундан келмайсанми, касофат! Сувни оч, кейин гаплашамиз.

Қодир отасининг кўзини шамғалат қилиб, қўйнидан олган газетага ўроғлиқ алланимани каравотдаги кўрпачанинг орасига тиқиб қўяди.

* * *

Сарбанд.

Пастга — қишлоққа кетадиган ариқнинг оғзи тошу чим билан шиббалаб ташланган. Ака-ука, қўлларида белкурак, оёқяланг бўлиб олиб шуни бузмоқда.

Ўрин Жага чаққон сакраб уларнинг ёнига тушади.

— Нари тур-э, салага! — дея ака-укани икки ёққа суриб, белкуракни ўзи қўла олади.

Даҳана кенг очилиб, шоҳариқдаги сувнинг тенг ярми илдиз босиб кетган новсимон ўзандан шарқираб пастга оқа бошлайди.

— Бўладими, раис бобо? — деб сўрайди мироб белкурагини қўлдан қўймай.

— Ёки бу ёғини ҳам...

— Бас, бас, Ўринбой, — дейди кулиб тепада турган Болта Мардон. — Бор экансан-ку!

* * *

Бош миробнинг қароргоҳида қўлбола зиёфат.

Қовун-тарвуз сўйилган, нонлар ушатилган. Помидор-бодринг, яхна гўшт.

Жаганинг қўлида ароқ куйилган пиёла.

— Биргина қўл кетадими, раис бобо? Хў-ўв даврларингизни эслаб-да, ба нияти шифо...

— Боя ўзинг айтдинг-ку, бизнинг давримиз ўтган!

— Хай, хай, бенават. Қодир болага рухсат берарсиз бўлмаса?

— Қодир... — Болта Мардон ўртанчасига таънаомуз боқди. — Ўзи биледи. Ёш бола эмас энди.

Қодир ҳамшишасига қараб титрай-қақшай қўл тўлғайди: йўқ, йўқ, кейин!

— Буларингиз сиздан кўрқяпти, раис бобо. Бўлмаса-ку, ўлғудай ичса керак, — дейди Ўрин Жага ва қўлидаги пиёлани баланд кўтариб: — Бўпти, бизга оқ фотиҳа беринг. Ол, Ўрин Жага! Ё ҳаёт, ё ўлим! — дея ичиб юборади. Пиёлани ҳидлаб ўзича “газак” қилгач: — Кечирасиз-да, раис бобо, — деб қўяди.

— Майли, майли. Ёшликда бўлади-да. Сенам бора-бора одам бўлиб қоларсан, Ўринбой.

Бу гапни мақтов билиб, Ўрин Жага жез тишларини кўрсатиб илжаяди.

— Шу, сизнинг даврингиз ажаб зўр даврлар экан-да, раис бобо!

— Нимаси зўр экан?

— Сув жонивор сероб эди-да. Оқи-иб ётаверарди.

— Нимага шундай эди-я, Жага иним? — дейди Болта Мардон уни эрмак қилгандек.

— Файзли одам эдингиз-да.

— Нима, энди, раисликдан бўшаб, бефайз бўлиб қолдикми?

— Йўғ-э! Ҳаммаёқни ёш бола босиб кетдими дейман-да. Манови Самарга ўхшаган мишиқлар!

— Раисингни айтяпсанми? Нима қипти уни, тупша-тузук-ку!

— Раис эмиш! Жибириқ! Ўзимнинг қўлимда катта бўлган.

— Сенинг кўлингда ўсанлар раис бўлиб кетаверса, ҳазилакам одам эмас экансан, Ўринбой! Билмай юрарканмиз-да.

— Нима деяпсиз, раис бобо, Тошкентларда паханлик қилганман-а! У ёғини ўзингиз биласиз...

Шу орада Ўрин Жага яна бир пиёласини уриб олади.

Ботир нарироқда, миробнинг каравотида бир парча қоғозга алланимани ёзибми, чизибми, ўйчан ўтирибди.

— Се-ен, Жага иним, кайфингни суриб ётавер, — дейди Болта Мардон кўзгалиб. — Биз энди сув ёқалаб кетдик.
 — Пешингача оқса бўлар?
 — Кечгача деявер энди, Ўринбой!
 — Йй, ий, ий! Бир боққа-я?
 — Ўша боққа бошқа боғлардан ўтиб борадими, ахир! Ёки ўзгинанг мошинада элтиб берасанми?
 — Э, бўлди-и, раис бобо! Бир оғиз сўзингиз! Керак бўлса — сув эрталабгача сизники! Самар-памари капейка менга!
 — Ҳай, ҳай, Ўринбой, инсоф қилинг! — дейди Болта Мардон кулиб, отининг бошини ҳовли-боғлар томон бураркан.
 — Дада, мен ҳозир етиб бораман, — дейди Қодир. — Ўрин акамизда бир гапим бор эди.
 — Қолиб кетма, бола!

Икки улфат шоша-пиша бир пиёладан ичадилар.
 — Қолган сувниям аедариб берайми? — дейди Ўрин Жага мардликдан жўшиб.
 — Йўғ-э, раис кепқолса!.. Макказорга кетаётган экан ўзи...
 — Макка эмиш! Давлат эмиш! Узининг ҳув адир эгагидаги ўгринча экинзорига оқиб ётибди, билдинг! Бобойларнинг даври бошқача эди, братан, бошқача! Сенлар билмайсан — салагасанлар-да. Болта Мардон деб қўйибдилар, Болта Мардон! Дамида ош пишарди-я! Сув-ку сув, керак бўлса, жонимни ҳам беришга тайёрман мен бу одамга!.. Олсанг-чи!

* * *

Сувчилар боя келган катта кўчаларини қўйиб, энди ҳовли-томорқа, боғу боғот оралаб сув ёқалаб кетадилар.

Бу ишнинг турган-битгани даҳмаза! Сувни ундирганингиз-ку бир сари, кейин уни то томорқанингизга етказиб боргунча жонингиз халқумингизга келади. Кўпчиликнинг боғ-роғи, экин-тикини сув кўрмай қуриб-қовжираб ётибди. Ҳовлисининг ичидан сув ўтдими, бас, уни ким боғлаб келди, қандай бошлаб келди — суриштириб ўтирмай пайкали томон буриб олаверади: кўлингдан келганини қил! Сув ҳеч кимнинг шахсий мулки эмас. Худо ато этган неъмат у. Эгам уни ҳаммага баробар улашади. Сув — текин. “Сувтекин” деганлари ҳам шундан. Демак, у — халқники! Мен ҳам халқман, халқнинг бир бўлагиман. Бор, ишингни қил!

Сув ёқалаганнинг олдида ана шундай машмашаю можаролар, гоҳо ёқа бўғишишлар, уриш-жанжал, ҳатто ундан-да баттарлари йўл пойлаб туради.

Хўш, собиқ бўлса-да, раис бобомиз сув ёқаласа, қандай бўлар экан?

Йўқ, бошланиши силлиқ кечади. Ҳарҳолда, қулоқбошига яқин жойлар, нари-бери сув кўрган. Бир ҳовлидагина андак тўхтамоққа тўғри келади: айқириб оқаятган сув қўшни пайновдан чиқишда сустлашиброқ қолган экан.

— Хў сув ўгриси, ўзингни кўрсат бундай бир! — деб бақиради Болта Мардон отдан бўйлаб.

Ботир дарров бориб деворга тирмашади.

— Шошма, ўзи келар.

Дарҳақиқат, девор оша майкачан бир йигит кўринади. Биров сўз сўрамасданоқ таваллога тушиб, бидирлай кетади у:

— Э, э, раис бобо! Ассаломалайкум. Сув сизданмиди? Билмабмиз-ку. Биздан ўтибди-да, узр. Ўтган дафъа томорқани суғорганда бир пайкалгина қолган эди. Худо берди деб, шунга буриб қўйибман-а сувингизни. Сизники эканини билганимда, ўлайки агар...

— Бўпти, бўпти, ўзингни бос. Бизнинг ошна қалай? Сал тузукми ишқилиб?

— Ётибдилар, — дейди йигит бирдан маъюс тортиб. — Ўша соз, ўша аҳвол. Оёқда жон йўқ-да.

— Сўраб, салом айтиб қўй. Йўл тушганда бир кирарман.

— У кишиям сизни кўп гапирадилар. Армияда билла бўлган экансизлар-да...

Ия, Ботирбойми? Кўрмабман, қаранг. Гуноҳ қилган одам мана шундай довдираб қолади, ҳа. Ўқишлар битай деб қолдимми?

— Раҳмат, раҳмат, — деб кўяди Ботир ҳафсаласизгина.

— Раис бобо, мен ҳозироқ сувингизни кўйиб юбораман!

— Ҳовлиқма, бола. Бир пайкалгина, деяпсан-ку. Қониб олсин, кўявер. Гуноҳ дейсан — бу ёқда бир ариқ сув оқса-ю, у ёқда ер қақраб ётса, гуноҳ бўлмайдимми?

— Э яшанг-э, раис бобо! Раҳмат.

* * *

Можаро олдинда экан.

Этаги деворсиз — чангалзор бир боққа мўралаганларида олтмиш ёшлардаги миқти бир одам, ўспирин невараси ёнида, апил-тапил экинларига сув тараб ётибди.

— Ие, ҳормасинлар, ҳормасинлар! — дея отда чангалзорни ёриб ичкари кирди Болта Мардон. — Кафан текин деб ўлавериш экан-да, Бозорбой?!

Бозорбой деганлари ўгирилиб уни кўради-ю, аммо сап-сарик башарасида бирон-бир ўзгариш сезилмайди. Индамай бурилиб ишини қилаверади.

— Энди сувга хўжайинлик қилишлари қолган экан-да, қуллуқ бўлсин! — дейди у бир оздан кейин тўнғиллаб. — Сув — элники, ҳамманики!

— Элники бўлса, ҳамманики бўлса, уйингда сасиб ётмай, чарвингни эритиб ўзинг қулоқбошига чиқиб келмайсанми?!

— Ў-ў раис, катталигингни бошқага қиласан, хўпми? Давринг ўтди сенинг! — дейди Бозорбой белкурагига энгак тираб. — Ё, мени қаматиб юборганинг эсингдан чиқдимми?

— Сен ўзингни ўзинг қаматгансан, банда! Бир йилдаёқ омборни шилиб, шип-шийдам қилганинг учун, нима, кўкрагинга орден тақсинмиди?!

Шу пайт ҳаллослаб етиб келган Қодир, бир ғайратига ўн ғайрат кўшилган чоғи, тўппа-тўғри Бозорбой томон хезланиб қолади.

Ботир бир чеккада индамай кузатиб турибди.

— Бу ёққа ўт, тентак! — дейди Болта Мардон ўғлидаги ўзгаришни пайқаб жаҳл билан. — Манови ариқни тўс! Бир қатраям ўтмасин! Сув бериб бўлман мен бу хумсага!

Ака-ука бир-бирига кўймай ишга киришиб кетади.

— Замона зўрники бўлди, э худо! — дейди бўшашиб қолган Бозорбой жаврашга тушиб. — Нима, мен бечоранинг ҳаққим йўқми? Мен сув ичмайманми?

— Ичарсан, — дейди Болта Мардон чангалзор кўрадан чиқатуриб. — Мен ўлгандан кейин!

— Тезроқ ўл бўлмаса!

— Оғзингни юм-э, энағар! — Қодир белкурагини кўтариб Бозорбойга ташланмоқчи бўлади.

— Қайт! — дея чангалзорни қамчилайди Болта Мардон. — Олдимга туш! Ҳе, ҳайвон! Индамаса... Сен, ўғлим, бирпас шу ерда қараб тур, — дейди сўнг Ботирга тайинлаб.

Кучлар нисбатидан алами келибми, Бозорбойнинг ўспирин невараси улар ортидан кесак отиб қолади.

Бобоси белкурагини пуштага отиб, уй томон юради.

* * *

Мана, сув ёқалашнинг ҳангомасига ҳам етиб келдик. Томошанинг қизиғи бу ёқда экан.

Ёнма-ён икки ҳовли. Эгизакларники: олдингиси — Ҳусанники, кейингиси — Ҳасанники. Ака-уканинг иккаласи ҳам бамаъни, ўқимишли йигитлар.

Болта Мардон отда, девор оша индамайгина кузатиб турибди.

Ўртадаги пастак деворни эшак қилиб миниб олган атлас кўйлакли аёл кўшни ҳовлига қараб шанғилламоқда:

— Сув менинг ҳовлимдан ўтса-ю, аввал сизникини суғорсинми? Ҳо-о, бекорларни айтибсиз!

Кўшни ҳовлида белини рўмол билан танғиб олиб, супа лабидаги жомда кир юваётган аёл билакларидан совун кўпигини сидираркан, муроса қилолмай овора:

— Сизлар яқиндагина суғорган эдиларинг-ку, Кароматой? Мана, меникини қаранг — қақраб, тақрон бўлиб ётибди!

— Керак бўлса, ҳар ҳафта суғораман! Ҳа-а, алам қиялгимми? Солиқчига тегиб олинг эди, бўлмаса!

— Иби, оғзингизга қаранг, овсинжон, бу нима деганингиз?

— Оғзим жойида, деганим — шу! Меники қолиб, сув бекордан-бекор сизниқига ўтиб кетаверар экан-да? Анойингни топибсан!

— Ўзи келиб турган сувга ҳам солиқ сол бўлмаса!

— Ҳой келин, туш девордан! — дейди ниҳоят Болта Мардон сабри тутаб. — Айб эмасми? Ким айтади сенларни бир қориндан тушган икки ака-уканинг хасми деб! Сен қайсииники ўзи?

— Ҳусанбойники, — деб жавоб қилади кўрқа-писа девордан сирғалиб Каромат. — Ҳусан солиқчини биласиз-ку, раис бобо!

— Хўш, айт-чи, Ҳусан каттами, Ҳасанми?

— Сув меникидан ўтади-ку, раис бобо!

— Сен кейин ичасан!

— Иби, раис бобо, сув — кичикдан эмасми?

— Бу маталингни бориб энангга айтасан, қизим! Тушундингми? Гап шу: аввал Ҳасан ичади, кейин — сенлар! Сенинг эринг ундан кейин туғилган... — Шунда Болта Мардон, ўзи кутмаганда, беихтиёр хотирага берилиб кетади: — Отаси чойхонага чиқиб жар солган — “ўгил кўрдим” деб. Унинг изидан укаси чошиб борган — “ака, яна биттаси бор экан” деб. Роса ҳангома бўлган. Кечкурун, пода қайтар маҳали эди. Мен эндигина райондан келиб идорамнинг эшигини очаётувдим. Адашмасам, анови космонавт хотин осмонга учган кун эди. Ҳа-ҳа, шунга митинггака бориб эдим. Райкўм бобо “Шу кун туғилган қизининг исмини ким Валентина қўйса, суюнчисига — кажавали бигта “ИЖ” мотоцикли!” деб эълон қилган. Буни эшитиб эгизакларнинг отаси бир эмас, икки карра афсусланган. Мана, кўриб турибмиз, бекорга афсусланмаган экан у шўрлик...

Дарвозахонада кўринган Ҳусан солиқчи икки ҳатлай келадию хотинини билагидан тортиб четга отади:

— Бу ёққа ўт-э, энағар! Узр, раис бобо. Қўл тегмайди боққа қарагани. Иш кўп.

— Майли, майли, Ҳусанбой, солигингни йиғиб бўл-чи, рўзгораям вақт топарсан, — дейди ачитиб Болта Мардон. — Ўргилдим-э, Валентина, — деб қўяди кейин гудраниб ўзича.

Отлик девор ёқалаб бораркан, юқорироқдаги бир ҳовлидан шовқин-шабохун эшитилади. Орасида Қодирнинг ҳам овози бор.

— “Сув сенинг шахсий мулкингни? — деб чинқиради кимдир. — Ҳаммаям одам! Ҳукуқи тенг!”

— “Ҳукуқинг тенг бўлса, ўзинг опке сувни!”

— “Раисга бораман!”

— “Э, менга деса, худога бормаيسانми!”

— Ҳай, нодон-а! Астаъфирулло! — деб қўяди Болта Мардон.

* * *

Каттакон бир ёнғоқнинг тагига келганларида девор бузигидан дарахтлар оралаб супада ўтирган тўрт-беш киши кўринади.

— Шўрлик Омонбойнинг таъзияси, — дейди Болта Мардон Ботирга қараб. — Босиб ўтсак бўлмас.

Шу чоқ, қўлида узун хивич, Қодир келиб қолади.

— Сен болани орқада қолдириб бўлмас экан, — дейди ота норози оҳангда.

— Олдинга ўтасан энди. Ботирбой, сен бир юқори ўрлаб, анови Бозор касофатниқидан хабар ол-чи. У баччагарга ишониб бўлмайди. Эски ўғри-да.

— Ундан беридагисини айтмайсизми! — дейди Қодир жони чиқиб. — Дамин калнинг хотинак ўгли. Ашула муаллими бор-ку, ўша. Қарасам, сувни ҳовузчасига буриб ўтирибди. “Ҳа, кранинга ҳам сув бордир?” десам, “Болалар кўлда чўмилишни яхши кўради” эмиш! “Чўкиб кетса нима бўлади?” деганимни биламан — “Гапинг бунча совуқ, алай-балай” деб роса чинқирди. “Ўзинг совуқ, ўзинг чўкиб ўл, ҳе, эркакка ўхшаган!” деб сувни аранг ағдардим-а бу ёққа!

Ўғилларини икки тарафга йўллагач, Болта Мардон отининг жиловини эгар қошига маҳкамлаб, пастак дарча томон юради.

* * *

Тўрда ўтирган рангпар, иягида тўрттагина мўй тиккайиб турган оқ қалпоқли қори бола тиловатини тугатгач, юзга фотиҳа тортилади.

— Болтабой, шу, отдалигингизда кўп савоб ишлар қилдингиз-у... — дея сўз бошлайди бир чол.

Мархумнинг бесабр, бефаросатроқ ўғли гапни илиб кетади:

— Тўғри айтасиз, бобо. Отам раҳматлини ҳам бир ўлимдан опқолганлар. Ичаклари буралиб қолганда мана шу киши мошиналарида Термизга оборганлар. Шундай, а, раис бобо?

— Эса йўқ экан, жиян, — деб қўяди Болта Мардон.

— Эслаб кўринг, эслайсиз. Ўзим билла борганман-ку!

— Балки. Иш биланми, мажлис-пажлистами кетаётган бўлсам керак-да.

— Бу ернинг дўхтири “ўлади” деган одам, мана, қаранг, яна ўн беш йил яшадилар. Ўн беш йил-а!

— Худо раҳматига олсин, — дейди Болта Мардон.

Бояги чол бошлаган гапини унутмаган экан:

— Шунча йил отда юрдингиз-у, сув масаласини бир ёқли қилмадингиз-да, Болтабой!

— Анови тоғни тешиб, Дурларанинг суви шундай бир эндириб юборилса — олам гулистон эди-я! — дейди сира жим ўтиролмайдиган таъзиягир. — Ҳашар йўли билан ҳам битирса бўларди. Ҳамма чиқарди, кафилман агар! Бойнаги Қурбон кўнғирот ҳам депутатлик даврида бу ишга бир киришди-ю, кейин охирига етказмасдан ташлаб қўйди. Уни яна бир бор сайлаганимизда, ким билсин, балки...

Болта Мардон секин уҳ тортиб қўяди — индамайди.

— Айтишга осон-да, Набибой, — дейди чол. — Мана, бугун тоққа ҳашар туғул, тўрт-беш тангадан тўплаб берамиз денг, қани, неча пул йиғиларкан?

— Пули бўлмаса, битини берсинми, бобо? — деб луқма ташлайди ёшроқ бир киши.

— Раис унда коммунист эди, — дейди қишлоқ мовут шляпа кийган кексароқ одам салмоқ билан сўз бошлаб. — Юқоридан сўрамай иш қилолмасди. Ўзидан билиб бирор юмушни бошлаган одамнинг калласи кетмасаям, ҳарқалай, омон қолмасди. Тўғри айтяпманми, Болтабой?

Болта Мардон вазмингина бош ирғаб қўяди.

— Шу масалани ҳал қилмаган эканмиз-да, қаранг, — дейди хўрсиниб ниҳоят. Сўнг синиқ кулимсираб қўшади: — Халқ қийналсин, халққа ёмон бўлсин, кейин бир қуни бизни лаънатласин деганмиз шекилли-да... — У гапини якунламай, ўтирилиб таъзиягир ўғилдан сўрайди: — Бобо неча кун ётди?

— Ётанлариям йўқ ҳисоби. Кечқурун сал инқиллаб туриб эдилар, эрталаб туриб кўрсак...

— Елдай келиб, селдай кетгани шу-да одамзоднинг, — дейди чол ривоят оҳангида. — Умр деганлари — хув ариқдаги сувдай гап. Ўтади-кетади.

Бефаросат таъзиягир бу гал ҳам қўшилади:

— Қани денг ўша сув! Бу йил қурғоқ келди-ку!

Шу вақт Ботир пайдо бўлиб, супага чиқиб тиззалайди.

Яна тиловат. Яна фотиҳа.
 — Ўзингизни овора қилибсиз-да, раис, — дейди гурунчи чол. — Ўғилларними чиқарсангиз бўларкан бу ишга.
 — Мана, ўғиллар ҳам юрибди сув ёқалаб.
 — Ҳа, шундайми? Барака топсин.

* * *

Ботир қайтиб Бозор сариқникига қоровулликка жўнайди.
 Болта Мардон отини ўз ҳолига қўйиб, боғ-боғот оралаб кетаётир.
 Жийдазордан ўтаётганида қандайдир чорбоғ этагидан қиқир-қиқир кулги эшитилади. Жувон кишининг овози.
 От жилови тортилади. Кулоқлар динг!
 — “Эсимдан ҳам чиқиб кетган...”
 — “Хат-пат ёзиб турадимми ишқилиб? Пул-мул дегандай?..”
 — “Кўп бўлди — ҳеч гап йўқ”.
 — “Кайфини суриб юргандир-да. Сен бу ёқда мана шу боғдай қовжираб ётибсан...”
 — “Бўлди-бўлди! Анови ялмоғиз кепқолади ҳозир!”
 — “Қайнонангми?”
 — “Ялмоғизим”.
 — “Кўрса — кўрар! Келин керак бўлса, ўғлини топиб келсин! Чорбоғини сугориб турган бўлсак...”
 — “Бўлди, бўлди, жо-он Қодир ака...”
 Қарс!
 Девор оша қарсилаб қамчи тушади.
 — Ўт бу ёққа, жувонмарг!
 Жувон ўзини жийдазорга уради, каловланиб қолган Қодир эса девор кемтигига ёпишади.

Болта Мардон гуноҳкор ўғлини олдиға солиб, қамчи сермаб бораётир.
 Қодир гандираклайди, юз-бошини чангаллаб олган.
 — Уялмайсанми, ҳайвон? Бировнинг хасми бўлса...
 — Эри йўқ. Россияга кетган, — деб гўлдирайди Қодир ўзини оқлашга уриниб.
 — Ўзи...
 — Бунинг гапини! Ҳе, номард! Биров сенинг хотинингга ҳам... Нима қилардинг, а, итвачча?!
 — Икковиниям сўйиб ташлардим! — дейди бирдан овози титраб Қодир.
 — Ҳа-а, йигит экансиз-да! Нима, бошқалар ердан чиққанми?!
 Қодир шартта бурилиб чўккалайдию ўзини юзтубан ташлайди.
 — Дадажон! Тавба қилдим, дадажон!
 Болта Мардон отдан бир ёнга қийшайиб, аямай ўғлининг яғринига қамчи солади.
 — Лаънат сендай фарзанда!
 Қодир беўхшов хўнгиллаб йиғлайди.
 — Тавба қилдим, дадажон!
 Бир лаҳза бояғи ҳолатда қийшайиб қолган ота чап кўксини сийпалай-сийпалай қалдини ростлайди.
 — Тур ўрнингдан, — дейди бирдан бўшашиб, ҳорғин овозда. — Кулоқбошидан хабар олиб кел. Сувнинг шапги пасайгандай...

* * *

Жийдазор. Бояғи гуноҳкор жувон бир пушгада шумшайибгина ўтирибди. Тиззаларини кучоқлаб олган. Йигидан кўзлари қизарган.
 У ердан кўмир бўлагига ўхшаш қоп-қора алланимани олиб, заранг пушгага йирик-йирик қилиб ёзади:

“Энди нима бўлади”

Бир зум ўйлангач, охирига сўроқ аломати ва иккита нуқта қўшиб қўяди.

* * *

Зулфиянинг уйи. Чоққина ҳовли. Ҳаммаёқ ораста, саранжом-сарипта.

Айвон лабида оёқларини осилтириб омонатгина ўтирган Болта Мардон устунга суяниб пинакка кетган. Бир қўлида шляпа. Қамчиси ерга тушиб ётибди.

Бу ҳолатни кўрган одамнинг негадир раҳми келади.

Ҳовлига югуриб кирган дуркунгина қорача жувон — Зулфия таққа жойида тўхтади.

— Иби, дадажон, қачон келдингиз?

Болта Мардон эринибгина кўзини очади.

— Дарвозада отингизни кўриб, чопдим. Қачон келдингиз?

— Бу нима юриши? Ҳаммаёқ очик-сочик... — дейди қовоғини уюб Болта Мардон.

— Меҳрибон дадажонимдан! — Зулфия чопа келиб отасини кучоқлаб олади, чўлпилятиб ўпа кетади. — Дорига чикувдим. Вой, Жаҳонгир уйда эди-ку, ичкарида дарс тайёрлаётувди. Чарчаб, ухлаб қолган-да. Кўп дарс қилади шу бола!

— Каттанг кўчама-кўча тўп тепиб юргандир?

— Йў-ўқ, ақлли у. Чизган чизигимдан чиқмайди. Икковиям! Дарсга кетган. Тушдан кейин ўқийди-ку, иккинчи смена. Ўзим ҳалигина мактабдан келиб, бирров...

— Дорихонада нима қилиб юрибсан?

— Утим оғрийди, дада, биласиз-ку. Шунга фебихолми деган янги дори чиқибди. Айб ўзимда. Ҳар балони аралаштириб еявераман. Хай, ўйламанг, тузалиб кетар. Ўзингиз яхшимисиз? Энам? Мактабдан бўшаёлмайман денг, дарсим кўп. Сув ёқалаб юрганмишсиз? Шу иш сизга нима керак, дада?

— Тирикчилик-да, қизим. Ўзинг қалайсан? Қийналмаяпсанми ишқилиб?

— Зўр! Қийналсам — мана, сиз борсиз. Муртини болта кесмас акаларим, укаларим бор! Худога шукр, ҳеч нимадан камчилигим йўқ. Ҳаммаси зўр! Айтгандай, Ботирбой кепгилар. Куёвбола. Тўйни қачон бошлаймиз энди?

— Аввал укангни кўндирайлик-чи. Эрингдан хат-хабар борми?

— Бир йилгинаси қолди, дадажон. Ҳадемай кепқолади, худо хоҳласа. Барига анови тоғлик ошнангизнинг арзандалари айбдор! Ўша балони бунга келтириб берар экан-да. Сақлаш учун. Мен, гўрсўхта, ҳеч гапдан беҳабар юраверибман. Ўзи, биласиз-ку, унақа нарсаларни оғзига олмасди. Ҳатто попирис ҳам чекмаган. Майли, бунисиям бор экан-да пешонамизда.

— Пешонанг... — дейди Болта Мардон алланечук эзилиб. — Ҳаммасига мен айбдорман, қизим.

— Иби, нимага? Қиз махлуқ — палаҳмоннинг тоши, дер эдингиз ўзингиз. Эсингиздами? Ўша палаҳмондан отдингиз — мана шу ҳовлига келиб тушдик! Бўлди. Ҳаммаси яхши, худога шукр... Сиз буларни кўп ўйламанг, дадажон, хўпми?

— Хўп, хўп, Зулфинжон. Сенинг гапингни икки қилиб бўлармиди?

— Ҳаҳ, дадажонимдан!

Зулфия отасининг пинжига кириб олган, худди эркатой қизалоқдек, гоҳ унинг бет-бошини силайди, гоҳ маҳкам кучоқлаб ўпади.

— Уят! — дея бир маҳал жойидан сакраб туради у. — Бу ўтиришимни қаранг! Даҳанама-даҳана чопиб, очиққансиз. Ҳозир гўшт қовуриб келаман!

— Йўқ, йўқ, тамадди қилиб олганман, — дейди Болта Мардон ўрнидан кўзгалиб. — Даҳаналарни айланмасам бўлмайди, қизим. Дарвоқе, томорқанг сув ичганми?

— Барака топкур кўшнимиз, ҳув Ҳақимбой жўрангизнинг ўғли-да, тунов уни сув боғлаб келган экан. Кўллатиб сугориб олдим.

— Ҳа-а, маладес. Полвон қиз!

— Кечкурун ўтаман, дада. Амирбойингизникида яна зиёфат эмиш-ку. Термиздан меҳмон келармиш.

— Ҳар балодан хабардор-а бу шайтон!
 — Йўқ, боя Азизбек келиб кетди. Янгам айттириб юборибдилар. Манти тутишга қарашарканман. Ботиригизни кўрмаганимга ҳам қанча бўлди!..

* * *

Одатдагидек, Болта Мардон отда. Магазиннинг ёнида қаққайган кўлбола дорихона олдида турибди.

— Вой, боягина қизингиз — Зулфия опам сўраган эдилар-а шу дорини, — дейди қош-кўзи бўялган сотувчи қиз.
 — Бердингми?
 — Кейин оларман, дедилар. Пуллари етмади шекилли. Хай, насия олиб кетаверинг, десам — кўнмадилар.
 — Шундан тўрт-бештасини ўраб бер!

* * *

Болта Мардон Зулфиянинг дарвозаси олдида отининг жиловидан ушлаб турибди.

— Ҳа, дадажон, тинчликми? — дейди ҳовлидан югуриб чиққан Зулфия.

Негадир унинг кўзлари қизарган.

— Йиғлаган кўринасан, қизим? Нима бўлди?

— Бармоғимни ари чақиб олди!

— Шунгами? Кап-катта аёл-а! Қани, кўрсат-чи.

Зулфия кўққисдан отасининг бўйнига осилиб йиғлаб юборади.

— Сизни соғиндим... Соғиниб кетдим, дадажон!

Беихтиёр Болта Мардоннинг ҳам ўпкаси тўлиб келади.

Ота-бола бир-бирига ёпишиб йиғламоққа тушади.

Қоғозга ўралган дори оёқ остида...

* * *

Бу дунёнинг гавғоси бунча кўп!

Болта Мардон қамчисига ияк тираб, кишибилмас, эр-хотиннинг машмашасига қулоқ тутган.

Қутгачадеккина ҳовли. Қаровсизроқ. Усти-боши кир-чир уч-тўрт болакай, ота-онанинг дийдиёсига тамоман бепарво, нимадир ўйин билан машғул.

Эр — афт-ангори қорамойга белангандек бир барзанги — супа лабида чўнқайиб ўгирибди. Кетмонсифат кафллари билан қулоғини бекитиб олган.

— Ҳў-ў, бас қил энди! Қулоқ-мияни еб қўйдинг-ку, энағар! — деб қўяди ҳар замонда дўриллаб.

Айвоннинг тагида, бир қўлида супурги, бирида латтадек ҳилвираб турган аллақандай қоғоз — муштдеккина хотин ҳовлини бошига кўтаргудек чинқираётир:

— Майли, келиб ўтирсин — мана ҳовли, мана жой! Лекин манови етимчаларингни судраб мен қай гўрга борай, айт?!

— Оббо-о! Нима деяпти-я бу шанги?!

— Биладан — ўша! Ўша суюқоёқдан бошқа ҳеч ким қилмайди бу ишни! Мана шу ўйилгур кўзларим билан ўзим кўриб эдим-а! Ҳу, холангнинг тўйида, Боғболода, сенга муқом қилиб ўйнагани, сенам кўзингни лўқ қилиб ўша манжалақига тикилиб ўтирганинг эсингдан чиқдимми? Ҳа-а!..

— Эҳ, худойим-эй! Қаёқдан топдинг-а бу гапни?

— Бўлмаса, нимага шунча жойдан оқиб келган бу сабил менинг ҳовлимга, менинг ариғимга етганда илиниб қолади?

Шундагина можаронинг пайновини англаган Болта Мардон бу ёқдан туриб ҳайқиради:

— Бўлмаса, ариқ-паригингни тозалаб қўйгин-да, мусулмон!

Эру хотин серрайиб қолади.

— Ҳой келин, қанақа қоғоз экан ўзи у? Бу ёққа бер-чи!

Эр шўрликка бирдан жон киради — ирғиб туриб хотинининг қўлидаги хилвираб, бир чети юлиниб қолган шум қоғозни оласолиб, девор оша Болта Мардонга узатади.

Бинафша бўёқ чаплиниб кетган қоғозга қоқ ўртасидан камон ўқи ўтган юрак тасвири туширилиб, тагига “Барибир сени яхши кўраман!” деб ёзилган экан.

— Бу қоғоз меники, — дейди Болта Мардон илкис бош кўтариб. — Мен ёзганман бунини!

Эр-хотин бир-бирига қараб қолади.

— Иби, раис бобо, ростданми? — дейди бадрашк хотин бирдан бўшашиб. — Сиз?... Уят бўлмайдами?

— Яхши кўриш уят эканми? Нима, мен одам эмасманми? Сенинг эрингга бировлар хат ёзар экан-у, менга ёзмайдими? Ёки мен бировга ёзолмайманми? Гап бундай, келин: бўлмаган жойдан гавго қўзғаб ўтиргунча, эрингга қара, бола-чақангга, манови ҳовли-жойингга қара! Тушундингми? Ўзингга ҳам бир назар ташлаб қўйсанг зиён қилмас!

Болта Мардон шартта бурилиб бу ердан жиларкан, ҳалиги қоғозни нарироқда ўз хаёллари билан банд бўлиб турган Ботирга узатади:

— Сеникимиди? Боя қулоқбошида бир нимани ёзиб-чизиб ўтиргандай кўринувдинг...

Девор ортидаги машмашадан унча беҳабар Ботир қоғозни олиб қўз ташлайдию дув қизаради ва уни кафтида гижимлаб, ариқда қувлашмачоқ ўйнаб оқаётган сувга тикилиб қолади.

* * *

Эгасизмикан, ташландиқ бир ялангликдан ўтаётиб ота-бола бирдан тўхтайтиди. Уларнинг диққатини ғалати бир ҳол жалб этган.

Деворлари емирилиб нурай бошлаган ғариброқ ҳовлининг бурчак девори остидаги мўридан дам-бадам аллақандай мис кўза кўриниб, сувга тўлгач, ғойиб бўлади.

Ботир отасига саволомуз, таажжуб билан боқади. Отда ўтирган Болта Мардоннинг кўзи девордан ичкарида.

Ортидан қараса навжувонлардек хипчагина кўринадиган, аслида ёши хийла ўтинқираган бир аёл кўзасини тўлдириб ўрнидан туради-да, майиша-майиша элтиб дарахтларининг тўбига қуяди.

Бу ҳол учинчи бор такрорлангач, Болта Мардон Ботирга:

— Шу ҳовлига озроқ сув оч, ўғлим, — дейди. — Анови кўк тошни суриб қўйсанг кифоя.

Ботир отасига малолли қарайди:

— Бунақада эртагаям сув бормайди ҳовлимизга!

— Айтган ишни қил!

Болта Мардон отидан тушиб, уни букри беҳига боғлайди-да, ўғлига “Сен паглаб боравер” дея, ўзи ажиб бир чаққонлик билан девор кемтигидан ошади.

Сувга қайтиб келаётган аёл уни кўриб, қўлидаги кўзаси тушиб кетади. Бир сесканиб, шоша-пиша рўмолининг учи билан оғзини тўсиб олади.

— Иби, ака, сизми? Ассаломалайкум, — дейди ғалати бир титроқ билан.

— Бормисан, Шарофат?

— Шукр, шукр, ака.

— Боғни хароб қилибсан-ку?

— Нима қилай, ака, бенаво бир бева бўлсам...

— Неча йил бўлди... ўлганига?

— Шу йил кузакда беш йил бўлади.

— Ёмон одам эмас эди. Мўмин-қобилгина.

— Яхшими, ёмонми, худо раҳмат қилсин энди.

Болта Мардон девор тагида занглаб ётган эски белкуракни олиб, у ер-бу ердан сувга йўл очмоққа киришади.

Бир маҳал нафас ростлаш учун қаддини кўтариб, беихтиёр уй тарафга назар ташлайди. Қарайдию турган жойида қотиб қолади: ажаб манзара!

— Ё тавба-а!.. — дейди ёқасини очиб туфлаб қўяркан. — Бу не синоат бўлди экан? Худди кеча тушимга кирганининг ўзгинаси-я!..

Пастак кулбадан берироқдаги лойсула ўртасида баҳайбат бир тут буй чўзган эди!
— Танасининг айрилиги ҳам ўша-ўша, қаваги горнинг оғзига ўхшашлиги ҳам... Ё қудратингдан!

Талай замон шу тахлит ҳуши оғиб турган Болта Мардон ниҳоят:

— Шарофа-ат, — дея, нима қиларини билмай шу атрофда шох-шабба териб юрган аёлни чақиради. — Бирпасгина шу супангда ўтирсам майлими?

— Иби, бу нима деганингиз, ака? Юринг, уйга кириг.

— Йўқ, Шарофат, менга шу ер маъкул, — дейди Болта Мардон. Кейин ўзи ҳам кутмаган бир гап оғзидан чиқиб кетади: — Энди уйингга кирдим нима, кирмадим нима!..

Аёл унга аянчли бир қараш қилиб, кулбасига кириб кетади.

Супага келиб жойлашган Болта Мардон анграйиб тутта тикилани тикилган. Тарвақайлаган шохларига қарайди, қавагини кўздан кечиради.

Аёл уйдан бир коса қатиқ билан дастурхон кўтариб чиқади.

Меҳмоннинг олдига дастурхон ёзгач, бориб лойсувоқ айвонининг бир чеккасида муштдеккина бўлиб ўтиради. Одатдагидек, рўмолининг учи билан даҳанини тўсиб олган.

Болта Мардон қатиққа нон тўғраркан, ўзига ўзи гапиргандек сўзланади:

— Шу қишлоқда мен кирмаган, мен кўрмаган ҳовли-жой йўқ деб юрардим. Ажабки, бу уйга бирор марта бўлсин қадам босмаган эканман. Худди балоси бордай, қочиб ўтардим-а...

— Жанозасига келди деб эшитиб эдим-ку?

— Келганман, келганман. Дарвозахонадан қайтиб кетиб эдим.

— Бунинг устига, худойим бизни тирноқдан ҳам қисди денг. Ёл-улулга бундай бир тўй-маърака ҳам қилолмадик... — Ҳасратлари эски битганми, аёл бирдан чехраси ёришиб, орзумандлик билан сўрайди: — Кенжангизни уйлантирингизми, ака? Боя кўриб эдим, сув ёқалаб юрган экан. Бир йигит бўптики!..

Болта Мардон унга ўқдек тикилади:

— Шу бола сеники бўларди, Шарофат...

Аёл титрагудек бўлиб ўрнидан туради.

— Гапирманг, ака, гапирманг!

— Тузингта рози бўл, Шарофат. Мана, энди армоним қолмади.

— Эски савдоларни кўзгаб нима қиласиз, ака! Тақдиру пешона денг. Сизда қандай армон бўлсин? Шердай-шердай ўғилларингиз бор, қизингиз бор. Ўзингиз шунча йил элнинг бошида юрдингиз. Ҳозир ҳам бировдан каму камчилик жойингиз йўқ...

— Тўғри айтасан, Шарофат, шундай. Ўзига шукр!

* * *

— Бояги кампир ким эди, дада? Ҳовлисига кирдингиз-ку?

— Э, бир ғариб шўрлик-да, ўғлим...

Болта Мардон қийшайиб, ер бағирлаб ўсган йўғон бир тоқнинг танасида ўтирибди. Ботир отасига рўбарў, ертोकнинг баланд пуштасида чўнқайган.

Сувлигидан халос бўлган қашқа нарироқда ер искаб юрибди.

— Ботир, гап бундай: шу, аммангнинг қизига кўнглинг бўлмаса, очик айтавер, тўй қолади! Бирон карми, кўрми топилар унгаям. Кўнглингга қара, болам! Лекин уйлансанг, шундай бировини топиб хотин қилгинки, сира-сира жонингга тегмасин! Неча йил ўтса ҳам! Буниси энди ҳар кимгаям насиб этавермайди, албатта. Бўлмаса, бу савдо — бир умрлик азоб. Шу гапим эсингиздан чиқмасин, Ботирбой!

Кенжа Ботир таажжубда қолган. Ота хомуш, сўзида давом этади:

— Тагин бир гап, ўғлим. Эртага бир кун орқамда қолмасин-да. Сен энди ёш бола эмассан, билиб қўйганинг маъқул. Нолиган — ношукур дейдилар. Энангни айтаман-да, яхши хотин. Ювош. Мана, сенларни туғиб берди, катта қилди. Ўзим ҳам ундан бирор ёмонлик кўрмадим. Лекин кўнгил қурғур ҳе-еч... Билмадим — нимага... — Болта Мардон дафъатан ҳушёр тортади. — Бўлди, турдик. Сен анови кўприкнинг нарғидаги ҳовлидан бир хабар ол-чи...

— Уйгаям яқинлашиб қолдик, дада. Бу сувингиз қачондан бери тинмай оқиб ётибди. Ҳаммаёғимизни босиб кетган бўлмасин тагин!

— Майли, ўзинг биласан, Ботирбой.

* * *

Кимсасиз бир сайхонлик. Узоқда отини етаклаганча Болта Мардон ёлғиз кетиб бораётир.

У тобора олислаб, аллақандай дарахтзор ичида кўздан ғойиб бўлади.

* * *

Амирнинг данғиллама ҳовлиси.

Мармар бассейнга шариллаб сув тушяпти.

Ҳовлида чопа-чопа авжида. Кўпчилиги ёш-яланг, келин-кепчак. Алланималарни кўтариб у ёқдан-бу ёққа ўтишади.

Ҳовли ўртасидаги, зиёфат дастурхони ҳозирланаётган баланд шийпон зинапоясидан, икки қўлида икки ликобча, Зулфия чиқиб бораётир.

У четланиб, юқоридан тушиб келаётган янгаси — Амирнинг семиз хотинига йўл бўшатади.

Этакроқдаги ўрик тагида пичоғини тишлаб олган қассоб йигит муштуми билан сидира-сидира, дарахт шохига осилган қўйнинг терисини шилмоқда.

Боғнинг хилватроқ бурчагида нозик меҳмонлар ташрифига атаб янги “иншоот” пайдо бўлган. Атрофи рангдор сунъий чарм билан тўсилган бир жой. Тепасига сув бочкаси ўрнатилган. Замонавий ҳожатхона.

— Вот, хозяин, прими, — дейди ичағонлиги башарасига битиб қўйилган найнов уста ичкарига мўралаб турган Амирга.

У осилиб ётган чилвир ипни пастга тортиб кўрсатади — шиғиллаб унитазга сув тўкилади.

— Маладес, Генка, маладес! — дейди Амир устанинг елкасига қоқиб ва орқасида турган ўелининг қўлидан газетага ўроғлиқ бир нимани олиб унга тутқазади. — Бизнинг ҳожатхоналар уларга тўғри келмайди-да, — деб уқтиради анқайиб қолган ўелига. — Қоғозни анови ерга қўйиб қўй.

Кейин Амир бояги чилвирни ўзи тортиб кўради. Шиғиллаб пастга сув тушади.

Қўлбола ҳожатхонадан чиққан сув қўшни ариққа қараб оқади.

Бассейн тўлай-тўлай деб қолган...

* * *

Кўчада отини етаклаб келаётган Болта Мардон эрталабки кўзи ожиз мўйсафиднинг ёнидан ўтади.

— Бахайр, Болтабой! Мурод ҳосилми ишқилиб?

— Бир нави, Ҳамро бобо!

— Хотиржам бўлинг, бўтам, ўқилди. Худо хоҳласа, ижобат бўлгай!

— Қуллуқ, қуллуқ.

Болта Мардон дарвозасига яқинлашганда аравачали бир мотоцикл тўхтаб, ундан Қодир тушади. Мотоцикл кажавасига йирик-йирик қилиб

“ВАЛЕНТИНА” деб ёзилган ва ўша космонавтнинг скафандрдаги расми солинган.

— Кулоқбошидан келяпман, — дейди у саросимада. — Жагани милиса олиб кетибди. Раис билан ёқалашиб, сувга итариб юборган экан. Ҳозир кулоқбошида раиснинг ўзи...

— Ҳай, улар — эт билан тирноқ. Битишиб кетар, — дейди Болта Мардон алианечук бепарво.

— Дада, кечиринг. Мактабда шу қизга кўнглим бор эди...

— Кўнгли берган одам шундай сўшайиб қоладими?!

— Ўзингиз...

— Нима — ўзим? — Болта Мардон ўғлига ўкраяди. — Ота деганинг пайгамбар бўптимми!..

Шу вақт дарвозадан Ботир кўринади. Ташвишманд.

— Дада, эртага яна чиқамиз шекилли. Сув ёқалаб...

Болта Мардон чурқ этмай, отини етаклар ичкари кириб кетади.

Ака-ука бир-бирига тикилиб қолади.

Қодир чўнтагидан сигарет чиқаради.

— Менгаям беринг битта, — дейди Ботир.

— Чекмасдинг-ку?

— Чекмас эдим...

* * *

Тонги манзара такрорланади.

Ана, Болта Мардон, қўлида обдаста, йўлка бўйлаб таҳорат олиб қайтаётир...

Мана, ичкаридан номоз овози...

Ҳовли кимсасиз — ҳамма қўшни ҳовлида.

Ана, елкасида тўн, Болта Мардон ёлғиз боғ оралаб юрибди...

Дарахтдан холироқ жойга чиқиб, осмонга тикилади у. Осмонни булут босган.

Тунд. Нотинч.

— Тавба...

Мана, ниҳоят, уй эгаси боғ этагидаги, Амирнинг ҳовлисидан чиқадиган ариқ бўйида...

Сув пайновдан бир қулочча бери ўтгану қуриб қолган!

Бир муддат шу ҳолга тикилиб турган одам, иягини қашлай-қашлай нари кетади.

У тагин дарахт оралашга тушади...

Теварак қоронғилаша бошлаган...

* * *

Қўшни ҳовли ёп-ёруғ, чароғон.

Шийпонда аллақачон зиёфат бошланган.

Тўрда — сипо кийинган силлиқ-силлиқ меҳмонлар. Олтимшларга яқинлашган тепакал киши — “асосий катта” ўртада ўтирибди. Ёнида ўта замонавий либосдаги сулув бир жонон. Қизими, ё?..

— Бассейн тайёр, Алишер ака!

— Япанг, Амирбой, қойил!

* * *

Ўша ҳовлидаги ошхона.

— Дадам бечора бир ўзлари ўтирган бўлсалар кераг-а, эна? — дейди пиёз арчиётган Зулфия ташвишланиб.

— Аввали оқшомданоқ ётиб олиш одатлари бор, — дейди Мусаллам опа. — Айниқса, бугун, чарчаб келган бўлсалар...

* * *

Ботир ўша ҳовли дарвозаси олдида турибди. Ёлғиз. Сархушроқ. Қўлида телефон, Тошкент билан гаплашмоқда.

— Мен ҳам... Жуда! — дейди у эҳтирос билан. — Нигор! Айтинг-чи, бир кунни келиб жонингизга тегиб қолмайманми?

— ...
— Неча йил ўтса ҳам-а?

— ...
— Сиз-чи?

— ...
— Унгаям бирон карми, кўрми топилармиш. Дадам айтдилар.

— ...
— Йўқ, тушунмадингиз. Шундай бир нақл бор. Бизда.

— ...
— Индин. Ҳа, эртадан кейин бораман...

* * *

Қоронғида боғ кезиб юрган одам ногаҳон мункиб кетадию бир дарахтни кучоқлаб олади. У дарахт танаси бўйлаб сирғала-сирғала ерга ўтириб қолади. Сўнг секин орқага кетиб, ерга чалқанча чўзилади. Муаллақ қолган қўллар бир зум титраб тургандек бўлади-да, шалоп этиб икки ёнга тушади.

Қўшни шийпондан ёғилаётган бир тутам нур очиқ кўзларни ёритиб, чўедек яллилангириб юборгану улардан қайтган ғайритабиий бир шуъла тепадаги, шамолда қалтираётган япроқлар аро ялғ-юлт этиб аксланади...

Дарахт баргларини шитирлатиб, ёмғир шивалай бошлайди.

* * *

Қўшни шийпон. Базм авжида.

— Саратонда ёмғир-а! Чудо, чудо! — дейди “асосий катга” кафтларини бирига уриб, қувнаб. — Кавказ! Настоящий Кавказ! Что там Кавказ — жаннат! Жаннат-а!

— Атай заказ қилганмиз-да, ака!

— Қойил, Амирбой! Яшанг!

— Зўридан битга бўлсинми, Алишер ака? — Амир пастдаги чорпояда ўтирган санъаткорларга қараб ҳайқиради: — Бошла, Жума!..

* * *

Вишиллаган шамол аралаш ёмғир кучайгандан кучаяди. Гўё қоронғи дарахтзор қаърида чўзилиб ётган жасадни сувга кўмиб юбормагунча қўймайдигандек...

Қўшни ҳовлида янграган ялла ёмғир шовқинини босиб кетгудек...

Юрак туйғуларим айтаман сизга,
Ўзим ўсма қўяй шу қошингизга.
Аразлама, жонгинам, аразлама...

* * *

Эртаси куни.

Марҳумни дафн этган тобуткашлар кўчани тўлдириб қайтмоқда.

Кечаги кундан бизга таниш-нотаниш кўпчилик шу сафда. Ана — маҳмадана таъзиягир ўғил; ана — отаси бемор ётган “сув ўғриси”; ана — бир соат ичида туғилган Ҳасан билан Ҳусан; ана — бировларга ўлим тилайдиган баднафас

Бозор сариқ; ана — турункта ишқибоз чол, бекорчи танбал Жумакул, рашкчи хотинидан дакки еган эр...

Ўрин Жага тўдалан четроқда — бир ўзи келаётир. У дам-бадам енги билан кўзёшларини артиб қўяди.

Йўлнинг ярмига келганда саф бошида бораётган ҳассакашлардан бири — марҳумнинг кенжа ўғли ногаҳон акаларидан ажралиб, бир тор қўчага кириб кетади.

Буни кўрган биров-ярим узрли ҳолга йўйиб, аҳамият бермайди.

* * *

Бизга таниш ҳовли.

Ўртасида қари тут ўсган супанинг бир четида тиззаларини қучганча боққа қараб кечаги аёл ўгирибди. Эгнида кўк кўйлак — мотам либоси.

Ҳовлига кирган йигит аста келиб аёлнинг кифтига қўл теккизади.

Аёл оғир қўзғалиб жойидан турадию йигитнинг елкасига бош қўяди.

— Бандалик экан-да, болам...

Йигит беихтиёр тепага қараб, бургутдек қулоч ёзган улкан тутга тикилиб қолади.

Қадимий тут унинг кўз ўнгида яшнаб турган азамат бир дарахтга айланади...

Тамом

Иван БУКОВЧАН

Чехия

Қотил юраги

Комик муболага

Уч парда, етти кўринишли пьеса

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Луиджи Ломбарди — ўлимга ҳукм қилинган гангстер, 45 ёшда.
 Бенни Маклауд — унинг адвокати, 45 ёшда.
 Митчел — қамоқхона назоратчиси, 60 ёшда.
 Майор Апелгейт — ҳарбий, 50 ёшда.
 Долорес — серғайрат, жўшқин ва қизиққон аёл, 36 ёшда.
 Диана — унинг қизи, чиройли ва камгап, 18 ёшда.
 Френк Моррис — ёзувчи, 50 ёшда.
 Изабел — Луиджининг собиқ хотини, 25 ёшда.
 Биринчи сотувчи.
 Иккинчи сотувчи.
 Учинчи сотувчи.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Парда олди. Қўлида бир боғлам қалит тутган Митчел ва папка қўлтиқлаган Маклауд чиқадилар.

Маклауд (*тўхтаб*). Қаёққа бошляяпсиз, Митчел?
 Митчел. Ўлим камерасига, мистер Маклауд.
 Маклауд. Қаёққа?.. (*Тушунмай.*) Луиджининг олдига эмасми?
 Митчел. У аллақачон ўша ерда.
 Маклауд (*эсанкираб*). Ўлим камерасида-я?.. Ахир бу қонунга зид-ку!
 Ҳали биринчи апрелга бир ой бор...
 Митчел. У ёққа ўтказишларини ўзи сўради.
 Маклауд. Ўзи сўради?
 Митчел. Ҳа. Бошлиғимиз намунали хулқини ҳисобга олиб, рози бўлди.
 Маклауд. Луиджи эсини еб қўйибди! Бошлиғингиз ҳам!
 Митчел. Менимча, Луиджи ҳақ.
 Маклауд. Демак, сизам эсингизни еб қўйибсиз!
 Митчел. Луиджи, “барибир пешонамга электр стулида ўлиш ёзилган экан, ҳозирдан ўрганиб тураман” деди... Ана шунда қатлини кутиш асабларга камроқ таъсир қилармиш.
 Маклауд. Ё тавба, мижозларимдан ҳеч бири у дунёга бунчалик шонмаганди!..

М и т ч е л. Ҳа, Луиджи бошқаларга ўхшамайди... Биласизми, у қўшиқ айтганида бугун қамоқхона тош қогади! Уни қотиллар, гиёҳвандлар, фоҳишалар, контрабандачилар, ҳамма-ҳамма кўзларида дув-дув ёш тўкиб эшитади! Э, худойим, унинг қандай овози бор-а!.. Минг афсуски, Луиджини электр стулига ўтказишиб, токни улашганда... ана шунда овоз ўчади... Бутунлай ўчади...

М а к л а у д. Нимаям қилардик, Митчел, тақдирга тен бермай иложимиз йўқ. М и т ч е л. Ундай деманг, мистер, ахир сиз унинг адвокатисиз!

М а к л а у д. Мен қўлимдан келган ҳамма ишни қилдим, унинг ҳаёти учун роппа-роса ўн кун курашдим! Жон куйдириш шунчалик бўлади-да! Охирида афв этишларини сўраб, илтимосномаям бериб қўйдим.

М и т ч е л. Хўш, натижа-чи, натижа?

М а к л а у д. Ҳар қалай, ноумид – шайтон... *(Бирпасдан сўнг.)* Майли, юринг, кетдик... *(Парда ортига кириб кетади.)*

Парда кўтарилади. Хонанинг қоқ марказида қандайдир қорамтир ёғочдан ишланган электр стули қирол тахтидай салобатли кўринар, қурбонни боғлайдиган чарм тасмалар осилиб турар, шундоқ ёнида чарм кулоҳ ҳам ётарди. Бир чеккадаги деворда мрамор тахтача бўлиб, унда токни ёқиб-ўчирадиган мослама ўрнатилган. Сочни тақир қилиб олинган Луиджи электр стулида ўтирганича тосдаги илиқ сувга оёқларини солиб, неаполитанча “Санта Лучия”ни куйлашпти. Фашни келтирадиган даражада гижирлаб эшик очилади ва М и т ч е л билан М а к л а у д кирадилар.

Л у и д ж и. Бу эшигинглар намунча гижирлайди? Наҳотки, бутун бошли қамоқхонада шу касофатнинг овозини ўчиришга жиндай мой топилмаса!..

М и т ч е л. Кечирасан, Луиджи, қоидаси шунақа. Ўлим камерасининг эшиги шунақа гижирлаб очилиши керак.

Л у и д ж и. Тавба, “қоидаси шунақа”миш! Дунёда не-не аҳмоқона қоидалар бор-а!..

М а к л а у д *(хонани кўздан кечириб)*. Ў-ў, қасрнинг ўзи-ку! Менга қара, нега тўша-тўғри қабристонга ўтказинглар деб сўраб қўя қолмадинг?

Л у и д ж и. Менга шу ер ёқади — тинч. Овозим яхши жаранглайди. Мана... *(Куйлаб.)* О-о-о!..

М и т ч е л. Сувингни алмаштириб келайми?

Л у и д ж и. Раҳмат, қария, бугунча бўлади... *(Оёғини арта бошлайди.)*

М и т ч е л *(Луиджининг сочига қараб)*. Ё парвардигор, нима деса бўлади, а!.. *(Маклаудага.)* Сочининг аҳволини қаранг!

Л у и д ж и. Ўзинг айтгандай, қоидаси шунақа, Митчел. *(Кўрсатиб.)* Мана бу еримга электрод улашади. Манави, манави ергаям.

М и т ч е л. Унақ совуқ нафас қилма. Мана кўрасан, губернатор сени афв қилади... Мени айтди дерсан...

М а к л а у д. Бизни холи қўйинг, Митчел, мен мижозим билан гаплашиб олишим керак.

М и т ч е л *(тосни олиб)*. Аҳвол жуда ёмон бўлганидаям, барибир, янаям ёмонроқ бўлишига жой қолади, Луиджи, ноумид – шайтон. Бардам бўл, ўелим... *(Тосни олиб чиқиб кетади.)*

М а к л а у д. Луиджи, бугун эрталаб губернаторга учрашувдим... Ҳалиги... нима... хуллас, илтимосимизни рад қилди. *(Луиджининг бамайлихотир оёғини артаётганини кўриб.)* Нима, бунинг сенга алоқаси йўқми?!

Л у и д ж и. Умрим бино бўлиб, менга ҳеч ким, ҳеч нимани, ҳеч қачон шунчаки, текинга бервормаган. Шунинг учунам губернаторингиздан ҳеч нима умид қилаётганим йўқ.

М а к л а у д. Менимча, подадан олдин чанг чиқариш керак эмас. Ҳозирча омадимиз келмай турибди, холос. *(Бақариб.)* Бирпас типирчиламай турсанг-чи, ўша лаънати стулингда! Ўзингни ҳамма нарсага бефарқ қилиб кўрсатмай қўяқол!

Л у и д ж и. Шундай қилиб, қачон энди?... *(Туриб, оёғига шиптагини илади.)* Қатлни айтаман...

М а к л а у д *(чуқур тин олиб)*. Биринчи апрелда... Эрталаб еттида... Роппа-роса бир ойдан кейин, Луиджи...

Л у и д ж и. Ия, ҳали бир ой кутаманми? Ўтгиз кун-а!.. *(Бир оздан кейин.)* Бизнинг Сицилияда, бугунги ишни эртага қўйма, деган нақл бор...

М а к л а у д. Губернатор нега сени афв этмаганини биласанми?

Л у и д ж и. Нега бўларди, эрингандир-да...

М а к л а у д. Нега десанг, губернатор сайловда ғолиб чиқиб, яна ўз ўрнида қолмоқчи. Сайловчиларга жиноятчиликни тағ-томири билан тугатишга ваъда берган. Бундай шароитда дунёдаги энг зўр адвокат ҳам... (*Қўл силтаб.*) Э-э...

Л у и д ж и. Барибир сиздан зўри йўқ, Бенни. Суддаги чиқишингизни қаранг, эшитиб ўтириб кўзимдан ёш чиқиб кетаёзди. Менга кўп яхшилик қилдингиз, елиб-югурдингиз, овора бўлдингиз. Умримнинг охиригача... аниқроғи, биринчи апрелгача унутмайман, Бенни...

М а к л а у д. Ҳали умид бор. Электрон ҳисоблаш машиналарининг маълумотига қараганда, губернатор сайловда енгилармиш! Мабодо губернатор бошқа бўлса, шароит ҳам, имкониятлар ҳам бошқа бўлади!

Л у и д ж и (*ўйчан*). Биринчи апрелдан кейин бунақа бош оғриқларгаям ҳожат қолмайди...

М а к л а у д. Тавба, қип-қизил жинни экансан-ку!

Л у и д ж и. Мингга “шап-шап”дан битта шафтоли яхши, дейишади бизнинг Сицилияда. Айтганларингизнинг бари насия гаплар, Бенни. Битта танишим қатг қилишларини ярим йил кутди. Қатлни қолдираверишди, қолдираверишди. Охири бир кун сабр косаси тўлиб, ўзини-ўзи... Шунақа.

М а к л а у д (*бўш келмай*). Энг аввал ишнинг қайта кўрилиши ҳамда ўлим жазосининг бекор қилинишига эришиш керак. Бунинг учун иккита нарса: биринчидан, вақт керак, иккинчидан, янги губернатор керак!

Л у и д ж и. Балки бекорга овора бўлаётгандирмиз, Бенни?

М а к л а у д. Сенга ўхшаган хомқалла гангстерни умримда кўрмаганман! Ё, тавба, мен бор рости ёлғонлар билан бунинг ҳаёти учун курашиб ётибман-у, у бўлса тувақда ўтирган боладай электр стулида бепарво ялпайиб ўтирибди!

Л у и д ж и. Бўпти-бўпти, ҳадеб бақираверманг. Ҳали умид борлигини билмаган эканман. Хўп, яхши. Мен нима қилишим керак?

М а к л а у д. Манави бошқа гап. Биринчидан, мен нима десам шуни қилсан. Ваъда бер.

Л у и д ж и. Ваъда бераман.

М а к л а у д. Иккинчидан, ҳеч нарса ҳақида ўйламайсан, сен учун ҳам мен ўйлайман. Ваъда бер.

Л у и д ж и. Жоним билан.

М а к л а у д. Ваъда бер!

Л у и д ж и. Хўп, ваъда бераман. Яна нима?

М а к л а у д. Бўлди. Ана шундагина, эҳтимол, сен аҳмоқни қутқариб қола оларман.

Л у и д ж и. Бундан буён, Бенни Маклауд, сизнинг чизган чизингиздан чиқмасликка ва ҳеч нарса ҳақида ўйтамасликка тантанали равишда ваъда бераман!

М а к л а у д. Майнавозчилик қилма! (*Жиддий.*) Энди диққат билан эшит. “Санта Моника” нималигини биласанми?

Л у и д ж и. “Санта Моника”... Қаҳвахонами, касалхонами?

М а к л а у д. Касалхона. Ҳозир у ерда инсон юрагини кўчириб ўрнатиш устида тажрибалар кетяпти. (*Сукут.*) Улар янги материалга доим муҳтож...

Л у и д ж и. Қанақа материал?

М а к л а у д. Юрак-да. Одам юраги... (*Чайналиб.*) Албатта соғлом, бақувват юрак бўлиши керак. Ишдан чиқиб, шалвираб қолгани эмас.

Л у и д ж и. Бу гапни нега менга гапиряпсиз?

М а к л а у д. Ҳозир “Санта Моника”да шунақа ишлар бўляптики... Ҳа, майли, бунга бизнинг алоқамиз йўқ. Агар улар донорнинг... (*ғалати тикилиб*) қайси кун, қайси соатда ўлишини аниқ билганда эди...

Л у и д ж и (*ўйланиб*). Тушунарли... Демак, улар донорнинг дейлик, биринчи апрел куни, эрталаб соат еттида ўлишини аниқ билишса... Демак, гап менинг юрагим ҳақида кетяпти?

М а к л а у д. Ҳа, Луиджи.

Л у и д ж и (*саросимада*). Ахир ҳозиргина, сени ўлимдан қутқараман деятувдингиз-ку!..

М а к л а у д. Қутқараман ҳам. Агар гапимнинг устидан чиқмасам, Бенжамин Маклауд отимни бошқа қўяман!

Л у и д ж и. Юрагимни суғуриб олишгандан кейин исмингизни бошқа қўйганингизни қаёқдан биламан?

М а к л а у д. Биров сенга юрагингни суғуриб олади, деяптими? Манави каллани ишлатсанг-чи, қовоқбош!

Л у и д ж и. Ишлатишга ишлятяпман-у, лекин юраксиз қандай яшайман!

М а к л а у д. Юрагинга ҳеч ким тегмайди, каллаварам! Бераман деб қуруқ ваъда қиласан, холос! Етиб бордимиз энди?

Л у и д ж и (*довдираб*). Қанақасига — ваъда қиламан?..

М а к л а у д. Мана бундай. (*Бир варақ қоғоз чиқариб.*) Сен юрагингни “Санта-Моника” касалхонасига берасан, эвазига бир тийин ҳам олмайсан. Бу ерда ҳаммаси ёзилган...

Л у и д ж и. Бир тийин ҳам олмайман? Текинга бераманми?

М а к л а у д. Ҳа, текинга берасан! Садақа дегандай... Ана ундан кейин томошани кўрасан! Газеталар ўқлоғдай-ўқлоғдай ҳарфлар билан: “Иккита одам ўлдирган қотил Ломбарднинг Америка фанига қўшган ҳиссаси!”...

Л у и д ж и (*ўзини босишга уришиб*). Иккитамас, Бенни!..

М а к л а у д. Шундай десак ютамиз, калла! Манави ерига имзо қўйсанг бўлди, қолганини ўзим қўйиллатаман...

Л у и д ж и (*қўл қўйиб*). Ана...

М а к л а у д. Мен мижозларимнинг аввал ўқиб чиқиб, кейин қўл қўйишларини маъқул кўраман.

Л у и д ж и (*ўқийди*). “Мен, қўш қотилликда айбланиб, электр стулида қатл қилинишга ҳукми олий этилган Луиджи Ломбарди, шуни маълум қиламанки, шу йилнинг биринчи апрелида мен қатл қилинганимдан кейин...” У эмас-бу эмас, биринчи апрелда... тамом экан-да, а?

М а к л а у д. Хўш, нима деб ёзишим керак эди бўлмасам? Қатл қилинмайди, юрагини тириклайин суғуриб олиб кетаверинглар, деб ёзишим керакмиди?!

Л у и д ж и. Ҳа-а, гап бу ёқда денг!..

М а к л а у д (*тўнғиллаб*). Одам маймундан пайдо бўлган, дейишади. Баъзан тескарисиям бўларкан. (*Луиджисини кўрсатиб.*) Мана, исботи!

Л у и д ж и. Бўпти, бўпти... Бу шунчаки йўлига-да, а? Адвокатларнинг найранги!..

М а к л а у д. Шу найранг сенинг ҳаётингни сақлаб қолади, аҳмоқ! У ёғини ўқи.

Л у и д ж и (*ўқиб*). “Бу бировларнинг тазйиқисиз, ўз хоҳишим билан шу қарорга келдим. Юрагимни ҳаля этишимни ўзимнинг сўнги истагим ва маънавий васиятим деб билгайсиз”. Эҳ, Бенни, зўр ёзилибди, лекин!.. Фирт ёлғон-у, лекин зўр!..

М а к л а у д. Охиригача ўқи.

Л у и д ж и. Бошқа ҳеч нима ёзилмаган. Имзони демаса... Ҳа, мана, пастда экан. (*Уқийди.*) “Санта Моника”нинг махсус бўлими қўйган ҳамма шартларни сўзсиз бажариш мажбуриятини оламан”. (*Қоғозни қайтариб бериб.*) Бажарамиз-да, қўл қўйганимиздан кейин. Ҳамма касалхонаиям ўз қонун-қоидаси бўлади.

М а к л а у д. Бу қоидалар бор-йўғи иккита. (*Қоғозни папкага жойлаб.*) Лекин улар ҳақида ёзиб бўлмайди.

Л у и д ж и. Нега бўлмайди?

М а к л а у д. Ҳалиги... хуллас, махсус бўлим... Очиғи, у фақат касалхона эмас. Эҳ-ҳе, “Санта Моника”да нималар қилишмайди дейсан! Умуман, бу ҳақда бировга миқ этмайсан — биринчи шарт шунки. Мен ҳам оғиз очмаслигим керак.

Л у и д ж и. Хўш, иккинчи шарт-чи?

М а к л а у д. Иккинчиси, ўлим электр токидан эмас, бошқа нарсдан бўлиши керак.

Л у и д ж и. Нега энди? Менимча, электр стулида ажал топиш — энг обрўли, энг замонавий усул.

М а к л а у д. Тўғри, лекин ток юракниям ишдан чиқаради-да. Шунинг учун улар янгича усулда қатл қилишни талаб қилишади. Бизга худди шу керак!

Л у и д ж и. Қанақа янги усул?

М а к л а у д. Унчалигам янгимас... тўғрироғи, жуда қадимий усул. Америкада бу усул ҳеч қачон қўлланилмаган.

Л у и д ж и. Қанақа усул, гапира қолсангиз-чи?!

М а к л а у д. Бошни танадан... қилич билан...

Л у и д ж и (*даҳшатга тушиб*). Қи... қилич билан?! Йўқ, шошманг, қилич билан дедингизми?..

М а к л а у д. Ҳа. Иккинчи шарти шу.

Л у и д ж и. Лекин... лекин бу даҳшат-ку!.. Қанақа қилич билан?

М а к л а у д. Унисини билмадим...

Л у и д ж и. Унда мен биламан, ўтмас қилич билан!..

М а к л а у д. Бу гапни қаёқдан олдинг? Аксинча, энг ўткири билан.

Л у и д ж и. Бизга Афғондан қорадори жўнатиб турадиган бир оғайнимнинг айтишича, уларда шунақа ўтмас қилич билан қатл қилишаркан. Кўпроқ азоблансин, ўлолмай қийналсин, деб! Билдингизми?

М а к л а у д. Кўйсанг-чи, нималар деб алаҳсираяпсан?

Л у и д ж и. Ҳа-да! Қоғозга қўл қўйган мен, сизга нима! Бунақа азобларга сираям рози эмасман! Мен норозилик билдираман!

М а к л а у д. Нима деяпти бу? Қанақа азоб, тентак? “Санта Моника”нинг дўхгирларини аҳмоқ деб ўйлаяпсанми? Уларга бақувват, соғлом юрак керак! Қийноқ-азобларда юраги ишдан чиққан донорни бошига урадимми?!

Л у и д ж и (*бақуриб*). Ўша донор менманми, ахир?! Менман! Қанақадир оқ халатли қассоблар ўтмас қилич билан бошимни мажақлар экан-у, мен қараб турарканманми?! (*Электр стулини кўрсатиб*.) Йўқ, ундан кўра тинчгина манави ерда ўлганим яхши! Иззатимни билиб, обрў билан... Ҳалиги қоғозни менга беринг-чи!

М а к л а у д (*напкага ишора қилиб*). Бу сенинг халоскоринг, Луиджи!

Л у и д ж и. Йўқ, йўқ, беринг, мен таваккал қилолмайман! Ўша ўтмас қиличингизга икки дунёдаям рози бўлмайман!

М а к л а у д. Тўғри қиласан. Ҳеч кимам рози бўлмайди. Олий суд ҳам, конгресс ҳам, ҳатто президент ҳам! Хуллас, “Санта Моника” қилич билан қатл қилишга рухсат ололмай, икки қўлини бурнига тиқиб қолаверади!

Л у и д ж и. Мабодо, рухсат олса-чи?

М а к л а у д. Ҳеч қачон! Сен демократик мамлакатда яшаяпсан, Луиджи. Демократик ҳукумат ўз фуқаросини бунақа ибтидоий усул билан қатл қилинишига икки дунёдаям йўл қўймайди! Ахир сенам Америка фуқаросисан-ку!

Л у и д ж и. Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз, ўйлаган режангизам тўғридир... Лекин... Йўқ, қоғозни беринг, Бенни!

М а к л а у д. Нима, ақдан оздингми? Ҳамма айтганингизни қиламан, деб сўз бергансан-ку!

Л у и д ж и. Тўғри, айтганингизни қиламан, деб сўз бердим. Лекин, бошимни кундага қўяман, деб сўз бермаганман!

М а к л а у д. Ҳеч ким сенинг бошингни олмоқчи эмас, жинни! Бу аҳмоқ бош кимгаям керак!..

Л у и д ж и. Бу дунёда ҳеч кимга ишониб бўлмас экан-да, а? Бенни, қоғозни беринг!

М а к л а у д. Бермайман.

Л у и д ж и. Ўзимнинг имзоимга ўзим эгалик қилолмайманми? Имзо меникимми? Меники! Демак, қоғозам меники!

М а к л а у д. Берсам нима қиласан?

Л у и д ж и. Йўқ қиламан!

М а к л а у д. Бунга қўшиб ўзингизга йўқ қиласан!

Л у и д ж и. Охирги марта сўраяпман, Бенни, қоғозни беринг...

М а к л а у д. Овора бўласан! Ўзинг хоҳлайсанми-йўқми, барибир, сени ўлимдан қутқараман!

Л у и д ж и (*курсини олиб*). Бенни, илтимос, қоғозни беринг!..

М а к л а у д. Нима қилмоқчисан?..

Л у и д ж и. Бўлмаса, манави билан битта уриб ўлдираман...

М а к л а у д. Мени ўлдирасанми? Мени-я? Иккитасини ўлдирганинг камлик қилдимми?

Луиджи (*изтироб билан*). Битга!.. Битга одам ўлдирганман, Бенни-и!..

Мақлауд. Стулни жойига қўй-э, тентак!..

Луиджи. Олдин қоғозни бер! (*Стулни боши узра кўтариб*.) Кимга айтганиман?!

Мақлауд. Ма-э! Ол, пишириб е! Яхшилиқни билмаган кал фозил! Билиб қўй, ўз бошингни ўзинг еясан!

Луиджи курсини қўйиб, қоғозни шошилмай йирта бошлайди.

Аҳмоқ... Товуқмия... Тўнғиз...

Луиджи. Сизни хафа қилмоқчимасдим, Бенни...

Мақлауд. Энди мени маъзур тутадилар, бунақа аҳмоқ одамга адвокатлик қилолмайман!

Луиджи. Бунақа ишда таваккал қилиб бўлмайди-да, Бенни. Ишончим комил бўлиши керак... (*Электр стулига ишора қилиб*.) Мана манови – нақд, бунга ишончим комил.

Мақлауд. Эй, худойим, қандай ажойиб режа эди-я!.. Ҳар бир иккири-чикиригача ўйлаб қўйувдим!.. Бу менинг фаолиятимдаги энг зўр иш бўларди! Иш бўлгандаям даҳшатли иш, мисоли бомба!

Луиджи. Бомба? Қанақа бомба?

Мақлауд. Унинг портлашидан бутун олам ларзага келарди! “Санта Моника”нинг бутун дунё жамоатчилиги олдида ниқоби йиртилиб, шармандаси чиқар эди! Бунинг учун арзимаган нарса – сен чўчқанинг имзоси – керак эди, холос...

Луиджи. Уларнинг шартни бўйича, сизам миқ этмаслигингиз керак эди-ку?

Мақлауд. Мижозимнинг ҳаёти хавф остида экан, мен жим туrolмайман. (*Майдаланган қоғоз парчаларини йиғиб олиб, тепага сочади*.) Шуларнинг ҳаммасини барбод қилиб ўтирибсан. Ҳамма газеталарда жар солиб, даҳшатли шов-шув кўтарарди, сен эшакдан миллий қаҳрамон ясамоқчи эдим!..

Луиджи. Нима-нима? Миллий қаҳрамон?

Мақлауд. Ҳа! Қотилдан – жафокаш, гангстердан – фаришга, эшакдан – миллий қаҳрамон! Эссизгина, зўр режа эди... Э-э, сенга гапирдим нима-ю, деворга гапирдим нима!

Луиджи (*руҳсиз*). Сизнингча, бу бўладиган гапмиди?..

Мақлауд. Тагин сўрайди-я! Сенинг манави совуқдан-совуқ башаранг газеталарда тиржайиб турган бўлар эди! Жамоатчилик фикриям ўша совуқ башара томонда бўларди! Фақат биздамас, ҳатто чет эллардаям! Биринчи бўлиб Ватикан сени ҳимоя қилиб чиқарди!

Луиджи (*ютиниб олиб*). Ватикан?.. Ҳатто, папанинг ўзиямми?..

Мақлауд. Албатта-да! Улар ватандошларининг бошига кулфат тушганда қараб туришмайди! Майли, ўша одам гангстер, иккита одам ўлдирган қотил бўлсин, барибир, ҳимоя қилишади!

Луиджи (*азобланиб*). Иккитамас, Бенни, иккитамас...

Мақлауд. Э, ўнта бўлмайдами! Ахир, Луиджи Ломбарди – одам, устида тажриба ўтказиладиган кўенмас!

Луиджи (*ғурурланиб*). Тўғри-да!..

Мақлауд. Бир тасаввур қилгин-а, сен ўша ҳадяномага қўл қўйдинг. Бу шов-шув бутун дунёга тарқалади! Луиджи Ломбардига қиличдан ҳалок бўлиш хавф соляпти!.. Бу хабар...

Луиджи. Йиртиб ташлаб жуда тўғри қилдим...

Мақлауд (*нарво қилмай*). Бу хабардан ҳамма даҳшатта тушади! Қарабсанки, ҳамма сен томонда бўлади! Ҳамма сенга ачинади, ҳавас қилади! Кино юлдузидай машҳур бўи кетасан! Бир донна суратинг ёки дастхатинг деб одамлар ўзларини тойдан ташлайди! Сочининг битга толаси ёки қўйлагининг бир донна тугмаси учун ҳамма нарсага тайёр бўлади! Ҳаммасининг мақсади битга (*нафасини ростлаб олиб*), сенинг юрагингга эга бўлиш!

Луиджи. Лекин менинг юрагим битга-ку?

Мақлауд. Ҳаммага ваъда қилаверасан – сендан нима кетди!

Луиджи. Нега шуни боя айтмадингиз?

М а к л а у д. Зўр режам бор, дедимми? Ҳаётингни сақлаб қоламан, дедимми?!

Л у и д ж и. Шунақа машҳур бўлиб кетасан, демадингиз-да...

М а к л а у д. Машҳур бўласан, Луиджи! Энг асосийси, вақтдан ютамиз!

Л у и д ж и. Эҳ, бунақа бўлишини эртароқ билганимда эди...

М а к л а у д (*кўз қирини ташлаб*). Сенинг номинг ер юзини айланиб чиқишига мана, мен кафил!

Л у и д ж и (*орзумандлик билан*). Фулминиядаямми?..

М а к л а у д. Қанақа Фулминия?

Л у и д ж и. Сицилиядаги. (*Фахрланиб*.) Мен ўша ерда туғилганман.

М а к л а у д. Бўлмасам-чи! Бутун ер юзи, деяпман-ку.

Л у и д ж и. Ана кўрдингизми, сендан одам чиқмайди, дейишарди. Ўғай онам эса ўқлоғ билан савалагани-савалаган эди. Бир куни синглим икковимиз билмасдан шакарни тўкиб қўйдик, шунда ўғай онам ердаги шакарни тилимиз билан ялаб тозалашга мажбур қилган...

М а к л а у д. Ҳечқиси йўқ, Луиджи, ҳали ўғай онанг шуҳратингни эшитиб, ҳасаддан ёрилиб ўлади.

Л у и д ж и. Унинг ўқлоғини ҳали-ҳали эслайман. Мана, ўқлоғдан қоча-қоча Америкада юрибман...

М а к л а у д. Вақти келиб қайтиб борсанг, бутун Фулминия кутиб олгани чиқса керак.

Л у и д ж и (*чексиз надомат билан*). Энди у ёқларга қайтиб бориш насиб қилмас... (*Қоғоз парчаларига қараб қолади*.)

М а к л а у д. Кўрдингми, йиртмаганимда эди...

Л у и д ж и. Узимам ҳайронман... Нега бундай қилдим-а, Бенни?

М а к л а у д. Аҳмоқ бўлганинг учун.

Л у и д ж и (*бироздан сўнг*). Бенни... (*Тескари ўтириб олган Маклаудга*.) Бенни...

М а к л а у д (*араз билан*). Нима дейсан?

Л у и д ж и (*ўйинчоғини бузиб қўйган боладай*). Буни елимлаб бўлмасмикан?..

М а к л а у д. Жинни бўп қопсан! “Санта Моника”га минг ямоқ қоғозни кўтариб борасанми? Тагин маҳсуе бўлимга-я!

Л у и д ж и. Бенни... (*Бирдан бақариб*.) Машинкада яна бир нусха чиқиллатиб келсангиз бир жойингиз камайиб қоладими!

М а к л а у д. Ҳа, мен овора бўлиб чиқиллатиб келаман, сен шариллатиб йиртиб ташлайсан!

Л у и д ж и. Ўлай агар, йиртмайман...

М а к л а у д. Ишонмайман. Умуман, мени тинч қўй, энди сенинг адвокатинг эмасман.

Л у и д ж и (*ялиниб*). Йиртмайман деяпман-ку, Бенни... Эртагами, балки бутун улгурарсиз, а?

М а к л а у д. Эртагаям, бугунам олиб келмайман!

Л у и д ж и. Нега?..

М а к л а у д. Чунки, аллақачон олиб келиб қўйганман! (*Шапкасидан ҳадяноманинг яна бир нусхасини олиб*.) Сенга ўхшаган томи кетган мижозлар билан гаплашганда эҳтиёт чоралари кўрилмаса бўлмайди!

Л у и д ж и (*севиниб*). Э, калланга қойилман, Бенни!

М а к л а у д. Сен нима деб ўйловдинг! Менинг калламга ўқлоғ билан уришмаган!

Л у и д ж и (*қоғозга қўл қўятуриб*). Имзо чекдим деб... Фулминиялик Луиджи Лом-бар-ди...

Чироқ ўчади.

Иккинчи кўришиш

Ўша жой, Л у и д ж и бадантарбия машқларини бажаряпти. Кайфияти яхши, руҳи тетик. Томоша зали бўйлаб ўз касбининг ҳадисини олган газета сотувчиларининг қақриқлари жаранглайди. Сотувчи болакайлар Гаврошча либосда.

Б и р и н ч и о в о з. Газетанинг махсус сони! Махсус сони!

И к к и н ч и о в о з. Ўлимга ҳукм қилинган гангстер Луиджи Ломбарди ўз юрагини Америка фанига тортиқ қилмоқчи!

Л у и д ж и машқ қилишда давом этяпти. Шу яқин орадан метро поездининг шовқини эшитилади.

У ч и н ч и о в о з. “Санта Моника” касалхонасининг ниқоби йиртиб ташланди!

Б и р и н ч и о в о з. Адвокат Бенжамин Маклауд касалхонанинг машғум тажрибасини фош этди!

И к к и н ч и о в о з. Луиджи Ломбардига қиличдан ҳалок бўлиш хавфи таҳдид солмоқда! Америка бўйлаб Ўрта аср шарпаси кезиб юрибди!

У ч и н ч и о в о з. Йўқ, Америка ўз фуқаросини қилич билан қатл қилишларига йўл қўймайди!

Л у и д ж и машқ қилишни секинлаштирди. Ҳавога кўтарилаётган самолёт овози эшитилади.

Б и р и н ч и о в о з. Шиддатли норозиликлар! Бутун Америка Луиджининг ёнини олиб чиқяпти!

И к к и н ч и о в о з. Унинг юраги бутун мамлакат юрагига айланди!

У ч и н ч и о в о з. Наинки юраги, у Американинг виждони ва ор-номусига айланиб қолди!

Б и р и н ч и о в о з. Полиция намоёнчиларни тарқатмоқда! “Санта Моника”га ҳужум!

И к к и н ч и о в о з. Губернатор қароргоҳи чириган помидорлар билан тошбўрон қилинмоқда!

У ч и н ч и о в о з. Кардинал Рицини гангстер учун ибодат қилмоқда!

Узоқ-узоқдан черков қўнғирогининг жаранги эшитилади. Жиққа терга ботган Л у и д ж и ҳамон машқ қилмоқда. Эшик гижирлаб очилиб, М и т ч е л киради.

Л у и д ж и (*ҳансираб*). Қирқ тўртта, Митчел!

М и т ч е л. Сени кўргани келишди.

Л у и д ж и. Кўрмаяпсанми, ахир, бандман!

М и т ч е л. Ҳалиги... Биринчи қалдирғоч, десаям бўлаверади.

Л у и д ж и. Қанақа қалдирғоч? (*Ўтириб-туриб.*) Қирқ олти...

М и т ч е л. Л у и д ж и нинг ҳаракатларини беихтиёр такрорлаганича, унинг қулоғига бир нима деб шивирлайди.

Танимайман... (*Машқдан тўхтаб.*) Рухсатномаси борми?

М и т ч е л. Унга рухсатноманинг ҳожати йўқ, Луиджи.

Л у и д ж и. Нимаям дердик, кира қолсин. (*Митчел чиқиб кетганидан кейин, машқни охирлатиб.*) Қирқ саккиз... Қирқ тўққиз... Эллик!.. (*Сочиққа артиниб, маҳбуслар камзулини кияди.*)

Хонага озғин, сочларига оқ оралаб қолган бир ҳ а р б и й к и ш и шаҳдам қадамлар билан кириб келади.

М а й о р. Салом. (*Кўл бериб.*) Майор Жеймс Аппелгейт. Иккита “п” билан айтилади.

Л у и д ж и. Ниҳоятда хурсандман. Луиджи Ломбарди. Иккита “л”... (*Енги билан электр стулини артиб.*) Марҳамат, ўтиринг. Ўз уйингиздагидай, бемалол...

М а й о р. Раҳмат... (*Электр стулига ҳадик билан қараб қўйиб, эҳтиётлик билан ўтиради.*) Хўш, ишлар қалай, Ломбарди?

Л у и д ж и. Раҳмат, ёмонмас... Бугун эллик марта ўтириб-турдим.

М а й о р. Тўғри қиласиз. Бадантарбия одамни чиниқтирибгина қолмай, жанговарлигиниям оширади.

Л у и д ж и. Эртага эллик бештага етказаман.

М а й о р. Мен олтмишга қиламан. *(Сукут.)* Ҳар куни сузишним машқ қиламан: бунақасига ҳам, орқа билан ҳам... *(Сукут.)* Ҳар замонда от спорти билан ҳам шуғулланиб тураман. Шунақа...

Л у и д ж и. От ўзингизникими ё давлатникими?

М а й о р. Албатта, ўзимники-да. *(Яна сукут.)* Машқ майдониям ўзимники.

Л у и д ж и *(унинг кўксигадаги нишонларга қараб)*. Манави медаллар ҳам ўзингизники бўлса керак, а?

М а й о р. Бўлмасам-чи! *(Нишонларини беписандлик билан намойиш қилиб.)* Манави Яқин Шарқ... Буниси Ўрта Шарқ... Узоқ Шарқ ва ҳоказо...

Л у и д ж и. Ростданам шунча жойларда жанг қилганмисиз?

М а й о р. Мен жанг қилмайман. Менинг ихтисосим сал... бошқачароқ. Нимани назарда тутаётганимни тушунган бўлсангиз керак?

Л у и д ж и. Энди-и, мен шунчаки бир оддий гангстерман, ҳамма нарсагаям ақлим етавермайди. Шундай бўлсам, бир-биримиз билан тил топишиб кетамиз, деб ўйлайман.

М а й о р. Бўлмасам-чи, албатта-да. Очиғи, мен бу ташрифимдан бироз хижолатдаман. Кейин... кейин сизнинг ёрдамингизгаям муҳтож бўлиб келдим.

Л у и д ж и. Хизматингизга доим тайёрман, майор Апелгейт.

М а й о р. Хуллас, биринчи апрелгача унчаём кўп вақт қолгани йўқ... Ҳар ҳолда, ўша кун... нима деса бўлади... сиз учун бироз кўнгилисиз кун бўлади.

Л у и д ж и. Ҳа, нимасини айтасиз...

М а й о р. Келинг, эркакчасига гаплашиб олайлик. Хўш... *(Бир нуқтага тикилганича жим қолади.)*

Л у и д ж и *(унинг нигоҳи йўналган томонга қараб)*. Нима?..

М а й о р. Дикқатимни бир жойга тўплаяпман. *(Нигоҳини узиб.)* Хуллас, қатл кунимиз... қатл кунингиз яқин қолди. Шунинг учун... *(Яна бир нуқтага тикилиб, тош қотади.)*

Л у и д ж и. Яна дикқатингизни тўплаяпсизми?

М а й о р. Ҳа, бу жуда мушкул иш экан, Ломбарди... *(Пешонасидаги терни артиб.)* Уф-ф, мунчалик қийин бўлади, деб ўйламовдим...

Л у и д ж и. Йўқ, унчалик қийин эмас, майор. Сизга нима кераклигини билиб турибман. *(Кўксини кўрсатиб.)* Сизга манави керак!

М а й о р *(ҳайратда)*. Қадёқдан билдингиз?

Л у и д ж и. Бугун ажойиб бир туш кўрдим. Бир пайт кутилмаганда, ғойибдан келгандай, баркарола – Венеция қайиқчиларининг қўшиғи – майин тарала бошлади. Мен кичкина бола эканман-у, Фулминия ортидаги ям-яшил тоғ этагида эчки боқиб юрганмишман. Шундоқ ёнгинамда, зайтунзор орасида битга ажина мудраб ўтирганмиш. Бир пайт у уйғониб, най чала бошлабди. Эчкиларим ўз-ўзидан диконглаб рақс туша бошлабди... *(Майорга.)* Бу кароматли туш. Негаки, эчкилар ошпоқ эди! Оқ эчки – омад белгиси!

М а й о р *(енгил тортиб)*. Демак, розисиз?

Л у и д ж и. Нега рози бўлмас эканман! Хўш, юрагимни ким учун олмоқчисиз? Ўзингиз учунми?

М а й о р. Ҳеч қачон! Менга бировнинг нарсаси керак эмас! *(Тантанавор.)* Юрагингиз Бош штабга керак!

Л у и д ж и *(ҳафсаласи пир бўлиб)*. Бош штабга? Афсуски, мен ҳар хил идора-пидора билан эмас, оддий одамлар билан муомала қилишни маъқул кўраман. Худо билади, юрагимни сизга берсам, идорангизнинг қайси бурчагида чанг босиб ётаркан! Одам бўлса юрагимга кўпроқ гамхўрлик қилади, қадрига етади. Ундан кейин, бу ёруғ оламда сендан нимадир қолганини, қаердадир сенинг юрагинг уриб турганини ҳис қилиш...

М а й о р. Биринчи апрелдан кейин ҳеч нимани ҳис қилмайсиз.

Л у и д ж и. Ким билади дейсиз, майор Апелгейт. *(Тепага ишора қилиб.)* У ёқдан ҳали ҳеч ким қайтиб келмаган.

М а й о р. Биз юрагингизни махсус сейфда сақлаймиз! Сейф эса махсус музхонада бўлади!

Л у и д ж и. Ҳм! Пиво сақлагандай, денг! Бермайман!

М а й о р. Бекорга ўжарлик қилияпсиз. Юрагингиз штабда эҳтиёт қисм сифатида сақланади. Мабодо, кимдир оғир касал бўп қолса...

Л у и д ж и. Ҳар қалай, ташкилоттамас, одамга керак экан-ку! Илгарироқ шундай демайсизми?

М а й о р (*енгил тортиб*). Хўш, қанча бўлади?

Л у и д ж и. Нима – қанча бўлади?

М а й о р. Неча доллар бўлади, деяпман? Минг ёки ўн минг?

Л у и д ж и. Нима?..

М а й о р. Хўш, ана, ўн беш минг.

Л у и д ж и. Нима, устимдан қуляпсизми?

М а й о р. Йигирма минг! Бошқа қўшолмайман.

Л у и д ж и. Қўшипингизнинг керагиям йўқ. Менга ўн мингиям етиб ортади.

М а й о р. Бор-йўғи-я?

Л у и д ж и. Ҳа-да. Ким билади дейсиз, балки буям қўплик қилар... Шопманг, шопманг-чи... Ҳозир... (*Боя майор қараган нуқтага тикилганча тош қотади.*)

М а й о р (*хавотирланиб*). Сизга нима бўлди?

Л у и д ж и. Диққатимни тўплайман. Биласизми, у ерга охирги марта борганимга ўттиз йилдан ошибди...

М а й о р. Қарга?

Л у и д ж и. Фулминияга. Ватанимга... (*Мингирлаганча бармоқларини букиб, бир нималарни ҳисоблайди.*) Билмадим-билмадим... У вақтларда Фулминияда на электр бор эди, на... (*Рухи тушиб.*) Афсуски, ўн минг етмас экан.

М а й о р. О кей! Демак, ўн беш минг?

Л у и д ж и. Хў-ўш, мактаб бор... Борликка бор-у, лекин жуда эски-да, қурғур. Ҳатто кўҳна давр харобалари деб сайёҳларга кўрсатишади.

М а й о р. Бормаганимга ўттиз йил бўлди деяпсиз, шунча вақтдан бери қуришгандир?

Л у и д ж и. Нима деяпсиз, у ерда ҳеч қачон ҳеч нима қуришмаган, қуришмайдим.

М а й о р. Майли, йигирма минг. Бошқа бир долларам беролмайман.

Л у и д ж и. Йигирма, йигирма... Ия, кўприк нима бўлади?

М а й о р. Қанақа кўприк тагин, жин урсин!

Л у и д ж и. Зайтунзорга ўтадиган-да. Ўша пайтлардаям икки марта кулаб тушган эди. Ери бўш-да...

М а й о р. Йигирма мингдан ортиқ тўлашга ҳаққим йўқ, ахир!

Л у и д ж и (*эшитмагандай*). Агар у ерда телефон йўқлигиниям ҳисобга олсак...

М а й о р. Ўша Фулминиянгизда телефон бўлиши шартми?

Л у и д ж и (*бепарво*). Шарт. Бунинг устига, водопровод чатоқлигини айтмайсизми?

М а й о р (*портлаб*). Мен сизга янги Фулминия қуриб беролмайман-ку! Тагин Америка армиясининг пулига-я! Йигирма беш минг – тамом! Инсоф билан айтганда, ҳали ўн мингга жон деб турувдингиз.

Л у и д ж и. Яхши, қўлни ташланг! (*Унинг қўлини сиқиб.*) Демак, ўттиз беш минг?

М а й о р (*қўлини тортиб олиб*). Йигирма беш минг дедим, Ломбарди! Ортиқ бир цент ҳам беролмайман.

Л у и д ж и. Ихтиёрингиз, йўқ бўлса йўқ-да. Унда штабингиз юраксиз қолади. Шундоқ ҳам юраги йўғ-у...

М а й о р. Жин урсин сизни! Майли, ўттиз беш минг!

Л у и д ж и. Шу десангиз, ўттиз беш рақами менга ёқинқирамай турибди-да. Шунини яхлитроқ рақамга айлантириб қўя қолсак-чи, а?

М а й о р (*қичқириб*). Қанақасига айлантирасиз?!

Л у и д ж и. Армия учун қирқ минг ҳам гап бўлганими? Қирқ миллион деярганим йўқ-ку!

М а й о р. Энди бу товламачиликнинг ўзгинаси, Ломбарди!

Л у и д ж и (*унга қарамай, ўйчан*). Майор Аппелгейт. Одамда битта юрак бўлади... Ватан ҳам битта бўлади...

М а й о р (*терини артиб*). Пулни адвокатингизга бераман...

Л у и д ж и. Яхшиси, тўшпа-тўғри Фулминияга жўната қолинг. Иложи

бўлса, телеграф орқали... (Сукут.) Бир тўйиб ичишсин, менинг (қўлини бўғзига олиб бориб) бўлишим муносабати билан.

М а й о р. Қўйсангиз-чи, Ломбарди, руҳингизни туширманг. (Қўл бериб.) Агар кўришолмай қолсак, саломат бўлинг!

Л у и д ж и (маънос). Саломат бўламан...

М а й о р. Қўшма Штатлар армияси сизни унутмайди! (Эшик олдида тўхтаб.) Ҳа, айтгандай, унвонингиз борми?

Л у и д ж и. Йўқ.

М а й о р. Сизга унвон беришларини сўраб рапорт ёзмаман. Бу, албатта, шунчаки хотира учун...

Л у и д ж и (қаддини ростлаб, чест беради). Оддий аскар Ломбарди сизга миннатдорчилик билдиради, жаноб майор!

М а й о р. Бардам бўлинг, сержант Ломбарди! (Чест бериб, тантанали тарзда чиқиб кетади.)

Чироқ ўчади.

Учинчи кўриниш

Ўша жой. М и т ч е л киради.

М и т ч е л. Табриклайман, Луиджи!

Л у и д ж и. Яна пойладингми? (Тўнғиллаб.) Сержантмишман...

М и т ч е л. Луиджи, тагин қалдирғочлар...

Л у и д ж и. Бунисиям ҳарбийми?

М и т ч е л. Ў-ў, кўзинг қамашади! Фақат ўзингдан кетиб қолмасанг бўлгани! (Чиқиб, шу заҳоти Долорес билан Дианани бошлаб киради.) Марҳамат, хонимлар, мистер Ломбарди сизларга мунтазир! (Ғойиб бўлади.)

Д о л о р е с (атрофга қараб). Эй, худойим!.. Қандай даҳшат!

Л у и д ж и. Кечирасиз, нима даҳшат?

Д о л о р е с. Ўлим камераси... (Чўчиб.) Вой, худо, манави нима?

Л у и д ж и. Электр стули.

Д о л о р е с. Даҳшат... Мунча совуқ бу? Мени маъзур тутасиз, шундай ҳаяжонланаятманки... (Ўзини таништириб.) Донья Долорес Люция Сальтамонтес!

Л у и д ж и. Шунча исм-шарифнинг ҳаммаси битта ўзингизникими?..

Д о л о р е с. Бу менинг қизим — Диана Грацела Сальтамонтес!

Л у и д ж и. Исмларингиз, муҳтарам хонимлар, мусиқадай ёқимли жаранглар экан! Яқинда ўз қулоғим билан эшитиш насиб қиладиган жаннат оҳангининг ўзгинаси!

Д о л о р е с. Ундай деманг, мистер Ломбарди, қаҳрамонлар ўлмайди! (Артистона.) Диана, мана ўша қаҳрамон!

Л у и д ж и. Ким қаҳрамон?

Д о л о р е с. Сиз, Луиджи Ломбарди! Севги йўлида қотилликка қўл урган джентльмен! (Дианага.) У ўз номи билан номусини ҳимоя қилиб...

Л у и д ж и (қулоқларини бекитиб). Бу гапларни ўн кундан бери суд залида эшитавериб бўларим бўлган, хоним!

Д о л о р е с. Суд сизни тушунмади, мана, мен тушунаман! Сиз ҳақиқий эркакларга муносиб иш тутгансиз! Сиз билан фахрланаман, Луиджи! (Ишва билан.) Сизни шундай деб чақирсам бўладими?..

Л у и д ж и. Бемалол...

Д о л о р е с. Унда менам сиз учун оддийгина — Долоресман. Кўрқма, Диана, у қотил эмас, ҳар қандай мақтовга лойиқ инсон! Бирон нима десанг-чи! Ҳеч қурса, жилмайиб қўйгин!..

Диананинг юзида сохта табассум пайдо бўлади.

Энди кимлигингни бир кўрсатиб қўй!

Диана жим тураверади.

Кимга айтаяпман!

Диана истамайгина либос намойишчиларига хос енгил ҳаракат билан пальтосини ечади. Ичида фақат чўмилиш кийими бўлиб, елкаси оша боғланган энли лентада “Дунё гўзали” деган ёзув бор.

Гўзаллик қироличаси! Дунёда энг гўзал қиз деб бир овоздан тан олинган!

Луиджи. Бир овоздан-а?

Долорес. Ҳа. Майами Бичдаги ҳакамлар ҳайъати жуда қаттиққўл!

Луиджи. Биламан, бизда судьялар ниҳоятда қаттиққўл... (*Электр стулини кўрсатиб.*) Мана, мениям бир овоздан манавинга лойиқ топишди.

Долорес (*меҳр билан*). Кўйсангиз-чи, бунақа гапларни, Луиджи!

Луиджи. Бу ёғи оз қолди, вақтим жудаям кам... (*Хушмуомалалик билан.*) Хўш, ташрифингизнинг боиси не?

Долорес. О, сизга қандай тушунтирсам экан?..

Луиджи. Қисқа ва содда қилиб.

Долорес. Бахтсизлик, Луиджи! Фожеа! Ҳалокат! (*Дастрўмоли билан кўзини артиб.*) Мени фақат сиз тушунасиз, азиз дўстим! Ёлғиз сиз! Чунки сиз севгининг нималигини яхши биласиз! (*Тўсатдан бақириб.*) Севаман! Жонимдан ортиқ севаман!

Луиджи (*кўрқиб кетиб*). Кечирасиз, кимни?..

Долорес. Эримни, Луиджи, эримни!

Луиджи. Эрингизни?.. Ҳа, ўқтин-ўқтин шунақасиям бўлиб туради. Лекин бунинг нимаси фожеа?

Долорес. Эҳ, у шунчаки турмушмас, йигирма йиллик афсонавий туш эди! Мана, манави қаршингизда турган илоҳий ҳилқат — эрим Рамон иккаламиз яратган руҳ — Диана!

Диана ниҳоятда зериккан ҳолатда.

Бу — бир дoston, куй эди! Йўқ, илоҳий симфония эди!.. Сўнг тўсатдан... (*қизига ишора қилиб*) бунинг отаси, менинг азиз Рамонгинам тўсатдан... (*Йиғлайди.*)

Луиджи. Бандалик-да, хоним...

Долорес. Раҳмат... (*Бирдан ўзига келиб.*) Йўқ, нима деяпсиз, у ўлгани йўқ. Лекин аҳволи жудаям оғир...

Луиджи. Нима, юрагим?

Долорес. Ҳа, юраги...

Луиджи. Дарров шунақа дея қолмайсизми?

Долорес. Нима, сиз рози бўлармингиз?

Луиджи. Бўлмасам-чи.

Долорес (*йиғлаб*). О, Луиджи!.. Лекин, пулимиз йўқ-да...

Луиджи. Пулнинг нима алоқаси бор бунга? Ана, касалхона юрагимни текинга оляпти-ку! Лекин, мен истаган одамга бериш шarti билан.

Долорес. Менинг Рамонимга беришларини васият қилинг, ўтинаман! Мен сизга энг қимматбаҳо бойлигимни бераман! (*Дианани кўрсатиб.*) Мана, у!

Луиджи. Буни нима қиламан?

Долорес. У нима деганингиз? Нима қилсангиз қиласиз-да...

Луиджи. Биринчи апрелдан кейин менга ҳеч нарса керак бўлмайди. Ҳатто, бунингизам...

Долорес. Биринчи апрелгача ҳали вақт бор-ку, Луиджи! Сизга пул таклиф қилишлари мумкин, кўп пул!.. Менам юрагингизни текинга олмоқчимасман. (*Қизининг қўлидан тутиб.*) Мен ҳар қандай пулдан ортиқроқ тўлайман!

Л у и д ж и. Ҳазиллашяпсизми? Ажал эшикдан мўралаб турганда уйланаманми?

Д о л о р е с. Йўқ, мен бошқа нарсани назарда тутяпман... (*Шивирлаб.*) Бу ерда ёлғизсиз, одам ёлғиз қолганида гоҳида зерикади, гоҳида маъюс тортади...

Л у и д ж и. Тўғри, баъзан шунақа бўлиб туради. Маъюс тортсам қўшиқ айтаман. Ундан кейин, тез-тез кўрганиям келиб туришади.

Д о л о р е с (*бирдан, қатъий ва қуруқ қилиб*). Майор сизга қанча берди?

Л у и д ж и. Бир мириям олганим йўқ.

Д о л о р е с. Худога шукур-е! Пул – ифлос нарса! Севги ҳар қандай пулданам қиммат! Диана оламда тенги йўқ қиз! Унга бир қаранг, Луиджи! Тим қора сочлар! Океан мисол тубсиз кўзлар! Тип-тиниқ бадан! Олов лаблар!.. (*Жеркиб.*) Қарасангиз-чи, Луиджи!

Л у и д ж и (*кўзини лўқ қилиб*). Бунинг миқ этмаяпти-ку?

Д о л о р е с. Диана Европа бўйлаб саёҳатга чиқмоқчи, шунинг учун тил ўрганияпти. Ҳамма тиллар калласида айқаш-уйқаш бўлиб кетмасин деб жим турибди-да.

Л у и д ж и. Италиян тилиниям биладимми?

Д о л о р е с. Ҳа, лекин энди-энди ўрганияпти... (*Дианага.*) Бирон нима десанг-чи!

Д и а н а худди ўчакишгандай миқ этмай тураверади.

Гапир, гапира қолсанг-чи!

Д и а н а (*дарсликдан ёдлаб олган матнни шариллатиб айта кетади*). Эл эспаньол уна пара аблар нон масде перес сионтос миллонес де персонес. Пара виахар пор пиендос намсес эн жодо эл мундо...

Л у и д ж и. Нима деди?

Д о л о р е с. У айтдики... “Саёҳатга чиқа туриб, биз сафар халта...” йўқ, кечирасиз, “сафар сумка ва шляпа солинган картон қутичани багаж сифатида олиб олдик”. Уф-ф...

Л у и д ж и. Бу итальянча эмас-ку?

Д о л о р е с. Ана, айтмадимми! Мен бунга ҳамма тилни бирданига ўрганма, барибир эплолмайсан, деб минг марта айтганман! Мана, айтганим бўлди: ҳаммаси айқаш-уйқаш! (*Палтосининг тугмаларини ечиб қўяди.*) Бу ер жудаям дим экан...

Онасининг бу гапига Д и а н а парво ҳам қилмайди.

Терлаб ташқарига чиқсанг, шамоллаб қоласан, кейин Европа сафарини тушингда кўрасан.

Д и а н а жаҳл билан палтосини ечади, “Дунё гўзали” деб ёзилган лентали чўмилиш кийимида қолади.

Қаддингни тўғри тут, букчайма!

Д и а н а истамайгина қаддини ростлайди ва олдиндан ўргатилган ҳолатда туриб олади.

Л у и д ж и мол таълаётган қассобдай, хуштак чалганича унинг атрофида айланади.

Д о л о р е с (*қизнинг кўкрак айланаси, бели ва ундан пастроғини кўрсатиб*). Тўқсон бир сантиметр, олмиш икки, тўқсон уч! Ҳа, манависи эсимдан чиқибди... (*Сумкасидан жажжжи олтин тож чиқариб, қизига кийгазиб қўяди.*) Мана, қиролича сизнинг ихтиёрингизда, Луиджи!

Д и а н а атай бошини силтаб тожни тушириб юборади. Л у и д ж и уни ердан олиб кийгизар экан, секингина қизнинг юзини силаб қўяди.

Д и а н а. Пара эскучар нансионес!.. (*Луиджининг қўлини тишлаб олади.*)

Л у и д ж и. Уҳ!.. Қироличага маъкул келмадик, шекилли! Тишлаб олди-я, ажина!..

Д о л о р е с. Тортинчоқ-да, чўчиб кетди. Лекин ўзи рози, бўлмаса бу ерга келармиди?

Л у и д ж и. Унда ўзи гапирсин. Ҳа, итальянча гапирсин!

Д о л о р е с. Нима, эшитмаяпсанми? Гапир!

Д и а н а (*ёдлаб олган сўзларни шариллатиб*). Эн фин пара дэскубрир ун нуэво мундо!

Л у и д ж и. Нима деди-нима деди? Устимдан кулаётган бўлмасин тагин!

Д о л о р е с. Худо сақласин-э! У шунчаки итальянча билан испанчани чалкаштириб юборяпти... (*Қизига таҳдид билан.*) Гапир, оғзинга толқон солиб олганмисан?

Д и а н а (*ғазабнок*). Эл эспаньоль уна ленгуа пара аблар нон мас де перес сиентес милионес де персонес!

Л у и д ж и. Нима? Сўкиняптими ё қарғаяптими? Мен унинг нима деяётганини билмоқчиман!

Д о л о р е с. Йўғ-э, сўкиниб жинни бўптими! Дарсликда қандай ёзилган бўлса, айнан шуни қайтаряпти.

Л у и д ж и. Дарров таржима қилинг! Биттаям сўзи қолмасин!

Д о л о р е с. Жоним билан. (*Асабий.*) “Қаттиқ қаҳратондан одамлар кўчага чиқолмай қолишди. Улар кўчадан кўра ловуллаб ёнаётган олов ёнида ўтиришни маъқул кўришади”. Кўрдингизми, мутлақо сўкинмаяпти.

Л у и д ж и. Жудаям қисқа гапирганди-ку, таржимаси бир қулоч бўлиб кетди...

Д и а н а (*нафрат билан*). Пара комуникор нон латинамериканес и эспаньйолес эн Амманиа!..

Л у и д ж и. Энди буниси китобдан эмас! Уятсиз гаплар билан сўкиняпти! Таржима қилинсин!

Д о л о р е с (*жон-жаҳди билан*). “Бош соч билан қошланган”.

Д и а н а. Пара коносер нилтурас муй диферентес!

Д о л о р е с. “Кўз пешонадан пастроқда жойлашган”.

Д и а н а (*бақириб*). Пара эntenдер а отрос нуэблос, сус проблемас и сус костумбрес!

Д о л о р е с. “Икки кўзнинг ўртасида каттакон бурун бор”.

Л у и д ж и. Бас! Икковингам овозингни ўчир! “Каттакон бурун” миш-а! Бўлди, сизга берган ваъдамни қайтиб олдим, холагинам! (*Дианага палтосини итқитиб.*) Ма, кийиб ол! Бу ер ҳаммоммас, камера!

Д о л о р е с. Нимадан воз кечаётганингизни билияпсизми ўзингиз?! Ахир бу оламдаги энг гўзал қиз, дунёда яккаю ягона!

Л у и д ж и (*қулоқларини бекитиб*). Бу-бу-бу-бу-бу!..

Д о л о р е с. Унинг қанчалик эҳгиросли эканини билсангиз эди! Томирларида қайноқ креол қони оқаяпти! У билан ўтказган бир кечангиз умрбод!..

Л у и д ж и. Бу-бу-бу-бу-бу!..

Д о л о р е с. Сизнинг ўрнингизда бошқа одам бўлганида Диана билан ўтказган ҳар бир минути учун уни олтинга кўмиб ташларди!

Л у и д ж и. Алвидо, хонимлар! Афсуски, вақтингиз тугади.

Д о л о р е с. Қип-қизил аҳмоқ экансиз, Луиджи!

Л у и д ж и. Қани, қиролича, онанг билан бирга, орқага! Жўнаб қол!

Д о л о р е с. Йўқ, мистер Ломбарди! Аввалига ваъда қилиб, энди ҳайдаб соляпсизми! Унақаси кетмайди, ҳали менинг совунимга кир ювмабсиз! Мен юрагингизни ўзимга эмас, касалванд эримга сўраяпман! Бу йўлда қурбон бўлишга тайёрман!

Л у и д ж и. Унда нега ўзингизни эмас, қизингизни қурбон қиляпсиз?

Д о л о р е с. Агар... агар шу керак бўлса, (*мағрур*) хизматингизга тайёрман!..

Л у и д ж и. Нима, бу ерни Луиджи Ломбардининг ҳарамидеб ўйляяпсизми?

Д о л о р е с. Йўқ, ундай деб ўйлаётганим йўқ. Лекин, бизам бу ерга ўйнагани келганимиз йўқ! Ва мен Мексикага икки кўлимни бурнимга тиқиб кетмоқчимасман! Эримга, тўкилай-тўкилай деб турган чолимга нима дейман? (*Стулга қайта ўтириб.*) Сиз юрагингизни бизга ваъда қиласизми, йўқми?!

Л у и д ж и. Эй, худойим-ей!.. Бўпти, ваъда бераман, худо хайрингизни берсин, фақат мени тинч кўйинглар! Ваъда бераман деб ваъда қиляпман-ку, бўлди-да энди-е!..

Д о л о р е с (*ишонқирамай*). Нима?.. Шундай, текингами?..

Л у и д ж и. Ҳа, текинга!

Д о л о р е с. Ҳатто, (*қизига ишора қилиб*) шундай нарсаниям рад қиласизми?..

Л у и д ж и. Ҳа, ҳатто шундай нарсаниям! (*Оҳангни ўзгартириб.*) Мундоқ ўйлаб кўрсам, гўзаллик қироличаси бутун дунёга тегишли экан, ёлғиз менга эмас.

Д о л о р е с (*таъсирланиб*). Ҳар қалай, сизга ишониб хато қилмаган эканман... (*Тескари ўгирилиб.*) Сизнинг олдингизда жуда уятли бўлиб қолдим, Луиджи...

Д и а н а (*кутилмаганда Луиджининг олдига бориб*). Пара тробасал нон испаноаблантес... (*Луиджининг юзидан авайлабгина ўпиб қуюди.*) Пара эскучар нансионес... (*Бозорда сотилмай қолган қулдай, бош эгиб чиқиб кетади.*)

Л у и д ж и. Нима деди?

Д о л о р е с (*жилмайиб*). Каттакон бурнингизни эҳтиёт қиларкансиз... (*Қизининг кетидан чиқиб кетади.*)

Чирок ўчади.

ИККИНЧИ ПАРДА

Тўртинчи кўришиш

Ўша жой. Л у и д ж и каравотда чалқанча ётибди. М и т ч е л пайдо бўлади.

Л у и д ж и (*шифтга қараганча*). Ўз қизини қўйнимга солмоқчи бўлди-я, алвасти...

М и т ч е л. Эшитдим, эшикнинг орқасида турувдим.

Л у и д ж и. Кўрдингми, истасам, гўзаллик қироличасигаям эга бўлишим мумкин. (*Тўнғиллаб.*) Онаси билан қўшиб.

М и т ч е л. Бир пайтлар бизнинг кампирам ошпазлар танловида биринчи ўринни олган эди. Лекин, қилган овқати менга ҳечам ёқмасди.

Л у и д ж и (*ҳамон шифтга тикилганича*). Нега одамлар ҳамма нарсани пула сотиб олса бўлади, деб ўйлашади, а, Митчел?

М и т ч е л. Бунга ўйлаб кўрмаган эканман. Ўйлаб кўрсам айтаман.

Л у и д ж и. Бўпти, энди менга халақит берма, уйқум келяпти.

М и т ч е л. Ухлаб бўсан. Яна битта қалдирғоч...

Л у и д ж и (*сакраб туриб*). Тагин-а? Ким экан у бадбахт?

М и т ч е л. Қанақадир портфелли киши.

Л у и д ж и. Кирсин, портфели билан қўшиб шунақа улоқтирайки, нақ Чикагога бориб тушин!

М и т ч е л чиқиб, қора костюм-шим кийган, портфелини бағрига босиб олган бир рангпар кишини бошлаб келади.

Тамом! Тугади! Кеч қолдингиз, юрак сотилиб бўлган!

М о р р и с. Аввало, салом. Сиз ҳаммани шунақа бақир-чақир билан кутиб оласизми?

Л у и д ж и. Сизга нима керак ўзи? Қани, бир туёғингизни шиқиллатиб қолинг-чи!

М о р р и с. Мен сиз билан танишмоқчи эдим.

Л у и д ж и. Ҳамма мен билан танишмоқчи! Ҳамманинг пайтавасига қурт тушиб қолди! Йўқол ҳамманг, турқинларни кўрмай!

М о р р и с. Тўғрику-я, лекин ҳаммаям сиз тўғрингизда китоб ёза-вермайди-да.

Л у и д ж и. Қанақа китоб тагин?!

М о р р и с. Айтаяпман-ку, сиз ҳақингизда, деб. (*Қўл бериб.*) Исм-шарифим — Френк Моррис.

Л у и д ж и. Ҳм! Моррис, иккита “р”!

М о р р и с (*аҳамият бермай*). Ҳаётингизни бор ҳолича, ҳеч нимани яширмасдан, ортиқча кўпиртирмасдан ёзмоқчиман.

Л у и д ж и. Қаранг-а! Мен ҳақимда нима биласиз ўзи?

М о р р и с. Манави портфелда сиз ҳақингизда ҳамма маълумот бор. (*Бир даста қоғоз чиқариб*.) Мана, Луиджи Ломбардининг қандай қилиб Америкага келиб қолгани ҳақида... Ун беш ёшида кемада матрос, кема ошпазининг ёрдамчиси, тунги қоровул, сайёр қўшиқчи, ахлат ташувчи ва ҳоказо. Салкам йигирма марта ишингизни ўзгартиргансиз. Охир-оқибатда, гангстер бўлиб қолгансиз. Иккита одам ўлдириб...

Л у и д ж и. Иккитамас, битта! Эшитяпсизми, битта одам ўлдирганман! Қулоғингизга қуйиб олинг: бит-та!..

М о р р и с. Сизнингча — битта, қонун бўйича — иккита.

Л у и д ж и. Тупурдим ўша қонунингизга! Менинг ўз қонунларим бор! (*Фахр билан*.) Мен Сицилия куёши остида туғилганман!.. Ўша бешгим узра нур сочиб турган куёш остида... (*Бирпасдан сўнг*.) Шунақа туғилганман, мистер Моррис, бошқача бўлолмайман!..

М о р р и с. Ана, ёзишни худди ўша Сицилия куёши остида ўтган болагингиздан бошлаймиз.

Л у и д ж и. Бошлармишлар! (*Залга*.) Бу киши болагимда бешгимни тебратганлар! (*Моррисга*.) Шундайми?

М о р р и с. Бекорга куляпсиз. Болагингиз қандай ўтган, оилавий шароитингиз қанақа бўлганлигини билиш учун Фулминияга бориб келдим.

Л у и д ж и. Нима?.. Фулминияга?..

Фулминия. Шу биргина сўз Л у и д ж и нинг қалбига йўл очувчи калит эди. У шу топда ёш боладай севиниб кетади, ҳаяжон билан М о р р и с нинг қўлини сиқиб, ўтқазгани жой тошмайди.

Нега шуни дарров айта қолмадингиз?.. (*Енги билан электр стулини артиб*.) Марҳамат, ўтиринг!..

М о р р и с. Йўғ-э... (*Бошқа стулга ўтириб*.) Менга шу ер маъкул.

Л у и д ж и. Ихтиёрингиз... Ҳў-ўш... Мени оддийгина қилиб Луиджи деяверинг. Эй, худойим-ей!.. Энди бир бошдан гапириб беринг. У ёқда нима гаплар? Фулминияга бормаганимгаям ўттиз йилча бўлиб қолди.

М о р р и с. Менимча, Фулминия ғайриоддий воқеалар деярли рўй бермайдиган ўлка. Шунинг учунам бир нима дейишим қийин.

Л у и д ж и (*тўлиб-тошиб*). Фулминия — дунёдаги энг ажойиб, энг гўзал жой!.. Биласизми, кечалари, десангиз, тушларимга кириб чиқади! Бутунам тушимга кирибди... Эҳ, менинг Фулминиям!..

Баркарола оҳанглари оҳиста таралади.

(*Шоирона*.) Оқ қоялар қуршовидаги мовий кўрфазда, инсон қадами етмаган гўшада, қип-қизил шафақ ичра куёш чўмиларди... Зайтунзорда эса ёлғизгина ажина мудраб ўтирибди.

М о р р и с. Тўғриси, ажинани учратмадим. Зайтунзорниям кўрмадим. Ўтин етмай, одамлар кесиб юборишибди.

Л у и д ж и (*бироздан сўнг, секин*). Биламан... Лекин, улар бор! Менинг хотирамда кесилмай бус-бутун турибди!.. (*Кўзларини юмиб*.) Мана, ҳозирам зайтун дарахти баргларининг шитирлашини эшитяпман. (*Бирдан*.) Ҳўш, юртдошларим мен ҳақимда нима дейишяпти?

М о р р и с. Менимча, улар бунақа нарсалар билан қизиқишмаса керак.

Л у и д ж и. Нима, хабарлари йўқми? Ахир газета ўқишади-ку!

М о р р и с. Уларнинг сиздан бошқа ташвишлариям бошидан ошиб ётибди. У ерда ҳаёт оғир, Луиджи...

Л у и д ж и. Йўқ, унутворишларига ишонмайман. Албатта-да, бегона одамга ичидагини айтармиди? Бизда бегонага кўпам ишонишмайди. Эҳ, пулни олишганда бутун Фулминия остин-устун бўлиб кетса керак ўзиям! Афсуски, ўз кўзим билан кўриш насиб қилмайди-да...

М о р р и с. Қанақа пул?

Л у и д ж и. (оғзи қулоғида). Китобингизга ҳамма нарсаниям ёзаверишингиз шарт эмас, Френк.

М о р р и с. Бунинг ҳаққоний китоб бўлиши учун сиз менга ёрдам беришингиз керак, Луиджи.

Л у и д ж и. Фулминияни билган одам — менинг дўстим! Сўрайверинг.

М о р р и с. Аслида нима бўлган эди ўзи? Шунақа улкан севгимиди?

Л у и д ж и. Шундай десаям бўлаверади... Менга қаранг, сал ёқимлироқ саволингиз йўқми?

М о р р и с. Газеталарнинг ёзишича, сизлар илк марта ҳалиги... шубҳали тунги қаҳвахонада учрашгансизлар?

Л у и д ж и. Фирт бемаъни гап!

М о р р и с. (ёзиб). Демак, у қаҳвахонада яланғоч рақс тушмаган?

Л у и д ж и. Нималар деяпсиз?! Бунақа ишларга унинг қомати тўғри келмасди. Оёқлари бироз қийшиқроқ — ёйсимон, деймизми... Кўзиям сал гилайроқ эди. Баъзан қаёққа қараётганини билолмай гаранг бўлардим.

М о р р и с. Барибир ўша аёлни севиб қолансиз?

Л у и д ж и. Ёзувчи зоти жа қизиқ бўлади-да. Бошқасига эмас, нега айнан шу аёлга уйланганини тушунтириб бероладиган битта эркакни топиб берингчи, менга.

М о р р и с. Лекин аёлни деб одам ўлдирмаган эркакни истаганингизча топиб беришим мумкин.

Л у и д ж и. Бўлиши мумкин. Агар уларнинг томирида Сицилия қони эмас, ачиган қатиқ бўлса, албатта!

М о р р и с. (ёзишга чоғланиб). Яна битта савол. Энди, шунча воқеадан кейин ўша аёлга нисбатан қандай ҳис туйяпсиз?

Л у и д ж и. Ҳис? Ҳозир сизнинг ботинкангизга қандай ҳис туйсам, унгаям шундай ҳис туйяпман.

М о р р и с. Бир нарсани тушунмаяпман: сиз қандай қилиб бундай кўпол хатога йўл кўйдингиз? Ахир кимнидир ўлдиришга жазм қилган одам ҳамма нарсани ҳисобга олиши керак-ку.

Л у и д ж и. Айтишга осон! Уларнинг башараларигина эмас, гавдаси, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, ҳатто овозлариям мутлақо бир хил! Жимми Брайан, Жонни Брайанга, Жонни Брайан Жимми Брайанга икки томчи сувдай ўхшарди, э, падарига!..

М о р р и с. Бунга улар айбдор эмас-ку, шунақа туғилган.

Л у и д ж и. Шунақа денг?! Бир хил кийиниб юришлар-чи?! Шляпаси, туфлиси, бўйинбоғларини айтмайсизми?! Ҳатто кўйлагининг тугмасигача бир хил! “Шунақа туғилган” дейсиз!..

М о р р и с. Биламан, лекин...

Л у и д ж и. Э, балониям билмайсиз! Бу лаънатилар жўрттага шундай қилишади! Уларни бир-биридан ажратолмаса маза қилишади, керилиб юришарди! Ана, керилишлари битгасининг бошига етди!

М о р р и с. Икковиниям деяверинг.

Л у и д ж и. Демайман! Битгасининг бошига етди — Жимми Брайаннинг!

М о р р и с. Ахир Жиммининг гуноҳи йўқ эди-ку. Хотинингиз Жонни билан сизга хиёнат қилган.

Л у и д ж и. Нима, мени аҳмоқ деб ўйлаяпсизми?! Ўшандан кейин Жоннини отмаслигим керакмиди? Сизнингча, айбдор жазосиз қолаверсин экан-да?!

М о р р и с. Унда иккита одам ўлдирганингизни тан олинг-да.

Л у и д ж и. Ҳеч қачон! Жимми Брайан хато оқибатида қурбон бўлди! Бу — тасодифан машина уриб кетгандай гап. Жонни эса, қайтариб айтаман, қилмишига яраша жазосини олди! Бундай пайтда бизнинг Сицилияда ҳар қандай виждонли эркак шундай қилган бўларди!

М о р р и с. Биз Сицилияда эмасмиз, Луиджи.

Л у и д ж и. Биламан, мистер Моррис. Биз юксак даражада ривожланган, зўр мамлакатда яшаяпмиз! Бу ерда ор учун, номус учун ҳеч ким бир-бирини ўлдирмайди! Доллар учун эса бемалол чавақлаб ташлайверади!

М о р р и с. Луиджи, сизнинг ўша Сицилиянгизда бундай ҳолларда аёлниям жазолашадими?

Л у и д ж и. Биласизми, мен уни нима қилдим? (*Ҳаракат билан кўрсатиб.*) Мана мундоқ сочидан ушлаб, бармоғидан никоҳ узугимни шартга суғуриб олдим! Сўнг деразани очдим-да, пастга улоқтирдим! Ана шунақа қилдим...

М о р р и с. Узукни улоқтирган бўлсангиз керак?

Л у и д ж и. Албатта-да. Сизнингча, нимани улоқтиришим керак эди?

М о р р и с. Кейин-чи?

Л у и д ж и. Нима — кейин-чи? Полицияга қўнғироқ қилдим.

М о р р и с. Шошманг, шошманг... Сиз аввал хотинингизнинг хушторини, кейин акасини ўлдирасиз-у, у аёл жазосиз қолаверадими?

Л у и д ж и. Нега энди?.. Униям ўлдирдим...

М о р р и с (*даҳшатда*). Ни-ма?..

Л у и д ж и. Ҳа, ўлдирдим... У ўлди... (*Кўксини кўрсатиб.*) Мана бу ерда ўлди... (*Бирдан тутақиб.*) Менга қаранг, Моррис, агар яна бир марта ундан гап очсангиз, жафингизга шундай тушираманки, ўттиз иккита тишингиз томоғингизга тикилиб қолади!

М о р р и с. Унақа қилманг, тиш бўлмаса, яхши китоб ёзиб бўлмайди. Биласизми, китобнинг номини нима деб қўймоқчиман? “Қотил юраги”!

Л у и д ж и (*ҳафсаласи пир бўлиб*). “Қотил юраги”? Сал ҳақоратомуз экан... Мундай десак бўлмайдами?.. Хўш, масалан... “Фулминия”.

М о р р и с. Фулминия? Нега Фулминия?

Л у и д ж и. Мен ўша ерда туғилганман-да...

М о р р и с. Туғилсангиз нима қипти? Биринчидан, бу ном ўқувчининг диққатини тортмайди. Иккинчидан, бу сўзнинг маъносини ҳеч ким билмайди. Луиджининг юрагини бугун Америка билади, китобни бирпасда талаб кетишади.

Л у и д ж и. Ҳа, юрагимни ҳозирданоқ талаб кетишяпти... Лекин, жуда-жуда яшагим келяпти, Френк!..

М о р р и с. Уни ҳалиям севасизми?

Л у и д ж и. Кимни?

М о р р и с. Хотинингизни-да. Шунинг учун яшагингиз келяптими?

Л у и д ж и. Ўчиринг овозингизни! Яна бир марта ундан оғиз очсангиз...

М о р р и с. Биламан-биламан, ўттиз икки тишимни томоғимга тикасиз.

Л у и д ж и. Билсангиз бўпти, йўқолинг кўзимдан!..

Моррис хотиржам юриб чиқиб кетади. Чироқ ўчади.

Бешинчи кўришиш

М и т ч е л кириб келганида Л у и д ж и асабий ҳолатда у ёқдан-бу ёққа бориб келарди.

Л у и д ж и. Бўлди, бошқа ҳеч кимни йўлатма! Тўйдим!

М и т ч е л. Бўпти, бўпти, тушундим... Фақат...

Л у и д ж и. Нима фақат-нима фақат? Илтимос, Митчел, бошқа ҳеч кимни қўйма! (*Ўзини каравотга ташлайди.*)

М и т ч е л. Майли-ю, лекин эрталабдан бери кутиб ўтирибди-да...

Л у и д ж и. Ким?

М и т ч е л. Ҳалиги... нимайди... Хотининг-да...

Л у и д ж и (*сакраб туриб*). Нима, Изабелми?

М и т ч е л. Ҳа... Сени бир кўришга интизор бўлиб ўтирибди.

Л у и д ж и (*тўнини тескари кийиб*). Мен интизор эмасман!

М и т ч е л. Хўш, нима қилай?

Л у и д ж и. Ҳайдавор! (*Яна ётиб олади.*)

М и т ч е л чиқиб кетар-кетмас камерага бош-оёқ қора кийган, юзига қора тўрпарда тутган И з а б е л кириб келади.

И з а б е л. Ҳелло, Луиджи!

Л у и д ж и (*тескари қараганча.*) Тур-э!

И з а б е л. Хайрият, сени кўрар қунам бор экан-ку!

Л у и д ж и. Даф бўл!

И з а б е л. Ҳалиям хафамисан?

Л у и д ж и. Йўқол, кўзимга кўринма!

И з а б е л. Нима?

Л у и д ж и. Қулогинг том битганми? Туёгингни шиқиллат, дедим!

И з а б е л. Шиқиллатмайман.

Л у и д ж и. Бургадай эзиб ташлайман!

И з а б е л (*ноз билан тўрпардасини кўтариб*). Майли, эза қол...

Л у и д ж и. Учгача санайман! (*Кўзини юмиб.*) Бир, икки...

И з а б е л. Минггача санасангам фойдаси йўқ.

Л у и д ж и. Уч! (*Кўзини очиб.*) Вой, ярамас, манжалақи-ей! Ҳалиям шу ердამисан?!

И з а б е л (*сигарет тутатиб*). Бунақа уятсиз гапларга тоқатим йўқлигини биласан-ку, жоним.

Л у и д ж и. Ҳо! Уятсиз гапларни эшитишга тоқатингиз йўқ, уятсиз ишларни қилиш бўлса бемалол, а?

И з а б е л. Жудаям майда гапсан-да, Луиджи. Мен сени севаман-ку, тентаквой!

Л у и д ж и. Ҳа, мени сеvasан-у, бошқаси билан ош-қатиқ бўлиб юрасан!

И з а б е л. Шундай қилишга мажбур эдим, Луиджи, бу менинг бурчим эди!

Л у и д ж и. Ни-ма?! Бурч?!

И з а б е л. Тушунтирай десам гапиргани кўймаяпсан-ку! Аввало, Жонни менга бегонамас — биринчи муҳаббатим эди. Сенга айтувдим, шекилли? Жоннига умримнинг охиригача сени унутмайман, деб сўз берганимда... Йўқ, қасам ичганимда атиги ўн беш ёшда эдим. Ўша кунни биринчи муҳаббатим билан умрбод видолашгани борувдим. Бор гап шу. Сен бўлсанг ақлдан озгандай кугуриб, кўринганин тўшпончадан ота бошладинг!

Л у и д ж и (*бақариб*). Нима, ўзимдан-ўзим шунчаки отиб ташладимми? Ҳеч қандай сабаби йўқмиди?

И з а б е л. Албатта йўқ эди. Ўша кунни сўнгги учрашувимиз эди, деб айтганиман-ку.

Л у и д ж и. Албатта-да, мен уни отиб ўлдирганим учун сўнгги учрашувинглар бўлди! Менга қара, сен умуман... соғмисан?

И з а б е л. Соғпа-соғман.

Л у и д ж и. “Соғпа-соғ” хотин икки дунёдаям бунақа қилмайди! Кўй, Изабел, мени қонимга ташна қилма! (*Итариб ташлаб.*) Қоч, энди бунақа номеринг ўтмайди!

И з а б е л (*суйкалиб*). Луиджи... Луиджинио... Луиджигинам...

Л у и д ж и (*силтаб*). Энди мен учун йўқсан! Ёрилган пуфаксан! (*Кўлини ҳавода ўйнатиб.*) Мана, мана, ҳавосан, йўқсан!..

И з а б е л. Ҳавосиз яшаб бўлмайди, Луиджи. Пуфакча бўлсам нима қипти? Масалан, совун пуфакчасини қара, қандай товланувчан!

Л у и д ж и. Пуфакча деганим йўқ, пуфак дедим, пуфак! Молнинг ичак-чавоғидан қилинадиган пуфак!..

И з а б е л. Йўқ, пуфакча дединг!

Л у и д ж и. Барибир оёгинг қийшиқ! Ёйсимон! Бунинг устига, кўзинг ҳам гилай! Ҳў, қаёққа қараяпсан? Мен бу ёқдаман, ку-ку!..

И з а б е л. Ҳалиям рашк қиляпсанми? Марҳумлардан рашк қилиш яхши эмас, Луиджи. (*Бирпасдан кейин.*) Очиғи, рашк қилишга арзийдиган ҳеч вақо бўлгани йўқ.

Л у и д ж и (*ишонмай*). Шунақа дегин?

И з а б е л. Тўғри, у келишган, кўркам йигит эди. Лекин эркак сифатида... нима десам экан... хуллас, жиблажибон эди!

Л у и д ж и. Жонни-я?

И з а б е л. Жонни — мисоли бир нимжонгина шабада эди. (*Луиджига яқин*

келиб.) Сен бошқачасан... Сен бўронсан, довулсан, тўфонсан!.. Мени қуча қолсанг-чи, Луиджи!..

Луиджи. Йўқ! Сени қучоқлайдиган қўлларимни кесиб ташлайман!

Изабел. Кела қол, Луиджи, мунча ноз қилдинг энди!

Луиджи (қочиб). Йўқ, йўқ, ҳеч қачон!

Изабел (ҳукдорона). Ужарлик қилма, Луиджи, хафа бўламан-а!

Луиджи. Нариге тур! Сендан нафратланаман!

Изабел. Сенга бўсаларим ёқарди, а? Ўрмон асалини эслатади, дердинг. Эсингдами?

Луиджи. Нима?.. Асал?! Асалмас, заҳарнинг ўзгинаси эди! (Бақириб.) Бўлди, бошқа чидолмайман!.. (Электр стулига ўтириб.) Изабел, мени боғла!..

Изабел. Эсинг жойидами?

Луиджи. Боғла деяпман!

Изабел. Нега, ахир, нега?

Луиджи. Қулоқларим шолғом бўлиб кетяпти... Тезроқ боғла, бўлмаса бир аҳмоқлик қилиб қўяман!.. Худо хайрингни берсин, тезроқ бўл!.. Нима десанг ҳаммасига розиман, фақат тезроқ боғла!.. (Сабри чидомай ўзини-ўзи боғлай бошлайди.) Манави қайишни мундоқ ўтказамиз... иккинчисиниям... Йўқ, буниси бу ёққа экан... Манависини курагим аралаш боғла... Жонинг борми, мунча имилгадинг!..

Изабел (қайишларни боғлашга ёрдамлаша туриб). Нима, мен жаллодманми, қаждан билай!..

Луиджи. Ана шундай. Бўлди. Оёқларимни боғлама, бўш турсин.

Изабел (эжирканиб қатл гулоҳини олади). Буниям кийгизайми?

Луиджи. Йўқ, керак эмас. Сенга тўйиб-тўйиб қарамоқчиман. (Алоҳида таъкидлаб.) Фақат қарамоқчиман, Изабел!..

Изабел (аразлаб). Қара, қарайвер, тўнка!.. (Бир оздан кейин.) Ҳали, нима десанг ҳаммасига розиман, дедингми?

Луиджи. Ҳа, дедим.

Изабел (тиз чўкиб, тиззасига бош қўйиб). Сени севаман, эҳтирос билан, телбаларча севаман де...

Луиджи (бутунлай гангиб). Эҳтирос билан, телбаларча севаман...

Изабел. Юрагим сенга, ёлғиз сенгагина тегишли, Изабел.

Луиджи (гинноз қилингандай). Юрагим сенга, ёлғиз сенгагина тегишли, Изабел...

Изабел энгил тин олиб, сигарет тутатишда давом этади. Луиджи хотинига ҳирс билан тикилади.

Изабел. Нега унақа қараяпсан, Луиджи?

Луиджи (уялиб). Менми?.. Ҳечам-да...

Изабел. Биринчи марта учрашганимиздаям шунақа қарагансан.

Луиджи. Қанақа?

Изабел. Шунақа... ҳаёсиз. Ўшандаям қулоқларинг қип-қизил бўлиб кетувди.

Луиджи. Эсингдами, муолишдан сал ўтиб, чоғроқ меҳмонхона бўларди?

Изабел. Учунчи қават, бир юз тўртинчи хона.

Луиджи. Ҳа. Бир соатга кириб, уч кундан кейин чиққанмиз...

Изабел. Ёмғир ёғаётувди... Соябон сотиб олиб берувдинг...

Луиджи. Ҳа, кумуш дастали. Бу менинг биринчи совғам эди... Ўша уч кечани ҳали-ҳали эслайман...

Изабел. Ҳа, ҳаммаси ўтиб кетди... Фақат қулоғингнинг қизариши ўша-ўша.

Луиджи паҳлавон Прометейга ўхшаб электр стулига боғланган қўйи хотинига сеҳрлангандай тикилиб ўтирибди. Изабел бепарволик билан чекапти.

Ке энди, ечиб қўяй? Қулоғингнинг қизаришиям қолди.

Лу и д ж и. Ажойибсан, Изабел... Ҳаётимда сендан яхшироқ, сендан гўзалроқ аёлни кўрмаганман...

И з а б е л (*қуруқ*). Бўрттирма, Луиджи.

Лу и д ж и. Йўқ, рост. Тонги шабнамдай мусаффосан...

И з а б е л. Йўқ, Луиджи, тонг шабнамдай эмасман. Буни ўзинг биласан.

Лу и д ж и. Ўзингга тўхмат қияпсан, Изабел. Сендан нафратланган пайтларимдаям мана бу ердаги муҳаббат заррача сўнгани йўқ. Сени ўйласам ёки узоқдан бўлсам овозингни эшитсам...

И з а б е л. Нима бўлади?

Лу и д ж и. Қулоқларим қизариб кетади...

И з а б е л (*тикилиб туриб*). Сенга ҳавасим келяпти. Ҳамманинг оғзидасан, газеталардан номинг тушмайди. Ҳамма сенинг ёнингни оляпти, ўлимнинг қарши намоишлар бўляпти. Жуда машҳур бўлиб кетдинг. Билсанг, бунда мениям хизматим бор.

Лу и д ж и. О, бўлганда қандоқ! Агар сен хиёнат қилмаганингда мен манави лаънати студда ўтирмаган бўлардим!

И з а б е л. Ҳар ҳолда, бу ерда сенга ғамхўрлик қилишади. Менинг ҳолимдан хабар оладиган одам йўқ. Шунақа ёлғиз бўп қолдимки, сенси, пулсиз...

Лу и д ж и. Бор-шудимни сенга ташлаб келганман-ку, тагин нима дейсан?

И з а б е л. Уша “бор-шуд”нинг адвокатингга юқ ҳам бўлгани йўқ! На машина қолди, на... Қишни манави жандада ўтказдим.

Лу и д ж и. Яп-янги палто-ку! Ёлчитиб кийганинг йўқ.

И з а б е л (*эшитмай*). Бир жуфт пайпоққаям пулим йўқ. Отахон Мунд бўлмаганда, билмадим, нима қилардим.

Лу и д ж и (*сергак тортиб*). Яна қанақа Мунд?

И з а б е л. Сесил Кристофер Мунд. Танийсан.

Лу и д ж и. Анави итларга консерва тайёрлайдиган Мундми?

И з а б е л (*кибр билан*). Отахон Мунд ҳеч нима тайёрламайди, у – тайёрлаттиради! Қўлида уч минг одам ишлайди. Менам ўша уч мингнинг битасиман.

Лу и д ж и. Итларга консерва қияпсанми? Сен-а?

И з а б е л. Эсинг жойидами? Мен унинг шахсий хизматидаман.

Лу и д ж и. Яъни?

И з а б е л. Яъни, мен унинг ўнг қўлиман. Ҳамшира ёки котибага ўхшаган гапман. Телефон қилишса улаб бераман, ўт-гиёҳлардан унга дори тайёрлайман, гоҳида ҳайдовчилик қилишимгаям тўғри келади.

Лу и д ж и. Ўзиям етмишдан охиб қолгандир?

И з а б е л. Олтмиш тўққизда. (*Йиғламсираб*.) Билсанг, мен дўзахнинг нақ оғзида яшайман. Бутун оиласи мени ёмон кўради! Анави куни хотини нима дейди, дегин? Сендан консерва ясавораман, дейди.

Лу и д ж и. Қанақа консерва?

И з а б е л. Ҳалигидақа, куриб кетсин, итларга-да...

Лу и д ж и. Шундай деган бўлса, бирон асоси бордир-да?

И з а б е л. Албатта, бор-да! (*Тажовузқорона*.) Ҳаммасига сен айбдорсан!

Лу и д ж и. Нега энди айбдор бўларканман?

И з а б е л. Ҳа, нега кўзингни пиёла қиласан? Сен одам ўлдирмаганингда ўзингга бошингни еб кетмасдинг, менам кўчада қолмасдим! Яхшиям отахон Мунд бор экан... Мени биринчи марта уйига бошлаб борганида қанақа жанжал бўлганини кўрсанг эди!

Лу и д ж и. Ундай бўлса, бўша – кет.

И з а б е л. Нима? Кейин қаёққа бораман? Йў-ўқ, мен у ердан кетмайман! Ҳали Изабелнинг кимлигини уларга кўрсатиб қўяман! Ҳаммаси унинг ўлимини кутяпти! Хотинчасиям, болалариям. Мақсадлари битта: шўрлик чол ўлса-ю, булар мол-дунёсига эга бўлишса! Меҳрибон қариянинг ўлиб-нетиб қолишидан битта мен ташвишдаман, битта мен қуяман.

Лу и д ж и. Тупур ҳаммасига, Изабел, ахир тупуришга устасан-ку. Нима қиласан бировнинг оилавий моjarосига аралашиб?

И з а б е л. Ие, эсинг жойидами? Тирикчилигим нима бўлади? Чол ўлди дегунча мени кўчага ҳайдашади! Йўқ, шундай қиламанки, чол ҳали-бери

ўлмайдиган бўлади! Кута-кута ўзлари ўлиб кетишади! *(Амрона.)* Бу ишда сен менга ёрдам беришинг керак!

Л у и д ж и. Мен? Қандай қилиб?

И з а б е л. Билмадим, қўлингдан келармикан?..

Л у и д ж и. Изабел, сени деб одам ўлдирдимми, демак, бундан баггариям қўлимдан келади. Айт, нима қилишим керак?

И з а б е л. Айтарли ҳеч нима... *(Кўзларига тик қараб.)* Фақат... фақат юрагингни берсанг бўлди...

Л у и д ж и *(даҳшатга тушиб).* Ни-ма?..

И з а б е л. Барибир пешонангга шу ёзилган бўлса, дейман-да...

Л у и д ж и *(бирдан чуқиб, хаста овозда).* Эҳ, Изабел, Изабел... Мен аҳмоқ эрингни кўргани, ҳолидан хабар олгани келгансан, деб ишониб ўтирибман... Буни ҳаммадан кутсам ҳам, сендан кутмовдим... Нима қиласан... юрагимни?..

И з а б е л *(хотиржам).* Менга юрагинг керак эмас. Битта меҳрибон, ажойиб қарияга керак.

Л у и д ж и *(бундай зарбадан аста-секин ўзига келиб).* Битта меҳрибон, ажойиб хотинбозга, де! Изабел, мени ечиб қўй, қулоғимнинг қизариши кетди.

И з а б е л. Чол ҳаёт экан, мен кўчада қолмайман. Шунинг учун у узоқ яшасин, дейман. Нима, хотинингни одамга ўхшаб яшашини истамайсанми?

Л у и д ж и *(қайишларни ечишга уришиб).* Вой, сен ургочи махлуғ-ей!..

И з а б е л. Бекорга сўқиняпсан. Ўзинг “юрагим сеники, ёлғиз сеники” демаганмидинг?

Л у и д ж и *(кўзлари ёшга тўлиб).* Тириклигимда сеники... фақат тириклигимда сеники эди!..

И з а б е л. Тириклигингдами, ўланингдан кейинми – сenga барибир эмасми?

Л у и д ж и. Ечиб қўй, деяпман! Ўша қари таканг юрагимни икки дунёдаям ололмайди! Хотинимни олгани каммиди, энди юрагимам керак бўлиб қоптимми? Чучварани хом санабди! Еч, ечиб қўй!..

И з а б е л. Нима, бўлмаса сени деб умрим кўчада ўтсинми?

Л у и д ж и. Асли жойинг ўша ер!..

И з а б е л. Мунча тилингни бир қарич қиласан, ўзинг ким бўлсан жа? Сицилиялик кўтир эчки!.. *(Шошилмай сигарет тутатади.)*

Л у и д ж и *(чираниб).* Ечиб қўй, деяпман!.. Сен қанжиқни мана шу қўлларим билан эзиб ташлайман!..

И з а б е л. Энди айтсам бўлади: Жонни ҳечам жиблажибон эмасди! Эркакмисан – эркак эди!.. *(Сигарет тутунини Луиджининг юзига пуфлаб.)* Қанчалик мараз одамсан-а, Луиджи!

Л у и д ж и *(бутунлай тамом бўлиб).* Митчел, худо хайрингни берсин, Митчел ҳеч курса сен ечиб қўй!..

И з а б е л *(кеттишга чоғланиб).* Биз ҳали кўришамиз, Луиджи. Сен қонуний эримсан, хотининг олдида қонуний мажбуриятларинг бор. *(Луиджигга эгилиб.)* Тўғрими? Ишончимни оқлайсан, деган умид билан кетяпман... *(Хотиржам чиқиб кетади.)*

Л у и д ж и боғланган қўйи бошини эгганича ўкириб-ўкириб йиғлайди.
Шошганича М и т ч е л киради.

М и т ч е л. Чақирдингми? *(Унга кўзи тушиб.)* Эй, парвардигор, нима бўлди, Луиджи?.. Стулга ким боғлади?.. Ҳозир ечаман...

Л у и д ж и. Қўй, ечма, яхшиси, токни ула, Митчел...

М и т ч е л. Эсингни едингми! Бунақа совуқ нафас қилма!.. *(Шоша-пиша қайишларни ечади.)*

Л у и д ж и *(жуда секин).* Мени ўлдириб кетди, Митчел... Ўтмас қилич билан чопти... Тириклайин ўлдирди... Энди мен тирик мурдаман, Митчел...

М и т ч е л. Бўлмағур гапларни қўйсанг-чи, Луиджи, сен ҳали тириксан! Луиджи Ломбарди ҳали кў-ўп яшайди, мана мени айтди дерсан...

Л у и д ж и *(узоқ сукутдан сўнг).* Балки Луиджи Ломбарди кўп яшар. Лекин у бутунлай бошқа одам бўлади... Бошқа одам!

Чироқ ўчади.

УЧИНЧИ ПАРДА

Олтинчи кўришиш

Л у и д ж и каравотда узала тушиб ётибди. Ухлаётган бўлса керак, балки ўлиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Гаврошча кийинган г а з е т а с о т у в ч и л а р томошабинлар оралаб югуриб бақришади.

Б и р и н ч и о в о з. Газетанинг махсус сони! Махсус сони! Мисли кўрилмаган қаллоблик! Аср фирибгарлиги!

И к к и н ч и о в о з. Луиджи Ломбарди юрагини ҳаммага ваъда қилипти!

У ч и н ч и о в о з. Нақд пул ёки пул ўтказиш йўли билан юрак сотиб олишингиз мумкин! Истасангиз, почта орқали бандерол қилиб жўнатилиши мумкин!

Б и р и н ч и о в о з. Америка бозорида янги маҳсулот — одам юраги сотилипти! Юракка кеп қолинг!

Ёмғир овози кучаяди.

И к к и н ч и о в о з. Ўнлаб кишилар фирибгарлик қурбони бўлишди! Юзлаб алданганлар, минглаб ҳафсаласи пир бўлганлар!

У ч и н ч и о в о з. Фермер Смит Луиджининг юрагига эга бўлиш илинжида экинзорларининг ҳаммасини сотиб юборди!

Б и р и н ч и о в о з. Ниқоб кийган учта чол тамаки дўконини тунаб кетишди!

И к к и н ч и о в о з. Етимхона директори ўша юрак учун етимхонанинг ҳамма маблағини сарф қилиб қўйди!

У ч и н ч и о в о з. Америка куляпти ва ранжияпти!

Ёмғир кучайгандан кучаяди. Л у и д ж и ҳамон қимирламай ётибти.

Б и р и н ч и о в о з. Гангстер бу сурбетларча қилиғи билан Америка халқи устидан куляпти!

И к к и н ч и о в о з. Луиджи Америка жамоатчилигининг назаридан қолди!

У ч и н ч и о в о з. Газабланган жамоатчилик қатлнинг тезлаттирилишини талаб қилмоқда!

Кучли ёмғир овози. Луиджи ўрnidан сакраб туриб, бошини чангаллаганича, хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. М и т ч е л киради.

Л у и д ж и. Қаёқларда санғиб юрибсан?! Деразани ёпиб қўй, жин урсин!

М и т ч е л. Қанақа дераза?

Л у и д ж и. Бунақа ёмғирдан жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас! Ҳар бир томчиси бошимга миҳ бўлиб қоқилипти! Деразаларни ёпиб қўй, деяпман, аҳмоқ! Тоза сочиқ қани?! Чойшаблар-чи?!

М и т ч е л. Кеча опкеб бердим-ку.

Л у и д ж и. Овқат-чи, овқат?! (*Жазавага тушиб.*) Ювиндида маза бор, бунда маза-матра йўқ! Кеча опкелган овқатингни деразадан отвордим!

М и т ч е л. Намунча “дераза, дераза” деб қолдинг? Ахир бу камерада дераза йўқ-ку. Майли, уйдан опкелган овқатимдан бераман.

Л у и д ж и. Менга садақа керак эмас!

М и т ч е л. Қанчалик ўзгариб кетдинг-а, Луиджи...

Л у и д ж и. Ўчир овозингни! Нима, жиноятчиларда ошқозон бўлмайди?

М и т ч е л. Ҳамма бало об-ҳаводан. Ҳозир ҳамма шунақа асабий. Тўғриси, бунақа серёғин баҳорни эслолмайман. Мартда шунақа бўлса, апрелда нима бўлади — ҳайронман...

Л у и д ж и (*сакраб туриб*). Ҳа-а, ана!.. Дилингдаги тилингда чиқиб кетди, шумният иблис! Апрельда нима бўлади? А? Биринчи апрелда? Сенам менинг ўлимимни кутяпсан?..

М и т ч е л (*довдираб*). Луиджи!..

Л у и д ж и. Нима – Луиджи, нима – Луиджи?! Ҳамманг бир гўрсан! Сенам ўшаларга ўхшаган ифлос чўчкасан!

М и т ч е л (*ларзага келиб*). Мени... мени бекорга сўкяпсан, Луиджи!.. Сенга муносабатимни биласан-ку...

Л у и д ж и. Турқингни кўрсам кўнглим айнияти!

М и т ч е л. Худо ҳаққи, айт, сенга нима ёмонлик соғиндим, Луиджи?..

Л у и д ж и. Йўқол кўзимдан, қари алвасти!

М и т ч е л (*ниҳоятда хафа бўлиб*). Адвокатинг кўнғироқ қилувди. Айтиб қўй, ҳаммаси яхши кетяпти, бугун янги губернатор билан гаплашаман, деди. Шунга айтгани кирувдим... (*Дили вайрон бўлиб чиқиб кетади.*)

Л у и д ж и (*кетидан, секин*). Мени кечир, қария...

Ёмғир овози энди бир қадар осойишта эшитилади.

Эҳтимол апрелда об-ҳаво яхши келар... Менинг Фулминияда доим қуёш чарақлаб туради. Ҳатто булутли кунлардаям бир парчагина, денгизчининг иштонидаги ямоқдай бўлсаям, зангори осмон кўриниб туради...

Шаҳдам қадамлар билан м а й о р кириб келади. Бу сафар у фуқаро кийимида.

Костюм-шими қора ранга мойил, қўлидаги соябони ҳам қора.

М а й о р (*остонаданок*). Судга бераман! Қаматтираман! Мен сизни, биласизми, нима қиламан?..

Л у и д ж и. Биладан. Ҳеч нима қилолмайсиз. Судга бераман деяпсиз – суд аллақачон бўлиб ўтган. Қаматаман деяпсиз – кўриб турибсиз, курортдамасман. Яна нима?

М а й о р. Сен... сен қип-қизил товламачисан! Сенга кўрсатиб қўяман...

Л у и д ж и. Қачондан бери бир-биримизни “сен” лашга ўта қолдик? Сира эслолмаяпман. (*Кескин.*) Сизга нима керак ўзи?

М а й о р. Гўё билмайдилар! Мен нақд пул тўлаб қўйсам-у, бу кишим юрагини кўринганга ваъда қилиб юрибдилар!

Л у и д ж и. Бу менинг ишим.

М а й о р. Қирқ минг доллар-чи, бу кимнинг иши? Нима, мен шунча пулни кўчадан топиб олибманми?! Шамолга совирилди! Энди нима қиламан?

Л у и д ж и. Бу сизнинг ишингиз. Шахсан мен сиздан бир чақаям олганим йўқ. Ё олдимми?

М а й о р (*газаби қайнаб*). Қирқ мингни қуртдай санаб, телеграф орқали ўша бедаво Фулминиянгизга жўнатдим-ку! Мана, қвитанцияси!

Л у и д ж и. Жўнатган бўлсангиз жўнатандирсиз, осмон узилиб ерга тушгани йўқ. Фулминияда пулнинг қадрсизланишини ҳисобга олсак, улар бор-йўғи арзимаган йигирма тўрт миллион италян лираси олишган. Шуюм пул бўптими, сариқ чақа-ку!

М а й о р. Улар ўша йигирма тўрт миллион “сариқ чақа”ни нима қилишганини биласизми? Ҳаммасини еб-ичишибди!..

Л у и д ж и. Тўғри қилишибди. Ҳеч курса, ҳаётларида бир марта одамга ўхшаб яшашибди.

М а й о р. Ўша боқибегам юртдошларингиз шунча пулга шашварам қуришмабди! Ҳеч қанақа мактаб, ҳеч қанақа кўприк, на телефон, на водопровод – ҳеч нима! Лекин ишратхона қуриш эсларидан чиқмабди! Тасаввур қилинг-а, Америка армиясининг пулига фоҳишахона қуришса!

Л у и д ж и. Хотиржам бўлинг, бир кунмас-бир кун ўша фоҳишахонага мрамар тахтача ўрнатишиб, исмингизни ёзиб қўйишади, “майор Апшелгейт” деб! Иккита “п”!..

М а й о р (*ўзини йўқотиб*). Бу... бу ўтакетган товламачилик! Саботаж! Давлатга хиёнат! Бунинг учун ҳарбий трибунал сизни ўлимга ҳукм қилади, сержант Ломбарди!

Л у и д ж и. Менга қаранг, саломатлик яхшими ўзи? Ўзингизни дўхтирга қаратинг! Мен аллақачон ўлимга ҳукм қилинганман. Мени неча марта ўлдирмоқчисиз ўзи?

М а й о р. Бугун америка жамоатчилиги қатлингизни тезлатишни талаб қиляпти! Мен ё пулимнинг қайтарилишини, ё юрагингизни беришингизни талаб қиламан!

Л у и д ж и (*пинагини бузмай*). Бир чақаям пулим йўқ, буни биласиз. Юрагимни бермайман, ўзимга керак.

М а й о р. Мени пичоқсиз сўйдингиз!.. Энди қирқ мингни маошимдан ушлаб қолишади!.. Бу жуда катта аҳамиятга молик тажриба эди! Бош штаб одам юраги қанча вақт чидашини аниқламоқчи эди.

Л у и д ж и (*кўзлари ёниб, лекин наст овозда*). Бориб айтинг ўша Бош штабингизга, одам юраги ҳар қандай олчоқлик ва очқўзликка, ҳар қандай худбинлик ва хиёнатларга чексиз вақт, ҳатто чидаш мумкин бўлмаган пайтлардаям чидайверади, денг!.. Яна шуниям айтингки, сизнинг тажрибангиз уч пулгаям арзимас экан, денг!..

Шу пайт Д о л о р е с ва Д и а н а ҳовлиқиб киришади. Улар бир хил – қора либосда бўлиб, соябонлари ҳам қора рангда эди.

Д о л о р е с (*майорга кўзи тушиб*). Бизданам илдамроқлар чиқиб қоптими?! (*Дианага*.) Бу ўша, ўтган сафарам биздан олдин суқулиб кирган нусха! Фақат унда ҳарбий кийимда эди.

М а й о р. Мен ҳеч қачон, ҳеч қаерга суқулмайман. (*Ўзини таништириб*.) Майор Ашпелгейт!

Л у и д ж и. Иккита “п” билан айтилади.

Д о л о р е с (*енгил таъзим қилиб*). Донья Долорес Люция Сальтамонтес!

М а й о р. Шунинг ҳаммаси битта ўзингизникими?..

Д о л о р е с. Бу – қизим Диана, гўзаллик қироличаси! Дунёдаги энг гўзал қиз! Мен унинг онасиман.

Л у и д ж и. У билан кўпам ош-қатиқ бўлаверманг, хоним, у фақат майор эмас...

Д о л о р е с (*қўл силтаб*). А!.. Гўзаллик қироличаси дунёда битта. Бунақа майорлар ачиб ётибди.

М а й о р. Нима дедингиз?

Д о л о р е с. Ачиб ётибди, дедим. Қайси дарахтни силкитманг, мингта полковниг-у, уч ярим мингта майор ёғилади.

М а й о р. Мен сизни яхши тарбия кўрган аёл деб ўйлабман. Узр!

Д о л о р е с. Ҳа, нима? Тасаввур қилинг: дарахтда осилиб турибсиз, силкитса – ёғиласиз, силкитмаса – йўқ!

М а й о р. Бемаъни ўхшатиш!

Д о л о р е с. Ҳар ҳолда, сизнинг бу ерда бекорга санғиб юришингиздан бамаънироқ! Бизга берилган рухсатномада соат ўн-у, нол-нолдан бошлаб Луиджи Ломбарди билан бизнинг учрашувимиз кўрсатилган!

М а й о р. Шунақа денг? (*Қизишиб*.) Сиз ким билан гаплашаётганингизни биласизми ўзингиз? Агар истасам, ўша рухсатномангиз билан қўшиб сизни... сизни...

Д о л о р е с. Ана шундай қилишни сизга маслаҳат бермасдим, майор!

М а й о р (*ўзини босиб*). Бахтингизга, яхши тарбия кўрган одам билан гаплашиб турибсиз. Ўн дақиқадан кейин келаман. Лекин ўшанда “яхши тарбиям”ни кўчага ташлаб келаман, хоним! (*Чиқиб кетади*.)

Д о л о р е с. Луиджи, болагинам, нега бундай қилдинг? Ахир бизга ваъда қилувдинг-ку?..

Л у и д ж и. Қизиқ, нега бугун ҳамма мени “сен”лаб қолди?

Д о л о р е с. Янги юрак оберишимни эшитиб, шўрлик Рамонгинам шунақа севиндики, шунақа севиндики!..

Л у и д ж и. Яхшиси, эрингизга бошқа нарса сотиб олиб беринг: жигарми, кўричакми?..

Д о л о р е с. Унинг аҳволи борган сари ёмонлашиб кетяпти – бунга сиз айбдорсиз, Луиджи!

Л у и д ж и. Нега энди юрагимни айнан сизнинг Рамонингизга беришим керак экан? Майор, масалан, қирқ минг доллар тўлаб қўйди.

Д о л о р е с. Қирқ минг? Ҳеч нима эмас экан-ку, мен юз минг бераман!
 (*Қизини кўрсатиб.*) Мана — юз минг доллар! Унинг баҳоси шу!
 Д и а н а. Лекин... лекин мен истамайман!.. Европага бораман!
 Д о л о р е с. Ҳеч қаерга бормайсан! Ҳозир сен оиламизга қарашишинг керак!
 Д и а н а. Европага боришимга дадам рози бўлдилар-ку?
 Д о л о р е с. Йўқ дедимми, йўқ! Пишириб кўйибдимми ўша ифлос Европада?!
 Л у и д ж и. Нима-нима? Қанақа Европа?
 Д о л о р е с. Парижда ахлат ташувчилар яна иш ташлашибди. Бутун шаҳар ахлатга ботиб қопти. Умуман, бутун Европа сасиб ётганмиш!
 Л у и д ж и (*секин, хавотир билан*). Сизнингча, Сицилия ҳамми?..
 Д о л о р е с (*эслашга уришиб*). Сицилия? Сицилия, Сицилия?.. Ҳа, ҳалиги, одамлари қурбақа-ю, шиллиққуртлар ейишадиган шаҳарми?
 Д и а н а. Вой ойи-ей, унақа нарсаларни французлар ейишади!
 Л у и д ж и (*оғриниб*). Мен сицилияликман, хоним. Умримда қурбақаям, шиллиққуртам емаганман! Ундан ташқари, хоним, сизга ўхшаганларни ўша бизнинг сассиқ Европада фоҳишафуруш — қўшмачи дейишади!
 Д о л о р е с. Ни-ма?.. Шу гапингизни менга айтяпсизми? Сальта-монтес авлодидан бўлган аёлга-я? Конкистадор Эскимильо Леон Сальтамонтес Мексикада нақ Кортеснинг ўзи билан елкама-елка туриб жанг қилган! (*Артистона.*) Оҳ, агар Рамонгинамнинг қуввати бўлганида эди!.. Сальтамонтес авлоди шаънининг бундай таҳқирланиши қон билан ювилар эди!
 Л у и д ж и. Битта каллакесар оғайнимнинг исм-шарифиям “Эль Сальтамонтес” эди. Мабодо қариндошинглар эмасми?
 Д о л о р е с (*аламдан титраб*). Сиз ҳаддингиздан ошыпсиз!
 Л у и д ж и. “Сальтамонтес” деган сўзнинг маъносини биласизми? Чигиртка дегани. Ҳа, оддий чигиртка. Демак, сизни оддийгина қилиб “Чигиртка хоним” деб чақирсам бўлаверади.
 Д о л о р е с. Бизнинг шонли авлодимиз номи тарих зарварақларига олтин ҳарфлар билан ёзилажак! Ота-боболаримиз бундан беш юз йил муқаддам Мексикани забт этганларида...
 Л у и д ж и. ... чигирткадай ёпирилиб, ҳамма нарсани таг-томири билан еб битиришган! (*Долоресга юзма-юз келиб.*) Мана ҳозирам сиз, Чигиртка хоним, юрагимни таг-томири билан еб ташламоқчисиз!
 Д о л о р е с. Ҳақорат қилманг, Луиджи, бунақада сиз билан икки дунёдаям келишолмаймиз!
 Л у и д ж и. Келишмоқчияммасман.
 Д и а н а. Дадамлар ҳам истамайдилар...
 Д о л о р е с. Диана!
 Л у и д ж и. Дадангиз нимани истамайдилар, қизалоқ?
 Д и а н а. Юрагингизга мана шунақа... йўл билан эга бўлишни...
 Д о л о р е с (*бақириб*). Пулинг бўлмагандан кейин қанақа қилиб оласан бўлмасам?!
 Д и а н а. Лекин дадам умуман юрак керак эмас, деяптилар...
 Д о л о р е с. Бас қил, аҳмоқ!
 Л у и д ж и. Нимага ҳалеб бунга бақираверасиз?!
 Д и а н а. Дадам шўрлик... дадам...
 Д о л о р е с (*заҳарли вишиллаб*). Ўчир овозингни!..
 Л у и д ж и. Ўзингиз овозингизни ўчиринг! Бўлмаса юрагимни бермай кўяман! Диана, даданга нима қилган? Аҳволи чинданам оғирми?
 Д и а н а. Гап шундаки, ойим...
 Д о л о р е с. Диана, яна бир оғиз гапирсанг...
 Л у и д ж и. Гапир, гапиравер, қўрқма.
 Д и а н а. Ойим жудаям... эҳтиросли аёллар...
 Л у и д ж и. Даданг-чи?
 Д и а н а. Дадам кечқурунлари китоб, газета ўқишни хуш кўрадилар...
 Д о л о р е с. Ўчир!.. Нималар деб алаҳсираяпсан, уятсиз?!
 Л у и д ж и. Тушунарли. Энди қари Рамонини ёшартириш учун янги юрак сотиб олиб бермоқчилар! Ҳм, ётоқхона учун мотордай гап-да, а?

Д о л о р е с. Бунинг гапига парво қилманг, Луиджи... Ҳали гўдак-да, нима деяётганини ўзиям билмайди...

Л у и д ж и. Ёши нечада?

Д о л о р е с. Ўн саккизда! Бизнинг Мексикада аёллар апельсинга ўхшаб эрта етилади. Масалан, мен ўн олти ёшимда турмуш қурганман. Қаранг, Луиджи, томирларимизда креол қони оқяпти! Сальтамонтеслар авлодининг қони! Бу — олов, қуйдириб кул қилади, Луиджи!..

Л у и д ж и. Хўп, яхши. Юрак масаласини кейин ўйлаб кўрармиз... *(Дианага.)* Қани, бери кел-чи, бўтам.

Д и а н а жойида қимирламай тураверади.

Д о л о р е с. Нима, эшитмаяпсанми? *(Қизининг елкасига туртиб.)* Бор, Луиджи амакинг чақиряптилар...

Л у и д ж и. Яна яқинроқ.

Д о л о р е с Д и а н а ни итариб, Л у и д ж и нинг рўпарасига олиб келади, сўнг қизининг қўлларини унинг елкасига қўйдиради.

Д и а н а *(қўлларини олиб)*. Йўқ, йўқ, истамайман!..

Д о л о р е с. Бақирма-е! Нима, биров сени сўйяптимми!..

Д и а н а. Ойижон, ойи-и!.. Ўзингиз бунақа қилиш гуноҳ дердингиз-ку!..

Д о л о р е с *(чўқиниб)*. Ҳечқиси йўқ. Черковга бориб ибодат қилсанг, ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетасан!

Қиз Л у и д ж и нинг кучоғида ҳушидан кетади.

(Шивирлаб.) Олов тафғини сезяпсизми, Луиджи?..

Л у и д ж и. Бироз айланиб келмайсизми, Чигиртка хоним!..

Долорес, тушундим, дегандай бош ирғайди ва оёқ учида юриб эшикка борлади.

М а й о р билан И з а б е л г а дуч келади. Изабелнинг қўлида кумуш дастали қора соябон.

М а й о р. Мен норозилик билдираман! *(Изабелнинг йўлини тўсиб.)* Боя ҳам иккита хоним мендан олдин кириб, ишнинг белига телувди!

Д о л о р е с. Тс-с... *(Уларни итариб чиқариб.)* Илтимос, халақит берманглар...

И з а б е л билан м а й о р шундагина кучоқлашиб турганларни пайқайдилар.

И з а б е л *(яқин келиб)*. Ҳорманглар, ҳорманглар... Нима қиляпсиз, хўжайин?

Л у и д ж и парво қилмай, қизни бағрига босиб тураверади.

И з а б е л *(соябон билан эрини туртиб)*. Э-эй, менга хиёнат қилгандай бўляпсизми, азизим?

Л у и д ж и *(қизни қўйиб юбормай)*. Наридур, жаҳлимни чиқарма!..

И з а б е л. Сени бегона аёл билан ушлаб олдим. Мана, шунча гувоҳларам бор. *(Бақариб.)* Қўйворасанми бунга, йўқми? *(Ораларига соябон тиқиб ажратади.)* Бу ажина ким бўлди?

Д о л о р е с *(кибр билан)*. Маъзур тутадилар, бу...

И з а б е л. Маънави мишиқи-я? Қуриб қолган ходанинг ўзи-ку!..

Д о л о р е с. Ўзинг ходасан! Кўзинг кўрми, қара: тўқсон бир, олтмиш икки, тўқсон уч! Ҳакамлар ҳайъати бир овоздан тан берган!

И з а б е л. Кайфи бўлса керак-да.

Д о л о р е с. Менинг қизим дунёдаги қизларнинг энг гўзали! Ёрилиб кетсангизам, бор ҳақиқат шу!

И з а б е л. Қизи қап-қатта, бола-чақали эркак билан чирмашиб ётибди-ю, бу бўлса... Она бўлмай ўл-э!..

Д о л о р е с. Менимча, ўлимга ҳукм бўлган одамнинг бунга ҳаққи бор...

И з а б е л. Менинг эрим ҳатто ўлими олдидаям бундай бемаънилик қилмайди!
 Д о л о р е с. Э, менга қаранг, хоним! Буни савдо деб қўйибди!
 И з а б е л. Қанақа савдо? Балки қизингиз эвазига манави чўчқа юрагини ваъда қилгандир?..
 М а й о р. Пардон, мадам! Унинг юраги менга тегишли! Пулини аллақачон тўлаб қўйганман!
 И з а б е л. Сизниям қизингиз борми, майор?
 М а й о р. Кечирасиз, биз нақд пул тўлаганмиз! Қирқ минг!
 И з а б е л. Қирқ минг?.. (Луиджига.) Менга бир тийинам бермадинг-а, номард!.. (Ҳаммага.) Гап бундай, жаноблар ва хонимлар! Қонун биз тарафда — эр-хотин манфаатларини қонун ҳимоя қилади!
 Л у и д ж и (Дианага). Кўзимни бекит, шу алвастининг турқини кўрмай!..

Диана Луиджининг кўзини бекитади.

И з а б е л. Қоч ундан!.. Тегма, деяшман! Қўлингни ол-э!..

Д и а н а қочиб, электр стулининг орқасига бекинади. Д о л о р е с соябони билан қизини ҳимоя қилади. М а й о р бу сергалва хотинлар атрофида чорасиз югуради. Л у и д ж и электр стулида, худди театрда ўтиргандай, хотинларнинг “соябонлар жанги”ни томоша қилади.

М а й о р. Ҳой, бир-бирингларни майиб қилиб қўясанлар-ку! Бас қилинглари! Нега тушунмайсизлар, ахир юрак сотиб бўлинган!..

И з а б е л. Йўқ, мен унинг қонуний хотиниман! Керак бўлса, қонуний бевасиям бўламан!

Л у и д ж и. Менинг эмас, Жонни Брайннинг бевасисан!

Д о л о р е с (Изабелга). Сиз бошингизга урасизми юракни? Ёшсиз, соғломсиз?

Л у и д ж и. Унинг мингга кирган ўйнаши бор, ўшанга!

М а й о р. Жим! Армия ҳар қандай фуқародан устун туради!

Д о л о р е с. Дунёдаги энг гўзал қиз ҳатто америка армиясиданам устунликка эга! Ўзинг айт, Луиджи, юрагинг кимники бўлади?

Ҳамма жим. Кутяпти.

Л у и д ж и (узоқ сукутдан сўнг). Нега ҳамманг инсон юрагини телевизор ёки автомобилдай сотиб олиш мумкин, деб ўйлайсизлар?

М а й о р. Ҳеч нима ўйлаётганимиз йўқ! Сиз сотдингиз, мен олдим.

Д о л о р е с. Йўқ, кечирасиз, у юрагини бизга, бизнинг оиламизга ваъда қилган!

И з а б е л. Мадам, у ҳаммага ваъда қилган. Газета ўқийсизми ўзи?

М а й о р. Буни қандай тушунса бўлади, Ломбарди?..

Л у и д ж и. Жуда оддий. Бизнинг Сицилияда шундай гап бор: лўлининг эшагини суғор-у, пулини ол.

Д о л о р е с. Ў-ў-ў, сен қип-қизил товламачи экансан-ку!.. (Соябони билан ташланиб.) Қароқчи! Қотил! Қонхўр!..

Д и а н а (Луиджини ҳимоя қилиб). Тегманг унга, ойи!..

И з а б е л (Долоресга). Сиз нимага тилингизни бир қарич қилиб, шамсиянгишни ўйнатиб қолдингиз?! Нар и туринг, эримга яқинлашманг!

Д о л о р е с. У қизимни шармисор қилди! Шонли авлодимиз номини булғади!

И з а б е л. Сизга буям кам, бувижон, баттар бўлинг!

Д о л о р е с (ҳезланиб). Ким буви? Мени буви деясанми? Мени-я?!

И з а б е л. Сени, сен кўшмачини! Ўз қизига ўзи кўшмачилик қилган сен жодутарни!

Д о л о р е с. Вой, ғилай бурга-ей!..

И з а б е л. Нима дединг? Яна бир қайтар-чи!..

Д о л о р е с (қўлларини белига тираб). Ғи-лай, бур-га!

И з а б е л. Сочингни бигталаб юлмасамми!.. (Соябонини отади.) Оёқларингни гугурт чўпидай синдириб-синдириб ташлайман!..

Д о л о р е с. Ке, келавер, келавер! (Соябонини отиб.) Кўзингни ўйиб оламан, ҳеч кимга гилайланиб қаролмайдиган бўлиб қоласан!..

Хотинлар бир-бирининг сочига ёпишиб кетишади.

М а й о р. Ё ҳозир бас қиласизлар, ё стулни тоққа улайман — Луиджи ҳалок бўлади! Юрагиям ҳеч кимга насиб қилмайди!..

Ҳамма турган жойида қотиб қолади. Чироқ ўчади.

Еттинчи кўриниш

Тагин ўша ер. Ўтган сахнада қотиб қолганлар жонланади. М о р р и с кириб келади. У қора палтода, қўлида қора портфели. Луиджидан бошқа ҳамма унга шубҳаланиб қарайдилар.

М а й о р. Бу ерга киришга рухсатномангиз борми?

Моррис индамай рухсатномасини кўрсатади.

Д о л о р е с. Нега портфел кўтариб юрибсиз?

И з а б е л. Нега бўларди, пул опкелгандир-да!

М а й о р. Омадингиз йўқ экан, мистер! Юракнинг пули тўлаб қўйилган!

М о р р и с. Портфелимда кўлёмза билан бутунги газетадан бошқа ҳеч нима йўқ, (Луиджига.) Сизга бўлажак китобимдан илк бобини ўқиб бермоқчи эдим... Эсингиздами, жамоатчилик фикрига кўпам ишонманг деган эдим?

Л у и д ж и (секин). Энди мен ҳеч нимага ишонмайдиган бўлиб қолдим...

М о р р и с. Кўча тўла одам. Бу ёққа бостириб келишяпти.

Д о л о р е с. Ё худо! Ҳаммасига юрак керак эканми?..

М о р р и с. Билмадим. Полиция қамоқхонани ўраб олган, бу ерга киришолмас-ов.

Л у и д ж и (бефарқ). Уларга нима керак экан?

М о р р и с. Биласизми, Луиджи, аввалига сиз юрагингизни касалхонага васият қилиб, ҳамманинг олқишига сазовор бўлдингиз. Кейин уни кўринган одамга ваъда қилавердингиз, натижада...

Д о л о р е с. Ҳа, у бутун Сальтамонтес авлодини алдади!

И з а б е л. Мени, қонуний хотининиям чув тушириб ўтирибди-я!..

Л у и д ж и. Сен гапирмасангам бўлади! Бошқалар майли, лекин сенга, фақат сенга ҳеч нима ваъда қилмаганман!

М а й о р. У бутун бошли америка армиясини аҳмоқ қилди!

М о р р и с. Хуллас, кўчадаги одамлар қаттиқ норози. Ким билади, балки улар ҳаммасини тушунтириб беришингизни кутишяптандир. Эҳтимол, ўзингизни оқлаб, билмадим, узр сўрашингиз керакмикан?..

Л у и д ж и. Нега? Кимдан узр сўрашим керак экан?..

Д о л о р е с. Тагин сўрайди-я!

И з а б е л. Ҳаммамиздан, Луиджи Ломбарди, ҳаммамиздан!

М а й о р. Узрини бошимга ураманми, қирқ мингга куйиб ўтирибман.

Л у и д ж и. Бир нарсага тушунмаяпман, нега ҳамманг менга осилиб қолдинглар?! Ўлимга маҳкум одам тепасида чарх ураётган қузғунлардан узр сўраганини қаерда кўргансиз?! (Ҳаммага бир-бир тикилиб.) Сизлардан узр сўрашим керакми? Сизлардан-а?..

Д о л о р е с. Тошпорақ одам экан бу. Балки умуман юраги йўқдир?

И з а б е л. Тўғри, унда ҳеч қачон юрак бўлмаган! Мен биладан-ку!

Л у и д ж и. Э, йў-ў-ўқ, юрагим бор... Бор. Мана, ҳозирам уриб турибди... (Ғамгин.) Дук-дук, дук-дук...

Нозик ва нафис оҳангларда баркарола таралади.

Уришини эшитяпсизларми?..

М а й о р. Биз сўнги сўзингизни кутяпмиз, Ломбарди.

Л у и д ж и. Нимаям дердим? Шунча гапдан кейинам ҳеч ким ҳеч нима тушунмадим – мен айбдор эмасман.

Д о л о р е с (*захарли*). Хўш, биз нимани тушунмабмиз?

Л у и д ж и. Дунёда пулга сотиш ёки сотиб олиш мумкин бўлмаган нимадир борлигини тушунмайси! (*Электр стулида тик туриб.*) Менинг юрагим... ҳеч кимга насиб қилмайди, жаноблар!

М а й о р. Америка армиясининг пули нима бўлади?

Л у и д ж и. Мен сизни танимасдимам, бу ерга чақирганимам йўқ. Одам юрагини сотиб олмоқчи бўлиб ўзингиз келдингиз!

Д о л о р е с. Эримни жуда-жуда яхши кўраман, Луиджи! Нега менга ёрдам бергингиз келмайди, а? Мен уни жонимдан ортиқ севаман!..

Л у и д ж и. У ҳақиқий севги эмас.

Д о л о р е с. Севги доим ҳақиқий бўлади. Бошқача бўлиши мумкин эмас!

Л у и д ж и. Мумкин. Сизнинг севгингиз худди ўша “бошқача” сига киради. Сиз фақат ва фақат ўзингизни севасиз.

И з а б е л (*Долоресни суриб*). Мен бир бечора қария бироз яшасин деяпман. Бор-йўғи шу, холос. Бунинг нимаси ёмон, Луиджи?

Л у и д ж и (*азоб билан*). “Бор-йўғи шу” эмас, Изабел, шугина эмас!.. Мен ҳаётимда иккита кечириб бўлмас хато қилдим. Биринчиси, сени учратганим...

И з а б е л. Ана шу гапни бекор айтдинг, Луиджи, бекор айтдинг...

Л у и д ж и. Иккинчиси, мен умуман туғилмаслигим керак эди.

И з а б е л. Буниям бекор айтдинг... Шундай нарсалар бўладики, уни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтиб бўлмайди. Бир умр ичингда қолиб кетавериши керак. Бекор айтдинг, Луиджи... (*Овозида совуқ нафрат сезилар, аллақандай ғалати асабийлик зўрайиб борарди.*) Шундай экан, ҳозир, шу топда видолашганимиз маъқул...

Л у и д ж и. Алвидо, Изабел. Сенга омад ёр бўлсин.

И з а б е л. Эшитдинглар-а, у туғилганига пушаймон бўляпти!.. (*Энди асабийлик ўрнини жазава эгаллайди.*) Одам дунёга келдими, эртами-кечми кетадиям! Нега қараб турибмиз – ёрдамлашворайлик! (*Қумуш дастали соябонини Луиджининг кўксига тўғирлайди.*)

Л у и д ж и. Бу ишда сен биринчи бўлишингни билардим... (*Дианага.*) Қизалоғим, сен бунақа нарсаларни кўрмаганинг маъқул, чиқиб тур. (*Чекина туриб, аста-секин тўсиқ ортига ўтиб кетади.*)

И з а б е л. Нега қараб турибсизлар?! Қани, дадилпроқ!!!

М а й о р ҳам соябони билан Л у и д ж и томон юради. Д о л о р е с ҳам ундан ўрнак олади.

Д и а н а (*онасининг йўлини тўсиб*). Ойи!.. Ҳеч қурса, сиз аралашманг, ойи!..

Д о л о р е с уни итариб ташлаб, сеҳрлангандай йўлида давом этади.

(*Моррисга.*) Худо хайрингизни берсин, бир нима қилсангиз-чи! Нега серрайиб турибсиз, ёрдам беринг, ахир!..

М о р р и с (*тўсиқ ёнига бориб, қарайди*). У ўзини ҳимоя қилмаяпти. Яшашни истамаяпти...

Д и а н а (*даҳшат ичида қичқириб*). Ўзингни ҳимоя қил, Луиджи!.. Қараб турма, Луиджи, бир нима қилсанг-чи!.. Луиджи, Луиджи-и-и!.. (*Ларзага келиб, югуриб чиқиб кетади.*)

Узоқ-узоқлардан баркарола оҳанглари таралади... Тўсиқ ортидан ҳеч нима эшитилмайди, гўё ҳеч нима бўлмаётгандай. Шу пайт тўсиқ ортидан ваҳимага тушган учта шарпа чиқиб, кўздан ғойиб бўлади. Шундагина Моррис тўсиқ ортига ўтиб, кўкрагидан қон сизиб турган Луиджини суяб чиқади ва каравотга ётқизмоқчи бўлади.

Луиджи (*бемажол*). Йўқ, бу ергамас... ўзимнинг жойимга...

Моррис (*уни авайлаб электр стулига ўтқазади*). Мен сизга ёрдам беролмадим, Луиджи...

Луиджи. Биладан... Ҳожатиям йўқ эди...

Моррис. Ҳозир доктор чақириб келаман.

Луиджи. Керак эмас... Бирпас ёнимда ўтиринг... Бўлажак китобингизнинг биринчи бобини ўқиб бермоқчи эдингиз...

Ҳовлиқанича, Митчел югуриб киради.

Митчел. Нега ҳамма қочиб кетяпти?..

Моррис (*бошини эгиб*). Уни ўзбошимчалик билан олатўп қилишди.

Митчел (*даҳшатда*). Луиджи!.. Болагинам!.. Ё парвардигор!.. Ким бунақа қилди, ким?!

Моррис. Ким бўларди, юрагига харидорлар-да...

Митчел. Сизамми? Ахир сизам шу ерда эдингиз-ку?!

Луиджи. Йўқ, Митчел, у менга теккани йўқ...

Митчел (*Моррисга таҳдид билан*). Бўлмаса нега ёрдам бермадингиз, ахир?! (*Йиғлаб юборади.*)

Луиджи. Бақирма, қария, у ҳеч нима қилолмасди... У фақат кузатиб, кейин бу ҳақда китоб ёзиши керак эди...

Митчел (*ёш боладай ҳиқиллаб*). Муҳтож одамга ёрдам қилолмас экансиз, ёзган китобингизни пишириб енг! (*Луиджининг ярасини боғлай туриб.*) Асли айб ўзимда... Доим эшик тирқишидан мўралаб турадиган одам, бу сафар худо уриб... Бу мияси айниган чолни кечир, ўғлим!.. Ҳозир доктор чақириб келаман... (*Минг афсус-надомат билан чиқиб кетади.*)

Луиджи. Мендан рози бўл, қария... (*Моррисга.*) Эшпитяпсизми, ёмғир тинди?..

Моррис. Мен ҳеч нима эшитмаяпман...

Луиджи (*бирпасдан сўнг*). Ахир кулчили эмасми... Мени электр стулида эмас, қилич биланаммас, оддийгина соябон билан қатл қилишса-я!..

Моррис (*ўз хаёли билан*). Айтинг-чи, Луиджи, нега ўзингизни ҳимоя қилмадингиз?

Луиджи (*унинг билагидан ушлаб*). Бу дунёнинг судидан кўра у дунёнинг судини афзал кўрганим учун... Ҳм, бу дунёнинг ишларини кўрдингиз-ку... У ёқда бошқача... Гуноҳу савоблар бошқача тарозиди ўлчанади... Китобингизнинг охирида шу нарсаниям кўшиб қўйингки, Луиджи Ломбарди бу дунёдан ҳаммадан рози бўлиб кетди, денг... Розиман, мингдан-минг розиман... Ўша хиёнаткор хотинимданам, қизини қўйнимга солмоқчи бўлган анави қўшмачиданам, ўша мансабпараст майорданам розиман... Бу дунёда қолаётганларга раҳмим келади... Шунинг учун ҳаммадан рози бўлиб кетяпман... Сизданам розиман, Френк... Фақат бир илтимос, жасадимни ўша мен эчки боқиб юрган Фулминияга қўйишсин... Шунга талаб қилинг, шунга эришинг... Бу менинг сўнги васиятим... (*Жон таслим қилади.*)

Сокин баркарола оҳанглари остида аста-секин парда ёпилади.

Тамом.

Рус тилидан
Шароф БОШБЕКОВ
таржимаси.

Амир Темурнинг сирли узуги

Амир Темур ҳазратларининг ҳайратомуз сирли узуклари ҳақида бу кунга келиб янги маълумотлар аён бўлди. Чунки бу қимматбаҳо дурдона Ўзбекистоннинг тарихий ёдгорликларидан бири бўлиб, тарих зарварақларида тенгсиз, мисли қўрилмаган топилмадир. Шу боис, ушбу мақолада ана шу машҳур узук ҳақида фикр юритамиз. Баъзи бир хорижий мамлакатларда эълон қилинган тарихий маълумотларда Амир Темур тамғаси зарб қилинган бу нодир буюм Австрия ёки Италиядаги музейлардан бирида тарихий ёдгорлик сифатида сақланиб келинаётганлиги тахмин қилинади.

Афғонистоннинг атоқли тарихшунос олимлари — академик Иноятилло Шаҳроний, Нуриллохон Толқоний, Абдулҳамид Мубориз ва Устод Халилло Халилий жанобларининг дарий тилида чоп этилган мақолаларида ҳам ушбу сирли узук тилга олинади. Уларнинг қўлларида бўлган бирламчи ҳужжатлар таҳлили бўйича соҳибқирон Амир Темурнинг ушбу узуги ҳақида муфассал маълумотлар берилади.

Ушбу мақола орқали Ўзбекистоннинг илмий жамоатчилиги ва Амир Темур жамғармаси масъул ходимларини ушбу мавзуга диққат-эътиборларини қаратмоқчиман. Шояд бу ёдгорлик бўйича тегишли илмий изланишлар олиб борилса ва халқимизга ушбу ноёб, бебаҳо буюм ҳақида бағавсил маълумотлар берилса.

Афғонистонда чоп этилган Абдулҳамид Мубориз ва Устод Халилло Халилийларнинг мақолаларида ушбу узук ҳозир қаерда, қайси мамлакатда ёхуд қайси шахсий коллекцияда эканлиги мавҳум бўлиб қолаётганлиги таъкидланади. Афғонистоннинг маданият вазири муовини лавозимида ишлаб келган Абдулҳамид Мубориз-

нинг “Тарих даҳасидаги асосий қонун” китобида ёзилишича, 1973 йили 27 майда Афғонистоннинг собиқ подшоҳи Муҳаммад Зоҳиршоҳ Рим шаҳридан жияни Муҳаммад Довудга мактуб йўллаб, топилмани қайтаришни илтимос қилган экан:

“Олийқадр Муҳаммад Довудхон жаноби олийларига!

Ниҳоят самимий қизгин саломларни Сизга йўллаб, барча аркони давлатларингиз билан Сизга соғлиқ-саломатлик, узоқ умр ва келажақ ишларингизда улкан ютуқ, омадлар тилаб, қон-қариндошларингиз номидан қўйидаги илтимоснома билан мурожаат этаман. Албатта, каминангизнинг ҳурмат ва илтимосини бажо этгайсиз. Менинг иш жойимда Султон Ҳусайн Байқародан қолган бир дона нодир қўлёзма ва бир дона қимматбаҳо узукни менга юборсангиз бас деб умид қиламан. Менга бошқа мулку давлат керак эмас”.

Ушбу мактубдан дарак топган “Арк” саройининг бош қўмондони генерал Муҳаммад Зиё юқорида номи қайд этилган нодир қўлёзма ва узукни пинҳона олиб, Австрияга жўнайди ва у ердан сиёсий бошпана сўраб, шу мамлакатда қолади. Нурилло Толқонийнинг сўзларига қараганда: “Ушбу узук Австриядаги музейлардан бирига катта маблағ эвазига сотилган”. Бошқа олимлар Зоҳиршоҳ жанобларининг ўзлари Италиядаги музейлардан бирига ушбу ноёб топилмани совға қилиб юборган деган фикр-мулоҳазаларни ҳам баён этишган.

Бу тахминларнинг қайси бири ҳақиқатга тўғри келишини ҳозирча ҳаёт бўлган 91 ёшли Муҳаммад Зоҳиршоҳ жаноблари аниқлик киритиши мумкин.

Афғонистондаги “Мажаллаи Орёна” журналининг 1333 ҳижрий-шамсий

йил, 9-сон, 13-15-бетларидаги марҳум Устод Халилло Халилийнинг “Султон Ҳусайн Байқаро оромгоҳи” деган мақоласида ушбу узук собиқ Афғонистон подшоҳи Муҳаммад Зоҳиршоҳ жанобларига ҳадя қилинганлиги тўғрисида мукаммал маълумот берилган.

Ҳозирда Америка Қўшма Штатлари шаҳарларидан бирида илмий-тадқиқот олиб бораётган тарихшунос олим, академик Иноётилло Шаҳроний жанобларининг таъкидлашларича, бу узук соҳибқирон Амир Темурга тегишли бўлиб, унинг гардишида қуйидаги сўз “Рости-русти” “Куч адолатдадир” ибораси борлигини ва бошқа белгиларни таҳлил этади. Айнан шу сўзлар соҳибқиронга тегишли эканлиги тарихий маълумотлар ўз аксини топганлиги ҳаммага маълум. Бу олимнинг фикрича, аслида бу узук илк бор турк хоқони Ҳузгонга тегишли бўлган. Ушбу бебаҳо дурдона турк хоқонлиги сулоаларидан авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиб, IX асрда Халид Бинни Бармак қўлига келиб тушганлиги ҳақида ҳам ривоят бор.

Айтишларича, турк шаҳзодаларидан бири Бағдод шаҳрига сафар қилиб, Халид бинни Бармакнинг ҳузурига киришга изн сўрайди. Подшоҳнинг ижозати билан унинг қабулига қадам қўяди. Халид бинни Халиднинг сонига боғланган, уни барча хавф-хатардан, таомга заҳарли моддалар аралаштирилганлиги ва бошқалардан огоҳ қилувчи мослама дарҳол тебрана бошлайди. Подшоҳнинг амри билан ушбу шаҳзода ҳибс этилиб, тинтув ўтказилади, қўриқчилар унинг қўлидаги узукни мусодара қилишади. Узук таҳлилдан ўтказилганда қимматбаҳо бриллианти борлиги, гавҳарнинг тагида эса махсус заҳар сақланадиган чуқурча ўйилганлиги аниқланади. Халид Бинни Бармакнинг мосламаси ва шаҳзоданинг қўлидаги узук бир хил сеҳрли кучга эга эканлиги тадқиқотлардан кейин маълум бўлади. Бу икки жисм ўз эгаларига ташқи ва ички хавф-хатар ёки таомга заҳарли моддалар аралаштирилган бўлса, дарҳол огоҳ этувчи белгиларни намоён қилиш хусусиятига эга бўлган.

Бу ғаройиб узук билан Ҳусайн Байқаро бармоқларидан олинган узук бир хил хусусиятларга эга эканлиги Халилло Халилий мақоласида ишонар-

ли очиб берилади. У мазкур узук Ҳусайн Байқаро мақбарасидан топишганлигини ҳамда айнаи бир буюм эканлигини тахмин қилади.

1965 йилда Ҳирот шаҳрида Хўжа Абдулла Ансорийнинг таваллуд топганлиги минг йиллигини нишонлаш муносабати билан ўтказилган жаҳон халқаро қўлёзмалар илмий конференциясида Султон Ҳусайн Байқаро ва Мир Алишер Навоий қабрларини очиб, тегишли тадқиқотлар ўтказиш ҳақида қарор қабул қилинди. Шу қарорга асосан Ризо Моил Ҳировий, аллома Устод Халилло Халилий, академик Салоҳиддин Салжуқий ва бошқа бир қанча хорижий экспертлар иштирокида қабрлар очилиб, тадқиқотлар олиб борилди. Шунда Ҳусайн Байқаро жасадининг ўнг қўл кўрсаткич бармоғида ғаройиб узук топилади. Олимлар уни ўрганишни бошлайдилар. Устод Халилло Халилий бу ноёб топишни ўз қўли билан Муҳаммад Зоҳиршоҳга тухфа қилади. Мазкур далилларга асосланиб, шуни хулоса қилиш мумкинки, бу ажойиб-ғаройиб топилма соҳибқирон Амир Темурдан унинг авлодларига мерос бўлиб ўтган.

Шарқшунос Турғун Файзиёвнинг “Ҳусайн Байқаронинг сирли ўлими” асарида шундай ёзади: “Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Байқаронинг жасади ўзи қурдирган мадраса гумбази остига дафн этилган. Мадраса Мусалло ёнига қурилган бўлиб, ўзининг салобатли ва муҳташамлиги билан кишини лол қолдиради. Бироқ XIX асрда, Афғонистон амири Абдураҳмонхон замонида инглиз мушовирлари “Руслар Ҳиротни забт этмоқчи, бинобарин, баланд ва улкан миноралар уларнинг замбаракларига нишон бўлиши муқаррар” деб минораларни бузиб ташлашни маслаҳат берадилар. Шундан сўнг маҳаллий ҳукмдорлар мадраса минораларининг остига динамит қўйиб портлатадилар. Натижада бир неча осориатика ёдгорликлар култепага айланади. Жумладан, Султон Ҳусайн Байқаро қурдирган мадраса ҳам вайронага айланади. Байқаро қабри вайроналар орасида, очиқ майдонда қолиб, бир оз ерга чўккан, устига ўрнатилган мармар тош “Санги ҳафт қалам” эса бир томонга оғиб қолган.

Султон Ҳусайн Байқаро мақбараси қошига қўйилган “Санги ҳафт қалам” мармар тоши ҳақида “Пири Ҳирот” асарида қуйидаги жумлалар ёзилган: “Санги ҳафт қалам” жаҳондаги хаттотлик санъатининг бебаҳо дурдоналаридан бўлиб, Ҳусайн Байқаро томонидан шахсан ўз қабрига атаб буюртирилган қабр тоши эди. Бу қабр тошини сангтарош нодир хаттотлик безаклари билан безашга етти йиллик умрини сарфлаган. Аммо тақдир тақозоси билан 1496 йил Байқаронинг суюкли фарзанди Шоҳ Ғариб Мирзо вафот этади ва бу қабр тоши ёдгорлик сифатида шахзоданинг қабрига қўйилади. Султон Ҳусайн Байқаронинг буйруғи билан ўша моҳир сангтарош томонидан тамоман янги қабр тоши ясалади ва у вафотидан сўнг қабрига ўрнатилади.

Бу қисқа мақола ниҳоясида яна шуни илова қиламиз. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг айтишига кўра, ушбу тарихий узук бутунги

кунда Америкада Нью-Йорк шаҳридаги “Метрополитен” музейининг “Исломи бўлими”да сақланаётганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шунга асосланиб, Муҳаммад Али ушбу шаҳарга борганда, музейга қадам ранжида қиладилар, аммо бир тасодиф туфайли шу бўлим таъмирлаш учун ёпилган бўлиб, уни кўролмайдди.

Бундай нодир ёдгорлик ва қўлзма асарлар қаерда сақланишидан қатъи назар, тарихимиз, маданиятимиз ифтихори, буюк Турон-Туркистон халқларининг бой мероси ҳисобланади.

Бошқа бир маълумотларга қараганда, соҳибқироннинг қўлларида бўлган зарҳал қилич ханузгача Эрон мамлакатининг Машҳад шаҳридаги музейда, салобатли совут кийимлари эса Туркияда, “Темур тузуклари” ва Мирзо Улуғбекнинг “Зижи Кўрагоний” қўлзмаси Франциядаги музейлардан бирида эканлиги қайд қилинган.

*Абдулла ОЛИМ,
Жаҳон тиллари университетининг
катта ўқитувчиси.*

Алишер НАВОИЙ

Фазаллар

Неча ҳижрондин бузуғ кўнглимда бўлғай дам-бадам
Ғам уза ғам, дард уза дард-у алам узра алам.

Ёр ҳижрони, ватан таркию ғурбат шиддати,
Чарх бедоди-ю, даврон меҳнати, эл жаври ҳам.

Сабр озидин азоб, андуҳ кўпидин изтироб,
Ашқдин сели бало, оҳ ўтидин ҳар дам алам.

Субҳ-шом эмгак кўпидин кўнглума юз минг бало,
Шом то субҳ уйку йўқгин жонима юз минг ситам.

Барча бир сори мангаю ёр заъфи бир сари,
Кош анга сихҳат бўлуб, бўлғай манга юз мунча ғам.

Садқа айлар анга лойиқ, манга йўқ тухфае,
Хаста жоним нақди бордир эй, элт пайки ҳарам.

Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушти, ҳам куйди қалам.

* * *

Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулғон рўзгоримни.

Фалак бедодидин гарчи мени хоки ғубор ўлдум,
Тилармен топмагайлар тўғиёликға ғуборимни.

Шак эрмас партави тушгач уйи ҳам, рахти ҳам куймак,
Чу ғўристон гадои сизмагай шамъи мазоримни.

Деманг қай сори азм этгунг, манга йўқ ихтиёр, охир
Қазо илгига бермишман инони ихтиёримни.

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимға юз меҳнат,
Не тонг, бошим олиб кетсам қўюб ёру диёримни.

Ёмон ҳолимға бағри оғриғай ҳар кимсаким кўргай,
Бағир парголосидин қонға булғонғон узоримни.

Ҳаётим бодасидин саргардонман асру, эй соқий,
Қадаҳқа заҳр қотил куй, доғи дафъ эт хуморимни.

Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўқу боримни.

* * *

Ваҳки, умрим барча зоёъ бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноби ошоми била.

Кимса юз комронлиқ қилса, балким, арзимас,
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоғлиқ биров коми била.

Заҳрни ўз коми била ичса, андин яхшиким,
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлиғ жоми била.

Юз Дилором айлагандин равза ҳабси, яхшироқ
Бўлмоқ ўз вайрони ичра кўнгли ором била.

Эй кўнгил, эл субҳ айши сари боқма, ҳўй қил,
Фардлик вайронида меҳнат қаро шоми била.

Кушқа юнг маскан аро хушроқдурур озодлиғ,
Бўлганидин банд аро сайёд ипак доми била...

Бўлмоқ итлар мунъими тан тўъма айлаб, яхшироқ
Танни қилгунча семиз нокаслар инъоми била.

Жоҳу маркаб бирла, эйким, бормадинг мақсад йўлин,
Қатл ўлур бетўшалиғ зоди фано коми била.

Эй Навоий, ҳузн ила ўткар қарилиғ меҳнатин,
Чун йигитлик борди айшу ишрат айёми била.

* * *

Эй кўнгул, келким, бало базмида жоми май тутай,
Ўз қатиг ҳолимға ўлмастин бурун мотам тутай.

Йиғлабон бошимға оҳим лудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл, сўнгра тутқунча ўзум бу дам тутай.

Олам аҳлиға неча қилдим вафо, кўрдум жафо,
Эй кўнгул, кел-келки, тарки жумлаи олам тутай.

Эмдиким, ишрат сурудидин очилмадинг, эй кўнгул,
Навҳа оҳангин тузуб, бир дам сени хуррам тутай.

Мастлиғдин ўзга йўқ дардим иложи, соқие,
Май кетурким, ҳам ичай бир лаҳза они ҳам тутай.

Кўйғил, эй носихки, муғ дайрида ўз аҳволима,
Маст лояьқил ёқам йиртиб, суруди ғам тутай.

Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлиға йўқ эрмиш вафо,
Эй Навоий, мен вафо сарришгасин маҳкам тутай.

Ренессанс ва Навоий

1

Хирот ва Самарқанд... Самарқанд ва Хирот... Булар Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти кечган шунчаки шаҳарларгина эмас, булар унинг оламининг, шу шаҳарлар мансуб бўлган Кўҳна Олам қисмининг ваколатли вакилларидир ҳам. Келинг, мана шу минтақа хусусида фикрлашиб олайлик.

Мана у, ўша минтақа, эрамизгача IV асрда турибди. Ўша вақтларда у Искандар салтанати деб аталарди. Александр эмас, атайлаб Искандар деяпман, чунки бу фотиҳ у мақдунияликдан эронликка, шарти кетиб парти қолган салтанат шоҳининг ўғлидан Аммон Ра ўлига айланганда шу салтанат бунёдкори бўлганди. Юнонистон, Эрон, Миср мамлакатларининг ҳукмдори айнан шу Искандар, гоҳ даҳшатли саркарда, гоҳ ақлли ва олижаноб давлат арбоби сифатида Кашмир, Ҳиндистон, Хитойни ўзига қўшиб олган ёки яқинлаштирган айнан шу Искандар биринчи бўлиб, гоҳда ёрқин тарзда шуни кўрсатдики, бепоён кенгликлар, ҳозирги ҳисобдан олиб қараганда, Ўрта Осиё, Афғонистон, Шимоли-Ғарбий Ҳиндистон, Эрон, Қоққозорти, Жануби-Ғарбий Осиё ва Шимоли-Шарқий Африканинг Ўрта ер денгизига яқин мамлакатлари — мана шу кенгликлар жуғрофий жиҳатдан Кўҳна Оламнинг Ўрта минтақасинигина эмас, балки Марказий минтақасини ташкил этар эди: сиёсий жиҳатдан қудратли давлат маркази бўлса, маданий жиҳатдан ўша пайтдаги маҳаллий эмас, йўқ, энг муҳим жаҳоний, ҳа, айнан жаҳоний маданият ўчоғи эди. Сиёсий жиҳатдан у фақат ҳукмрон, қудратли гоё эди, айни чоғда фақатгина гоё бўлиб ҳам қолганди, холос; лекин маданий-тарихий жиҳатдан — далил эди. Қадимги Миср, Аҳмонийлар Эронининг буюк маданияти — бу эса унинг ортида турган Оссур-Бобилнинг ҳам, Эллинлар оламининг ҳам маданияти демак — воқелик эди. Европа — Афросиё мажмуасининг — яъни, эрамизгача IV асрдан бошлаб уларнинг айнан Кўҳна Оламнинг шу минтақасида юзага кела бошлагани ҳам воқелиқдир.

Ниҳоят, мана у, ўша минтақа энди янги эрамизнинг II асрида турибди. У яна Марказга айланган. Ўшанда у Кушон салтанати томонидан бирлаштирилган эди, унинг ҳукмдори Канишка эса бир вақтнинг ўзида Шаона-шао (Шоҳлар шоҳи), Девпутр (Осмон ўли), Қайсар (Кесар), Маҳорожа ҳам бўлган эди. Сиёсий жиҳатдан бу яна фақат гоё эди, холос: на хитой хуандилари, на рим цезарлари Кушон ҳукмдорлари қошида бош эгар эдилар. Аммо маданий-тарихий жиҳатдан бу яна катта тарихий аҳамиятга молик ҳодиса. Ушбу минтақанинг бепоён кенгликларида янги маданий мажмуа вужудга келди. Унинг энг яхши ва машҳур намуналари даставвал санъатда ўз ифодасини топди. Биз уни топилган жойига қараб гандҳар санъати, манбаларига қараб эса, юнон-будда санъати деб атаймиз, юнон-ҳинд маданияти деб аташ ундан ҳам тўғрироқ бўлар эди. Аммо бундай кенг атама ҳам унинг барча унсурларини қамраб олиши қийин: унда, мана шу санъатда бу ерга нафақат — Эллин олами ва ҳинд оламидан келиб қолган, балки бу минтақадан ташқарида, Узоқ Ғарб — Римда, Узоқ Шарқ — Хитойда вужудга келган жиҳатлар бор эди. Энг асосийси, булар барчаси ўзининг, туб — энг биринчи, эр. ав. IV асрда яратила бошлаган маданий-тарихий мажмуаларга келиб боғланган. Элатчилик жиҳатидан ушбу Ўрта минтақа муайян қиёфага эга бўлмаган, — зеро унда ўша пайтда эронликлар, ҳиндистонликлар, юнонларга қарамай, — барибир унда маданий жиҳатдан теран ўзига хослик ва асосийси, ўз шахси мавжуд эди.

Кушон салтанати даврида бу минтақа бутун Кўҳна Дунё учун яна Марказий бўлиб қолган эди, бироқ бу гал — ва бошқа пайтларда ҳам алоҳида жиҳатларга эга эди.

Ҳар бир кўпроқ даврнинг ўз замонавийлиги ҳамда ўз келажаги ҳам бўлади. Кушон салтанатида ҳам, ундан ташқарида ҳам, эрамизнинг II-III асрдаги

замонавийлик — бу Антиклик (Қадимийлик) ҳисобланади. Тагин қанақа антиклик денг! Шу нарсани унутмайликки, Шарқда бу Кейинги Хитой салтанати, Фарбда эса — Август — Диоклетан асри эди. Бу эса — шунчаки Антикликкина эмасди, бу — унинг апогеи, энг юқори нуқтаси эди.

Ҳа, юқори чўққиси... Аммо бошқа бир юқори чўққини ҳам эсга олайлик. Самода улугвор Валгалла бемисл жилва билан чарақлаб кетди. Ердан унга томон нурафшон кўприк — камалак чўзилди. Мана шу кўприкдан тантанали суратда, асъаса билан ана шу Валгал томонга ўзига маъбудлар кетиб борадилар. Оддий асъаса! Энг юқори чўққи! Шундай эмасми? Маълум бўлишича, бу яна Vorabend “Арафа” ҳам экан. Ундан кейин эса Валгалланинг буюк ёнғини содир бўлди, у билан бирга эса Gotterdammerung, “Маъбудларнинг оқшомлари” ҳам юз кўрсатди... Антикликнинг Порлоқ Валгалласига отилган, ўша Антиклик яратган биринчи машъал айнан шу ерда, Кушон салтанатида ёқилган эди. Ўша Канишка даврида буддавийликнинг Буюк ибодатхонаси ташкил этилганди, уни иккинчи ҳам, учинчи ҳам деб аташди. Бу маскан эса изчил диний таълимотни коинот динига айлантирди: у бутун куч-қудрати билан Маҳайана, “Катта Чарх” гоёсини кўтариб чиқди ва унинг ўзи “дин юриши”ни бошлаб берди, яъни коинот гоёсига зарур жўшқинликни олиб кирди. Икки асрча ўтгандан кейин эса, 325 йилда ўша Марказий минтақада, Кичик Осиёнинг Никейида насронийликнинг биринчи Олам ибодатхонаси бино бўлди, у кенг қамровли дин ақоидларини ишлаб чиқди. Бу ақоидлар аввалига маҳаллий мазҳабни коинот динига, шунинг асосида эса динни миссионерликка¹ айлантирди, яъни ўшандай тутқич бермас жўшқинлик ўз ишини қилди. Яна тўрт асрдан кейин бўлса, VII асрда тагин мана шу минтақада Қуръони Карим бир тизимга солинди ва у исломни башариятнинг гоё бўйича учинчи — самовий, жўшқинлик бўйича — мубашширлик динига айлантирди.

Булар барчасининг Кўҳна Дунёнинг айнан мана шу минтақасида содир бўлиши на тасодифий эди ва на илоҳий Клио²нинг ўйини эди.

Зеро, Кўҳна Дунёнинг айнан мана шу минтақасида Искандар давридаёқ инсониятнинг энг буюк гоёларидан бири — универсализм гоёси мустақкам қарор топган эди. Модомики шундай экан, у шунчаки Ўрта эмас, балки Кўҳна Дунёнинг Марказий минтақаси деб аталшига муносиб эмасми? Ахир у шу ҳолича учинчи марта Алишер Навоий асри бўлиб қолмадими?

2

Ҳа, у ана шундай, ўз ҳолича бутунлай янгича бўлди, аммо барибир яна жуғрофий жиҳатдан Ўртагина эмас, балки Марказий минтақа бўлиб қолди.

Бунинг биринчи сабаби шундаки, унда яна универсализмга хос буюк руҳ жонланган эди. Боз устига, яна ўша ўзининг икки муқаддас тимсоли: сиёсий ва маданий тимсолларида жонланди. Бу сафар Искандар ва Канишка руҳи Темурда намоён бўлди. Мен гапнинг сирасини айтаяпман: Темурнинг бобокалони бўлган ва Темур унинг йиқилган салтанатини тикламоқчи бўлган Чингизхон эмас, йўқ, Искандар ва Канишка руҳи. Аммо “Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси” каби “Чингизийлар салтанати” ҳам Кўҳна Дунёнинг мана шу Марказий минтақасида унинг Антиклиги асрида бутун ёрқинлиги билан юзага келган ва унинг Ўрта асрида алоҳида куч билан юксалган ўша ҳақиқий самовий гоёнинг бор-йўғи маҳаллий ифодаси эди, холос. Буни Темур англаб етганмиди ёки йўқми — айтиш қийин, бироқ мана шу самовий гоё тутилган жойда вояга етганлиги унинг юксак орзуларида ўз ифодасини топмай қолмас эди.

Хўш, нима бўлди? Яна сиёсий жиҳатдан бу универсализм рўёга айланди, аммо маданий жиҳатдан эса — яна воқелик бўлиб қолди.

Алишер Навоий ўзининг “Хамса”сини тугатганида нима бўлганлигини бир эсга олинг-а. У бу ижод маҳсулини ўз устози ва катта дўсти Абдурахмон Жомийга кўрсатмоқчи бўлди ва шундай қилиши ҳам керак эди. Устоз қўлёмани

¹ М и с с и о н е р — диний гоёларни тарғиб этувчи.

² К л и о — тарих маъбудаси.

қўлига олди. Унга назар солди ва шунинг ўзи кифоя эди: у қўлини шоғирдининг елкасига қўйди. Алишер бундоқ қарасаки, бир ажойиб боғ ичида турибди, бу боғда эса қандайдир басавлат кишилар юрибди. Улардан бири шоирга яқин келди, бу машҳур шоир Ҳасан Деҳлавий эди. У Алишерга бу кишилар сиз билан суҳбатлашмоқ истайдилар, деди. Мана, Алишернинг рўпарасида уч киши турибди: ўртада — Низомий, ўнг томонида — Амир Хусрав, чап томонида эса Жомийнинг ўзи. Бу учаловнинг ортидан Фирдавсий, Унсурий, Носир Хисрав, Анварий, Хоқоний, Санойий, Саъдийлар саф тортган. X-XI асрлар — Фирдавсий асридан тортиб, XV аср — Жомий асригача бўлган машҳур шоирлар зумраси.

Бунинг қандай маъно англатишини ифодалаш керакмикан? Шоир елкасига ким қўлини қўйганини эсдан чиқармайлик: унинг Устози. Ўшанда Устоз шоғирд учун керак бўлган ягона ишни қилди: кўринмайдиган нарсани кўринадиган, англаб бўлмайдиган қиррани англанадиган қилиб қўйганди. Жомий ўз шоғирдига уни “Хамса”си кимнинг ҳузурига олиб келганини, қандай одамлар даврасига олиб кирганини англатди, яъни у бажарган ижодий ишнинг йўналишини ҳам, маъносини ҳам яққол кўрсатиб берди. Устоз дегани бундан ортиқ тагин нима ҳам қилиб бера оларди? Аммо буюк Устоз бизлар, адабиёт солномачилари учун ҳам ўша ишни адо этди: биз, эҳтимол, у қадар яққол кўринмайдиган нарсани кўришга муваффақ бўлдик, — бу одамлар, бу шоирлар катта бир замонга, улкан бир даврга мансуб эдилар ва бу давр — ўзига хос ва ўзининг даври эди.

Бу қандай давр бўлди? Бу саволга яхшилаб жавоб қидириш учун санаб ўтилган нарсалар сирасига яна бир қанча одамлар исмини қўшамиз, бу инсонлар ҳам XI асрдан XV асргача бўлган мана шу беш асрга мансубдир. Мана ўша исмлар: Рўдакий, Румий, Хофиз — буюк шоирлар; ал-Фаробий, ал-Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд — олимлар, файласуфлар. Менимча, шу ҳам етарли бўлса керак. Шунинг эътибордан соқит қилиш керак эмаски, ал-Фаробий ўшанда — ва на фақат ушбу минтақада — Арастунинг энг мўътабар билимдони эди ва у ўрта аср тафаккур хазинаси учун нақадар яқин ва нақадар керак бўлган нарсани қилди — Арастуизмни неоАфлотоунизм билан қўшиб юборди. Ибн Синонинг Авиценна эканлигини унутмайлик, яъни у шу даврда Фарб учун ҳам тиббиёт фанида энг улуғ шахсдир, бу фан илмий билим тарихи кўрсатганидек, табиатшуносликка кириб келишни англатар эди, ҳарҳолда бу одамни ўрганадиган соҳага кириб келиш бўлганди. Энди, ниҳоят, Ибн Рушдни эсга олайлик — Аверроэс дегани ана шу одам бўлади, аверроизм эса рационалистик тафаккур олови яллиғланиб келаётган биринчи ўчоқ эди. Бу тафаккур фикрлашнинг янги тузилмасини очган, иқтисодиётда, ижтимоий тузумда, сиёсий соҳадаги янги ҳодисаларнинг биз Янги Замон деб аталаётган мажмуаси билан бирлашгирган буюк зақоларга: Декартга, Спинозага, Лейбницага олиб келди.

Хўш, Жомий-чи? У — шоир, у — файласуф, у — тилшунос ва адабиётшунос, у — мусиқачи. Шуларнинг барчаси билан биргаликда у — сўфий. Унинг учун билишнинг икки соҳаси мавжуд: борлик сирлари ва ижод сирлари. Шу боисдан ҳам унинг битиклари орасида сиршунослик кашфиётлари ва шеърят, панд-насиҳат, мусиқа бўйича рисоалар бор.

Шу етарли эмасмикан? Ибн Рушд ўзининг рационализи билан, Жомий ўзининг мистицизи билан... Ўрта асрни портлатиб юбориб, Янги Замонга йўл очган энг қудратли кучлар мана шулар эмасмиди? Феодал дунёсининг умумий тарихида биз Ренессанс деб атайдиган шиддатли бурилиш даврини яратган айнан ўша кучлар шулар эмасмиди?

Аммо улар, ўша кучлар нимани портлатган эди? Бу саволга турлича жавоб беришимиз мумкин, бу — даврга қайси томондан туриб ёндошишга боғлиқ. Мен бундай деб жавоб беришни маъқул топардим: мавжудлигини бизга буддавийлик очиб берган алоҳида томондан ёндошиш керак.

Ўрта асрнинг Ренессанс портлаши деб атаган зухурлардан биттаси ислоҳ эканини биламиз. Биз буни Фарбий Европадаги Ренессанс тарихи бўйича биламиз. Биз яна Фарбий Европа бизга нима кашф этганига қараб биламиз, — бу шаклда

ренессанс портлаши Ғарбий Европа ренессансининг марказида эмас, балки унинг чекка-чеккаларида содир бўлди. Кўҳна Италия Антиклигининг рўёбга чиқмаган миллийлик маданий анъаналарида эмас, балки ўзининг катта Антиклиги тажрибаси ва меросига эга бўлмаган ёш мамлакатларида мана шундай туюладики, бу тасодиф эмас, балки муайян қонуниятдир ва ўхшаш тарихий жараёнларда бундай манзарани, ўз-ўзидан маълумки, ўз бўёқлари билан рангин қилиб бўялган манзарани Кўҳна Дунёнинг бошқа чеккасида ҳам — Шарқий Осиёда ҳам кузатиш мумкин, у ерда ҳам ўзининг буюк Антиклигини минг йиллик анъаналари билан рўёбга чиқарган кўҳна мамлакат — Хитой бор эди, унинг ёнгинасида бундай Антиклик тажрибаси ва меросига эга бўлмаган ёш Япония турар эди. Италияда бўлгани каби Хитойда ҳам Ренессанс Илоҳий шаклида намоён бўлмади, Германиядаги каби Японияда эса айнан шундай бўлди. У, табиийки, буддавийлик доирасида амалга оширилди ва уни Дхьяна буддавийлиги ишлаб чиқди — буни ғарб мамлакатларининг махсус адабиётида, одатда, санскритча сўзнинг японча талаффузи билан Дзен буддавийлиги деб атайдилар.

Бу ҳақда Дзен буддавийлиги арбоблари улар нимага қарши бош кўтариб чиққанларини аниқлаш ва айни вақтда улар нима учун унга қарши бош кўтариб чиқишларини тушунтириш, менинг назаримда, доно сўздан истифода қилиб қолиш учунгина оғиз очган эдим. Будда ақоидларида уч эра ҳақидаги таълимот мавжуд, уларнинг айтишлари бўйича, “Қонун”, яъни таълимот ана шу эралардан ўтиб келади. Биринчи эрани улар “Ҳақиқий Қонун” эраси деб атайдилар: бу — таълимот одамлар қалбида аланга оладиган, уларнинг ҳар бир шиорини, ҳар бир хатги-ҳаракатини илҳомбахш қиладиган вақтдир. Иккинчи эрани улар “Қонунга Монанд” эраси деб атаганлар: бу — ҳамма нарса гўё ўз жойидагидек, ҳатто илгаригидан кўра мустақкамроқдек бўлган вақтдир, аммо энди таълимот унинг ҳаётбахш асоси эмас, балки маънавий оламнинг оддий буюми. Биз, Ғарбда гуманистлар ақидапарастлик ва схоластикага қарши кураш олиб борганлар, деймиз. Аслида ҳам ақидапарастлик ва схоластика, улар билан бирга улар, таянч бўлиб хизмат қилган нарса — ортодоксализм, айнан “Қонун” эмас, балки бор-йўғи “Қонунга Монанд” бўлмай нима? Энг даҳшатлиси ҳам шунинг ўзи эмасми? Зеро, “Қонунга Монанд” эраси ортидан муқаррар суратда учинчи — “Қонуннинг Охири” эраси бошланади. Маънавий жараённинг ягона асоси “сатори”ни эълон қилиб, дзенчилар ўз маънавий ислохотларини ўтказдилар. Бу — яна ўша японча сўз бўлиб, русчада, менинг назаримда, уни айни ҳолда “постижение” — “англаш” сўзи билан берган маъқул бўлар эди. Бу сўзнинг қулайлиги шундаки, унда “сатори” тушунчасига юклатилган ҳар икки гоё мавжуд бўлиши мумкин: ақл-идрок билан англаш гоёси ва савқи табиий (интуиция) билан англаш гоёси, қисқача айтганда, улар бир-бири билан чатишиб кетган икки — рационализм ва мистицизм асослари бўлиб, уларни биз Алишер Навоийнинг ренессанс дунёсида учратамиз.

Бироқ унинг устози Жомий, унинг барча сафдошлари — замондошу ўтмишдошларида бўлгани каби, унда ҳам “Қонунга Монанд” ақидалар билан курашда қудратли сафдошлари бор эди. Кимлар улар?

Мана, Жомийнинг достони — яна ўша Искандар ҳақида. Унда муаллиф бўлажак буюк фотиҳнинг устози Арасту ҳақида ҳикоя қилади. Айтилишича, Искандар мана шу устози билан Эвклид ва Птоломейни ўрганган. Сўнг ўша дostonда қуйидагилар бирма-бир санаб ўтилади: Арастунинг ҳикматлар китоби, Афлотоуннинг ҳикматлар китоби, Сукротнинг ҳикматлар китоби, Гиппократнинг ҳикматлар китоби, Пифагорнинг ҳикматлар китоби, Искилиноснинг ҳикматлар китоби, Гермес Трисмегистнинг ҳикматлар китоби...

Мана бу эса Низомийнинг достони. Унда яна ўша Искандарнинг мунозараси берилган. “Ер ва Осмоннинг келиб чиқиши” ҳақидаги, яъни борлиқ ҳақидаги мунозара. Мунозарада Арасту, Фалес, Аполлоний, Тианский, Сукрот, Порфирий, Гермес Трисмегист, Афлотоунлар иштирок этадилар.

Мана бу исмлар рўйхати ҳайратомуз даражада тарихий ҳақиқат бўлиб туюлади. Биринчидан — ўзининг аниқлиги билан: Антикликнинг барча исмлари тилга олиб ўтилган ва сўнгра, қарийб уларнинг барчаси у ёки бу даражада Кўҳна Дунёнинг мана шу Ўрта минтақасига боғлиқ. Иккинчидан — улар Уйғониш

ҳақида гапирадилар: зеро Сукрот ҳам, Афлотоун ҳам, Арасту ҳам, Пифагор ҳам, ўзларининг уч эралари — ўз “Ҳақиқийлиги”ни, ўз “Монанд”лиги, ўз “Интиҳо”сини яшаб ўтишган. Бирдан улар қайта тирилиб келишган. Албатта, янги, мутлақо ўзига хос қиёфада тирилиб келишган, аммо бошқа замон учун, бошқа одамлар учун, бошқа тафаккур тузилиши учун — яна ҳақиқий, чинакам қиёфада тирилишган. Учинчидан — бу исмларнинг ўзара бир-бири билан уйғунлашиб кетиши эътиборга молик. Уларда ақидапарастликка оид чекланганликдан ном-нишон ҳам кўринмайди! Арасту ва Гермес уч карра Буюк, Сукрот ва Аполлоний Тианский... Бошбошдоқликми? Зинҳор! Ниҳоятда бепоеён ақл, ҳайратомуз даражада ранго-ранг тафаккурлар, ақл бовар қилмас даражадаги руҳий бойлик! Бу исмларга яна ҳинд мадҳияпарастларини ҳам қўшайлик... Улар ҳақида ҳам ҳали сўзлармиз. Қарабсизки, рўпарамизда ўзининг бугун жилоси билан Ренессанс ял-ял порлаб турибди-да! Дзен-буддавийлик ҳам на Японияда ва на Хитойда дунёга келганини, унинг ибтидоиси ҳам Кўҳна Дунёнинг аллақандай узоқ Урта минтақасида ётганини ҳисобга оладиган бўлсак, у Марказий деб ном олган маъно шу даврга, ўзининг X-XV асрларига хизмат қилмайдими?

Қадимийликнинг тилга олинган барча буюк одамлари Алишер Навоий асарларида ишгирок этадилар ва ҳаракат қиладилар. Алишер бунда ҳам ўзининг ажойиб даври одамидир. Бу даврнинг ренессанслик руҳи буларда ҳам намоён бўлди.

3

Буюк Жомий ўз шогирдига ушбу Ренессансдаги ўрнини кўрсатиб берди, кўрсатганда ҳам жуда аниқ кўрсатди. Унинг нигоҳига биринчилардан бўлиб ташланган ва унинг руҳига ташриф буюрган бу уч одам кимлар эди? Низомий, Амир Хусрав ва Жомий эди. Уларни нима бирлаштириб турарди? Уларнинг ҳар бири ўзининг “Хамса”сини яратган эди. Нима учун Низомий ўртада турибди? Чунки бу ижодий услуб айнан унинг “Хамса”сидан кейин машҳур бўлиб кетди.

Хамса — бешга алоҳида асардан ташкил топган яхлит асар, буни биз, одатда, жўнгина қилиб дoston деб атасак, шу давр адабиётининг айрим талқиқотчилари уни қаҳрамонлик-романтик дoston деб атайдилар.

Борди-ю, Ренессанс адабиётига бу тушунчаларнинг улар юзага келгандаги тарихий нуқтаи назаридан аниқ бўлмаган маъносида “реалистик” ва “романтик” деган ифодани эмас, балки рамзий фикрлашнинг икки алоҳида тузилиши маъносидаги ифодани берадиган бўлсак, Ренессанс адабиётда ҳам ўзининг реализми, ҳам ўзининг романтизми бўлганига гувоҳ бўламиз. Аммо Навоий дostonлари, шубҳасиз, нима бўлганда ҳам ўзининг бир жиҳати билан Ренессанснинг романтик табиатига мансуб. Реалистик табиат каби бундай табиат шу давр учун бу қадар намунавий бўлганини Кўҳна Дунёнинг бошқа иккала минтақасида ҳам Ренессанс адабиёти манзараси тасдиқлаб туради. Фарбда Боккачо, Сакетти ва қўшлаб бошқаларнинг новеллалари бор, — ва яна Боярдонинг “Ошиқ Роланд”, Ариостонинг “Телба Роланд”, Торквато Тассонинг “Халос бўлган Куддус”и бор. Шарқда Юан Чжен, Бо Син-цзян ва бошқаларнинг новеллалари бор — ва яна “Пинхуа Саньгочжи” (1321), “Саньгочжи янъи” (1494), “Шуйхучжуань” (1566) бор. Бу хитой асарларини, асосан, уларнинг насрда ёзилгани боисидан романлар деб аташган бўлса керак. Аммо жаҳон адабиёти тажрибаси шундай фикрга олиб келадики, адабий табиати ва ўз тарихий ўрни бўйича бир хил бўлган жанрлар турли воситалар — шеър билан ҳам, наср билан ҳам амалпа оширилиши мумкин. Кўп нарса адабий анъаналарга, охири-оқибат, тилнинг ўз имкониятларига боғлиқ бўлади. Шу маънода Японияда қаҳрамонлик-романтик дostonлар “Сога моногатари” ва “Гикэйки” (XV) ҳам насрда ёзилган. Улардаги “дostonлик” шеърлар билан эмас, балки сўз санъатининг бошқа воситаси ва усуллари — алоҳида рамзийлик, кенг ривожланган қиёфалар, оҳанг, ҳиссий ифода ва ҳ.к.лар билан яратилади.

Алишер Навоийнинг дostonлари бизга Ренессанс дostonларининг Ўрта аср дostonларидан қандай фарқланишини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. “Ошиқ Роланд”, “Роланд ҳақида қўшиқ”дан осмон билан ерча фарқ қилади.

“Кўшиқ”нинг қаҳрамони — ўша пайтларда ҳақиқий жўмард (рицар)га хос деб ҳисобланган барча хислату фазилатлари билан жўмарддайин бир жўмард, бинобарин, у ўша замон учун “реалистик” тарзда тасвирланган. Буни тушуниш мумкин: Ренессанс асида жўмардлар бўлмаган эди, борди-ю, уларни ўзларича тасаввур қилганларида ҳам ўзларининг бор тасаввuru хаёлот қудрати билан суратлантирганлар.

Алишер Навоийнинг икки қаҳрамони тимсолини олайлик. Йигит ва қиз қаҳрамонлар. Йигит-пахлавонлар. Аммо ундаги мана шу пахлавонлик фазилати қандай тасвирланган? Буни “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод мисолида кўриб чиқамиз:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм...

Демонким кўнгулу поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок.

Мунингдек тийнати покига лойиқ,
Дуосин айтибон токи халойиқ...

Деди: ҳар ишқи қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

Улум ичра манго то бўлди маҳал,
Тошлмас мушқуле мен қилмаган ҳал...

Мана бу эса қаҳрамон қиз Ширин. Ўз-ўзидан аёнки, у — соҳибжамол. Дарвоқе, шуниси қизиқки, достонда ўз фасоҳатларини у ўзи тасвирлаб беради! Тагин қандай ифодаларда денг! Унинг фироқида куйиб юрган Фарҳодга ёзган машҳур мактубидан бир қанча байтларни ўқиб кўрамиз ва шунинг асносида ошиғидан жудо бўлиб уни қанчалик қаттиқ соғинганига ишончи комил бўлган қиз йигит қиёфасини хаёлан шундай тасаввур этади:

Недур аҳволинг, эй зори ғарибим,
Висолим давлатидин бенасибим?...

Фироқ ичра нечукдир жисми зоринг,
Не янглиғ тўлғонур ўт ичра торинг?

Сочим фикрида тунлар айласанг печ,
Қорорурму жаҳонинг тун каби ҳеч?

Қошим меҳробини ёд айлаган дам,
Янги ойдек бўлурму қоматинг ҳам?

Қилиб ҳолим ғами кўнгулунга кинлар,
Қўнарму ул яранг узра чибинлар?

Юзим ҳажрида тўкса кўзларинг сув,
Кўёш рухсорига боққинг келурму?

Кўруб хору хас ўрнунгда, ниҳоний,
Сочим бирла супурсам эрди они.

Низомий ёки Тассо яратадими, Навоий ёки Ариосто яратадими — дарҳақиқат, таърифу тавсифлардан мана шундай муболағалар, хаёлотнинг жиловлаб бўлмас бебошлиги, қаҳрамонлик-романтик саргузашт, қутқулар жунбушига бу тариқа ошифталик, менинг назаримда, Ренессанс достонларининг асосий аломатларини ташкил этади. Алишер — Ренессанснинг ушбу йўлидаги ваколатли вакилидир. Тагин қаерда денг? Кўҳна Дунёнинг эронликлару турклар ҳам, араблару ҳиндлар ҳам, хитойликлару юнонлар ҳам бўлган Марказий минтақасининг бепоён кенгликларида.

4

Энди бирданига қутилмаган ҳодисани кўринг! Улкан, элатчилик жиҳатидан ранг-баранг оламга қарашли, ҳаққоний равишда шоир-мутафаккир деб аташган мана шу буюк шоир ўзбек шеърятининг мумтоз шоири, ўзбек адабиётининг асосчиси бўлди. Уни беҳад кенг фазодан суғуриб олиб чиқдилар-да, тангу тор доира ичига киригиб кўйдилар. Асарларининг қаҳрамонлари турфа-турфа: Фарҳод — хитойлик, Шопур — форс, Ширин — армани, Қайс — араб, Искандар — юнон бўлган шундай буюк шоир ўзбек халқининг шоири бўлиб қолди.

Аввалига бу одамни ҳайратга солади ва ҳатто бироз аламини келтиради, бироқ кейин ўйлай бошлайсан, киши. Боз устига, бу эврилишда жаҳон адабиёти тарихининг ҳаддан ташқари муҳим бўлган бир палласи зуҳурини — минтақавий адабиётларнинг миллий адабиётларга тарқаб кетишини, яъни адабий ҳаёт миқёси, характери, шаклининг ижтимоий ҳодиса сифатида ўзгаришини кўра бошлайсан.

Шу ўринда биз энг аввало нима ҳақида ўйлашимиз керак? Алишер Навоий минтақасидаги XV аср — Ренессанс асридир, бу вақтда Ўрта асрлар бу тарихий тушунчанинг айнан ва хос маъносидида ўтмишга риҳлат қилган эди. Бинобарин, айнан шу вақтда, Энгельс таърифлаб ўтганидек, “миллий давлатлар” шаклланиш жараёни алоҳида ёрқинлик билан намоён бўлмоғи керак.

Далиллар мана мен деб турибди: Алишер Навоий асрида 1428 йилда ўзбек хонлиги вужудга кела бошлайди, 1501 йилда ўзбеклар Самарқанддан Бобурни ҳайдаб чиқарадилар. Давлат дунёга келади, бундан ҳам муҳимроғи — элатчилик миллатга айлана бошлайди. Фақат айлана бошлайди, холос, — этник жамоамиз, биз “миллат” сўзи билан ифода этадиган ижтимоий интеграция — қўшилув босқичига кейинроқ эришилади. Аммо бу борадаги йўл ўшандаёқ тайин қилиб қўйилганди: ўзбеклар учун у айнан Алишер Навоий асрида бошланганди. Унинг ўзи бу ҳақда гувоҳлик бериб шундай дейди:

Низомий олса Барда бирла Ганжа,
Қадим Рум аҳлига ҳам қилса ранжа;

Чекиб Хисрав доғи тиғи забонни,
Юриб фатҳ айласа Ҳиндистонни.

Яна Жомий Ажамда урса навбат
Арабда доғи чолса кўси шавкат.

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.

Олибмен тахти фармонимда осон.
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.

Хуросон демаким, Шерозу Табрез.
Ки қилмишдур найи килким шакаррез.

Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғиз турк, балким туркмон ҳам...

Яқингинада, ўзимизнинг замонимизда Ўрта Осиёда, бизлар миллий чегараланиш деб атайдиган ўша Ўрта Осиёда “адабий чегараланиш” деб айтиш мумкин бўлган жараён бошланди. Алишер бунга пайқаб қолди ва ўз тарихий ўрнини ўзи мутлақо аниқ белгилаб берди: у — турк, ўзбек ўлароқ — алоҳида, ўзининг тили билан айтганда, туркий адабиётга асос солди, биз уни ўзбек адабиёти деб тайин қилиб қўямиз. Бундай тайин қилишимиз мутлақо асослидир: Алишер дostonлари тили — туркийча, аммо у туркий тилларнинг кенг оиласи вакили бўлиб, ўз сиймосига эга ва биз уни эски ўзбек тили деб атаймиз. Дарвоқе, халқ учун тил нима дегани? Бунга Алишернинг ўзидан сўраб кўрамиз.

Унинг “Ҳамса”сининг биринчи қисмида, “Ҳайрат ул-аброр” дostonида бир қизиқ жой бор — онг, зеҳн ҳақида. “Тонг отиши” — бу зеҳннинг уйғонишидир:

бизнинг борлиқ оламимиз унга ўзини намоён қилади. “Тун чўкиши” — зехн, онгнинг кенгайишидир: юлдузли осмон унга бутун коинотни очиб беради. “Яна тонг отиши” — бойиган онг кундузги қобилига қайтиб келади. Аммо онгнинг кундузги жамоли — тил, сўзидир. Сўзда эса унинг жони ҳам бор, жисми ҳам бор. Сўзнинг жони — маъноси, мантиғи. Сўзнинг жисми — товушли қобил. Алишер Навоий “Хамса”сини она тилисида ёзди. Демак, бу унинг ҳам кундузги, ҳам тунги онгнинг бутун мазмунини ифода эта олиши мумкин бўлган тил эди. Бу унинг ўз халқига ўзини тамомила бахш этганлигини билдирмайдими?

Биз тил умумийлигини ижтимоий интеграциянинг омилларидан бири деб ҳисоблаймиз. Яна бошқа — иқтисодий, ижтимоий, сиёсий онгимиз ҳам бор. Аммо синфий жамиятда шу омиллар ёрдамида эришилаётган умумийлик даражаси ҳар доим нисбийдир, тилда эса у ҳақиқатан ҳам тўлиқ. Алишер Навоий ўз халқига ушбу тил эгасида миллий умумийликнинг зарурий ва чинакам императив туйғусини юзага келтиришининг энг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилиш керак бўлган ва хизмат қилган нарсани берди. Навоий ўзбек халқининг миллий шоири бўлишга ҳақли эди. Шоир учун бундан ортиқ шараф бўлиши мумкинми?

5

Энди қаранг: кутилмаганда янги бурилиш, янги ҳодиса — Алишер Навоий бугунги кунда барча халқларнинг шоири бўлиб турибди. У яна катта майдонга кириб келди. Бу майдонни тагин ҳам Ўрта асрники деб айта оламизми? Жуғрофий жиҳатдан Навоий замонидаги чегараларга мос келади, қисман — йўқ. Аммо нима бўлганида ҳам ўзбек халқи шу майдон ва унинг янги сарҳадларига мансуб. Аммо айнан мана шу янги сарҳадларда у, қарангки, яна Ўрта асрга тегишли бўлиб қолади, фақат илгари бўлганидек Кўҳна Дунё доирасидагина эмас, балки Кўҳна ва Янги Дунё доирасида шу ҳол юз беради. Тарихда бир эмас, икки эмас, уч қарра содир бўлган маънода уни яна Марказий деб аташ мумкинми? Алишер Навоий — жаҳон маданиятининг умумий ютуғидир. Ўзбек халқи унга ўзининг чинакам қимматбаҳо ҳиссасини қўшди. Бунинг учун биз унга миннатдорона таъзим қилишимиз керак. Бироқ биз ўзимиз бу неъматта қандай муносабатдамиз? Алишер Навоийни ким деб биламиз? Мумтоз дебми? Нима бўлгн, бу Алишер учун гоётда муносиб ва мувофиқ. Аммо бизда “мумтоз” аксар ҳолатда асосан адабий ўқиш китоблари, жаҳон адабиёти кутубхонасидаги “ҳашамдор” нашрлар мазмун-ғояси, сўнгги натижа нуқтаи назардан “ишончли” диссертациялар манбаи, кўчалар, майдонлар, театрлар, паркларнинг номлари учун сержаранг ашёдир. Булар барчаси ортида ёзувчига, шоирга нисбатан улкан ҳурмат, бизнинг барчамиз учун унинг катта аҳамияти эътирофи ётганини мен тушунаман. Аммо мен унинг биз учун ҳаттоки энг яхши маънода ҳам “мумтоз” бўлиб қолишини сира-сира истамасдим. Уни фақатгина ҳурмат қилишларини, фақатгина ўрганишларини эмас, балки шунчаки ўқишларини хоҳлар эдим. Бизга ҳозир, бизнинг шу топдаги ҳаётимизга керакли шоирдек ўқишларини истар эдим. У, менимча, бизга кўп нарса ҳақида, бизга аниқ кўриниб турган зарурий нарса ҳақида эслата олади. Эслатганда ҳам ўзига яраша теран эслата олади. Дарвоқе, ҳар бир туғма буюк шоир шундай қилади.

Мен Кўҳна Дунёнинг Алишер мансуб бўлган Марказий минтақаси универсализм ватани бўлганини айтган эдим. Универсализм бу умумийлик ҳам, бус-бутунлик ҳамдир. Алишер Навоий бизга ўзининг “Хамса”си билан шу бус-бутунлик ҳақида эслатади.

“Хамса” ўзи нима? Русчада бу сўз “Пятерица” (“Бешлик”) деган маънони англатади. “Бешлик” — бу нимадандир тажассум топган “беш” рақами. Буюк роман. Мен у ҳақда ўйлаганимда, кўз ўнгимда турли-туман “бешлик”лар узун-узун саф тортиб ўтаверади. Булар ичида “Беш китоб” ҳам бор — Мусо ва Конфуцийнинг китоблари. Булар ичида моддий табиатнинг қадимги хитой Шу-цзини ва ҳиндларнинг Ведантасидаги беш азалий аносир ҳам бор. Булар ичида кишилик жамиятини бошқариб турувчи беш омил: ҳукмдор ва халқ,

яъни давлат ҳокимияти ва бўйсунувчилар; ота ва ўғил, яъни ота-оналар ва фарзандлар; эр ва хотин, яъни эркак ва аёл; ака-укаю опа-сингил, яъни жамиятдаги катта ва кичик авлод; ниҳоят — дўстлар, яъни одамларнинг ўзлари ҳам бор. Булар ичида ташқи беш сезги: кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, сезиш; беш туйғу — севинч, газаб, хоҳиш, қўрқув, ғам; беш асосий гул, беш ранг ҳам бор. Ғўё маданият олами “Бешлик”лар билан тўлиб-тошгандай. Унинг тарихининг барча бошқичларида ҳам.

Бунда булар барчаси фақат ибтидоийликдир деб ўйлаш керак эмас. Сунъи эрамизгача VI асрдаёқ шундай деганди: “Табиатда гуллар ҳаммаси бўлиб бештагинадир, аммо улардаги ўзгаришларнинг ҳад-ҳисобига етиб бўлмайди; мусиқадаги оҳанглар — бешта; аммо улардаги ўзгаришларнинг сон-саногии йўқдир”. Йўқ, бу ибтидоийлик эмас. “Беш” сониди хилма-хилликнинг олий ҳолати сифатида бус-бутунлик ғояси мужассам тошган. Тағин ҳислар — бешта, аммо уларнинг барчаси биргаликда бир бутунликни — инсон сезгилари тизимини ташкил этади. Ранглар — бешта, аммо улар бир бутунликни ташкил этади — маълум ранг қоришмасини. Достонлар бешта — бу шундай бир бутунликки, уни инсон ҳаёти чақириб олади. Ҳаётнинг айнан мана шу олий бутунлиги ҳақида бизга бу ҳаётда иштирок этувчи кучларнинг барча хилма-хилликлари ва зиддиятлари билан биргаликда ўз “Хамса”си билан далил ва исбот келтириб, Алишер Навоий эслатиб туради. Боз устига олам, жамият ҳаётининг бизда жуда кўп гапириладиган “атомлашувчи” чоғида олий даражадаги бутунлик ҳақида эслатиш ўз вақтида қилинган фойдали ишдир.

Аммо ҳар қандай бутунлик алоҳидаликларнинг бирикувидир. Улар бор нарсалар ва индивидуалдир. Пентатоникада битта товуш қатори бўлади, бироқ унда бешта алоҳида, бир-биридан мутлақо фарқ қиладиган, бутун бир товуш ёки бир ярим товуш миқдоридидаги узилишлари бўлган товушлар бор. “Адабий пентатоника”да беш қисм бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз оҳанг ва жарангига эга.

Устози Жомий каби Навоий ҳам муғриб бўлганлигини эслайлик, уларнинг асарлари орасида мусиқа бўйича ҳам ишлар бор. Шу боис “Хамса”га мусиқа жиҳатидан ёндашса бўлади. Бундай ҳолда у қаршимизда сўзлар тили билан ифода этилган ҳаёт садоси сифатида аке этади. Аммо шу нарсани ҳам унутмайликки, пентатоника товушлар қатори бешта хилма-хил оҳангда, товушлар ораллиғидаги узилишларнинг қандай жойлашувига қараб вужудга келтирилади, ҳар бир оҳанг эса ўзича садо беради. Бири — соф мажор сифатида бўлса, бошқаси — соф минор сифатида; учинчиси — мажорга “яқинлашувчи” бўлса, тўртинчиси — минорга “яқинлашувчи” сифатида янграйди, мажори билан минорини ажратиб бўлмайдиган яна бир оҳанг мавжуд.

Менинг назаримда, Алишер Навоийнинг беш достони айнан ана шундай жаранглайди. Ҳаммаси ҳақида гапириб ўтирмайман, фақат учтаси ҳақида сўзлайман.

Пентатоникада кўзда тутилганидек, биринчи қисм мажор бўлиши керак. Бу — “Ҳайратул-аброр” достони. У ғоят серқирра, бироқ ундаги негиз “мақолол” — “суҳбатлар”дир. Уларни ўқийсан-да, ҳайрон қоласан — қани бу ерда мажор? Ҳукмдорлар, руҳонийлар, умуман, ўша давр ахлоқи қаттиқ танқид қилинади, иллатлар, ёвузликлар фош этилади. Тўғри, бошқа мақололда оққўнғил, софдил бўлишга интилувчи, одамлар рўшнолиги ҳақида ўйловчи кишилар шарафланади. Аммо бундай нарсалар ҳақида биз кўп мароталаб мутолаа қилганмиз. Балки Навоийда бу ҳақда бошқаларга қараганда қандайдир яхшироқ, ёрқинроқ айтилгандир, аммо булар барини биз яхши биламиз ва бу бизда ҳеч қанақанги мажор туйғулар келтириб чиқармайди. Бироқ тўсатдан мен ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб юборган сўзларга дуч келаман... Мана ўша сўзлар:

Эйки, қавий айлади давлат қўлинг,
Зулм сари тушди ва лекин йўлинг.
Зулминг эрур кундузу фиқинг кеча,
Зулм ила фиқинг неча бўлғай, неча?...

Бу ерда гап нима тўғрисида кетаётгани кундай равшан: ҳукмдорлар халқни талайдилар, кейин эса талаб олган нарсалар базми жамшидларга, айш-

ишратларга сарф қилинади. Бундан шу маъно келиб чиқадики, одамлар фақат бировларга эмас, ўзларига-ўзлари зарар етказадилар. Бу аниқликни бир четга қўйиб турайлик, биз учун ғоянинг ўзи муҳим эмас: бировларга зулм қилиш, ўзига-ўзи зулм қилиш одамни лол қолдиради. Бундай улуг инсоний доноликка тўқнаш келганинда қалбингда мажор жаранглаб кетади.

“Бешлик”нинг бешинчи қисми, анъана бўйича — юқори нуқтадир. Бешинчи қисм — “Садди Искандарий” достони. Яна ўша гап, уни ўқийсану ҳайрон бўласан: қани бу ерда авж нуқта? Достонда Искандар ҳақида сўз кетади. Биз қаршимизда буюк саркардани, даҳо ҳукмдорни, билишга интилувчи инсонни кўрамиз. Бу мажор бўлмай нима? Аммо Навоий бу мажордан нима ясайди? Искандарнинг жони узилаяпти ва у ўлаётди, атрофдагиларга бундай дейди:

Бошим узра кўп изтироб айламанг,
 Жаҳонни азодин хароб айламанг.
 Манга наъш ичинда мақом айлангиз,
 Демай кеча-кундуз хиром айлангиз...
 Вале қилсангиз наъш аро устувор.
 Ҳамул лаҳза зинҳор юз зинҳор
 Чиқоринг бир илкимни тобутдин,
 Ҳамул навъким ришга ёқутдин.
 Ки эл солиб ул сори ҳайрат кўзи,
 Не ҳайрат кўзи, балки ибрат кўзи:
 “Бу панжаки бармоғлари чекди саф,
 Жаҳонни жаҳон аҳлидин урди каф.
 Кафи ичра олди жаҳон кишварин,
 Бару баҳрнинг лаъл ила гавҳарин...
 Жаҳондин шал илги мисоли борур,
 Нечукким чинор илги ҳоли борур.
 Ангаким мададкор бўлғай биллик,
 Жаҳон шуғлидин бори чеккай илик”.
 Бу ерларга еткурди чун шаҳ сўзин,
 Туганди сўзи, доғи юмди кўзин.

...Искандар ўлди. Унинг ўлимолди қилган васиятига кўра дафн этиш учун унинг жасадини у яхши кўрган Миср Александриясига олиб кетадилар. Тобутда олиб кетишади. Тобутдан эса ҳовучи очиқ бир қўли чиқариб қўйилади... Бу кўлда ҳеч нарса йўқ. Очиқ ҳовучли осилиб турган бу кўл — ҳайратомуз кучга эга бадиий тимсолдир. Агар Алишер биргина шу тимсолни яратганида ҳам биз барибир қаршимизда даҳо шоир турганини англаган бўлар эдик.

Аммо бу нима учун минор? “Нима” эмас, “ким” учун? Биз учун, албатта... Бу тимсол бизга ҳар қандай шон-шуҳрату бойлик-сарватнинг бир чақага қимматлигини эслатиб тургани учунгина эмас, балки тарих бизга қайта-қайта уқтирган бўлса-да, одам боласи ҳеч нарсани уқмагани ҳам, ўқимагани учун ҳам. Фотиҳлар Искандар Зулқарнайндан кейин ҳам пайдо бўлаверганлар ва уларни ҳеч нарса тўхташиб қолмаган — на улар одамзот бошига солган беҳисоб кулфату мусибатлар-да, на ўзининг нохуш қисматию истиқболлари-да — ҳеч бири.

Энди охири гашим — мажори ва минорини ажратиб бўлмайдиган достон. Бу албатта, “Лайли ва Мажнун” достони. Бирдан аланга олган муҳаббат ҳақидаги достон, шу муҳаббатдан телба бўлиш ҳақидаги достон, бир лаҳзанинг ўзида у дунёга риҳлат қилиш ҳақидаги достон. Нима бўпти, бу мавзунинг ўзи ҳам, сюжетини ҳам — азалий ва абадий. Буни биз адабиётда кўп марта лаб учратганмиз.

Бир кўришда севиб қолиш... Бу ҳол болаликда ҳам содир бўлиши мумкин.

Яъни кўриб они Қайс маҳзун,
 Рухсорини қилди қаҳрабугун.
 Ҳам чехраси ранги қаҳрабодек,
 Ҳам кўнглида кўзғолон сабодек.
 Ҳар доим йиқилурга жисми мойил,
 Ҳуши доғи лаҳза-лаҳза зойил...
 Чун зўр кетурди ишқи бебок,
 Аввал қадаҳ олди ҳушини пок.

Бу Қайс. Буниси эса Лайли:

Қўргач ҳам ани нигори зебо,
Ўз қўнглини тоқди ношикебо.
Нозуклук ила чу қилди мафҳум,
Ким эрканин этти яхши маълум.
Қолмади ҳавосида қарори,
Шавқ ўтиға тушти жони зори.

Муҳаббат деган нарса Ирландия денгизидан сузиб бораётган кемада ҳам аланга олиши мумкин. Ҳаттоки Тверь кўчаси билан айқаш-уйқаш бўлиб кетувчи кимсасиз, эгри-бугри тор кўчада ҳам.

Муҳаббат ҳамма нарса устидан ҳукмронлик қилиши мумкин, қиз ва йигит ишқ савдосига мубтало бўлиб, ақлдан озишлари ҳам ҳеч гап эмас. Олмонча нухада бундай дейилади.

Мазмуни:

(Тристан! Изольда!
Азиз дўстим!
Сен меникимсан? Яна меникимсан?
Шу гап ростми?
Ишонсам бўладими?
Яна биргамиз
Кел, юрагимга босай!)

Ахир бу Қайс билан Лайлининг висоли бўлмай, нима?

Бундай телбаларнинг қисмати битта: улар ўладилар. Аммо ҳар иккови бир вақтнинг ўзида ўлади. Бу эса — айни кульминация. Муҳаббатнинг ўз кульминацияси ва муҳаббат тақдирининг ўз кульминацияси.

Мен шундай дея оламан: ҳа, Лайли ва Мажнун бир лаҳзанинг ўзида жон беришди. Аммо Тристан ва Изольда бундай эмас. Бир нарсада чиқишолмайман: Тристан ва Изольда ҳам бир лаҳзада жон беришган — қиз “Тристан!” деб қичқирганча қалъа минорасига югуриб кирганида, йигит эса “Изольда!” деб қичқирганча унга томон кўтарилиб келаётганида йигит ҳақиқатан ҳам ўлади, бироқ қиз бу пайтда фақат ҳушидан кетган бўлади, кейин эса ўзига келади-да, муҳаббат ва ўлим ҳақидаги қўшиқни бошидан охиригача куйлайди. Бир нарсада чиқишолмайман: қиз ўша заҳоти ўлади-да, қўшиқни эса... кейин айта бошлайди... улар иккови яна бирга бўлган жойда куйлайди. Мусиқа буни ёрқин тарзда ифода қилиб беради. Изольда Тристанга қарайди-да, қўшиқ айта бошлайди.

Мазмуни:

(Ана у, майин жилмайди
Аста фаттон кўзларини очди.)

Ўлган ҳақида бундай қўшиқ айтмайдилар. Аммо бу сўзлар бутунлай бошқа сўзларга басталанган оҳангда куйланади.

Мазмуни:

(Ҳижрон азобида қийналгандан ўлган афзал,
Абадий, уйғонмай, афсусланмай
Бирга бўлсак-да,
Ягона муҳаббат ила
ном-нишонсиз кетсак.)

Бу ғарбча Лайли ва Мажнунни ўлим узил-кесил бирлаштиради.

“Прасковья Федоровна! Яхшиси, менга айтинг-чи, — астойдил сўради Иван, — сал нарида, бир юз ўн саккизинчи хонада ҳозир нима бўлди?”

— Ҳозиргина қўшингиз жон берди, — шивирлади Прасковья Фёдоровна.

— Шундай бўлишини билардим. Гапимга хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг,

Прасковья Фёдоровна, ҳозир шаҳарда яна бир одам дунёдан кўз юмди. Мен ҳатто уни биламан, — Иванушка жилмайиб қўйди, — бу — аёл”.

Ҳа, Уста ва Маргарита бир вақтнинг ўзида жон беришган. Шундан кейингина Изольданинг қўшиғи янграйди:

“Қулоқ сол, тунг борлиқ, қулоқ сол ва сукунатдан лаззат ол. Қара, ҳов анави ерда сенга муқофотга беришган абадий уйинг турибди. Мен ҳатто венецияча деразани ва эгилиб турган токни кўраяпман, у ўрмалаб томнинг энг тепасигача чиқиб кетган. Мана сенинг уйинг, мана сенинг абадий уйинг. Сен унда ухлаб ётасан... лабларингда табассум билан ухлаб ётасан... Сенинг уйқунгни мен кўриқлайман”.

Ўлим ва муҳаббат ҳақида гапириш учун шоирлар турли-туман сўзларни топишган.

Алишер Навоий ҳам ўз сўзларини топган:

Ким кирди уй ичра ёри жони,
Йўқ, йўқки, рафиқи жовидони.
Бир-бирига назар қушод топти.
Ҳам бу ва ҳам ул мурод топти.
Жонониға ул фидо қилиб жон,
Бу жон берибон нечукки жонон.
Ул азм этти чу топти йўлдош.
Бу олмади йўлидин анинг бош.

Тристан ва Изольда, Уста ва Маргаританинг ўлими ва муҳаббати ҳақида айтилган ажойиб сўзлар. Бунинг учун Алишер Навоий топиб айтган сўзлар турган-битгани мўъжизадир:

Жонониға ул фидо қилиб жон,
Бу жон берибон нечукки жонон.

Алишер Навоийдек шоир бўлганидан суюнамиз! Шундай шоирни бизга инъом этган ўзбек халқига каттадан-катта раҳматлар айтамыз. Биз уни ўрганибгина қолмаймиз, балки ўқиймиз ҳам. Фақат ўқибгина қолмаймиз, улар устида фикр юритамиз. Уни ўзимизники қиламиз! У Ренессанснинг бир Буюк эрасидан бошқа — янада каттароқ тарихий маънога эга Ренессансга кириб келди.

1968 й.

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА,
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси.*

Навоий ва Шарқ адабиёти

Кейинги йилларда Шарқ адабиётларини чуқур ўрганиш уларнинг кўп тармоқлари фавқулодда мураккаб тарзда ўзаро чатишиб кетгани ва ўзига хос яхлит бир бутунлик касб этганини кўрсатмоқда. Тарихий жараёндаги бу ўзига хослик турли даврларда бир-бири билан чамбарчас боғланган бир қатор халқларнинг муштарак меҳнати самараси бўлган Олд Осиё услубига хос характерли хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган алоҳида маданиятни вужудга келтирди. Шу ўринда Олд Осиё халқлари адабиёти, маданиятининг шаклланишига боғлиқ дастлабки босқичларда эрон, араб адабиётлари муҳим ўрин тутганига қарамай, бу жараёнда турли туркий ва курд қабилаларининг ҳиссаси ҳам ниҳоятда катта бўлганини ва уларнинг хизмати ҳанузгача кенг тадқиқ этилмаганини алоҳида қайд этиб ўтиш зарур. Бу камчиликларни баргараф этиб, адабий жараённинг барча мураккаб қирраларини ҳисобга олган, қиёслаган ҳолда ҳамда шу пайтгача деярли эътибор берилмаган. Узоқ Шарқ халқлари адабиёти, биринчи навбатда хитой адабиёти билан алоқасини ўрганиш асосидагина Шарқ халқлари адабиётининг тўлиқ мукамал манзарасини яратиш мумкин бўлади.

Марказий Осиёда яшаб келаётган турли халқлар адабиётлари орасида туркий тиллар тизимида яратилган адабиёт алоҳида аҳамиятга эга. Шунини тан олиш керакки, ҳозирги кунда бу тиллардаги адабиётларни ўрганиш борасида бир қадар жиддий тадқиқотлар олиб борилаётган бўлса-да, уларни етарли деб бўлмайдиган, бунинг сабаби шуки, эски илм намояндалари туркий халқлар тилига доир катта ишларни амалга оширганига қарамай, адабиётшунослик йўналишидаги тадқиқотлар билан деярли шугулланмаганлар.

Туркий халқлар адабиётида икки қатлам яққол кўзга ташланиб туради, биринчиси: халқ оғзаки ижоди — у узоқ асрларга бориб тақалади ва маълум даражада ислом маданияти таъсирига тушган, бу жараён ислом анъаналари мазкур ҳудуддаги халқлар ҳаётида қанчалик ўрин тутганига боғлиқ; иккинчиси: бевосита Олд Осиё халқлари адабиётлари мажмуига таянган ҳолда яна шу араб-форс маданиятлари таъсири қай даражада тарқалганлигига бевосита боғланадиган ёзув маданиятига алоқадор бўлиб, у ўз халқининг оғзаки ижодидан озикланган ҳолда камол топди.

Бу ёзувлар катта қийинчилик билан мазкур минтақада ўз ўрнини эгаллади. Туркий халқлар Марказий Осиёда форс маданияти ва адабиёти катта ютуқларга эришган бир даврда тарих саҳнасига чиқдилар. Марказий Осиёда ҳукмрон мавқе эгаллаган туркий халқлар бу ердаги эски давлат бошқарув усулларини тўлиқ сақлаб қолдилар. Натижада узоқ йиллар давомида давлат бошқарувида форс амалдор мирзолари асосий ишларни олиб бордилар, баъзи шаҳардаги аҳолининг аксарияти эроний тиллар гуруҳига кирувчи шеваларда сўзлашар эди.

Лекин туркий халқлар феодал тузумининг энг асосий кучи — ҳарбий ҳокимиятни ўз қўлларида тўлиқ сақлаб қолдилар, қадимдан ривожланган чорвачиликка катта эътибор бердилар.

Шунинг учун ҳам мўғуллар босқинига қадар Марказий Осиёда адабий тил сифатида форс тили ўз нуфузини сақлаб қолганига ажабланмаслик керак. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, халифалик маданияти доирасидан нисбатан узоқроқда бўлган Қорахонийлар давлати маркази Қошғарда миллий тил ва адабиётни ривожлантириш ҳаракати бошланди. Лекин X аср охирида Самарқанд ва Бухоро атрофидаги серҳосил Миёнқал водийсини қўлга олган Иликхонлар кучли форс адабиётининг таъсиридан қутула олмадилар ва ўз саройларида форс тилида ижод қилган шоирларга иззат-ҳурмат кўрсата бошладилар.

Кичик Осиёда бўлгани каби бу ерда миллий адабиёт сарой доирасида эмас, балки дарвеш ва қаландарлар орасида шаклланди, улар адабий асарларни барча халқ табақалари тушунишини истар эдилар.

Мўғуллар истилоси туркий тиллар ривожланишига маълум даражада туртки бўлди. Лекин мўғуллар у ёки бу тилга ҳомийлик қилган дейиш тўғри эмас. Мазкур ўринда шу даврдаги энг ажойиб адабий ёдгорлик Рашидиддиннинг “Тарихлар мажмуаси” асари форс тилида мўғул ҳукмдорларининг розилиги билан ёзилганлигини унутмаслигимиз керак.

Шунга қарамай, форс маданиятига кучли зарба берилди. Форс тилига энди зодагонликнинг асосий белгиларидан бири сифатида қаралмайдиган бўлди.

XV асрдаги туркий адабиётнинг ривожланиш пойдевори шу тариқа қўйилди. Форс тили ҳам йўқолиб кетмади. У маданий жараёнда ўз таъсирини маълум даражада сақлаб қолди. У билан бирга фанда чиғатоё тили деб аталган туркий тиллар туруҳига кирувчи иккинчи тил ҳам ривожланди. Лекин бу номни ўринли ишлатилган деб бўлмайди. Унинг пайдо бўлишига асосий сабаб шундаки, Марказий Осиёда ҳукмронликни қўлга киритган Темурийлар ўз насл-насабини Чингизхоннинг ўғли Чиғатоёга боғлар эдилар. Ўрта Осиё ерлари унинг мулки ҳисобланарди. Бу ибора сулолавий ном бўлиб, ўз моҳиятига кўра “усмонли тили” иборасини эслатади. Маълумки, Усмон султонлари саройида ривожланган турк адабий тили “усмонийлар тили” деб аталган эди.

Шу даврда ижод этган Марказий Осиё адабиёти вакиллари бу тилни ҳар доим “туркий тил” деб аташган. Чунки бу ном бир ёки икки қавмнинг эмас, балки шу даврда Темурийларга бўйсунган барча туркий халқларнинг умумий, ягона тилини ифодалар эди. Адабий тил бўлгани учун уни маълум бир қабила доирасида талқин қилиш мумкин эмас. Бундай ҳолат унинг вазифасини ниҳоятда торайтириб қўяди.

Афсуски, бу тил ёдгорликлари лингвистик нуқтаи назардан яхши ўрганилмаган. Бугунги кунда Навоий ижодида шимолий ва жанубий туркий тил лаҳжаларига хос сўзларнинг баъзан бир сатрда қўлланилиши сабабларини ёритиш жуда муҳим. Бу хаттотларнинг Навоий тилини ўзларига яқин андазаларга солиш учун қилган “хатоларими” ёки муаллифнинг ўзи ўқувчилари сонини кўпайтириш мақсадида буни онгли равишда амалга оширганми?

Нима бўлганда ҳам XV асрда туркий адабий тил ҳаётда ўз ўрнини топиб борди. бу ҳол катта қурашлар, қийинчиликлар билан рўй берди. Бу қураш осон кечмади.

Давр талабига кўра, туркий тилдаги адабиёт муваффақият билан ривожланмоғи учун фольклорга хос шакллар доирасидан чиқиб, Олд Осиё адабиётлари мажмуига мос келадиган шаклларни эгалламоғи лозим эди. Бошқача айтганда, туркий адабиёт форс адабиётидан тубдан фарқ қиладиган ўзига хос янги асарлар билан майдонга чиқиши, форс адабиётининг юксак намуналари билан ёнма-ён турмоғи ва бу адабиёт руҳида тарбия топган ўқувчиларни ҳам ўзига ром этмоғи керак эди. Агар форсий адабиёт бу даврда 500 йиллик ривожланиш жараёнини босиб ўтган ҳолда ўзига хос оғир қийинчиликларни енгиб, юқори санъат босқичига кўтарилганини инobatга олсак, туркий тилда ижод қилиб, улар билан мунозарага киришмоқчи бўлган адиблар қандай қийинчиликларга дуч келгани аён бўлади.

Бу жараёнда ғалаба қозониш учун форсий санъаткорлар қўлга киритган маҳорат сирларини мукамал эгаллаш билан бирга имкон қадар уларни ўз она тилида камолот даражасига кўтариш лозим эди.

Бошқа сўз билан айтганда, бу кўҳна адабиёт сирларини ўрганиш билан бир қаторда туркий тил бойликларини ҳам чуқур ўрганиш, унинг янги ва бой жилоларини кашф этиш учун матонат билан меҳнат қилиш керак эди.

Бунинг учун она тилига улкан муҳаббатдан ташқари, уни илмий таҳлил қилиш қобилияти, катта адабий истеъдод эгаси бўлиш шарт эди. Бусиз ҳар қандай эзгу истақларнинг ўзи билангина мақсадга етиб бўлмайди. Кўп адиблар бу йўлда матонат билан ҳаракат қилдилар, баъзилар (Саккокий, Лутфий) бу соҳада маълум ютуқларга эришдилар ҳам, лекин бу мураккаб вазифаларни тўла бажариш буюк Мир Алишер Навоийгагина насиб этди.

Бу буюк адиб ўз олдида нақадар қийин иш турганини яхши тушунар эди. Навоий туркий адабиётни форс адабиёти¹ даражасига кўтаришнигина эмас,

¹ Форс адабиёти деганда мен том маънода форс мумтоз тилида яратилган барча асарларни назарда тутаман, акс ҳолда Ҳинд, Хуросон, Ўрта Осиё, Кавказ, Эрон в.х. форс адабиёти деб узундан-узоқ тўхталишга тўғри келади.

балки ундан ўзиб кетишини ҳам ўз олдига катта мақсад қилиб қўйган эди. Адабиёт соҳасида бу икки тилнинг ўзаро “курашлари” адибнинг “Муҳокамат-ул-луғатайн” асарида ўз аксини топди. Тилшуносликка доир бу асарда Навоий ўз она тилининг устуңликларини исботлашга ҳаракат қилди.

Бу асарда лингвистик жиҳатлардан ташқари туркий тилнинг бой лексикаси ва нозик морфологик жиҳатлари ҳам таҳлил этилган. Асрлар давомида шаклланган феодал жамиятда сингиб кетган устувор анъаналарни инкор этиш ва янги ғояларни илгари суриш адибдан улкан жасорат талаб қилар эди.

Лекин қуруқ ғоянинг ўзи билан бу вазифани амалга ошириб бўлмас эди. Ғоядан ташқари амалий тадбир зарур эди. Бу ишларни Навоий сабот билан амалга оширди. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, у туркий тилни адабий тил даражасига қўтара олди. Кейинчалик туркий тилларнинг грамматик тузилишини ўрганган (Мирза Меҳдихон Астрободий), туркий тиллар луғатини тузган (Сулаймон Бухорий) олимлар ўз асарларида Навоийга суянишгани ҳамда унинг асарлари тилини соф туркий тилдир деб эътироф этганини эслаш кифоя.

Аммо шунинг ўзи етарли эмас. Бу тилда бемалол баҳслаша оладиган ва рақибларини маълум эта оладиган бадий асарлар яратиш керак эди.

Олд Осиё адабиётларининг кўп асрлик тараққиёти давомида адабий шаклларга тааллуқли масалалар жуда пухта ишлаб чиқилган эди. Гарчи катта қийинчиликлар туғдирса-да, Олд Осиё адабиётларининг ҳаммасида жуда кенг қўлланган НАЗИРА услубидан ҳам фойдаланишга табиий эҳтиёж бор эди.

Назира — бу ўз замондоши ёки ўтмишдаги адибнинг бирор асарига ўзига хос жавоб айтиш санъатидир. Агар шоир лирик асар (қасида, газалга) назира ёзса, асарнинг вазн ва қофияси тўла сақланади. Агар бу асар воқеабанд йўналишда (маснавий) бўлса, вазн ва воқеалар занжирига хос асосий ҳолатлар албатта сақланиши лозим. Шундай қилиб, назира адибдан эпик асарни чуқур таҳлил қилиш билан бирга, лирика соҳасида ҳам муайян тайёргарликларни талаб қилади.

Европада Шарқ адабиётига ёндашувда “назира” ёзган муаллифларни асосиз равишда “тақлидчи” деб айблаш майли бор. Бу феодал жамияти адабиётининг ўзига хос жиҳатларини бутунлай билмаслик, ўтмиш ҳодисаларини ўз қаричи билан ўлчаш, тарихийликдан чекиниш иллатидан бошқа нарса эмас.

Навоийнинг олтига катта достони ва кўплаб гўзал лирик асарлари назира жумласига киради. Бу масалани тўғри талқин этмоқ керак, чунки Навоий айни мана шу шаклда ўзининг асосий қарашларини исботлаши ва форс шеъриятининг ажойиб намуналари ёнида порлаб тура оладиган гўзал асарлар яратиши мумкин эди. Навоий адабиётга янги мазмун олиб кира олмаган деган гап мутлақ нотўғри қарашдир. Шоир ўнлаб саволларга жавоб бўла оладиган янги мавзулар олиб киришга қодир эканлигини англаш учун “Саъбайи сайёр” достони таркибига киритилган ва ўз даври услубига ўралган, ҳар бири яхлит жажжи романга тенг келадиган етти новелладан хоҳлаган бирига назар солиш кифоя қилади.

Аммо Навоий учун бу гапларнинг кераги йўқ. У рақибларини уларнинг ўз қуроли билан еңди, бунинг учун эса улар қизиб қўйган мавзу доирасидан ташқари чиқиш мумкин эмас эди. Афсуски, Европа фани бу нарсани тушунмади (ҳозир ҳам тушунмаган бўлса керак) ва улар Навоий дostonлари буюк Озарбайжон шоири Низомийнинг “Бешлик” (“Ҳамса”)сига мавзу жиҳатидан мос келишини кўриб, Навоий Низомийнинг таржимони деб эълон қилишга шошидилар ва шу билан хотиржам бўлдилар. Фикримча, сиёсий майллардан ташқари, Навоий ижоди ҳақида ёзган олимлар (айниқса, француз шарқшуноси Э.Блоше) буюк адиб асарларини ўқимаганга ўхшайди. Улар нари борганда шоир дostonларини фақатгина варақлаб чиқиб, баъзи бобларнинг сарлавҳаси билангина танишганлар. Таъкидтаймизки, агар Навоий “таржимон” бўлса, Амир Хисрав ва Котибий, Хотифий ва бошқа кўплаб шоирлар ижодини қандай баҳолаш керак? Қизиги шундаки, улар Низомийни форс тилидан форс тилига таржима қилишган экан-да!

Энди Навоий ўз “таржималарини” қандай амалга оширгани ва асар сюжетига қандай янгиликлар киритгани ҳақида тўхталиб ўтамиз. Барча олги дoston ҳақида

бир мақолада батафсил сўзлаш қийин, шунинг учун улардан учтасини кўриб чиқамиз ва баҳолаймиз.

Аввало “Саъбайи сайёр”га тўхталамиз. Бу асар вазни ва сарлавҳадаги “етти”га қараганда Низомийнинг “Етти гўзал” асарига жавоб тарзида ёзилган. Низомий бу асарда қулон (ёввойи эшак, у форс тилида “гўр” дейилади — *тарж.*) овига ниҳоятда ўч бўлгани учун Баҳром Гўр лақабини олган сосоний подшоҳларидан Варахран V (620-638) ҳаётига доир бир неча лавҳани эркин тарзда ҳикоя қилади. Улардан бири — Баҳромнинг ўз севгилиси соҳибжамол Фитнадан ажралиб қолиши ҳақидаги ҳикоя. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида ҳам (унда Озода) сал бошқачароқ тарзда тасвирланган эди. Фитна ов пайтида Баҳромдан ўқ узиш санъатини намойиш этишни сўрайди. Баҳром бу борадаги тенгсиз маҳоратини амалда кўрсатиб берганда, канизак хотиржамлик билан бу муттасил машқлар натижаси эканини айтади. Ғазабланган шоҳ уни ўлдирмоқчи бўлади (Фирдавсийда ўлдиради), аммо ўз қўли билан аёл кишининг қонини тўкишни хоҳламай, ўлдиларидан бирига бу вазифани тошпиради. Фитна жалолда ялиниб-ёлбориб қатлини орқага суришга муваффақ бўлади, сўнг бутун ақлини ишга солиб, ҳукмдор ҳузурига қайтиб келишга (бу ҳолат бир қадар ишончсиз чиққан) эришади. Ҳикоя шу билан тамом бўлади ва Низомий асар давомида Фитнани бошқа тилга олмайди.

Достонда асосий ўрин тутадиган иккинчи лавҳа — Баҳромнинг ҳафта кунлари ва уларга ҳомийлик қиладиган сайёраларнинг рангига мос келадиган еттига қаср қурдиришига боғлиқ. Бу етти қасрга забот этилган етти мамлакатдан олиб келинган хотинлари — етти малика жойлаштирилади. У ҳар ҳафтада бир марта шу кунга мос келадиган кийимлар кийган ҳолда маликалар ҳузурига боради. Ҳар бир малика ана шу кун рангига мос келадиган тарзда севги ҳақида гўзал ҳикоялар сўзлаб беради. Баҳром уларни тинглаб, маликалар билан айш-ишрат суради.

Катта маҳорат билан тасвирланганига қарамай, бу етти ҳикоя асар давомида ҳеч қандай роль ўйнамайди. Ҳатто Низомий кейинчалик Баҳром юксак диний туйғулар таъбирида бу қасрларни оташкадаларга айлантирганини таъкидлайди. Шундай қилиб, Баҳром қисасини шартли равишда достон тўқимасидан олиб қўйганимизда ҳам асар жиддий ўзгаришларга учрамайди, чунки улар билан асосий воқеалар ўртасида кучли боғланиш йўқ.

Навоий¹ ҳам ўз достонини Баҳром ҳикоясидан бошлайди. Ов пайтида канизак билан юқоридагидек (айрим ўзгаришлар мавжуд) баҳс-мунозара бўлиб ўтади. Низомийдаги каби Баҳром унинг қонини тўкишни хоҳламайди. Аёлни узун сочларига чирмаб боғлаб, ваҳший ҳайвонларга ем бўлсин деб чўли биёбонга ташлаб кетади.

Низомий достонида тасвирлангани каби, маълум вақт ўтгач, Баҳром севимли канизагини қаттиқ қўмсаб қолади. Уни топиб келиш учун ҳар томонга одамларни юборади, аммо қидирувлардан ҳеч қандай натижа чиқмайди, чўлда ундан ном-нишон ҳам қолмаган эди. Кучли руҳий азобда қолган Баҳром оғир дардга чалинади. У на еб-ичиш, на уйқуда ҳаловат топади; уни муқаррар ўлим кутар эди. Табиблар кенгаш қилиб, шоҳни чалғитиш керак деган хулосага келдилар, етти қаср қуриб, ҳар бирида турфа кўнгилхушликлар бўлса, Баҳром ғамлардан чалғийди деб ҳисоблайдилар, бу ҳолат Низомий достонида ҳам борлигини кўриб ўтдик; бу қасрлардаги вақтхушликлар туфайли Баҳром ғам-ғуссаларини унутади.

Бу ерда икки асар орасидаги биринчи жиддий фарқни кўришимиз мумкин. Низомийда Баҳром қасрлар қурилаётганда ёри Фитнани унутган эди, Навоийда эса Баҳромнинг касаллиги ёридан ажралгани ва қасрлар қурилиши узвий боғлиқ. Агар Баҳром ёридан ажралмаганда, бу қасрлар қурилмас эди.

Асар давомида, Баҳромнинг соғлиғи яхшиланса-да, уйқусида ҳаловат йўқолади. Ҳар тун хизматкорлар биринчи учраган кишини шоҳ ҳузурига келтиришар ва у шоҳ ухлагунча унга эргак айтиб бериши керак эди. Шу узвий

¹ Мен бу ўринда Низомий ва Навоий ижодини боғлаб турувчи оралиқ ҳалқа — Темурийлар даврида асарлари юксак баҳоланган Амир Хисрав Деҳлавий достони ҳақида тўхталиб ўтирмайман. Навоий Амир Хисрав достонидан хабардор бўлган, унинг таъсир излари достонларида сезилиб туради; аммо Амир Хисрав ва Низомий достонларидаги фарқлар ҳақида мазкур мақолада сўзлаб ўтиришни лозим топмадим.

боғланиш орқали дostonга еттита новелла киритилган, улар Низомий новеллаларидан мутлақо фарқ қилади. Улар бизнинг фикримизча, Марказий Осиё фольклори намуналарига хосдир. Низомийда эса гўзал канизақлар Баҳромнинг буйруғи билан унга эртақ айтишади. Бошқа узвийлик йўқ, Навоийда эртақлар дostonнинг асоси бўлиб, уни олиб ташлаш асар тўқимасига катта зарар етказади.

Навоийда бу ўзгаришлар адиб томонидан махсус киритилган. Низомий асарига тўхталар экан, шоир бу гўзал канизақларнинг эртақ айтиши ишонарли чиқмаганини таъкидлайди ва бу эртақлар ухлаш учунгина айтилганини, гўзал канизақлар эса бундай иш учун яратилмаганини енгил киноя билан сўзлаб ўтади.

Ва ниҳоят, новеллаларнинг ўзи. Улардан дастлабки олтитаси эртақ — қароқчилар, ўғрилар, подшолар, шаҳодалар ҳаётига боғлиқ. Лекин бу эртақларга ҳам Навоий ўз қарашларини сингдира олган.

Ҳаммамиз буюк шоирнинг янгиликка, фанга ҳамда янгилик яратишга қодир кишиларга ҳурмат билан қарагани ва уларга ҳомийлик қилганини биламиз. Шоир айнан яхшилик(фантазия)ка таянган ҳолда ўз қаҳрамонларининг образларини яратди. Масалан, бир эртақдаги шоҳнинг тахти тутқич дастаси туфайли истаган тарафга ҳаракат қилади. Тахтга зина олиб чиқади, энг пастки зинада турилса бас, унинг ўзи юқорига қараб ҳаракат қилади. Шу ўринда мазкур тахт замонавий автомашина ва эскалаторни эслатишини айтиш кифоя. Бошқа эртақдаги денгиз қароқчиси кемаларни чўктириш учун худди ҳозирги сув ости кемаси ҳаракатларини амалга оширади. Албатта, бу шоирнинг соф ҳаёли. Тўғри, Навоий бу гоёларни илгари суришда Жюль Верннинг илмий ёки ғайриилмий гоёлари даражасига кўтарила олмаган. Аммо унинг дostonларидаги бундай жиҳатлар халқ оғзаки ижоди билан боғланиб кетади. (“Минг бир кеча”даги учар отни эслайлик). Улар шоирнинг қизиқиш доираси нақадар кеңлиги ҳақида муқаммал тасаввур беради.

Ўқувчи кўз ўнгида Баҳромнинг олти куни ўтади. Еттинчи кечада яна бир кишини олиб келадилар ва у ажойиб канизақ қиз ҳақида эртақ сўзлайди (Дунёда тенгсиз овозга эга канизақ муздек совуқ эди). Эртақ давомида сайёҳ канизақнинг сирлари, саргузаштларини ҳам баён этади ва биз Баҳром билан бирга бу канизақ унинг чўлда ташлаб келган севгилиси эканини билиб оламиз. Унинг тириклигини ва ўз қилмишидан пушаймон эканлигини, ҳамон Баҳромни севишини англаймиз. Эртақ сўзловчи у қаерда эканини Баҳромга айтади. Буни эшитган Баҳром барча хасталиклардан тузалиб, ўз севгилисини ахтариб топади ва улар яна шод-хуррам яшай бошлайдилар.

Шундай қилиб, бу новеллалар ҳам асарнинг узвий тўқимасига сингиб кетади ва яхлит бутунлиқни ташкил этади. Шундан кейин ким Навоийни Низомийнинг таржимони деб айта олади?

Агар бу асарлар таржима бўлса, унда Одоевскийнинг “Рус тунлари” Э.Т.А. Гофманнинг “Серапион биродарлари” асарининг таржимаси ёки Гауф эртақлари “Минг бир кеча”нинг таржимаси бўладими?

Навоий ва Низомий асарларидаги барча ўхшаш томонларга қарамай, Навоий ўз дostonларига туб ўзгаришлар кирита олди, воқеалар ривожда узвийликка эришди, қаҳрамонлар образига, характериға табиийлик бахш этди. Асрлар давомида бу қаҳрамон характериға қандай ўзгаришлар рўй берганиға назар солинг: Фирдавсийда у фавқулodда кучға эға, унинг қаҳри бир зумда дунёға ўт қўяди; Низомийда у муҳаббатни теран тушунади, лекин ўз ҳис-туйғуларида барқарор эмас, у ўз қувончларини турли нарсалардан излайди. Навоийда эса у ошиқ — илк муҳаббатига ҳар доим содиқ қоладиган чинакам ошиқ. Даврлар ўтган сари Баҳромнинг қиёфаси ўзгариб боради. У мустабид ҳукмдор — сарой амалдоридан кўра, шаҳар доираларига кўпроқ яқин бўлган инсонға айланади. XV аср сарой амалдорлари ҳам инсонпарварлик жиҳатидан аввалгиларига қараганда деярли фарқ қилмайдиган ва ҳар қандай ёвузликлардан қайтмайдиган кишилар эди.

Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonи Низомийнинг машҳур “Хусрав ва Ширин”ига жавобдир. Лекин бу ерда ҳам умумий ўхшашликлар бўлишиға қарамай, орадаги фарқ ниҳоятда катта. Бунга асарларнинг номиёқ мисол бўла олади. Гарчи Фарҳод Низомий асарида катта ўрин эгалласа-да, лекин асарнинг

ҳақиқий бош қаҳрамони (Шириндан кейин, албатта) Хисравдир. Низомий ўз қаҳрамонининг ҳамма камчиликлари, ожизлиги, беқарорлиги, енгил табиатига қарамай, уни асар марказига қўяди, Фарҳод эса Шириннинг буюк муҳаббатини кўрсатиш учунгина керак. Фарҳод ишқ бобида тенгсиз қаҳрамон, лекин Ширин ўзининг илк севгилисига хиёнат қилмайди. Асарда Хисрав ҳалок бўлади. Бу ҳал қилувчи эпизодда ҳам у бутунлай нурли қиёфада гавдаланади. Уқувчи унинг ҳамма камчиликларини кечиришга тайёр.

Навоий эса ўз асари марказига Фарҳодни қўяди. Тўғри, у Низомий асарига хос ижтимоий моҳиятни силлиқлаштиради. Фарҳод Низомий достонидагидек оддий шаҳарлик уста эмас. У шаҳзода, аммо бошқалардан ажралиб туради. У инсон тафаккури, меҳнати билан яратилган барча нарсаларни чин дилдан яхши кўради. Асардаги сарой қурилиши бобида Фарҳод барча қурувчилар билан тенг мулоқотда бўлади. Фарҳоднинг ўта қизиқувчанлик фазилатини буюк адиб ўздан олганлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Барча ҳунарлар сирини, моҳиятини тушунишга қизиқиш, буюк адиб шахсиятига хос хислат эди.

Навоий Хисрав образи талқинини ҳам кескин ўзгартиради. Унинг Хусрави типик ёвузлик тимсоли. Унда ҳеч қандай ижобий жиҳат йўқ. У калтафаҳм, жаҳлдор, қонхўр мустабил, у ўз мақсадларига алдов ва хиёнат билан эришади. Аммо Ширин образи Навоийда бир қадар пасайган. Низомийда Ширинга хос баъзи ўринларда идеаллаштирилади. Унда Хисравга бўлган муҳаббатдан бошқа ҳеч қандай камчилик йўқ. У шу муҳаббат қурбони бўлади. Навоийда эса Ширин фақатгина афсонавий даражада гўзалдир; Низомийдаги бетакрор ақл ва образат, индивидуаллик унда йўқ. Бунинг тушунса бўлади, акс ҳолда у Фарҳод образини кучсизлантириб қўяр эди. Шунинг унутмаслик керак, Низомийнинг Хисрави Шириндек кучли ёрқин шахсга муҳтож, бусиз унинг ўзгариши қийин. Навоийнинг Фарҳоди эса бунга муҳтож эмас, у бусиз ҳам жуда фаол. Шунинг учун Ширин образи асар сюжетида салбий таъсир этмайдиган даражада кучсизлантирилган.

Достоннинг кириш қисмидаги ўзгаришлар ҳам ўта муҳимдир. Агар Низомий ўз асарига эртақ шаклини бериб, эски эртақлар йўналишидан фойдаланган бўлса (ошиқлар бир-бирининг расминини кўриб, севишиб қолишади), Навоий бу эртақка хос ҳолатни ниҳоятда кенгайтиради. Достонинг бу қисми алоҳида асар даражасига кўтарилади. Бу ерда бир неча эртақларга хос мотивлар уйғунлашган; аждар билан жанг, Ахриман дев устидан ғалаба, горда бир неча аср яшаган кекса донишманд билан учрашув, хазина топиб олиш каби эртақларга хос бир қанча белгилар жамланган. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, асарнинг бу қисми юксак маҳорат билан ёзилган. Асарлар ўртасидаги фарқларни қиёслаб, шунинг таъкидлаш мумкинки, агар Навоий ўз қаҳрамонларига бошқача исм берганда, уларнинг илдизи қайси асарга бориб тақалишини кўп китобхонлар англаб олиши қийин бўларди.

Ниҳоят, учинчи достон — “Лайли ва Мажнун” ҳақида бир-икки оғиз сўз. Навоий бу асар муқаддимасида ўз хизматида жуда камтарона баҳолайди: у ўз ўтмишдошлари — Низомий ва Амир Хисрав қурган гўзал қаср атрофида боб барпо этмоқчи бўлгани ҳақида гапирди. Тўғри, у шундай изоҳ беради:

Ёзмоққа бу ишқ жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.

Аммо бу ўринда ҳам, сюжетга ўзгартириш киритиш ниҳоятда қийинлигига қарамай, Навоий ўзига мерос қолган режадан узоқлаша олади. Низомий ўсмирликдаги иштиёқ қатор тўсиқлар оқибатида маҳв этувчи эҳтирос даражасига кўтарилганини, бунинг устига бора-бора бу эҳтиросларнинг илк манбаи — Лайли ошиқ учун кераксиз бўлиб қолганига қарамай, у севишда давом этганини кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Мажнун ўз тасавуридаги Лайли тимсолига шу даражада муҳаббат қўйганидан, ҳатто реал ҳаётдаги жонли қизларга қиё боқмайдиган даражага етган эди. Бу фавқулудда ғаройиб психологик этюднинг асосий моҳияти ана шундан иборат.

Навоийда бу бир қадар ғайритабiiй ҳолат иккинчи ўринга ўтади. У асосий урғуни ота-оналарнинг болаларга ўта шафқатсиз муносабати туфайли туғиладиган оилавий фожиаларни кўрсатишга қаратади. Ўз замонасидаги оилавий муносабатларни танқид қилган, яъни муҳим ижтимоий масалани ёритган Навоий ўз қаҳрамонлари тақдирини юқори даражада ишонарли чизишга эришади. Қаҳрамонлар ҳолатини аниқ тасвирлаш орқалигина бу вазифани бажариш мумкин эди. Бунинг учун Навоий қатор реалистик деталлар келтирадигани, улар ёрқинлиги ва ажойиб психологик нозиклиги билан ҳамон ўқувчини ҳайратта солади.

Шундай қилиб, дostonнинг бошланиш қисми — Мажнуннинг Лайлини севиб қолиши бутунлай ўзгача бўёқларда тасвирланади. Мажнун билан Лайлининг баҳор чоғида боғда учрашуви манзараси жаҳон адабиётдаги энг жозибадор саҳифалардан биридир. Асар охирига киритилган Мажнуннинг Лайли жасади олдида жон бериш саҳнасидаги ўзгаришлар ҳам ҳайратланарлидир. Бу саҳна шунчалик ёрқин чиққанки, ўқувчи тирик мурдага айланган қаҳрамон сиймосини ҳам, Лайли билан видолашувга келган қариндошларнинг қўққисдан пайдо бўлган бу даҳшатли шарпадан кўрқиб тумтарақай қочиб кетишларини ҳам ниҳоятда аниқ кўриб тургандек бўлади.

Мана шу манзара муносабати билан Навоий ижодига хос яна бир фазилатни айтиб ўтишни хоҳлардим. Унинг тасвирий санъатта меҳр қўйгани ва Ҳиротдаги миниатюрочи рассомларга ҳомийлик қилгани маълум. Навоий сиймосида фавқулудда заковатли рассом мужассам эди деб айта оламиз, буни у тасвирлаган кўп манзаралар ўта нафис чизилгани яққол кўрсатиб турибди.

Кейинги пайтларда мен “Хусрав ва Ширин” дostonи рус тилига таржима қилинган бўлса, Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”ини ҳам ағдариш зарурми, уларнинг иккиси битта асар-ку” деган саволни кўп эшитишимга тўғри келди. Мазкур мақола ана шу хилдаги саволларга жавоб бўла олади. Навоий дostonлари Низомий дostonларининг айнан ўзи эмас деб қатъий айтиш лозим. Уларнинг қайси бири яхшилиги ҳақида гапириш мутлақо ўринсиздир. Ўз даври учун уларнинг ҳар бири адабий маҳоратнинг олий намунаси бўлган эди. Икки буюк санъаткорнинг асарлари бизнинг кунларимизда барҳаёт яшаб келмоқда, улар бундан кейин ҳам яшайди. Мен “Хусрав ва Ширин”нинг яхши таржимасини ўқиган рус китобхони Навоий дostonларини ҳам ана шундай катта бадиий завқ ва кўтаринки руҳ билан ўқишга шубҳа қилмайман. Юқорида таъкидлаганимиздек, буюк ўзбек шоири ўз олдига ниҳоятда юксак мақсад қўйган эди. У дунёдаги энг улуғ шоирлар билан бир сафда туришни орзу қилганди. Бунинг учун мисли йўқ қийинчиликларни енгиб ўтиш зарурлигини кўз олдимишга келтирсак, бу тасаввур қилиб бўлмас даражадаги дадил жасорат эканлигини англаймиз. У қудратли даҳоси билан барча машаққатларни енгиб ўтди ва ўзи интилган юксак мартабада туришга муносиб эканини ёрқин исботлаб берди.

*Улуғбек АБДУЛЛАЕВ
таржимаси.*

Даҳонинг буюк орзулари

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъайи сайёр”, “Садди Искандарий” каби дostonларида акс этган буюк орзулар тасвири алоҳида аҳамиятга эга.

Уларда тасвир фантастика билан реаликнинг ўзаро туташган чизигида тараққий этиб боради. Масалан, шоир фантастик махлуқлар — яъжуж-маъжужлар тўғрисида ёзар экан, Искандарнинг улар ҳужумига қарши девор бунёд этганини ҳикоя қилади. Бу девор тасвири ҳам фантастик бўёқлардан холи эмас. Унинг эни беш юз, узунлиги эса ўн минг қулочдан иборат. Аммо бу фантастик деворнинг тасвирида ўрта аср иншоотлари учун характерли бўлган хусусиятлар мавжуд.

Шу тариқа Навоий ижодида фантастик мотивлар реалик билан ўзаро туташади. Улардаги хаёлий-фантастик ўринлар, ўз навбатида, хаёлотнинг яна бошқа кўринишлари билан алмашилиб туради. Чунончи, дастлабки боблардаги фантастика унсурлари сеҳрли эртақлар, шунингдек, илмий фантастика учун характерли хусусиятлар билан бойийди. Лекин бу ҳол Навоийнинг реал воқелик билан боғланмаган мутлақо хаёлий манзаралар яратганлигини англамайди. Унинг дostonларида реал ҳаёт тасвири фантастика билан ўзаро туташиб кетади.

Маълумки, “Фарҳод ва Ширин” дostonида чин хоқонининг ўғли Фарҳоднинг арман маликаси Ширинга бўлган муҳаббати куйланади. Дostonнинг ушбу етакчи мотивини очиш жараёнида А.Навоий яна бир қатор муҳим ижтимоий масалаларни ҳам кўтариб чиқади ва уларни ечишда реалистик, романтик ва фантастик бўёқлардан кенг фойдаланади.

Дoston асосида Шарқда кенг тарқалган Хусрав ва Ширин ҳақидаги афсона ётади. Асарда бу афсона реал ҳаётдан озик олади. Тарихда Хусрав, Ширин каби шахслар ўтгани маълум. Мавжуд шахслар тақдири халқ оғзаки ижодида ўзига хос бир йўсинда қайта ишланиб, оғиздан-оғизга ўтган ва кейинчалик ёзма адабиётга ўзгача бир йўсинда талқин этилиб кириб келган. Навоий ўз дostonида Хусрав, Ширин каби тарихий шахсларни сақлагани ҳолда масалани бугунлай бошқача ҳал этган. У реал ҳаётнинг материални ўз фантазияси оша ўтказиб, қайта идрок қилган.

Дostonнинг бефарзанд Чин хоқони ҳақидаги кириш қисмида ҳеч қандай фантастика йўқлигини кўриш мумкин. Унда реал воқеа — катта давлат соҳиби бўлган хоқоннинг бефарзанд эканлиги тасвирланган. Лекин хоқон образи, Меҳинбону ва Искандар образлари ҳам А.Навоийнинг идеал шоҳ ҳақидаги орзуларининг тажассуми сифатида гавдаланади. Бу албатта, шоир қарашларидаги утопик томон. Чунки давлатни шоҳсиз тасаввур эта билмаган. Бу утопия у яшаган давр шароити билан изоҳланади. Демак, шу ўринда, реаликка риоя қилинган бўлса-да, шоирнинг одил шоҳ хусусидаги ўйлари романтик бўёқлар ёрдамида ифодаланган.

Дostonнинг Фарҳод тарбиясига оид бобидан бошлаб фантастика унсурлари кўрина бошлайди: у кун сайин эмас, соат сайин ўсади, уч ёшида ўн япарлик боладек тўлишади, ёйни икки буклаб, ҳалқа ҳолига келтиради.

Фарҳод шоирнинг ниятига кўра, воқеалар ривожи билан пайдо бўлаётган тўсиқларни енгиш учун жисмонан ўта кучли бўлиши керак эди. Шоир китобхонни Фарҳод шундай қаҳрамонликлар кўрсатишга қодирлигига ишонтириш мақсадида фантастик усулдан моҳирона фойдаланади. Шу тариқа Фарҳоднинг мислсиз жасоратлар кўрсатиши учун замин ҳозирланади. Фантастикага мурожаат этишнинг боиси ҳам асосан шунда.

Лекин бу ўринда Фарҳод тасвири реал заминга эга. Зеро, бир йил ичида Курьонни ёд билиб олиш, кимдир бир соатда бажариши мумкин бўлган ишни бир дақиқада адо этиши умуман реал ҳодиса. Тарихда ўта ўткир зеҳли кишилар, минглаб мисра шеърларни ёддан билувчи шахслар оз бўлмаган. Улар ҳозир ҳам учраб туради.

Хуллас, Навоий ҳам фантастика унсурларидан, ҳам реал ҳодисалар тасвиридан фойдаланган ҳолда Фарҳоднинг катта қаҳрамонликларга қодир образини яратган.

Ўта муболагали бу фантастик тасвир воқеа ривожиди фантастиканинг бошқа кўринишлари билан алмашинади. Достоннинг асосий қисмига келиб, унда эртақларга хос фантастик унсур пайдо бўлади. Бу Искандарнинг кўзгуси бўлиб, унинг сири орқа тарафида баён этилган. Бу сирга кўра, кўзгуга эга бўлган киши унда ўз қисматида бор нарсаларни кўриши мумкин.

Навоий “Сади Искандарий” достонида ҳам сеҳрли ойнага мурожаат этади. Хитой хоқони томонидан Искандарга тақдим этилган ойна “Фарҳод ва Ширин” достонидаги ва халқ эртақларидаги сеҳрли ойнадан фарқли ўлароқ, икки томонлама бўлиб, унинг бир томони кишилар ўртасидаги низоларни бартараф этишга хизмат қилса, иккинчи томони ҳақ билан ноҳақликни ажратиб олишга кўмаклашади.

Кўзгунинг ўзи бадиий детал сифатида янгилик эмас. Эртақларда бундай фантастик ҳодисаларни тез-тез кўриш мумкин: ошиқ ва маъшуклар бир-бирлари билан, одатда, кўзгу ёрдамида учрашадилар. Аммо бу ўринда у эртақлардаги кўзгулардан қатор хусусиятлари билан фарқланади. Навоий имкони борича тасвири, деталарни аниқлаштириб беришга ҳаракат қилади. Оламни ўзида акс эттирувчи бу кўзгунинг кашшофи Искандар эканлиги айтилади. Шу тариқа шоир фантастик кўзгунинг ҳақиқатан ҳам мавжудлигига китобхонни ишонтирадиган биринчи чизиқни тортади. Искандар — тарихий шахс. Шунинг учун ҳам китобхон, эртақлардагидан фарқли ўлароқ, гарчанд шартли равишда бўлса-да, кўзгунинг мавжудлигига ишонч ҳосил қилади. Бу ишонч китобхон қалбида қатъий ўрин олиши учун кўзгунини коинот сирларидан хабардор бўлган ва ҳар бири илмда Афлотундан қолишмайдиган 400 нафар олим биргаликда яратгани айтилади.

Навоий ижодига хос бўлган хусусиятларнинг бири ҳам мана шунда. У фантастикадан фойдаланади, унга китобхонни ишонтириш учун юқоридаги каби реал ҳаёт билан боғлиқ деталларни олиб киради.

Искандар ойнасининг тилсимини очмоқ учун уч манзилни босиб, уч офатни енгиб, уч шартни бажармоқ лозим.

Кўриниб турибдики, достонга эртақлар учун хос бўлган уч анъанавий шартлар киритилган. Шарт асосида ҳам, бажарилишида ҳам фантастика етакчилик қилади. Ҳар бир шартни бажаргач, навбатдагисига киришиш имконияти туғилади.

Биринчи шартга кўра, Искандар кўзгусига эришмоқ учун Фарҳод аждаҳонинг ўлдириши керак. Бу шартнинг нечоғлиқ мушкуллигини яққолроқ гавдалантириш учун шоир табиат тасвирида ёмонлик тимсоли бўлган қора рангдан кенг фойдаланади. Яъни унга тун ҳам қора, ер ҳам қора бўлиб кўринади, Фарҳоднинг тушпор оти ҳам бу манзара фониди қорайиб кетади, ҳамма нарсдан ўлим ҳиди анқийди. Навоий ана шу манзарани тасвирлаш билан Фарҳод бажараётган вазифанинг ниҳоятда мушкуллигини кўрсатишга эришади.

Фарҳоднинг иккинчи шартни бажариши олдидаги вазиятни тасвирлашда ҳам шоир шу усулдан фойдаланади. Шоир бу ўринда ҳам манзара тасвирини бериш орқали китобхонда маълум бир ҳолат яратишга муваффақ бўлади. Китобхон Фарҳод билан бирга аждаҳонинг макони сари боради, куш учса қаноти куядиган даштдан ўтади. У голиб чиққунга қадар нафас олмай, воқеа ривожини кутади, ҳар гал Фарҳоднинг омон қолганини кўрар экан, унинг отаси ва аскарларига кўшилиб қувонади.

Шоир шундан сўнггина бобнинг иккинчи қисмига — жанг тасвирига ўтади. Фарҳоднинг аждаҳони енгиши учун фантастик шароит яратиш беради. Самандар ёғини ўзига, қилич-қалқонига суртиб олган Фарҳодга аждаҳонинг оловли нафаси зарар етказолмайди, уни ютиб юбориш учун оғзини очганда, Фарҳод тортган камон ўқидан ўлади.

Шоир Фарҳод образини яратишда ҳам фантастика унсурлари, ҳам реалистик тасвир воситаларидан бирдек унумли фойдаланади.

Тўсиқларни енгиб ўтиш жараёнида шоир Фарҳоднинг инсоний сифатларини очиб беради.

Фарҳод аждаҳони енгач, унинг хазинасидан фақат қилич ва қалқонни олади, холос. Бу унинг мол-дунёга ўч эмаслигини кўрсатиб, характеридаги яна бир қиррани ойдинлаштиради. Айни замонда бу қилич ва қалқон иккинчи

шартни бажариш учун фантастик шароит вазифасини ўтайди. Қилич — оддий эмас. Унга эга чиққан одам юз аждаҳонинг қалласини бир зумда олиб ташлаши мумкин. Бу, албатта, Фарҳоднинг кейинги жангларида голиб чиқиши учун ҳозирланаётган фантастик восита.

Шу ўринда фантастика Навоийнинг гуманистик қарашлари, орзу ва тилаклари билан туташиб кетади. Даҳонинг бутун ижодида ана шу буюк гоё — яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш, яхшилик билан ёмонликни фарқлаш, ҳаммаша эл-юрт хизматида бўлиш орзуси қизил ип бўлиб ўтганини кўраимиз.

Искандарга совға қилинган кўзгу ҳам қилич каби тилсимотга эга:

Ҳақимики они тилисм айлабон,
Намойиш анга икки қисм айлабон,

Келиб бир юзи бўйлаким чунки шоҳ,
Сўрар чоғида маснад уза додхоҳ.

Ки бир-бирига эл даъви изҳор этар,
Агар кимса, даъвиға инкор этар.

Шоир ушбу байтлари ҳам ўз орзу-истагини ифодалаган кишилар сингари Навоий узоқ вақтлар юксак давлат лавозимларида хизмат қилган адиб ҳузурига одамлар адолат ва ҳақиқат излаб келар эдилар. Ана шундай пайтлари даъвогарларнинг қайси бири ҳақ, қайси бири ноҳақ эканини билиш учун ниҳоятда одил ва оқил бўлиш талаб этиларди. Бундай машаққатли дақиқаларнинг кўплаб гувоҳи бўлган адиб ҳақиқатни аниқлашга ёрдам берувчи нарсани орзу қилади. Ана шу орзунинг тажассуми сифатида ижодида фантастик хусусиятларга эга бўлган кўзгу пайдо бўлади. Бу кўзгу соф маънодаги фантастикадир. Аммо бора-бора мазкур фантастик унсур ҳам ўзида реал ҳаёт аломатларини умумлаштиради. Кўзгунинг XV асрнинг реал воқелиги билан боғлиқ бошқа хусусияти ҳам бор:

Яна бир юзининг тилисми бу иш,
Ки шаҳ базм аро бода этса хуриш.

Анга мажлис аҳли назар қилсалар,
Тамошойи шахсу сувар қилсалар.

Маст кишининг кўзгуга қараб ўзининг шармандали қиёфасини кўриши реал ҳодиса бўлганидек, кўзгудаги хунук манзарадан ҳушёр тортиб, ўзини қўлга олишида ҳам фантастик ҳолат йўқ.

Шундай қилиб, Навоий халқ ҳаёли яратган мифологик образлардан унумли фойдаланади. Асарда гарчи фантастик воситалар ёрдамида бўлса-да, яхшилик ёмонлик устидан тантана қилади.

Навоий халқнинг орзу-армонларини тасвирлабгина қолмай, уларга фаол муносабат билдиради. Инсон тафаккурининг ҳали яратилмаган, лекин яратилиши мумкин туюлган сеҳрли самаралари — ажойиботлар ҳақидаги фикрлар буюк шоир ва мутафаккирнинг шахсий орзулари ўлароқ тавдаланади. Уларда фақат XV аср воқелиги эмас, балки келажак билан боғлиқ умид ва армонлар ҳам ифодаланган.

Шоир ижодидаги фантастика унсурларининг иккинчи тури, шубҳасиз, муайян илмий асосга эгадир. Бу турга оид унсурлар Навоий асарларида фантастиканинг бошқа кўринишлари билан аралаш ҳолда намоён бўлади. Лекин улар заминда маълум бир техник гоёлар ётадики, уларнинг айримлари бизнинг даврга келиб ҳаётга татбиқ этилган ва реал ҳодисага айлангандир.

Ана шундай гоёлардан бири “Садди Искандарий” дostonидаги кўзгу билан боғлиқ.

Хитой хоқони тақдим этган ойна Искандарда янги бир фикр уйғотади. У атрофига олим ва фозилларни йиғиб, ҳам осмондаги, ҳам ердаги ҳодисаларни ўзида акс эттира олиш хусусиятига эга бўлган ойна яратади. Унга “Ойнаи

Искандарий” деб ном беришади. Искандар ташаббуси билан кашф этилган бу ойна ҳозирги телевидениенинг маълум маънодаги кўринишидир.

Фақат XX асрга келибгина ихтиро этилган телевидениенинг Навоий томонидан орзу этилиши ниҳоятда қизиқарли ҳодисадир.

Бу ғоянинг шоир ижодида ўрин олиши бежиз эмас. Ўз давридаги барча фанлардан хабардор олим ва фозил киши бўлган Навоий чинакам илмий асосга эга бу мотивни бадиий мужассамлаштириш жараёнида XV асрдаги фан ютуқларига суянганини ҳам намойиш этади. Шу жиҳатдан ёндашганда, мазкур ойнани ихтиро этишда 400 нафар олим ишгирок этиши, улар орасида Афлотун, Арасту, Суқрот, Гиппократ каби олимларнинг бўлиши тасодифий эмас. Бу шоирнинг мазкур олимларнинг илмий фаолиятлари билан танишлигини ҳар бир ишга илмий асосда ёндашганини, ҳар бир ишнинг натижаси илм-фан тараққиёти билан белгиланишига астойдил ишонганини кўрсатади. Навоийшунос Б.Э.Бертельс айтганидек, бу ўринда Навоий яна ўз замонасида фақат орзу-хаёл бўлиб, бизнинг кунлардагина рўёбга чиқарилган техника кашфиётлари ҳақида башорат қилади.

Искандар — Навоий идеалидаги шоҳ образидир. Шоир бу образни яратар экан, ўз олдига дунёни забт этган тарихий шахс ҳақида, унинг ҳарбий юришлари ҳақидаги батафсид маълумот беришни мақсад қилиб қўймайди. Искандарнинг жаҳонгирлиги эмас, балки дунё сирларини билишга, уларни ечишга интилувчанлигини ёритишга ҳаракат қилган. Бу Искандарнинг денгиз сирларини эгаллаш борасида ишлари тасвирида ҳам кўринади.

Донишманд Суқрот ҳомийлигида сафарга чиққан Искандар дарёларнинг эни ва узунлигини аниқлаш ва кузатишларини қоғозга туширишни буюради. У денгиз остини текширишни буюради. У денгиз остини текшириш мақсадида шишадан қути ясаб, денгиз остига тушади ва юз кун сув остида бўлади.

Шарқ Уйғониш даврида фан ва техника ўз тараққиётининг маълум босқичига эришган бўлса-да, денгиз сирларини эгаллаш фантастика доирасидаги орзу-хаёл эди. Шубҳасиз, савдо ва маданий алоқалар ривожлана бошлаган XV аср шароитида денгизни забт этиш, океан ости сирларини эгаллаш каби масалаларга эҳтиёж катта бўлган. XV аср охирига келиб, бу соҳада маълум тажрибага ҳам эришилган. Лекин Навоий улкан ҳаётий эҳтиёж тақозоси билан “сув чиқариш”, “денгиз ости сирларини ўрганиш” каби масалаларни фантастик йўл билан ҳал этган. Бинобарин, фантастика бундай масалаларни амалга ошириш йўлидаги дастлабки қадамдир. Бундан ташқари, ривоятларга қараганда, Искандар ўзининг денгиз бўйича вазири Неарх билан шиша ойнаклари бўлган қутида денгиз тагига тушади. Бу “сузувчи” аппарат Арасту лойиҳасига кўра тайёрланган эди. Искандарнинг шишадан ясалган идишда сув остига тушиши билан боғлиқ фантастик унсурнинг Навоий асаридан ўрин олишида юқорида келтирилган ривоят манба вазифасини ўтаган бўлиши мумкин.

Шу билан бир қаторда Навоий қўллаган ушбу фантастик унсурнинг заминиди халқ орзуси ҳам ётади. У узоқ ўтмишга, халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Денгиз ости сирларини билиш, халқ хаёлидан ўрин олган образлар — денгиз ости “аҳллари”: сув шоҳи, сув парилари билан мулоқотда бўлиш азалдан инсонларни қизиқтириб келган.

Бундан ташқари, эрамыздан юз йил олдин тошга ўйилган барельеф ҳам сақланиб қолган. Бу барельефда сув тагида ётиб, чарм мешдаги ҳаводан нафас олаётган суриялик жангчи тасвирланган. XIV аср француз миниатюрасида эса шиша идиш ичига кираётган Искандарни кўрамиз. Алиппер Навоийнинг бундай тарих фактларидан хабардор бўлгани эҳтимолдан холи эмас.

Асрий орзулар ушланган бизнинг давримизда А.Навоийнинг бу орзуси ҳам рўёбга чиққан. Денгиз ва океан остидаги ҳаётни ўрганишга ёрдам берувчи Искандар орзу қилган батискаф каби қатор аппаратлар яратилган. А.Навоий хаёл қилган ва ҳозир амалга ошган ғоялар фақат шуларгина эмас.

“Фарҳод ва Ширин” дostonидаги учинчи шартга биноат Фарҳод темир одам билан учрашмоғи ва унинг устидан галаба қозонмоғи лозим. Навоий томонидан қаламга олинган бу темир одам таърифи кейинчалик илмий-фантастика асарларда тасвирланган, ҳозир эса реал ҳодисага айланган роботларни эслагани.

Шоир талқинидаги темир одам илмий фантастиканинг энг ибтидоий шакли эди.
Навоий тасвиридаги темир одам қуйидаги сифатларга эга:

Бўлур дарвоза ичра ошкоро,
Темур жисмини қилмиш пайкар аро.

Эрур одамга монанду мушобиҳ,
Илигида темурдин ё қилиб зиҳ.

Навоий фантастик манзара ёхуд фантастик образ яратар экан, китобхонни ишонтириш мақсадида ўзи бу ҳодисанинг ҳақиқат эканига кафолат беради. Натижада бу бадиий усул тасвирланган фантастик ҳолатга нисбатан чуқур ишонч хиссини уйғотади.

Навоий асарларидаги фантастик ҳолатлар тасвирига оид учинчи хусусият шундан иборатки, улуғ шоир XV аср кишилари ҳаёл ҳам қила олмаган бундай ҳолатларни бениҳоя мукамал ва муфассал тасвирлайди. Масалан, ҳозирги кунда “Титаник” кемаси ҳақидаги ахборотлар китобхонни ажаблангирмайди. Лекин XV аср учун Искандарнинг бутун дунёдан энг кучли кемасозларни йиғиб, уларга уч мингта кемани ҳамда “сузувчи” шаҳарни барпо этиш тўғрисидаги буйруғи ҳақиқий фантастика эди.

Бу ҳаёлий орзу ҳам “Титаник” кемаси мисолида бизнинг давримизда реал ҳақиқатга айланди. Шунинг ўзиёқ Навоий асарлари илмий заминга эга бўлганидан далолат беради.

Жумладан, Навоий томонидан тилга олинган Искандар кўзгуси маълум маънода узоқ шаҳарларни, коинотдаги ҳодисаларни кузатиш мумкин бўлган телевидениени эслатади.

Шоир “Фарҳод ва Ширин”да Фарҳодни ўз мақсади йўлидаги курашда Сухайл, Хизр билан учраштириб, унга фантастик шарт-шароитлар яратиб беради, айни замонда ҳеч бир ишга меҳнатсиз, ижтимоий тараққиётсиз, илм-фан ривожисиз эришиб бўлмайди, деган фикрни ўтказишга ҳаракат қилади. Шоир Фарҳод тили билан инсон тафаккурини улуғлайди. Фарҳоднинг фикрича, инсоният нимани бунёд этган бўлса, уни аввало ўз тафаккури билан идрок этган.

Инсон тафаккури улуғланган асарда халқнинг асрий орзу-умидлари ўз ифодасини топиши табиий ва қонуний эди. Шунинг учун ишқий-қаҳрамонлик пафоси билан йўғрилган достонида ўз даврининг қатор ижтимоий масалалари, шу жумладан Шарқ халқлари учун ҳаёт-мамоғ масаласи бўлган сув муаммосини ҳам кўтариб чиқди.

Сувсиз ерларга сув чиқариш яқин йилларгача ҳам жиддий муаммо бўлгани маълум. Гарчи А.Навоий замони Беруний, Ибн Сино каби олимларнинг гоъяларидан баҳраманд бўлган, бу даврда илм-фан тараққий этган бўлса-да, такомиллашган асбоб-ускуналар, юксак техника воситалари йўқ эди. Шунинг учун ҳам А.Навоий ўз асарида бу масалани фантастик йўл билан ҳал этиши табиий бир ҳолдир.

Ширинни излаб келаётган Фарҳод сув чиқариш учун тоғ қазийтган ишчилар устидан чиқади ва мушкул вазифани ўз зиммасига олади. Бу ўринда Фарҳоднинг йигитлигида Қорандан ўрганган касби — тош кесиб асқотади. У тешаларни тоблаб, ҳаммасидан битта катта теша ясайди ва тоғ қазийшга киришади. Одамлар уриниб, уч йилда бажара олмаган ишни Фарҳод уч кунда бажариб, сув чиқаришга муваффақ бўлади. Ҳозирги бульдозер, экскаватор қабиллидаги такомиллашган иш асбобини орзу қилган Алишер Навоий ана шундай фантастик сифатга эга бўлган тешани ўйлаб топади.

“Фарҳод ва Ширин”, “Садди Искандарий” дostonларининг бадиий тўқимасидаги бундай нуқталар илмий-фантастика жанри билан ўзаро туташади. Улардаги илмий-фантастик тамойиллар гарчанд халқ эртакларига хос услубда намоён бўлса-да, ҳозир улар илмий-техник инқилоб асрида амалга ошган гоъялар билан йўқламага киришади.

Алишер Навоий фантастикадан ўз дostonлари сюжети жозибадор қилиш, уларни китобхон учун қизиқарли ва ўқишли қилиш мақсадидагина фойдаланмайди. Фантастика қаҳрамонлар характерининг фавқулodда

фазилатларини очиш, уларни машаққатли синовлар силсиласидан ўтказиш ёхуд мушкул аҳволдан халос этиш зарур бўлган ҳолларда унга кўмакка келади.

“Фарҳод ва Ширин” дostonидаги фантастик йўналишларнинг яна бири маккор кампир образи билан боғлиқ. Фарҳодни жангда енголмаган Хусрав уни макр билан қўлга олишга аҳд қилади. Хусрав ўз ниятини амалга ошириш учун Ёсуманнинг кўмагидан фойдаланади.

Ёсуман образи тўла маънода фантастик образ эмас. Лекин А.Навоий унга фантастик хислатлар беради. Кампирнинг макри шу қадар зўрки, ота қизини, ўғли онасини севиб қолиши, унинг бир оғиз сўзидан киши бутунлай йўқ бўлиб кетиши мумкин. У дуохонликда Букротни ҳам йўлда қолдиради. А.Навоий кампирни ғайритабиий сифатларда тасвирлар экан, унинг инсоний моҳиятини ва энг муҳими, Хусравнинг чиркин дунёсини очишга муваффақ бўлади.

Навоий дostonларида фойдаланилган баъзи фантастик мотивларни кузатар эканмиз, уларнинг объектив реаллик билан туташ алоқада эканини кўришимиз мумкин. А.Навоий аксар ҳолларда бу фантастик мотивларни реалистик далиллашга ҳаракат қилади. Денгиз чуқурлигининг Искандар томонидан ўлчаниши эпизоди бунга ёрқин мисол бўла олади. Денгиз ва дарёларнинг эни, бўйи ва чуқурлигини ўлчаш каби ҳозир оддий ҳодисага айланган жараёнлар А.Навоий даври учун фантастика эди. Шунинг учун ҳам шоир Искандарнинг денгиз сирларини эгаллаш борасида тутган талбирларидан бири сифатида ана шу эпизодга — денгиз координатларини ўлчашга алоҳида эътибор беради ва асарга киритилган бу фантастик унсурни реалистик йўл билан далиллайди.

“Сабъайи сайёр” дostonидаги фантастик ўринлар ҳам диққатга моликдир. Хусусан, ҳунарманд уста Зайд Заҳҳобнинг подшоҳ учун ясаб берган гаройиб олтин тахти тасвири фантастик ғояларнинг гўзал намуналаридан биридир.

...Тахтнинг тузилиши саккиз қиррали бўлиб, шоҳ ўтирадиган жой ер юзидай кенг эди. Тахт бурчакларида саккизта минора бўлиб, тўрттаси баландда ва тўрттаси пастда. Пастки минораларда гапиришга ўргатилган тўртта тўти ва баланд минораларда тўртта товус турарди. Тахтнинг ҳам атрофи лаъл-гавҳарлар билан безатилган, олтин зинаси ҳам саккиз пояли. Заргар тахтни шундай санъат билан ясаганки, агар Жамшид мартабали шоҳ бу тахтга чиқадиган бўлса, пиллапоялари унинг қадам кўйиши учун пасайиб, бир-бирининг устига ётарди. Шоҳ шу саккиз поянинг ҳаммасини босиб ўтиб, тахтга ўтиргач, у зиналар яна баланд кўтариларди. Шоҳ ўтирганида тўртта тўти бирдан овоз беради. Тахтнинг оёқлари ўрнида саккизта устун бўлиб, гўё тахт саккиз қават осмон устида тургандек эди. Шоҳ қайси тарафга қараб ўтиришни истаса, озгина ишорат билан тахт ўша тарафга қараб айланар эди. Унинг айланиши учун ҳеч кимнинг овора бўлиши шарт эмас эди. Кўрамизки, ҳозирги эскалатор, жойдан қимирламасдан пулт орқали бошқариш каби реал ҳодисаларнинг фантастик вариантыни А.Навоий анча илгари орзу қилган экан.

Шу нарса диққатга сазоворки, А.Навоий дostonларига бевосита халқ эртақлари ва ривоятларидан кириб келган унсурлар эртақ жанри меъёрларига бўйсунди. Илмий заминга эга бўлган фантастик ғоялар эса гарчанд эртақнамо бадий либосда гавдаланса-да, фан ва техниканинг ҳозирги ютуқлари билан маълум маънода туташиб кетади.

*Раъно ИБРОҲИМОВА,
филология фанлари доктори.*

Владилен БУРОВ, Валентина ФЕДОТОВА

«Ислоҳотнинг олтин қондаси»

2001 йилнинг декабр ойи бошларида Тайваннинг собиқ раҳбари Ли Дэнхуэй оролдаги барча аҳолини Г.Чан ёзган “Хитойнинг умидсиз келажаги” китобини ўқишга даъват қилди. Унда коммунистик Хитойнинг эртанги куни ҳақида мулоҳазалар билдирилганди. Буни икковимиздан биримиз Гонгконгда сотиб олгандик. Китоб эркин савдода эди (мамлакат йўналишининг ёрқин тимсоли эди бу: давлат бигта — тузум иккита). Г.Чан — келиб чиқиши Хитойдан бўлган америкалик, йигирма йилдан ортиқ Шанхайдаги америка компаниясида ишлаган. Ҳозирги Хитойда мавжуд бўлган жиддий муаммолар китоб муаллифини бу давлат инқирозга учрайди, унинг 5-6 йилгина умри қолди, деган фикрга олиб келган.

Лекин Хитойда ўз кўзимиз билан кўрганларимиз Г.Чаннинг башорати ҳақиқатдан жуда йироқ эканлигига яққол далил бўла олади. Ялпи ички маҳсулотнинг йилга 9 фоизга қадар ўсиши, миллиардлаб чет эл инвестициялари, минглаб қўшма корхоналар Хитой мамлакатига ва унинг тараққиётига нисбатан ишонч туйғусини уйғотарди.

Пекин — бу XX асрдаги Хитой, Шанхай ва Гуанчжоу эса — XXI асрдир. (Чекка ўлкаларда XIX, ҳатто XVIII асрга дуч келиш мумкин бўлса ҳам!) Эскирган иморатлар ўрнида ўнлаб кўп қаватли уйлар қад ростламоқда ва бундай ўзгариш бутун-бутун мавзелар миқёсида олиб борилмоқда. Ун йилнинг нари-берисида Хуаншу дарёси қирғоғида янги замонавий шаҳар бунёд этилди.

Хитойга бориб Москва аэропортларининг мўъжазлигини пайқаб қоласан. Қисқа муддат ичида Пекинда янги йирик аэропорт, Шанхайда улкан Пудун аэропорти, Гуанжоуда энг катта — Осиёда мисли йўқ аэропорт бунёд этилди. Гуанчжоуда Осиёдаги энг улкан метро қурилди. Пекинда олтига ҳалқа йўл мавжуд. Пекинда, Шанхайда, Гуанчжоуда катта йўллар аэропортни деярли шаҳар маркази билан туташтиради. Агар бундан ўн йиллар муқаддам Хитой шаҳарлари кўчаларининг кўпчилигида чет эл автомашиналари юрган бўлса, энди улар қўшма корхоналарда ишлаб чиқарилган машиналар билан тўла.

Яна Хитой Москвадан шуниси билан фарқ қиладики, агар Москвада ҳар қадамда милиционерга дуч келсангиз, Хитойда бу ҳолни учратмайсиз. Ҳа, бу ерда ҳам безорилар, ўғрилар, бошқа жинойий унсурлар бор. Бироқ Хитойда чет эл фуқароларига тажовуз йўқ, уларни ўлдириш ҳоллари учрамайди. Бу борада бизга биргина воқеа маълум: бундан бир неча йил илгари Нанкинда немис фирмаси вакили оиласи — ота-она ва уларнинг икки фарзанди ўлдирилган эди. Қотиллар ишсиз деҳқонлар бўлиб чиққан. Улар тезда қидириб топилган ва суд ҳукми билан отилган. Хитой Ташқи ишлар вазирлигида Германиянинг фавқулодда ва мухтор элчисидан бўлиб ўтган кўнгилсиз воқеа юзасидан расман кечирим сўралган. Россияда чет эл фуқаролари ўлдирилиши камёб ҳодиса эмас, бироқ биз бунга ўхшаш ҳодисалардан кейин бирор марта узр сўралганини эслай олмаймиз. Хитой ҳақиқатан ҳам чет эл инвестицияларидан, сайёҳатчиларидан, талабаларидан манфаатдордир, шу боисдан ҳам чет эл фуқаролари бу мамлакатда дахлсиздирлар ва ҳар жиҳатдан уларга қулайлик яратилган.

Нима учун миллиардлаб долларлар Хитой томон оқади, нима учун бу мамлакатда минглаб чет эл тадбиркорлари иш юритадилар? Чунки бу юртда сиёсий мўътадиллик бор. У давлат ва партия таркибидан тикланган қатъий ҳокимият устуворлигига таянади. Ҳокимият бозор эркинлигини жинойят ахлидан ҳимоя қилади. Қисқа муддатда ўз бизнесини йўлга қўйиб олган хитойлик тадбиркор биз билан суҳбатда, Хитойда “қўриқчи ҳам, паноҳ ҳам” йўқлигини айтди. “Паноҳ” деганда у рекёт тажовузидан сақланишни назарда тутган эди.

Нима учун Хитойда рўёбга чиққан нарса Россияда амалга ошмади? Бировлар буни арзон ишчи кучининг кўплиги билан, бошқа бировлар — хитойликларнинг ўта меҳнатсеварлиги билан, учинчилар эса уларнинг миллий характери, менталитетидаги алоҳида хусусиятлар билан тушунтирмоқчи бўладилар. Бизнинг назаримизда, бу шу билан изоҳланадими, *хитойликлар янгилашни моделини танлаш жараёнида мамлакатларининг ўзига хослигини ҳисобга олганлар ва хитойлик бўлиб қолиш аҳдидан воз кечмаганлар, илло америкалик ёки бошқа бўлишга интилмаганлар*. Мамлакат раҳбарияти аҳоли ҳисобини ҳам, иқтисодий даражанинг дастлабки ҳолатини ҳам, табиий бойликлар тақчиллиги-ю, саводли кадрлар танқислигини ҳам эътибордан соқит қилмаган. Шу боисдан ягона марказлашган раҳбарлик — авторитар тизим зарур бўлган. Авторитар тизим ўз-ўзидан тараққиётни таъминлай олмайди, бироқ Хитойда у изчил янгилашни дастури билан узвий боғланган ҳолда ҳаётга жорий этилган. Хитой раҳбарияти шуни яхши англаганидими, модернизациялаш — қисқа муддатли иш эмас, балки узоқ давом этадиган жараёндир.

Хитойдаги ислоҳотлар муваффақиятини мамлакатнинг гуллаб-яшнаши учун сўзда эмас, амалда жон куйдирувчи яқдил фикрлар жамоаси таъминлар эди. Бу ишлар бошида ўткир тафаккур соҳиби Ден Сяопин турарди. У атиги бир неча ойгина француз заводларидан бирида ишчи бўлиб ишлаган ва Москвадаги Коминтерннинг ленинча мактабларида сабоқ олган, бироқ муҳими, ўнлаб йиллар партия ишларида фаолият кўрсатиб катта тажриба орттирганди. У шуни яхши англадики, сиёсат, фан, санъат билан шугулланишдан олдин озиқ-овқат, турар жой, кийим-кечакка эга бўлиш лозим. Шу боисдан Хитойдаги ислоҳотлар иқтисодиётдан, қишлоқлардаги муҳтожликни бартараф қилишдан бошланди. Ислоҳотлар жараёни Хитой компартиясида қотиб қолган ақидалардан, марксча тафаккурдан воз кечишга, кадрларни янгилашга қаратилган туб ғоявий қайта қуришлардан бошланди. Миллатларнинг саъйи ҳаракати демократия ва инсонпарвар социализм борасидаги самарасиз баҳслар ботқоғига эмас, ижодий бунёдкорлик мақсади сари йўналтирилди.

Хитой ислоҳотларининг услубияти — босқичма-босқичлик ва миллий шарт-шароитни ҳисобга олишдан иборат. Бу — инқилобдан фарқ қилувчи “ислоҳотнинг олгин ҳалқасидир”: ислоҳотларнинг кечин жараёнини одамлар лаёқатига мувофиқлаштирган ҳолда унга кўникириб боришдир.

Хитой компартияси раҳбариятида ислоҳотга қарши чиқувчилар, “ақидапарастлар” кўп эди. Бироқ Ден Сяопин қишлоқ хўжалигини қайта қуриш соҳасидаги ўзининг аниқ дастурини баён этиб, уларнинг эътиборини қозона билди ва улар бутун Хитой аҳолиси туб манфаатларини ҳимоя қилувчига қарши фикр-мулоҳаза айтишдан ожиз қолдилар. Раҳбарлик лавозимларига “ақидапарастлар” ўрнига уларга қараганда ёш, мураккаб иқтисодий вазиятларни чуқур идрок эта олувчи кадрлар келди. Одатдагидек, улар бир жиҳатдан, катта амалий тажрибага эга, бошқа жиҳатдан, нафақат Хитойда, балки хорижда ҳам, кўпроқ Фарбда таълим олган кишилар эди.

Гуанчжоуда дунёнинг ҳеч бир ерида йўқ ҳодисанинг шоҳиди бўлдик. Оролнинг 22,5 кв.км майдонга эга Паньюэ қисмида 2000 йилдан бошлаб *университетлар шаҳри* бунёд этилмоқда ва у ўзида ўқув бинолари, лабораториялар, талабалар учун ётоқхоналар, ўқитувчилар учун яшаш уйлари мижасам қилган. Хитойнинг кўплаб шаҳарларида, асосан чекка ўлкаларида олий ўқув юрғларининг янги бинолари қурилиши жадал бормоқда.

Бутун Хитойнинг коммунистик партияси 80-йиллар бошидаги “йўлбошчи” эмас, тамомила бошқақадир. Ташкилий тамойилларга кўра ва ўз-ўзидан тушунарлики, Хитойнинг ўзига хос шарт-шароитини ҳисобга олган ҳолда, у ҳамон коммунистик бўлса-да, назарий асосларига кўра ХКП социал-демократик партияларга кўпроқ яқиндир. Бу ўринда мулкка бозор иқтисодиёти тартиб-қоидаларига, чет эл капиталли ва бошқаларга нисбатан бўлган муносабат шакллари эга олиш кифоя.

“Маданий инқилоб” йилларида Хитойда “ҳамма соҳани ишчилар синфи бошқаради” деган шиор ҳукмрон эди. Уни бугун фақат истеҳзо билан эслашади. Партия ва давлат идоралари ходимларидан кейин ҳозирги Хитой жамиятида зиёдилар тобора кўпроқ салмоққа эга бўлиб бормоқда. Бу, аввало, уларнинг

моддий аҳволи кескин яхшиланиб бораётганлигида кўринади — масалан, олий ўқув юртлири ўқитувчилари эндиликда 1000 юандан 8000 юангача мояна (кўп нарса стажта ва савия даражасита боғлиқ) олади, яъни бу 125 дан 1000 долларгача демақдир. Озиқ-овқат сифати, маҳсулотларнинг ва кийим-кечакнинг арзонлигита кўра бу пул Россиядагита қараганда анча баракалидир. Хитойдаги ўқитувчилар ва илмий ходимлар маоши уларнинг Россиядаги ҳамкасблариникидан анча баланд. Фалсафа институти профессори 2000 юань, яъни 250 доллар маош олади. (Россиядаги Академия институти ходимининг иш ҳақи 100 доллардан ошмайди.)

Зиёлиларнинг яшаш шароитлари тубдан яхшиланди. Кўплаб ўқитувчилар ва илмий ходимлар янги уй-жойларга эга бўлдилар. Биз бир неча ўқитувчиларнинг уйларида бўлдик — уларнинг умумий майдони 120 дан 200 кв.метр гача бўлиб, ҳамма замонавий қулайликлар мавжуд. Президент Путин ҳаммавақт ипотеканинг фойдаси ҳақида гапиради, бироқ Россиядаги банкнинг қашшоқ профессорга ипотека кредити беришини тасаввур қилиб бўладими? Жавоб ўз-ўзидан аён. Хитойда ипотека зиёлилар вакилларига нисбатан жуда яхши фаолият кўрсатади. Уларнинг мояна даражаси, стаж ва ёшани ҳисобга олган ҳолда, 10 йилдан 20 йилгача, кўпроқ имтиёзли, бозор баҳоларидан паст шартларда кредитлар беришади. Битта мисол: Сиань хорижий тиллар институтида. 2003 йилда — ўқитувчилар ва ходимлар учун 24 қаватли уй, 2005 йилда яна 5 та турар жой: 32 қаватли, 18 қаватли ва 3 та 8 қаватли уй бунёд этилган. Бундай турмуш қулайликлари олий ўқув юрти ва академия зиёлилари учун бўлди, ўрта мактаб ўқитувчилари, шифокорлар ва бошқалар учун ҳам яхши шароитлар яратилди.

Хитойда илмий талқиқотлар учун катта эътибор қаратилган, Хитой фанлар академияси, Хитой муҳандислик академияси ва Хитой ижтимоий фанлар академияси институти учун маблағ сезиларли даражада оширилган. Шу боисдан Хитой фанининг яқин орада жиддий юксакликларга кўтарилиши шак-шубҳасиз.

Хитой иқтисодиётининг анъанавий соҳаси, аввало энгил саноат туфайли қаддини ростлади. У дунёнинг 80 фоизини ички кийим билан таъминлайди. Бироқ у бугунги кунда оғир саноатдаги ютуқлари билан қаноатланиб қолаётгани йўқ ва бу борадаги янги технологияни ўзлашгирган ҳолда жаҳон иқтисодиёти сари интилмоқда. Хитой Россия олимларининг теран талқиқотлари натижаларини амалда қўллашга катта қизиқиш билан ёндашмоқда.

Хитойликлар халқаро воқеалар ҳақида ҳақиқий ахборотга эгадирлар. Мамлакатда “Ахборот янгиликлари” ҳафтаномаси энг оммавий ва кўп нусхада чиқадиган газета саналади. Унда чет эл агентликлари, радиостанциялари ва рўзномалари хабарлари ҳамда мақолалари таржималари шарҳласиз ёритилади, китоблардан парчалар, ҳарбий таълим, фан, тиббиёт, маданият ва бошқа соҳалардаги янги маълумотлар босилади. Сўнгги саҳифада чет эл нашрлари мухбирларининг Хитой ҳақидаги фикрлари (баъзан аччиқ, кўнгилга ўтирмайдиган), шунингдек, Тайваннинг бу мамлакатта муносабатига доир мақолалар босилади.

Хитойда мафкура борасида эркинлик мавжуд, фақат “тўртта асосий тамойилни” танқид тифига олиш мумкин эмас: мамлакат тараққиётининг социалистик йўналиши, коммунистик партиянинг раҳбарлик роли, марксизм-ленинизм ва Мао Цзедун ғоялари ҳамда халқ демократик диктатураси. Бошқа барча масалаларни муҳокама қилиш мумкин. Хитой ҳукумати қошида камгарона Тараққиётни ўрганиш маркази номи билан Стратегик таҳлил вазирлиги фаолият кўрсатади ва у тўғридан-тўғри мамлакат раҳбариятига чиқиш ҳуқуқига эга. Унда 250 дан ортиқ юқори малакали мутахассислар ишлайди, уларнинг кўпчилиги турли ёшдаги профессорлардир. Марказкўмнинг сиёсий бюроси етакчи олимлар билан учрашувлар ўтказиб туради ва бу учрашувларда унинг аъзолари мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига доир турли масалалар бўйича маслаҳатлашадилар.

Марксизм-ленинизм ва Мао Цзедун ғоялари ўзининг устувор ролини «Ден Сяопин назариясига хос **“уч карра ваколат” ғоялари**»га ўрнини бўшагиб бермоқда. Улардан кейингиси бугун халқ, ишлаб чиқариш ва маданиятнинг илғор кучлари манфаатларини ёқловчи партиянинг бош йўналишини белгилайди. Марксизм-

ленинизм ва Мао Цзедун ғоялари тобора ўтмишга чекиниб, тарихийлиги жиҳатдангина аҳамиятли бўлиб қолмоқда.

Хитойда турли тоифадаги китобхонлар дидига мўлжалланган минглаб марказий ва жойлардаги газета-журналлар чоп этилади. Давлат тасарруфига кирадиган, лекин расмий бўлмаган нашрлар пайдо бўлди, улар жамиятнинг ҳар кунги ҳаёти ҳақида, илгари қаламга олинмаган мавзулар, масалан, жиноятлар, кўча ҳодисалари, коррупция, киноюлдузлар, спорт соҳасидаги сиймолар ҳақида жонли, қизиқарли маълумотлар, ҳикоялар бериб боради.

Бу ерда телестудиялар Россиядагидан кўра кўпроқ тармоққа эга. 12 та умумдавлат каналлари (биттаси инглиз тилида) мавжуд. Сериалларнинг сон-саногии йўқ. Бироқ улар Россия телевидениесидаги каби криминал мавзуларни ёритмайди. Улар, асосан, ишлаб чиқариш, оила турмуши муаммоларига бағишланган; шунингдек тарихий мавзулар — қадим ўтмишдан тортиб коммунистик партиянинг ҳокимиятни қўлга олиш учун интилан Гоминданга қарши олиб борган курашларини ёритган телесериаллар ҳам жуда кўп. Хитой оммавий ахборот воситалари ватанпарварлик, миллий қадрият, ўз мамлакатидан ифтихор туйғуларини тарбиялашда асосий восита бўлиб хизмат қилади. Хитой телевидениесида ахборот бериш тарзи қуйидагича: аввал асосий вақтни эгалловчи мамлакат ичкарисидаги янгиликлар, кейин — халқаро мавзуга оид кўрсатувлар намойиш этилади.

Мана, неча йилдирки, Пекиннинг Тяньаньминь марказий майдонида ҳар кунни давлат байроғини кўтариш ва тушириш тантанаси ўтказилади, унда фахрий қоровул саф тортади. Биз Хитойга сафаримиз фазога космик кема икки космонавтни олиб чиққан пайтга тўғри келди. Бу фуқароларда ватанпарварлик туйғусини янада жўшдириб юборди.

Албатта, ҳозирги Хитой тараққиётини фақат ёрқин рангларда бериш унчалик ўринли эмас. Мамлакат компартиясининг Ху Цзиньтао бошчилигидаги янги раҳбарияти шундай ижтимоий муаммоларга дуч келмоқдаки, уларнинг муваффақиятли ечими мамлакат келажаги билан узвий боғлиқдир. Иқтисодий муаммоларнинг аксарияти, айниқса, аҳолининг учдан икки қисми яшайдиган қишлоқларда учрайди: деҳқонлар ва шаҳарликларнинг даромадлари ўртасидаги фарқ жуда катта, деҳқонларнинг ерларини шаҳар қурилиши учун тўхтовсиз равишда тортиб олиш давом этмоқда. Ерсиз қолиш ва жуда кам даромад оммавий кўчишларга сабаб бўлмоқда. Оқибатда, кўплаб қишлоқларда фақат чоллар, аёллар ва болаларгина қолмоқдалар. Маҳаллий ҳокимиятлар томонидан амалга ошириладиган бошбошдоқликлар ва ортиқча солиқлар аҳолининг норозилигига сабаб бўлади, айрим ҳолларда бу норозилик маҳаллий партиялар биносини ёқиш ва бошқа ғалаёнларга зидда намоён этилмоқда.

Бу борада бошқа ўта муҳим муаммоларни ҳам кўрсатиш мумкин. Булар ишсизлар ва ярим ишсизлар сонининг кўпайиб бораётганлиги, давлат секторига қарашли кўплаб корхоналарнинг зарарга ишлаши, коррупциянинг авж олиб кетганлиги, нақд пул тақчиллиги, шаҳар ва қишлоқ, денгиз бўйи ва ғарбий минтақалар ривожланиши ўртасидаги улкан фарқ, энергия манбаларининг жиддий етишмовчилиги ва шу қабиларда кўзга ташланади. Бироқ улкан аҳолига эга, ривожланиш даражаси Россия шароити сингари ноқулай тарздаги мамлакат қисқа тарихий муддатда ўзини тиклаб олишдан ташқари, дунёнинг иккинчи кучли давлатига айлана билди ҳам.

Кейинги уч йил ичида янги раҳбарият инқироз ҳолатларини бартараф этувчи қатор чораларни кўрди. Ўн биринчи беш йиллик (2006-2010 йил) бутунлай “маркетлаштиришга” қўйилган ортиқча ружу ва бу йўлдаги хатоларни тўғрилашга йўналтирилади. Албатта, мавжуд муаммоларни беш йил ичида ҳал қилиб бўлмайди, бунинг учун ўнлаб йиллар керак бўлади.

Қамчибек КЕНЖА

Шоҳ Бобур изидан

Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция аъзоси, “Ҳинд сорига”, “Бобурийлардан бири”, “Андижондан Даккагача” каби сафарномалар муаллифи Қамчибек Кенжанинг янги ёзиб тугатган китобида экспедиция аъзоларининг Афғонистон мамлакати бўйлаб қилган сафарлари мобайнидаги таҳликали ва машаққатли кунлар, ғаройиб саргузаштлар ўз ифодасини топган.

Шунингдек, асарда Абу Райҳон Беруний, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур ва бошқа буюк аждодларимиз номлари билан боғлиқ тарихий жойларни ўрганиш юзасидан олиб борилган изланишлар, афғон халқи ва Афғонистонда яшовчи ўзбекларнинг яшаш тарзлари, орзу-ўйлари, урф-одатлари тўғрисида ҳикоя қилинади.

Журналхонларимиз эътиборига мазкур сафарномадан боблар ҳавола этаётимиз.

КОБУЛ ВА БОБУР

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, шу номли дарё водийсида жойлашган бу шаҳри азимнинг пайдо бўлган даври, атама келиб чиқиш тарихи ҳануз сир бўлиб қолмоқда. У дастлаб қадимги юнон олими Птолемей асарларида “Кобур” тарзида қўлланган. Кушон подшолиги (1-3-асрлар), Эфталитлар давлати (5-6-асрлар) таркибида бўлган. Эфталитлар салтанати таназулга учрагач, Кобулни буддизм эътиқодидаги маҳаллий ҳокимлар идора қилишган. Еттинчи асрда араблар, 9-асрда саффорийлар босиб олган. Кейин сомонийлар, газнавийлар, темурийлар ҳукмронлик қилган. (Олимларимиз милоднинг дастлабки юз йилликларидан то IX асрларга қадар Кобулда келиб чиқиши туркий бўлган ҳинд шоҳлари ҳукмронлик қилгани, бинобарин, шаҳарнинг иқтисодий ривожига ҳиндларнинг таъсири катта бўлганлигини ҳам қайд этадилар. Абу Райҳон Беруний эшитган маълумотларга кўра, Кобулдаги биринчи туркий ҳукмдор тибетлик Бархатақин бўлган экан).

13-асрда Кобулни Чингизхон забт этиб, вайрон қилган. Ўзбек қомусининг биринчи нашрида, айрим бобурушносларнинг китобларида Кобулни Бобур Мирзо 1504 йили олгани ва ўзи асос солган давлат пойтахтига айлантиргани ҳақида ёзилади. Жумладан, муаррих С.Жалилов “Бу (Кобулнинг забт этилиши) 1504 йил сентябр ойининг биринчи ҳафтаси эди”, деб қайд этади. Х. Ҳасанов ва бошқа бир қатор олимлар мазкур тарихий воқеа 1505 йили содир бўлган, деб ҳисоблайдилар. Бу даврларга хос айрим далиллар “Бобурнома”нинг ўзида ҳам баҳссталаброқ туюлади. Гап шундаки, ҳижрий тўққиз юз тўққизинчи (мелодий 1503-1504) йил воқеалари шундай жумла билан бошланган: “Мухаррам ойида Фарғона вилоятидин Хурсон азимати била Илок яйлоғикаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқларидандир, келиб туштум. Ушбу юртга йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум”. Бир неча саҳифадан кейин ёзилишича: “Раббиул-аввал ойининг авохирида тангри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ҳазни мулк ва вилояти бежанг ва жидол муяссар ва мусахҳар” қилади. Унда Кобулнинг олиниси 1503 йилга тўғри келади ва Бобур Мирзо 23 эмас, йигирма ёшда бўлади.

Ҳамидулло Ҳасанов “Заҳриддин Мухаммад Бобур” рисоласида эса Бобур Мирзонинг 1504 йил бошида Фарғонада бўла туриб, 1505 йил охирида Ҳисорга

бориб қолгани ва орадаги бир йиллик воқеаларнинг ноаниқлигидан таажжубга тушади. Академик В.Зоҳидовнинг “Бобурнома”нинг 1960 йилги нашрига ёзган сўзбошисиди бу рақам ва далиллар янада чалкашроқ берилган: “Бобур 1504 йили, 19 ёшида Кобулни забт қилиб...” Ахир бу санада шаҳзода Бобур 19 эмас, 21 ёшда бўлади-ку?

Бобур халқаро илмий экспедициясининг водий бўйлаб уюштирилган махсус сафари натижаларига бағишланган тадқиқот муаллифлари З.Машрабов ва С.Шокаримовлар Бобур Мирзонинг ана шу паллада “йигирма икки ёшга тўлиб, йигирма учга қадам қўйгани, яъни йигирма уч ёшнинг ибтидосида” бўлганини баён этиб, мазкур далилга қисман аниқлик киритадилар ва иккинчи жумбоқ борасида шундай хулосага келадилар: “...Бобур Мирзо Андижоннинг Хакан дарвозасидан чиқиб Мингтепа қишлоғининг қуйи қисмидан Қува шаҳрининг юқори томони орқали Сўх — Хушёр — Сувбоши — Қорабулоқ — Ворух — Даҳкат — Овчи қишлоқларидан ўтиб, Фарғона мулкани тарк этган. Ўзига таниш ва қулай йўллар билан Оббурдон, Қоратегин доvonларидан ошиб, Ҳисор водийсига ўтиб кетишга муяссар бўлган”.¹

“Бобурнома”дан аён бўлишича эса, Фарғона билан Ҳисор орасида кечган бир йил эмас, Кобул, Ғазна ва Қандаҳор олингандан кейин — ҳижрий тўққиз юз ўнинчи (мелодий 1504-1505) йил билан ҳижрий тўққиз юз ўн биринчи (мелодий 1505-1506) йил ораллиғидаги бир йил мубҳамдир. Умуман олганда, “Бобурнома”даги баъзи воқеа-ҳодисаларнинг қайси йилда содир бўлаётганини англаб олиш учун асар саҳифаларини қайта-қайта арақлашга тўғри келади.

Ҳай, майли, бу мавзу, баҳсни ўз эгаларига — мутахассисларга қолдирайлик-да, Кобул таржимаи ҳолига қайтайлик. Алқисса, бобурийлардан сўнг (1738 йил) Кобулни Эрон шоҳи Нодиршоҳ эгаллайди, кейин дурронийлар ўз давлатига қўшиб оладилар. Темурушоҳ Дурроний даврида (1773-99 йил) Кобул яна пойтахтга айлантирилади. Сўнг Кобул султонлигининг маркази бўлиб туради.

Ҳиндистонга ўтадиган қарвон йўлида жойлашган, муҳим савдо-сотик марказларидан бири бўлган Кобулнинг Афғонистон давлатининг вужудга келиши ва мамлакат иқтисодий-ижтимоий ривожига ҳиссаси беқиёсдир.

Шаҳарда археологик-тарихий ёдгорликлар кўп. Боло Ҳисор қалъаси, Боғи Бобур, Темурушоҳ мақбараси, Чихил сутун боғи ва саройи, Муҳаммад Нодиршоҳ мақбараси шулар жумласидандир.

Энди бевосита Бобур Мирзонинг Кобулга меҳри ва муносабатлари борасида сўз юритсак. Маълумки, Афғонистон (Хуросон) Заҳририддин Бобур ва бобурийлар ҳаётида муҳим ўрин тутди. Хусусан, Кобул Бобурушоҳ умри китобининг зарҳал саҳифаларини ташкил этади, десак хато эмас. Ўз ватанидан мосуво бўлгач, Бобур Мирзо айнан Кобулда қўни топади, бир қадар осойишталик, хотиржамлик, қўшин, мол-дунё ва яна бошқа кўп нарсаларга эришади.

Шаҳзода Бобур Кобулга аввало ота мулк сифатида интиланган бўлиши керак. Зеро, Абу Саид Мирзо бу тарихий шаҳарни ўғли Умаршайх Мирзога инъом этган эди. “Агар Бобурнинг учта уйи бор, десак, — бири Андижонда, иккинчиси Ҳиндистондаги Аграда, учинчиси Кобулда эди”, деб ёзади Ҳ.Ҳасанов. Бизнингча, бу ердаги тартиблашга андак таҳрир киргузиб, Кобулни иккинчи уйи десак мақбулроқ бўлса керак. Чунки, биринчидан, Аградан аввал Кобул олинган ва Бобурушоҳ умрининг йигирма йилдан зиёди шу шаҳарда кечган, оила аъзолари шу ерда муқим яшаганлар, тўнғич, суюкли ўғли Ҳумоюн ва бошқа фарзандлари Кобулдаги Боғи Бобурда таваллуд топишган. Иккинчидан, Бобур Мирзо Кобулга ўз юртидек меҳр қўйган. Кобул вилояти ва унинг агрофидаги туманлар, қишлоқлар, доvonлар, ҳатто даштликларнинг ўзига хос табиати ва бошқа фазилатларини батафсил ва бисотидаги энг чиройли сўзлар, рамзий иборалар билан таърифлайди: “Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволик ер оламда маълум эмаским, бўлмай”. “Кобулдин бир кунда андак ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўқсумас”.

Энг асосийси, Бобурушоҳ олис Аграда, вафоти олдидан ўзининг жасадини Кобулга, ўзи яратган ва ғоят хуш кўрадиган Боғи Бобурга дафн этишларини васият қилган.

¹ З.Машрабов. С.Шокаримов. Асрларни бўйлаган Бобур. Тошкент, “Ўзғувчи” нашриёти, 1997 йил, 36-бет.

Дарвоқе, нега у айнан Кобул тупроғида қиблага бош қўйиб ётишни хоҳлади?

Бу саволга жавоб излаган бобуршунос Р.Воҳидов "...умр бўйи ватан соғинчи изтиробларини қалбида асраган шоҳ ва шоир Бобур Мирзо абадий уйқу учун ҳам суронли табиатига мос суронли жойни танлади", дея ўз ҳукмини айтади. Бадиий, жўяли фикр. Аммо, назаримизда мазкур саволнинг аниқ, лўнда жавобини Бобуршоҳнинг ўзидан топиш мумкин. Бобурнинг қизи Гулбаданбегим "Ҳумоюннома" асарида акаси Ҳумоюннинг укалари, хусусан Комрон Мирзонинг иддаолига раддия сифатида айтган қўйидаги гапни келтиради: "Ҳазрат Фирдавсмакон (Бобуршоҳ - Қ.К.) қўпинча Кобулни ҳеч кимга бермайман ва фарзандларим Кобулни тама ҳам қилмасинлар, чунки Худо таоло ҳамма фарзандларимни менга Кобулда берган, ҳамма фатҳлар Кобулда туриб қилинган", дер эдилар. Фирдавсмаконнинг "Воқеанома"сида бунга далил бўлувчи фикрлар кўп айтилган". Дарҳақиқат, бу фикр мағзи Бобуршоҳнинг фарзанди аржуманди Ҳумоюн Мирзога йўллаган мактубида шундай ифода этилган: "Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун¹ тутубтурмен, ани холиса² қилдим. Ҳеч қайсингиз тама қилмағайсиз"³.

Агар бунга Бобур Мирзонинг айнан Кобулда "подшоҳ" мақомини олгани, Моҳимбегимдай оқила, латофатли, суюкли умр йўлдоши (ва бошқаларини ҳам) Хуросон заминида топгани ва "иккинчи уй..." борасидаги фаразларимизни ҳам қўшсак, бошқа изоҳга ҳожат қолмас. Кобулни кўриш истаги менда ана шу жиҳатдан ҳам кучли эди. Балки шулар боис, собиқ Хуросон диёри менга гоят салобатли ва сирли туюларди.

Албатта, айни Кобул ва унинг теварагида кечган қарийб ўн икки-ўн уч йиллик воқеалар "Бобурнома"да йўқ. Бобуршунослар бу узиллишларни Бобур Мирзонинг ўша даврларда Қандаҳору Ҳиндистонга қайта-қайта юришлар ва бошқа ташвишлар билан ниҳоятда банд бўлганлиги билан изоҳлайдилар. Шубҳасиз, бу мулоҳазалар ҳам ҳақиқатга яқин. Лекин "Хатти Бобурий", "Мубаййин" каби мураккаб, заҳматталаб асарларини Бобур Мирзо айни ўша паллаларда ярагган-ку. Балки айни Кобулда кечган ҳаётида фароғатли, ҳузурли онлар кўп бўлгандир ва шунинг учун ҳам ундан кўнгли узолмагандир.

Хуллас, ҳозирги Афғонистоннинг пойтахти Кобул Бобуршоҳ ҳаётининг ажралмас, катта бир қисмига дахлдор гўзал ва машҳур тарихий шаҳардир. Лекин...

Шаҳар четидаёқ ноҳуш манзараларга кўзим тушиб, дилим ғашланди. Чапдаги бир мавзе уйлари портлаш ва ёнғинлар оқибатида батамом вайрон бўлган ва ана шу ҳолатда қолган эди. Ўнг тарафда уруш асоратлари — ўпирилган томлар, йиқилган, куйиб қорайган деворлар ҳам кўзга оғриқ берарди. Сал юрилгач, ҳар икки томонда бинолар қайта қурилаётганини кўриб, дилимизга сал равшанлик инди. Ушбу Кўтали Санги мавзеида ўқ илма-тешик қилмаган бир иншоот, девор, бир устун қолмаган эди ҳисоб.

Жоди майвон шоҳқўчасидан юриб, Кобулнинг ичига кириб бордик.

Марказда дўконлару маҳкамалар, ташкилотларнинг бинолари ҳам, одамларнинг кийинишлари, юриш-туришлари, аёлларнинг чодра-чачвонию эркакларнинг соқол-мўйлови ҳам анча маданийроқ, замонавийроқ эди.

Шаҳарнинг шимоли-ғарб тарафида, четроқдаги Вазири Акбархон мавзеида жойлашган элчихонамизни анча қидириб, ниҳоят топдик: 13-қўча, 14-уй эди.

Элчимиз меҳнат таътилида экан, унинг ўринбосари Носиржон Ғиёсов ва консул Искандар Қодировлар бизни мамнунлик билан кутиб олишди ва энг яхши ётоқхоналарига жойлаштирдилар.

Элчихонамиз биноси кобуллик бир бадавлат одамга тегишли бўлиб, икки қаватли, шинам, чоғроққина ҳовлили эди. Иморатнинг олди — кун юриш тарафидаги ям-яшил, қалин майсазор, бино билан ташқи девор ўртасидаги гулзор-гулхонада атиргул, карнайгул ва яна майда кўзли оч кулранг-пушти бир гул жудаям чиройли очилиб, ҳовлига алоҳида ҳусн ва файз бағишларди. Афсуски, у гулнинг номи, асл ватанини аниқлай олмадим.

¹ Ш у г у н — яхши ният.

² Х о л и с а қ и л м о қ — ўз ихтиёрида қолдирмоқ.

³ Бобуршоҳ ўз лошини бобокалони ватани Самарқандга ё ота юрти Андижонга элтиб кўмишларини васият қила олмасди, чунки бу пайтда гарчи ашадий ганими Шайбонийхон ҳалок бўлган эса-да, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг катта бир қисми ҳамон унинг сулоласи, тарафдорлари қўлида эди.

Майсазор ўртасига стол-стул қўйишди. Мезбонлар билан яхшироқ танишиб, суҳбатлашиб ўтирдик.

Тошкент шаҳрининг Хастимом даҳасида туғилган Носиржон 1980 йили Тошкент давлат университетининг шарқ факультети форс тили бўлимини тугатган ва ўша йили Кобулга юборилган, икки йил Афғонистон қишлоқ хўжалиги вазирлигида таржимон бўлиб хизмат қилган экан. Кейин Тошкентга қайтган. 2002 йилнинг декабридан Ўзбекистоннинг Афғонистондаги элчихонасига ишга келибди.

Қоп-қора, туташ қош, мўйловли, оппоқ юзли Искандар эса Тошкент шаҳрининг Алоқа (ҳозир Илғор) маҳалласидан эди. 1994 йили Шарқшунослик институтининг ҳинд-урду бўлимини битирган, бу ерда шу йилнинг апрелидан иш бошлабди.

Носиржон табиатан оғир-вазмин, сўзлаш услуби ҳам шу феълига монанд салобатли, Искандар шитоброқ, шўхроқ (албатта, у ҳали анча ёш-да), бироқ иккаласи ҳам истарали, хушчақчақ ва жуда самимий инсонлар эди. Бундай одамлар билан киришиб кетиш осон ва мулоқот ҳам қизиқарли, мароқли бўлади.

Кечқурун улар бизни таърифи кетган афғон миллий таоми – кобули шўрва билан меҳмон қилишди.

Ётоқларимиз иккинчи қаватда бўлиб, бағоят озода, саришта эди... Хуллас, мазза қилиб ухлайдиган, ортиқча ташвишга ҳожат йўқ, қулай жой, барча шароит ва имкониятлар муҳайё эди. Сирасини айтганда, кечаги, аввалги кунларимиз ҳам ёмон ўтмади-ю, лекин қандайдир ҳиссиётлар вужудимизни ва шууримизни таранглаштириб тургандай эди. Элчихонамизда, юртдошлар орасида ўзимизни худди ўз уйимиздагидек жуда эркин ҳис қилардик. Кечқурун ташқарида алламаҳалгача гурунглашдик...

БИЗГА НАСИБ ЭТМАГАН ФАРФОНА ТАОМЛАРИ

Мукамал ва пухта нонуштадан сўнг Носиржон ҳамроҳлигида Афғонистон Ахборот ва маданият вазирлигига бордик. Вазир доктор Саид Маҳдум Раҳин жаноблари билан учрашдик.

Аслида, Зокиржон ака имкони бўлса жаноб Зоҳиршоҳ билан учрашмоқчи, Беруний қабрини очтиришдан мақсад ва натижалар тўғрисида гаплашмоқчи эди. Носиржон билан Искандар урилиб кўришди. Тўқсонга яқинлашиб қолган собиқ подшоҳнинг мазаси йўқлиги, яқинда Фарангистонда даволаниб келган бўлса-да, яхши соғайиб кетганини айтиб, узр сўрашибди.

Маданият вазирининг кенггина хонаси жиҳозлар – стол-стул, китоб, сураатлар, ҳар хил майда-чуйда осори-атиқалар кўпчилигидан бесаранжомроққа ўхшаб кўринди, ўтирадиган, юрадиган жой кам қолган эди.

Жаноб Раҳин ҳам анча ёшга бориб қолган эди. (Ҳарқалай, менга шундай туюлди.) У Афғонистон ҳудудидаги маданий ёдгорликлар, уларга урушларнинг салбий таъсири, Боғи Бобурнинг таъмирланаётгани ҳақида сўзлади, Бомиёндаги Будда ҳайкалларининг фораг қилинганига таассуф изҳор этди.

Раҳбаримиз экспедиция давомида ҳолатлари ўрганилган тарихий обидалар, жумладан, Алишер Навоий, Хусайн Бойқаро, Абу Райҳон Беруний мазорларининг жиддий эътиборга, уларни қайта тиклашга муҳтожлиги хусусида фикр-мулоҳазалар билдирди. Ўзбекистон ҳукумати Навоий мақбарасини таъмирлашга киришиш арафасида эканлигини айтиб, вазирга бошқа аллома ажодларимизнинг мангу оромгоҳлари ва уларнинг мақбара-сағаналарини биргаликда тузатиб, ободонлаштириш, зиёратгоҳга айлантириш борасида ҳамкорлик қилишни таклиф этди.

Учрашувдан чиқиб, Боғи Бобурга жўнадик. Йўл-йўлакай шаҳарни кузатиб борамиз: ҳар бир бино девори, пештоқларида қолган аянчли асоратлару беҳисоб ўқ излари бу жойларда яқиндагина даҳшатли портлашлар, қонли тўқнашувлар бўлганидан шоҳидлик берарди. Йирик-йирик иншоотлар, хусусан, кинотеатр ва бошқа маданий муассасаларнинг бинолари беомон замбаракка тутилган, кунпаяқун қилинган эди. Аммо кўчада, бозорларда ҳаёт қайнамоқда, одамлар уруш отлиғ мудҳиш вабони аллақачон ёдидан чиқариб, турмуш ташвишлари деган бепоён, тубсиз уммонга бутун вужудлари билан шўнғиб кетишган.

Аксарият шарқ шаҳарларидаги каби, Кобулда ҳам бозорлар йўл бўйларида жойлашган, мева-чева, сабзавот сероб, кўчаларда, бекатларда автоуловлар қатнови тигиз, харидору йўловчи қалин, улар орасида хотин-қизлар ва уларнинг очқлари Афғонистоннинг бошқа юрт-кентларига нисбатан кўп. Оч сиёҳранг, тиниқ ялтироқ кулранг, гоҳида олди очиқ чодралар кўзга алоҳида ташланади.

Бир бозор олдидаги “Фарғона таомлари” деган ёзув нигоҳларимизга ўтдай урилди, шу жойга келиб тушлик қилсак бўларкан, деб ўтиб кетдик, аммо насиб этмади.

Мени яна бир ҳол ҳайратга солди: шаҳарнинг шимол томонидаги кунчиқишдан кунботишга қараб ястанган Кобул тоғлари ёнбошидаги уй-жойлар зина-зина бўлиб энг тепагача чиқиб кетган эди. У қояларда яшовчилар шаҳарга ҳар куни, хусусан қор, ёмғир ёққан пайтларда қандай тушиб-чиқишади, қариялар нима қилишади, сув, газ масаласи қандоқ, машиналарини қаерга қўйишади — ҳеч ақлим бовар қилмас эди. Уйлар шу қадар зички, узоқдан асалари яшиқлари тартибсиз равишда қалаштириб ташланганга ўхшайди. Яшиқ-уйлар шу қадар беҳисобки, кўзларингиз жиғирлашиб кетади. Ва яна кўпроқ ажабланиш мумкинки, ўша ноқулай, баланд тоғ ёнига, қиршовларига қум, цементни, фишт-ёғочни, бошқа қурилиш ашёларини қандай олиб чиқишганикин? Ўша хатарли, қалтис ён бағирликларда усталар ва бошқа ишчи-хизматчилар қандай ишлашганикин? (Лекин бу кўрганларим Туркиядаги шундай мавзелар олдида ҳолванинг ҳам ҳолваси экан!) Эҳтимол, тоғ ҳавоси яхшидир, деб ўйладим яна бу фикрдан дарҳол қайтдим. Одамлар шу қадар бир-бирларига қапишиб яшайдиган маконда тоза ҳаво қолармиди. Демак, пастда ер тигиз ва киммат... (Ҳарқалай, ул осмони равоқда умргузаронлик қилувчиларга ҳавасим келмади.) Эҳтиёжнинг ўзи ихтирони вужудга келтиради, деганларидай, демак, эҳтиёж ҳар қандай машаққатни енгиб ўтишга ҳам қодир бир куч...

БОҒИ БОБУРДА

Боғи Бобур Кобулнинг шарқи-жануб қисмида, четроқда эди. Унинг фақат фарб — шаҳар тарафи очиқ, қолган уч томони унча баланд бўлмаган тоғлар билан ўралган — табиий ихоталанган.

Боққа олиб борувчи кўчанинг номи Жўйи шир бўлиб, осмон тоғига нисбат берилади ёки қисқа қилиб “Осмон” деб ҳам аталади.

Шери Дарвоза тоғи пойидаги Боғи Бобур ҳудуди аввал Гузаргоҳ дейилган. Хуллас, бу барҳаво жойнинг бир вақтлар “Бобурнома” да таърифланганидек, ниҳоятда кўркам ва гўзал бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Боғнинг олди томонидаги — жанубий фарбдан фарбий шимолгача бўлган кенг ҳудуд — Кобул шаҳри, унинг ортида, жанубий-фарбда Қасри дорилмомон — Омонulloҳ подшоҳ (1919-1929 йиллар)нинг собиқ қароргоҳи қолдиқлари узоқда бўлса ҳам, яққол кўриниб туради. Шаҳарга ичимлик суви ўша ёқдан — қор кўп ёғадиган Поғомондан келади.

Боғда таъмирлов бораётгани боис, асосий дарвоза берк эди, бизни жануб томондаги анча баландликка — боғнинг нақ ўнг елкасидаги эшикка бошладилар. Бош ровотдан кириладиган бўлса, боғ тоғ ёнбағрида барпо қилингани учун унинг асосий қисми — Бобур қабри, намозгоҳ ва бошқа иншоотлар мавжуд тепаликка оралари кенг гулзор, бўлим-бўлим пиллапоялардан чиқиб бориларди.

Боғнинг қоқ ўртаси — марказидаги тўрт тарафи айвондан иборат бино, назоратчи мўйсафид Абдул Воҳиднинг айтишича, меҳмонлар қабул қилинадиган, ҳар турли маросимлар ўтказиладиган клубга айлантириш мақсадида америкаликлар томонидан созланмоқда экан. Дарҳақиқат, аслида Арк бўлган мазкур ҳашаматли иморат деярли янги лойиҳа асосида қайта қурилмоқда, равоқ ва шифтларидаги шарқона гўзал нақшлар устидан замонавий, одми безаклар берилмоқда, айвонлари кенгайтирилмоқда эди.

Назоратчининг мамнунлик билан берган яна бир маълумотига қўра, урушлар сабабли одамлар қадами узилган ушбу сайргоҳга кейинги бир йилда зиёратчилар оқими кўпайган. Дарвоқе, бир вақтлар Наврўз байрамининг оммавий тантаналари мана шу гўшада ўтар, шаҳар аҳлининг ҳар турли курашлар, кизиқчиликлар, миллий рақслар ижро этиладиган паккаси ҳам Боғи Бобур эди.

Боғ ва ундаги тарихий обидаларнинг Кобул шаҳри ҳокимлиги раҳнамолигида, халқаро Оғахон фонди ҳомийлигида таъмирланаётганлигини айтишди. Ҳозирча унинг шарқий ва шимолий чегараларига баланд девор урилган, боғ ҳудудининг табиий тузилишига кўра, шимол тарафдаги девор шарқ сари зина-зина шаклида кўтарилиб борган эди. (Х. Султон “Бобурийнома” китобида мазкур боғни тасвирлай туриб, унинг “гир-атрофи баланд девор билан ўраб олинган”ини баён қилган. Демакки, кейинги олатасир жанглар даврида у деворлар ҳам бузилиб кетган.)

Девор тиклаш ва бошқа қурилишлар давом этмоқда, Оғахон фондининг ёлланма хизматчилари, немислар ва бошқа миллат вакиллари турли юмушлар билан банд эдилар.

Зокиржон ака ушбу манзарани изоҳлаб: “Бу – Бобур Мирзонинг нафақат Ўзбекистон, нафақат Афғонистон халқига, балки бутун башариятга мансуб ва қадрлилигидан далолат”, — деди ғурур билан.

Бобуршоҳ мақбарасидан қуйроқда жойлашган оқ мрамрли масжид-намозгоҳ биноси атрофига ҳавозалар тикланган, усталар қизгин ишлашмоқда. Намозгоҳ томидаги саккиз минордан егитаси бутун, биттаси синиб тушган бўлса керак, йўқ.

Ёдгорлик намозгоҳдан бир поғона юқоридаги кенг майдоннинг четида эди, унинг теварагида ҳам турли ёшдаги эркаклар ғимирлаб юришар: кимдир дўнг жойларни кўчириб, тупроғини ғилдирак аравада чуқур-ҳандақ жойларга олиб бориб тўқар, кимдир майда-чуйда ўнқир-чўнқирларни текислаб, тупроқ ичида қолган сағана тош бўлақларини қоқиб-силкиб оларди.

Мақбара Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ўз ватани Андижоннинг Боғишамол мавзеида, ҳозирги Бобур миллий боғининг кифтида қад рослаган рамзий қабр-марқадига икки томчи сувдай ўхшаш эди. (Тўғрироғи, Зокиржон Маширабов ўз ҳамроҳлари билан 1992 йили, экспедициянинг дастлабки сафари чоғида, Афғонистонда фуқаролар уруши кетаётган таҳликали бир паллада шу қабрдан тупроқ ва сағана тузилишидан фотонусха олиб қайтган эди.) Обида жуда содда, мўъжазгина: тўрт бурчагида ва икки ёнда чор қирралик мрамр устунлари ёшиқ, томдан иборат, тўрт тарафи очиқ. (Тарихчиларнинг гувоҳлик беришларича, фирдавсмакон Бобур подшоҳ “қабри бу сарзаминнинг офтоб нурию ёқимли шабадаси, гўзал хазонрезгисию кумушранг қоридан бебаҳра” қолмаслигини хоҳлаган эди.) Том (уни шунчаки соябон дейиш ҳам мумкин) бузилиб, сопол черепицалари (албатта улар кейинги даврларда қўйилган) сурилган, синган, тушиб кетган, устунларда ўқ излари қора хол-хол бўлиб қолган. Ўртадаги қабр тошининг айрим жойлари, четлари учган, дарз кетган, кўчган.

Даҳманинг кунчиқар тарафида иккита сағана тоши бор эди. Шулардан бири Бобуршоҳнинг онасиники бўлиши керак, дейишди (уларни қачондир немис мутахассислари очиб, қайта кўмиб қўйишган эмиш). “Бобурнома”нинг ҳижрий тўққиз юз ўн биринчи (1505-1506) йил воқеалари зикри аввалида Бобур Мирзонинг волидаи муҳтарамаси Қутлуғ Нигорхонининг хасба касалидан вафот этиб, “Улуғбек Мирзо тоғ доманасида иморат қилдурғон” Боғи Наврўзийга дафн қилингани айтилган.

Чапдаги мрамр тош бобурийлар сулоласидан Оламғир II нинг қизи Гавҳарнисо бегим лаҳадига мансуб экан.

Гулбаданбегим Бобур ҳазратларининг бир туғишган ва суюкли опаси Хонзодабегимнинг Қобилгоҳда вафот этиб, ўша жойга вақтинча дафн қилингани, уч ойдан кейин Бобур Мирзо хилхонасига кўчирилганини ёзган, лекин қабртошлардаги битиклар хиралашиб кетган, имло, тил билгучиларимиз – Фарруху Муҳаммад Анвару Носиржонлар ҳарчанд уриндилар, ҳаргиз ўқиш имкони бўлмади.

Айрим тарихий манбаларда бошқача маълумотлар учрайди. Абулфазл Алломийнинг “Акбарнома”, Муҳаммад Солиҳ Канбунинг “Амали Солиҳ”, Муҳаммад Амин Қазвинийнинг “Подшоҳнома” ва бошқа асарларга суянган афғон адиби Халилулло Халилийнинг ёзишча¹, Бобур Мирзонинг шарқий тарафига унинг сеvimли ўғли Мирзо Ҳиндол, Акбаршоҳнинг укаси, Ҳумоюн подшоҳнинг ўғли Мирзо Ҳакимхонлар дафн этилганлар. Мирзо Ҳиндолнинг қизи, Жалолиддин Акбарнинг тўнғич хотини Руқия Султон бегим қабри эса боғнинг энг юқори сурпа-сахнидадир.

¹ Н.Тошев. “Шоҳ Жаҳон”. “Шарқ” матбаа акциядорлик компанияси. 2002 йил, 37-44-бетлар.

Ёдгорликдан эллик-олтмиш қадам этакдаги подшоҳнинг оила аъзолари истиқоматгоҳлари деярли вайронага айланган: томлари ўпирилиб тушган, эшик-деразалари умуман қолмаган эди. Сал яроқли икки-учта хонасини уста-таъмирловчилар омборхона қилиб олишган экан, кириб кўрдик: деворлар қоп-қора — қачондир ёнгин юз бергани сезилиб турарди.

Марқад ва намозгоҳларнинг шимол томонида эса катта ҳовуз — чўмилиш ҳавзаси бўлиб, унга кунчиқиш тарафдаги тош зиналардан тушиларди. Болалар роҳат қилиб чўмилишмоқда эди. Бу ҳовузни ҳам Бобуршоҳ қурдирган, дейишди. Унга тушиладиган зиналар ва икки ёндаги деворларнинг ашёлари анча кейинги даврларга мансуб эди. Балки ҳовуз қадимий бўлса ҳам, кейинроқ жиҳозланган, қайта қурилгандир.

Ҳовузга шарқий-жануб тарафдаги тоғдан тош ариқчада сув олиб келинган, ҳозир ҳам унда муздай, тиниқ обиҳаёт оқмоқда эди.

Маълумотларга кўра, Жаҳонгиршоҳ Руқия Султон бегим қабри устига сағана қурдирган, “ўз иморатлари билан оламга оро берган” (Қазвиний) Шоҳ Жаҳон эса ҳазрат фирдавсмаконнинг муборак қабри жойлашган боғни тартибга солишга аҳд қилиб, масжидни, ҳовузларни, хайр-эҳсонга келувчи бева-бечоралар учун шийпон ва бошқа иморатларни барпо қилдиради, боғнинг нақшинкор дарвозасини зарҳал қуббалар билан безатади. Ҳиндистонда омадли подшоҳ деб эътироф этилган, эҳсон муруватлари, яхши амаллари, юксак ҳукмдорлик салоҳияти ва олижаноблик фазилатлари билан элу юрт меҳрини қозонган Шоҳ Жаҳон катта бобоси Бобуршоҳнинг Кобулдаги оромгоҳини таъмирлаш ва атрофини ободонлаштиришида ҳам жонбозлик, катта ҳиммат кўрсади. У бир гал Бобур мақбараси учун 15 минг рупия тортиқ қилади. Иккинчи гал — ҳукмронлигининг ўн тўққизинчи йилида давлат қароргоҳи боғига 2 лак¹ 50 минг рупия, Шаҳраро ва Жаҳонаро иморатларига ҳамда Бобур боғига 2 лак 50 минг рупия сарфлаш ҳақида фармон беради.

Боғ Нодиршоҳ (Зоҳиршоҳнинг отаси) ҳукмдорлик пайтида (1929 - 1933 йиллар) тўдан таъмирланган, ободонлаштирилган экан, лекин ана шундан бери ўтган чораккам бир асрлик муддатдаги шамоллару иссиқ-совуқ ҳаво яна ўз таъсирини ўтказган: бинолар тагин эскирган эди. Бунда биродаркушлик ва бошқа урушларнинг ҳам “ҳиссаси” бор, албатта.

Боғ ҳудудида дарахтлар камайиб кетган, собиқ аркнинг ёни ва орқасидаги улкан чинорлар қариб, қуриган — олис ўтмишдан ёдгорлик бўлиб қолган эди. Ҳатто, ўн бир йилгина аввал аскарлар экспедициямиз аъзоларига қоқиб беришган балх тутлари ҳам йўқ, улар ўрнида ёш тут, ўрик ниҳоллари пайдо бўлган эди. Фақат, карнайгул сероб эди. Гулбарглари оқ, пушти очилган шу гулларгина боққа файз ва тароват бағишлаб турарди.

Боғни икки ёнбош ва орқадан ўраб, гўё кучоқлаб, кунчиқиш шамоли ва изгиринларидан ҳимоя қилиб турган тоғларнинг ён бағрларидаги, юқорида айтилгандай, ниҳоятда тартибсиз равишда қурилган уйларда Кобул аҳлининг бир қисми яшар эди.

Алқисса, шукрим, Бобур Мирзою Ҳумоюншоҳ қадамжоларини тавоб қилдик, Моҳимбегиму Ҳамидабону изларини босдик. Кездик, кўрдик. Шоҳ ва шоирнинг ота юрт соғинчи, изтиробларини, фарзандларидан жудолик аламларини туйдик, Кобулга меҳр қўйишдан ўзга илож бўлмаганини англадик, “Ўзга юртда султон бўлгунча, ўз юртингда ултон бўл”, деган мақол мағзини хўп шимганини тасаввур қилдик.

¹ 2 л а к — юз мингта тенг.

“Муниг зарари туркка ва мўғулга мусовийдур”

(Бобурнинг темурийлар салтанати инқирозига муносабати)

Темурийлар даври тарихи ва маданиятини ўрганган ҳар бир кишида, албатта, буюк Амир Темури салтанати унинг вафотидан кейин таназзулга юз тутганлиги сабабларини билишга қизиқиш ҳисси пайдо бўлади. Кўпинча шу саволга ҳаққоний жавоб қидирамиз, айрим жавоблардан қониқамиз, айримлари бизни бу даврнинг мураккаб сиёсий кўчаларига, ҳисобсиз жумбоқларига олиб кириб, янгидан-янги саволларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Ана шундай ҳолатда кўпинча жиддий сабоқлар чиқаришимизга Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари қўл келади. Айниқса, асарда XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошидаги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон тарихи, маданияти, адабиёти, санъатига оид бой илмий маълумотлар, далилларнинг борлиги бу муаммоларни ечишда қўл келади.

“Бобурнома”нинг сўзбошисида қуйидагиларни ўқиймиз: “ Бу асарда темурий ҳукмдорларнинг ўзаро уруш-талашлар оқибатида бирин-кетин мағлубиятга учраши, жумладан, Абусаид мирзо вафотидан кейин унинг ўғиллари (Умаршайх, Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд ва бошқалар) ўртасида чиққан жанжаллар, Бобур ва унинг амакиваччалари, беклар ўртасидаги курашлар, Ҳусайн Бойқаро билан ўғиллари орасидаги низолар, темурийлар билан Шайбонийхон ўртасида Мовароуннаҳр учун олиб борилган қонли курашлар, айрим ноқобил ҳукмдорлар саройидаги айш-ишрат, фитналар... ўша замонга хос жимжимадор ва баландпарвоз тасвир услубидан фарқли ўлароқ, гоят гўзал, жонли ва мароқли йўсинда ҳикоя қилинади” (Заҳириддин Муҳаммад Бобур, “Бобурнома”, Тошкент “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002 йил, 21-бет).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳали тахтга ўтирганига 2-3 йил бўлмасдан бобоси Амир Темури салтанатини аввалги тарзидек тиклаш ва сақлаш бобида жиддий ўйлай бошлаган. Унинг кўз ўнгидан темурийзодаларнинг фақат ўзларига мансуб бўлган ҳудудларни ҳимоя этиш, салтанат бирлиги ҳақида умуман қайғурмаслик, узоқни кўролмаслик каби иллатлар ўтар экан, чуқур ички изтиробга тушади. Уч марта Самарқанд тахтига эришган, уч марта яна уни қўлдан бой берган ёш шаҳзода тож-тахт учун курашлардан чарчаган, ўзининг туғишганлари, хон бувалари ва тағойилари Мир Гиёс, катта энаси Шоҳбегимларнинг унга қарши қилган хиёнатларидан кейин тушкун аҳволга тушиб қолган эди. Буни ўзи шундай таъкидлайди: “ ... хейли қаллошлик ва хорлик тортилди, вилоят йўқ, вилоят умидворлиги йўқ, навкар аксар тарқади: маъдудиким, қолиб эди, қаллошликгин менинг била юрий олмас эдилар”.

Заҳириддин Бобур темурийзодаларнинг хатти-ҳаракатлари, давлат юритиш сиёсати, ўзаро тахт талашишлари ва ўша даврдаги дипломатик маросимларда ўзларини тутишларини “Бобурнома”да келтирар экан, беихтиёр майда-майда бўлакчаларга бўлиниб кетган давлатчалардаги айрим ҳукмдорларнинг мавқеи, ютуқ ва камчиликлари, маҳорати ёки уқувсизлигини таҳлил қилишга катта эътибор беради. Бобурга маъқул бўлмаган энг ёмон жиҳат – темурий шаҳзодаларнинг салтанатни биргаллашиб ҳимоя этишга рағбатсизлиги, ташқи душман билан курашишдан кўра ўзаро тортишув ва муҳорабалар билан овора бўлиб қолишлари бўлган. Масалан, у Мовароуннаҳрни тарқ этиб, Ҳисор томон бориш олдидан барча шаҳзодалар, султонларни анча қувват олиб келаётган Шайбонийхонга қарши бирлашиб курашиш лозимлигини айтади, аммо уларнинг ҳеч бири бу таклифни қўллаб-қувватламайди. Бобур ёзади: “Ҳожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ганим пайдо бўлибтур, муниг зарари туркка ва мўғулга мусовидур. Муниг фикрини ҳололиқтаким, улусни ҳануз яхши босмайдур ва кўп улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур”.

Заҳириддин Бобурнинг бу валиёна фикри ҳаял ўтмасдан ўз исботини топди. Шайбонийхоннинг темурийларнинг Мовароуннаҳрдаги ерларини, кейинроқ Ҳирот султонлигини босиб олиб, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган даҳшатларни солганлигини ҳурматли ўқувчиларимиз биладилар, албатта. “Бобурнома” да бунга ўхшаш мисоллар, далиллар жуда кўп. Биз ана шулардан бирига эътиборни қаратиб, Бобурнинг юксак тарихнависгина эмас, тарихий воқеаларнинг моҳир тадқиқотчиси сифатида ҳам намоён бўлганлигини қисқа кўриб чиқамиз.

“Бобурнома” да келтирилган далилларнинг бири — Хуросон ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро салтанатидаги инқирознинг асл сабаби ва Бобурнинг бунга муносабати, сиёсий баҳоси диққатни тортади. Бу маълумотлар кўз ўнгимизда тарихчи, сиёсатдон, шоҳ ва салтанат соҳиби Бобурнинг дунёқараши, ўша даврнинг чигал сиёсий аҳволини объектив, аниқ далиллар билан таҳлил эта олган моҳир дипломат адибнинг нигоҳидир.

Мазкур воқеалар “Бобурнома” нинг дастлабки саҳифаларидан жой олган бўлиб, 1495-1496 йиллар воқеалари билан боғлиқ. Бу Султон Ҳусайн мирзонинг энг яшнаган, Хуросон салтанатида мустаҳкам ўрнашиб олган даврига тўғри келади. Бу йилларда у бирин-кетин ички рақиблари — жангари темурий шаҳзодаларни ҳамда ташқи душманларини енгиб, катта шухрат топган ва ўзига нисбатан ишончи ниҳоятда ортиб кетган эди. Бобур бу ҳақда шундай ёзади: “Султон Ҳусайн мирзо қордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юққори боқа кўчти”. Бобурнинг бу фикри Султон Ҳусайннинг “Хуросондан Ҳисор устига черик тортиб” келаётгани боисидан айтилган.

Хуллас, Султон Ҳусайн мирзо Хуросон давлати ҳудудларини кенгайтириш учун Ҳисорга қараб қўшин тортади. Унинг ёнида тўнғич ўғли Бадиуззамон мирзо, Иброҳим Ҳусайн мирзо, Муҳаммад Валибек, Зуннун Арғунлар бор эди. Улар ўша даврда сиёсий доираларда лашкарбоши сифатида танилиб келаётган, Султон Маҳмуд мирзонинг таниқли беки Ҳисравшоҳга қарши курашга отланган эдилар. Хуллас, Султон Ҳусайн Ҳисор қўрғонини муҳосара этиб, ўзининг аскарлари ва ҳарбий воситалари билан қўрғонни забт этиш, Ҳисор ичкарига қаришга киришга интилади. Ана шу ҳолат Бобур томонидан қандай тасвирланганлигига эътибор берайлик. Бобур бу ўринда юксак ҳарбий маҳорат эгаси сифатида кўринади. У ҳар бир муҳорабани ипидан-игнасигача таҳлил этиб, хулоса чиқариш, жанг жараёнида энг аввало ҳимоя эмас, ҳужумни ташкил этиш асосий вазифа эканлигига урғу беради. Душманнинг ҳийла ва найранглари, муҳораба “ўйинлари” ни олдиндан англаш, лашкар бошлиғи кези келганда зобит ва аскарларнинг фикри билан ҳам ҳисоблашиши лозимлиги таъкидланади.

Бу мулоҳазаларни нима учун айтиляпти? Гап шундаки, Бобур бу ўринда катта муҳорабаларда маҳорат кўрсатган Хуросон султони Султон Маҳмуднинг бир бекига қарши курашда укувсизлик кўрсатганлиги, ҳарбий тактикаси ўзини оқламаганлигидан афсусланмоқда. Бу тасвир Бобурнинг юксак бадиий маҳорати, баён услубидаги гўзал жилолар, воқеа-ҳодисани жонли, реалистик ифодалаш билан ҳам муҳим: “Султон Ҳусайн мирзо келиб Ҳисор қўрғонини қабаб тушпти. Нақб солмоқ ва қўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солгон нақб хейли илгари келиб эди. Қўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбини топдилар. Қўрғон эли юққоридин буларга дуд қилдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юққори қўрғон элига ўқ ёниб, қўрғон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир кўза-кўза сув келтириб қуйиб, ташқи элни нақбдин қочирдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга руҳсат тиладилар. “Кечдур” деб мирзо руҳсат бермади. Тонг откунча худ қўрғон эли буржни тамом кўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки-икки ярим ойда қайр ва сиёсат ва нақб солмоқ, саркўб қўпармоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.”

Охири жумлада Бобур “Ўзга яхши уруш солмади” деб очиқ айтиб, Ҳусайн Бойқаро қўллаган жанг услубини қаттиқ танқид қилади. Ана шу муҳораба жараёнини изчил таҳлил қилиб, Хуросон салтанати таназзулига шу муҳораба сабаб бўлган деб хулоса чиқаради?

Султон Ҳусайннинг ҳарбий тактикаси Бобурга тубдан маъқул келмайди. У “яхши уруш” деганда ғанимга қараб қўққисдан ҳужум қилишни, шиддат билан урушга киришиб, аскарлар руҳини кўтариш ва уларни олға боришга ундашни назарда тутади. Ҳусайн Бойқаро агарчи “иш кучида кеча ва кундуз ором ва қарори” бўлмай ҳаракатда бўлган бўлса ҳам, хандақлар қавлаш, оташотар тўпларни жойлаштириш, муҳофаза чораларини кўриш каби ҳаракатлар билан овра бўлиб, фурсатни бой беради. Бу рақиб кўрғонига ҳужумга келган саркарданинг кураши эмас, гўё шу кўрғонни ҳимоя этаётган муҳораба сардорининг иш тутишига ўхшайди деб қуюниб ёзади Бобур. Бу фикрларни парча охирида билдирилган якуний хулосага дебоча сифатида қабул қилиш мумкин. У секин-асталик билан воқеа ривожига кўчади, муҳораба майдонидаги ҳаракат жараёни жонланиб боради. Ҳисор кўрғонидаги ҳужум натижасиз қолгандан сўнг Ҳусайн Бойқаро тарафдорлари, жумладан, Бадиуззамон мирзо лашкарлари устига Хисравшоҳ ҳужум уюштиради. Дастлаб мағлубиятдан парисимага тушган Ҳусайн лашкарлари ўзларини йўқотадилар, лашкар орасида парижонлик содир бўлади. Бобур фикрича, юқорида уруш тактикаси тўғри ташкил этилмаганлиги боис, аскарлар орасида кўрқув ва ҳадиксираш вужудга келади.

“Бобурнома”ни синчиқлаб мутолаа қилганимиз сари муаллифнинг муҳораба, жанг-жадалларда кўрсатган мардлиги, ўлимга тикка қараганлиги ва лашкарларини ҳам шу руҳда тарбиялаганлигига гувоҳ бўламиз. Ҳусайн Бойқаронинг юқоридаги бесамар муҳорабада мағлубиятга учрашига биринчи гада аскарларнинг ваҳимага тушишлари, рақибларидан кўра икки ҳисса кўп бўлишига қарамай, шижоат билан урушга киришиб ўрнига хандақлар ичида писиб ётишлари сабаб бўлган, деб ҳисоблайди Бобур.

Ушбу муҳорабада Ҳусайн Бойқаро енгилган бўлса ҳам, Заҳириддин Бобур худди ўзи мағлубиятга учрагандек изгироб чекади. Тажрибали кучли ёв — Шайбонийхон босиб келаётган бир пайтда унга қарши бирлашиб курашиб талбирларини кўриш ўрнига ўзaro қирғинлар билан овра бўлиб ётган ҳукмдорлар ўртасидаги низо-адоватлар Бобурни кўп қийнаганга ўхшайди. У нима қилсинки, темурийларнинг энг номдор ҳукмдори ҳатто кичик бир бекни тийиб қўйишдан ожиз. Бу ҳам етмагандек, арзимаган муҳорабада мағлубиятга учраб ўтирибди. Маҳмуд Султонга ўхшаган темурий шаҳзодаларнинг ўзaro низолари буюк Амир Темур салтанати душманнинг қувватига қувват қўшмоқда. Бобурнинг ана шу аламли сатрларини шунчаки маълумот сифатида ўқиш мумкин эмас. Аксинча, унинг буюк салтанатни аввалгидек асрашга интилиши, қуюниши деб қабул қилиш лозим: “Булар бунча мирзолар ва мунча сардор беклар, бовужудким, кишилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир ярим ончада худ не сўз, жазм риоят қилиб, хандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ёмон, улуг-кичик навқари тўрт-беш минг бўлар эди.”

Ана шу парчадан кейин Бобур Хисравшоҳ фаолиятига жиддий баҳо беради. “Хисравшоҳ бу ўтар дунёи бебаҳо учун ва бу кетар навқари бевафо учун мунча ёмонлик ва бадномликни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуг вилоятлар олиб, мунча қалин навқар ва савдар сахламоқ тарҳин солиб, балки сўнгралар навқар ва чоқари йигирма-ўттиз мингга тортиб, виллоёт ва парғанотни ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилгон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ ва тавобиининг оти сардорликқа чиқиб, мардона бўлдилар”.

Заҳириддин Бобурнинг Хисравшоҳнинг ушбу муҳораба ва кейин яна бир марта Султон Ҳусайн Бойқаро устидан ғолиб келганлигига баҳо берар экан, бутунги тил билан айтсак, ҳарбий эксперт мақомида фикр юритади. Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигининг охириги йилларида атрофидаги айрим беклари, фарзандлари, айниқса, тўнғич ўгли Бадиуззамон билан келишмовчиликлар, маишатта берилиб кетиш каби иллатлар туфайли салтанат таназзулга учраган эди. Темурийлар давлатига анчадан бери кўз тикиб, зимдан пайт пойлаб юрган Шайбонийхон ҳам айнан Хуросон ҳукмдорининг ана шу хато ва камчиликлари, чигал сиёсий ҳолатга тушиб қолганлигидан яхши хабардор эди. У кейинроқ жиддий ҳарбий юришларни амалга ошириб темурийларни мағлуб этгани маълум.

Ушбу мураккаб сиёсий-ҳарбий вазиятни Бобур ёш бўлишига қарамай, тажрибали давлат арбоби даражасида таҳлил қилиб беради. Унинг ҳаёт мантиғи ва тарихий далилларга асосланган башоратлари қарийб тўла ўз тасдиғини топади. Темурийлар салтанатини сақлаб қолишга жиддий уринган Бобур ўз мақсади йўлида учраган барча ғояларни, қийинчиликларни қаттиқ курашлар ва муҳорабалар, дипломатик музокаралар ва ақл-заковати боис ҳал қилади. Бобурнинг юқоридаги умумлашма, тарихий баҳосида юқоридаги масалалардан ташқари Ҳусайн Бойқаро хонадонидagi мождарлар, фоживий ҳолатларга ҳам ҳолис баҳо берилгани, ниҳоятда диққатга сазовор: “Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғига ва мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғига Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхга етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиуззамон мирзога бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балхга ва Астрободқа бир мажлиста юкундирди. Бу жиҳатдин Бадиуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийлиқлар ва фитналарнинг сабаби бу бўлди”.

Хисравшоҳнинг мулкгирлиги, дағдағалари узоққа бормади. Бобур унинг лашкарлари орасида обрў-эътибори унчалик эмаслиги, “мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб” умргузаронлик қилганлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Тарих гилдираги бир айлангач, у Бобур оёғи остига тиз чўкиб келади. “Бобурнома”да Хуросон салтанати тахтини қулашига ҳисса қўпган, Амир Темур салтанати бирлигига хиёнат қилиб, уни заифлаштирган Хисравшоҳга нисбатан шиддаткор аламли сўзлар кўп бора айтилади. Айни шу ўринларда тўғрилиқ ва адолат шиорини тутгани учун ғолиблиқ нашидасини тотган саркарданинг руҳий кайфияти ҳам яхши очилганига қойил қоламиз: “Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушуб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирар юкунди... Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ, бизнингдек қаллош ва мафлук икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навкарига ихтиёри қолди, не молига, не жониға”.

Диққатингизга ҳавола қилинган парчаларда ҳам темурийлар салтанатининг биргина муҳолифини мағлуб этган Бобурнинг сўзларида ўз валинеъматларига хиёнат қилган Хисравшоҳнинг ҳаракатларидан қасос олиш нашидаси ҳам, ёмоннинг тақдирини Оллоҳнинг ўзи белгилайди, деган улуғ ақида ҳам мавжуд.

Шундай қилиб, XV асрнинг охирида темурийлар салтанатида бўлган биргина муҳораба таҳлили заминида Амир Темур империяси таназуулига маълум даражада асос бўлган тарихий ҳақиқат билан юзма-юз келдик. Заҳириддин Бобурнинг бу тарихий, илмий, юксак ҳарбий таҳлилга асосланган хулосалари кейинроқ, минг афсуслар бўлсинки, тарихда ўз исботини топди. Шайбонийхон давлати мустаҳкамланиб, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги барча ерларни кўчманчи ўзбеклар эгаллаб олдилар. Улар пойтахт Ҳиротни ҳам қўлга киритиб, темурийлар хонадонига нисбатан кўз кўриб қулоқ эшитмаган ваҳший ишларни амалга оширдилар. Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу ҳам тарих ҳақиқатидир. Умумий душман, ганимларга нисбатан бир ёқадан бош кўтариб аҳиллик билан иш кўриш, Ватанни ҳимоя этишда яқдиллик бўлишида катта ҳикмат бор. Тарихнинг бу дарсидан ҳамийша ибратли сабоқ олмоғимиз лозим. Бобур мирзонинг Ватанга содиқлик, ички, ташқи душманларга эрк бермаслик каби жиддий ўғитлари бугунги кунда ҳам ўз мазмунини йўқотгани йўқ.

*Ҳасан ҚУДРАТИЛЛАЕВ,
филология фанлари
доктори, профессор.*

Сўровнома

Мухтарам журналхонлар!

Мана, ҳадемай “Жаҳон адабиёти” журнали чиқа бошлаганига ҳам ўн йил тўлади. Ўтган йиллар ичида журнал ўз йўналишини топди, қиёфасига эга бўлди. Қисқа муддат ичида у ўқувчиларнинг севимли нашрига айланди. Жаҳондаги жуда кўп номдор адабиётларнинг энг сара асарлари — тафаккур дурдоналари журнал орқали китобхонлар қалбига кириб борди. Бугун бу журнални ўқимаган, билмаган маданий ўзбек зиёлисини топиш қийин.

Журналнинг босиб ўтган йўлига бир назар ташлаб, қилинган ишларни сарҳисоб қилиш ва навбатдаги вазифаларни белгилаб олиш ҳамда ўқувчиларнинг дилидаги гапларини билиш, таклиф-истакларини ўрганиш ниятида таҳририят журналхонларга ўтган йилнинг 11-сонида қуйидаги саволлар билан муурожаат қилган эди:

- 1. Яқунланаётган йил ҳаётингизда қандай из қолдирмоқда? Янги йилдан Сиз нималарни кутасиз? Кўнглингизда қандай ижодий режалар туғилмоқда?*
- 2. Журналимиз саҳифаларидаги қайси асарлар Сизга манзур бўлди? Қайси жиҳатлари билан?*
- 3. Қалбингиздаги энг ардоқли асар қайси ёзувчининг асари? Агар у ўзбек тилига ўгирилмаган бўлса, ким таржима қилишини хоҳлардингиз?*
- 4. Сизнингча нашрилизнинг мавқеини кўтариш учун яна нималарга эътибор беришимиз керак?*

Мазкур сўровномага адиблар ва мухлислар номидан жавоблар кела бошлади. Журналнинг аввали сонида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Тоҳир Малик, шоира Ойгул Суюндикова, адабиётшунослар Маҳмуд Сагаторов, Адҳамбек Алимбеков ҳамда Илҳом Ҳафизовларнинг мазкур сўровномамизга юборган жавоблари эълон қилинди.

Эътиборингизга янги келган жавобларни ҳавола қилмоқдамиз.

Жуманиёз ЖАББОРОВ, Ўзбекистон халқ шоири:

1. Яқунланаётган йил деб, 2005 йилни тушунадиган бўлсак, ношукур бўладиган жойим йўқ. Ушбу йилда энг яхши деб билганим арузу бармоқ вазнларидаги шеърларимдан бир “Сайланма” тузиб, нашриётга топширдим. Унинг номи “Севгим самоси”. Насиб бўлса, бу йил чиқиб қолажак. Яна ўз воқелигимиздан икки пьеса ёзиб, дўстлар ва театр назаридан ўтказмоқдаман. Комедия жанрига мос келадиган бу икки саҳна асари томошабинларга зора йўл топса деган умиддаман.

2. “Жаҳон адабиёти” саҳифаларида ўқиган асарларим ичида ҳозирги замон Нигерия адибаси Ифеома Окойеннинг “Қулоғи йўқлар” романи менда катта

таассурот қолдирди. Ажойиб асар. Унинг мазмуни бизнинг кунларимизга ҳам ҳамоҳанг деса бўлади. Кўп воқеалар, одамлар характери, муаммолар, урф-одатлар, ҳолатлар ва изтироблар кўнглимизга жуда яқин. Асарни Қодир Мирмухамедов маҳорат билан таржима қилган. Журналнинг 2005 йил феврал-май сонларида босилган грузин адиби Нодар Жиннинг “Устоз ёки Иосиф ижод этган Инжил” романи ҳам, Иброҳим Гафуров билимдонлик билан ўзбекчалаштирган машҳур адиб Маркеснинг “Бузрукнинг кузи” романи ҳам ўқувчи қалбини катта ҳақиқатларга ошно этади. Бу мураккаб асарларни ўз тилимизда ўқиш учун журналнинг ижодий жамоаси катта иш олиб боргани билиниб туради. Яна энг яхши, менга мақбул бўлган асарлар жумласига Эрон ва Миср ҳикоялари ҳам кўшилади. Бу ҳикоялар тилининг ширадорлиги, тасвирининг самимияти, ўз ҳаётимизга яқинлиги билан дилни ром этади. Бундай таржималар ўзбек ҳикоячилиги ривожига ҳам ижобий таъсир ўтказиши аниқ. Уларни марҳум фидоий дўстимиз, атоқли адиб Озод Шарафиддинов жуда маромига етказиб таржима қилган.

3. Нобел мукофотига сазовор бўлган асарлар ҳақида ўзбек китобхонига маълумотлар ва улар ижодидан намуналар берилса. Шарқда ҳам шундай адиблар бор. Агар шу мавзуга ҳам эътибор қаратилса, ўзбек китобхони билим уфқининг янада кенгайишига муносиб ҳисса бўларди.

4. Турли жамоаларда, масалан, университетларда, кутубхоналарда журналга бағишланган махсус кечалар, китобхонлар билан учрашувлар ўтказилса ва бу анжуманларга атоқли адиблар, олимлар, истеъдодли ёшлар таклиф қилинса... Ва бу нарса мунтазам, режали тартибда олиб борилса кўп хайрли иш бўлур эди.

Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ, СамДУ проректори, профессор,
Шавкат ҲАСАНОВ, филология фанлари доктори,
Ҳамид АБСАМИЕВ, филология фанлари номзоди, доцент:

“Жаҳон адабиёти” журнали ҳақиқатан ҳам истиқлол меваси. У бугун ўзбек китобхонини дунё адабиёти обидалари билан таништиришга, ижодкорларимизнинг адабий-бадиий тафаккурини юксалтиришга хизмат қилмоқда. Нашрнинг китобхонлар орасидаги обрў-эътибори йил сайин ошиб бормоқда. Таҳририятнинг ўз ўқувчиларига сўровнома билан мурожаат қилиши эса айни муддао бўлиб, у ойнома савиясини янада оширишга хизмат қилади.

Биз, Самарқанд Давлат университети филология факультети ўзбек филологияси бўлимининг бир гуруҳ профессор-ўқитувчилари журнал сўровномасига жавоб қайтариш орқали айрим истак ва мулоҳазаларимизни баён қилмоқчимиз.

“Жаҳон адабиёти” журнали, республикамиздаги энг мўътабар адабий-бадиий нашр ҳисобланади. Биз унинг ҳар бир сонини орзиқиб кутамиз, зеро, журнал ҳар бир ўзбек хонадонига маърифат ва маънавият нурларини олиб келади. Ойнома саҳифаларида биз жаҳоннинг ҳур фикрли донишмандлари билан суҳбатлашамиз, уларнинг фикрларига ошно бўлиб, ҳузурланамиз. Шу ўринда журнал таҳририяти билан университетимиз дўстона алоқалар ўрнатиб, доимий ҳамкорлик қилаётганини мамнуният билан айтиб ўтиш керак. Журналнинг Бош муҳаррири, марҳум устозимиз Озод Шарафиддинов университетимизнинг фахрий профессори эди.

“Жаҳон адабиёти”нинг ҳозиргача чиққан юзга сониди, айниқса, Артур Хейли, Лессинг, Сартр, Нитше, Саъдулла Ваннус, Меҳмет Эмин Юрдакул каби ижодкорларнинг асарлари эълон қилингани нур устига аъло нур бўлди. Ўзбек ўқувчиси уларнинг баъзиларини ойнома воситасида биринчи марта кашф этган бўлса, ажаб эмас. Журналнинг ўтган сонларида босилган “Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан!”, “Алхимик”, “Бешинчи тоғ”, “Зардўшт таваллоси” сингари бадиий асарларни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдик. Булар биз ўрганиб қолган

асарларга мутлақо ўхшамайди. Улар, қандайдир бошқача услуб ва улкан бадиий маҳорат меваларидир. “Инсон кўнгли доимо янгилик истайди” (Чўлпон) деб бекорга айтилмаган.

Жаҳон адабиётининг ҳар бир мумтоз адиби ўзининг фикрлаш тарзи ва маҳорати билан бошқалардан ажралиб туради. Антик дунёнинг йирик донишманди Сенека ана шундай адиблардандир. Унинг “Мактублар” асари Карим Бахриев томонидан ўзбекчага ўтирилгани ва “Жаҳон адабиёти” орқали ўзбек китобхонига етиб боргани жуда ўринли бўлди.

Туркий дунёнинг, мусулмон оламининг ижодкорлари асарларини таржима қилиш ва оммалаштиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Таассуфки, биз ўзимиз қирғоғида турган бу дарёнинг сувларидан бебаҳрамиз. Турк ёзувчиси Аҳмет Алтан, Нобел мукофотига сазовор бўлган мисрлик Нажиб Маҳфузнинг асарлари ҳозир маданий дунёнинг барча тилларига таржима қилинган, ўзбек китобхони ҳам бундай ижодкорларнинг асарларидан баҳраманд бўлишга ҳақли, албатта¹. Шунингдек, япон, хитой ва корейс адабиётидан таржималарни кўпайтириш керак.

Шунингдек, таржимани аслиятдан бўлишига эришиш пайти келди. Русча орқали ўзбекчага қилинган баъзи таржималар “шўрвасининг шўрваси” бўлиб қолиши мумкин. Ҳозир мамлакатимизда 3 та махсус хорижий тилларга ихтисослашган олий ўқув юртлири бор, ундан ташқари 11 та университетда чет тиллари факультетлари мавжуд. Улардаги илмий ва таржимонлик қувватидан фойдаланиш зурур. Масалан, Самарқандда француз (И.Мирзаев, А.Кўчибоев), немис (П.Усмон) ва турк тилларидан (П.Усмон, Ж.Элгазаров) бевосита таржима қиладиган олим ва ижодкорлар мавжудки, уларнинг таржимонлик салоҳиятидан таҳририят фойдаланса айни муддао бўларди.

Журналнинг мавқеи ва савиясини ошириш учун, бизнингча, яна қуйидаги нуқталарга эътибор қаратиш лозим:

“Нобел мукофоти лауреатлари” рукнини ташкил этиб, унда бу мукофотга сазовор бўлган бадиий ҳамда публицистик асарлар доим эълон қилиб борилса, айни муддао бўларди.

Бу йил, маълумки, “Ҳомийлар ва шифокорлар йили”. Шу тўғрисида таҳририят кўпминг сонли ўқувчилари номидан ишбилармонларга ва ҳомий ташкилотларга муурожаат қилиб, ҳар бир маҳалла ёки мактаб кутубхонасига “Жаҳон адабиёти” журнаliga бир жуфт обуна қилишларини сўраса, яхши бўларди. Фақат компьютер ёки чинни буюм совға қилиш билан иш битмайди. Бадиий асар билан ошно бўлмаган одамга компьютер жуда оз нарса беради.

Хуллас, сеvimли журнализмизнинг таҳририяти ижодий ишларида баркамоллик тилаймиз ва журнал бундан буён янада қизиқарли ва жозибали бўлади деб умид қиламиз.

Қутлибека РАҲИМБОЕВА, шоира:

1. Қизим Республика рассомлик коллежини имтиёзли тугатиб, Камолитдин Беҳзод номидаги рассомлик ва дизайн институтига ўқишга кирди. Шундай қувончли дамларда, адолатнинг кичик бир тантанаси ҳам катта ҳодиса бўлиб туюлар экан.

Авваллари Қорақалпоғистоннинг кўп жойларида бўлганман. Ўтган йили ёз охирида Мўйноқ туманига бордим. Бибиҳон исмли аёл мента “Кемалар қабристони”ни кўрсатди.

— Бир пайтлар бу қумлоқда Орол тўлқинлари ҳайқирарди. Чағалайлар қийқириқ солиб учарди. Болалар учун “Артек”, катталар учун “Ялта” эди бу

¹ Нажиб Маҳфузнинг “Родопис” романи ва ҳикоялари журнализмизнинг ўтган йиллар сонларида босилган (*тахр.*).

жойлар. Ўттиз йил ичида шундай сувлоқда қумлар тўзғиб қолганига ишонгим келмайди. Баъзан бу бир огоҳлантириш ишорасидай туюлади, — деди Бибихон.

Мен ўшанда ҳамроҳимнинг қорачиғида ҳалқаланган ёш, овозидаги титроқни ҳис этиб, одам боласи оёғи остидаги тупроқ, бошидаги қуёш, осмон, олаётган ҳавоси, хуллас, тирикликнинг ҳар лаҳзаси учун шукрона қилиши, асрашга кучи етадиган нарсаларни асраш керак экан, деб ўйладим.

... Янги йилдан ... баъзан... мўъжиза кутаман. Бир силкинишда анча семириб қолган ёлгонлар, турли ниқоблар кийган поражўрликлар, саломатликни “еб” ўтирган турли мараз касалликлар, “жиноятчилик” деган атамани “бойитаётган” гиёҳвандлик савдоси, одам савдоси, фоҳишабозлик... ҳоказо-ҳоказо иллатлар бир хасдай елкамиздан учиб кетади, биз ўзимизга ўхшаб қоламиз, деб ўйлайман... ҳаромдан ҳазар қиладиган, ёлгонни имонсизлик деб биладиган, инсофдиёнатли...

Аммо мўъжизалар энди Қорбобо сеҳрли таёғини силкитганда рўй бермайди. Бунинг учун юраклар силкиниши керак.

Ижодий режалар... Мен анчадан буён тирикчилик учун ёзишга ўтдим. Сабаби — оддий: болаларим улгайиб қолишди — эҳтиёжлари кўпайгандан кўпаймоқда. “У фақат адабиёт учун яшади. Оиласини қурбон қилди. Зўр асарлар ёзди. Қалби буюрган йўлдан қайтмади” деган олқишлар олиб яшаб ўтган, яшаб ўтаётган зўр ижодкорларга мен ҳам ҳавас қиламан. Аммо ўзим улардай бўлолмайман. Болаларим, оиламни кўзим қиймайди... Бунинг устига, ёзипман, наркотик модда сотаётганим йўқ-ку. Қолаверса, эртага, болаларим ўзини ўзи эпласа, худо хоҳласа, ҳаммаси келган жойидан давом этади. Шеър истаги ўлмайди...

2. Учинчи синфдан бадиий асарлар ўқий бошлаганман. Ҳар фаслимнинг ўз китоблари, ўз газета-журналлари бўлган. Бир пайтлар фақат ишқий қиссалар, бошқасида эса ҳарбий-ватанпарварлик мавзусидаги асарларни ўқиганман.

“Жаҳон адабиёти”, назаримда, барча фасллар учун бирдай севимли журнал. “Ютоқиб” ўқийман. Қайси бирини айтай?

Эфраим Савеланинг “Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан”, Сергей Довлатовнинг “Чамадон”, Ирвин Шоунинг “Тунги дарбон”, Ремаркнинг “Уч оғайни”, Чингиз Айтматовнинг “Чингизхоннинг оқ булут”. Тарихий воқеалар, тарихий шахслар ҳақидаги асарларни ҳам ташналик билан ўқийман. “Даҳо аёллар”, “Галина”, Андрей Сахаров “Эсдаликлар”и, “Алвидо Хоразм” романи...

Нима учун? Қаҳрамонлари одамга ўхшагани учун. Ясалмаган. Ясалса ҳам ростдан ясалган.

Масалан, Ремаркнинг “Уч оғайни” асарида шундай бир таъсирли воқеа бор: Асар қаҳрамонларидан бири Робби Пат исмли қизни севади. Пат — хаста (бунинг устига, унинг қанақа аёллигини ўқиганлар билади). Сафарда Патнинг саломатлиги оғирлашиб қолади. Робби дўстларига ёрдам сўраб кўнгироқ қилади. Ана шу дўсти ёрдам бериши мумкин бўлган дўхтирни ўтирган жойидан турғизиб, поездда, самолётда бориладиган йўлни тунда босиб ўтади. Ҳар гал ўша жойини ўқиганда ғалати бўлиб кетаман. Бемор — сил касали, барибир ўлади. Бунинг устига, ўша аёл аввал фоҳиша бўлган... Аммо йигитлар учун энг муҳим нарса — яқин дўстининг севган кишиси жон беряпти, улар бир-бирининг ёнларида бўлиши шарт... Бундай дўстлик, бундай севгига фақат ҳавас қилиш керак.

3. Кўп ўқийдиган асарларимдан бири Марина Цветаеванинг прозаси... Бизда яхши таржимонлар кўп. Фақат Цветаевани таржима қилишни яхши кўраман.

4. Таржимонлар доираси торроқдай. Ҳар хил ёзувчи, шоирларни, кўпинча, бир хил одамлар таржима қилишади. Бунинг сабаби ҳам маълум, албатта — тирикчилик... аммо ҳар кимнинг руҳига тушадиган асар бўлади. Ҳар кимнинг иқтидори, истеъдоди, қурби етадиган асар бўлади. Шунинг учун таржимонлар доирасини кенгайтириш зарурати борга ўхшайди... Айниқса, шеърятда...

Обуна — ихтиёрий, аммо мактаб, лицей, коллежлар, олий ўқув юртларидаги кутубхоналарга ҳеч бўлмаганда биттадан мазкур журнални обуна қилдириш шарт, деб ўйлайман. Маънавият, адабиёт дарсларига “Жаҳон адабиёти” да нашр

этилган асарлар таҳлили киритилиши зарур. Шунда журнал одамлар томонидан изланади, ўқилади. Ўқитишнинг йўллари ахтариш керак, ўзи ўқийди, деган гап қанчалик чиройли, олижаноб бўлмасин, бугун кетмайди! Ўқимаганни ўқитиш керак, вассалом!

Баҳодир КАРИМ, филология фанлари доктори:

1. Устоз академик Матёқуб Қўшжонов, профессор Умарали Норматов ва ёзувчи Раҳимжон Отаевлар берган тавсиялар билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлдим.

Адабиётшунослик олдида турган вазифаларни ўйлаб, бу юкни ким кўтаради, деган савол ҳаёлимга келди. Манманлигу димоғдорликдан холи бўлган ҳолис, адолатли ва тўғрисиўз олимлар адабий ҳаётимизнинг файзи экани билиниб қолди. Инсон зоти орзулар билан яшайди. Янги кундан яхшиликлар кутамиз. Янги йилга умид билан қараймиз. Оллоҳдан қаламга қувват, иймонимизга саломатлик тилаймиз. Ижодий режалар кўп. Ижодкорда шу тушунча бўлмаса, қуриган дарахтга ўхшаб қолади. Янги асарлар ёзиш режаси орзу-ният, уни бажариш эса кўнглига бир ойдинлик ва ҳаловат бағишлайди, албатта.

2. “Жаҳон адабиёти” журналида босилаётган бадиий асарлар ҳам, илмий-фалсафий асарлар ҳам кўпчилик қатори менга маъқул келди. Явуз Баҳодирўғлининг “Алвидо, Хоразм” романидаги тасвирнинг ишонарли чиққанини, қаҳрамонлар ҳаракатидаги табиийлик ва энг муҳими, тарихий давр колоритига анча мувофиқлиги ёзувчининг маҳорати сифатида баҳоланиши лозим. Адиб айрим эпизодларда хоразмлик баҳодирларни қанчалик улуғласа, душман-мўғулларнинг мардлиги ва довиюраклигига ҳам эътиборсиз қарамайди.

3. “Жаҳон адабиёти” журнали саҳифаларида XX аср аввалида яшаб ижод қилган Шестов, Бердяев, Мережковский, Розанов каби рус файласуфларининг асарларидан ҳам намуналар таржима қилиниб, бериб борилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шунингдек, бугунги ўзбек ўқувчиларида ислом маърифатига, тасаввуфий адабиётларга эҳтиёж бор. Шу маънода имкони бўлса, Куръони каримнинг дунёда мавжуд тафсирилари ёки қирқ китобни ўз ичига олган Имом Ғаззолийнинг “Ихёи улум-ид-дин” асаридан ҳам таржима берилса, шу йўналишдаги, масалан Нажиб Фозил, Аҳмад Лутфий Қозончига ўхшаш турк ёзувчиларининг бадиий асарлари таржима қилиниб тақдим этилса, журнал-хонларга манзур бўлишига ишонаман.

Дунёдаги бошқа миллат адабиётшуносларининг ўзбек адабиёти ҳақида ёзган илмий асарлари мутахассислар учун қизиқ ва фойдалидир.

Журнал адабий танқидчилик ва адабиётшунослик йўналишидаги анъаналарни давом эттирган ҳолда жаҳон адабиётшунослигида мавжуд бўлган янги адабий назариялар, адабий оқимлар ва методлар тўғрисида илмий мақолалар бериб бориши илм аҳли учун фойдали бўлар эди. Масалан, М.Бахтин, Р.Барт, Э.Фромм, Г.Гадамер, Ортега-и-Гассет, Ф.Кўпрулизода каби олимлар ёзган асарлар.

4. Бугунги миллий-адабий тафаккур мавқеини юксалтиришда, ўзбек тилининг гўзал ва бетакрор имкониятларини намойиш этишда ҳам “Жаҳон адабиёти” ўз номига яраша катта хизматлар қилишига ишончим комил. Хорижий тиллардан ўзбек тилига ўтирадиган таржимонларнинг бошини қовуштириш, уларга маслаҳатлар ва вазифалар бериш, энг муҳими, кейинги йилларда эътибордан қолиб кетган таржимашуносликнинг илм эканини эътиборга олиш ва таржимонлар тайёрлаш масаласини кун тартибига қўйиш ҳам сеvimли журналимиз ва журналхонларимизнинг ташаббусига боғлиқ. “Жаҳон адабиёти” да напш қилинган таржималарнинг савияси, ўзбек тилига уйғунлиги ва бошқа миллатнинг руҳий ҳолатларини нақадар яхши ифодалай олгани тўғрисида таржимашунослик бўйича ёзилган мақолалар ҳам айнан шу журналда бериб борилиши керак. Улар танқидий, баҳсли ёки тасдиқий пафосда ёзилиши мумкин.

Ҳозирги кунда ЎЗМУ ўзбек филологияси факультети қошида ишлаб турган “Таржимон” тўғарагининг иш фаолиятини, “Жаҳон адабиёти” журнали билан ҳамкорлигини — унга таржимонлар, олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари ва талабаларини ҳам жалб қилган ҳолда — кучайтириш лозим. Эҳтимол, ўзбек тилидан бошқа чет тилларига ўтирилган айрим асарларни журнал саҳифаларида бериб бориш ҳам ўзининг ижобий самарасини берса керак. Журнал мавқеини кўтариш нияти, табиийки, амалий ишга боғлиқ.

Баҳром РЎЗИМУҲАММАД шоир, таржимон:

1. 2005 йилда “Давсаман” номли шеърый тўпламим инглиз тилида нашрдан чиқди ва бир нечта хорижий мамлакатларга тарқатилди. Шеърларни Аъзам Обидов ҳамда америкалик мутаржим Райчел Харрэл хоним аслиятдан инглизчага ўтирдилар.

2006 йилда шоир дўстим Аъзам Обидов билан ҳамкорликни давом эттирмоқчиман. Аъзамжон АҚШ, Германия, Ҳиндистонда ўтказилган халқаро адабий анжуманларда қатнашиб, турли мамлакатларнинг шоирлари билан танишиб келди. Ўша хориж шоирлари ва Марказий Осиё ижодкорлари шеърларидан намуналар йиғиб “Илонбалиқ китоби” номли баёз тайёрламоқдамиз. Бу баёз ўзбек ва инглиз тилларида нашр этилади ва дунё миқёсида тарқатилади. Зотан, Шарқ халқларида Илон — донолик, Балиқ — ҳалоллик белгиси ҳисобланади.

2. Қўшнилариимизни яхши билмаймиз. Дейлик, қозоқ, туркман, тожик шеъриятида қандай янгиликлар рўй бераётганидан воқиф эмасмиз. Худди шу маънода озарбайжон замонавий шеъриятидан намуналарни журналда босилгани айни муддао бўлди.

3. Жеймс Жойс қаламига мансуб “Улисс” романни Аҳмад Отабой таржимасида ўқишни истар эдим.

4. Интернет орқали дунёнинг машҳур ёзувчилари билан мулоқотлар уюштирилиб, журналда ёритиб берилса... Масалан, Маркес билан. Ёки Евтушенко, Вознесенский... Нобел мукофотини олган ижодкорлар билан бадий ижод сирлари, турли-туман оқимлар борасида суҳбатлар қилинса, мушта-рийларнинг “Жаҳон адабиёти” журнаliga қизиқиши янада ошар эди.

Торн СМИТ

Миллионер ва жодугар ойимча

Роман

Ўн тўртинчи боб

БУ ОТ, ҚАЙСИКИ...

Мистер Вули тамомила уйғонгач, ўзи мен уйга қандай келиб қолдим, деб ўйлаб ўтирмай, отелга, Бетти Жексонга қўнғироқ қилди, лекин Беттининг Перт Амбойга, холасиникига жўнаб кетганини айтишди. У хобхонада ҳеч ёта олмади, ёлғизлик қаттиқ азоб берарди унга. Дам-бадам деразада марҳума хотинининг юзи, худди суркалиб кетган туссиз бўёқ сингари бўлиб кўринарди. Энди ким билан гаплашсин экан? Кимга юрагини ёзсин экан? У қизига телефон қилмоқчи бўлди, лекин вақт бемаҳал эди, кейин нима ҳам дерди унга? У уйдан чиқиб, бия оти Рамми билан гурунглашмоқчи бўлди. Бу от гарчи бефаҳм жонивор бўлса ҳам, ҳар ҳолда йўқдан кура... У яқинда Бентлиники бўлган ирланд вискиси шишасининг бўғзидан ушлаганча, кенг зинадан пастта тушиб ташқарига чиқди ва отхоналар томон йўл олди. Бориб у ерда чироқни ёқди ва отларнинг пишқириб нафас олишини, қалин туёқли эчкининг ер депсинишини, эшакнинг безовта бўлаётганини эшитди...

— Хелло, эчкибону, — деб мистер Вули у билан саломлашар экан, бир марта тунда хотинининг шу эчкига миниб сайр қилганини эслаб, бадани сал жунжикиб кетди.

Рамми ўзининг каттакон бошини ўтириб, мистер Вулига тикилиб қолди.

— Жонгинам, — деб юзланди Вули унга. — Аҳволинг қалай, бия ой? — От бошини сарак-сарак қилиб чайқаган эди, ёли худди раққосанинг этагидек ёйилиб кетди. Кейин туёқларини тахта тўшалган ерга гурс-гурс урди. — Мен гарибман, — деди унга мистер Вули. — Ҳеч кими йўқ гарибман, Рамми!

Свенсон отхонага туташган гараж тепасида яшарди, у пастда нима бўлаётганини билишга қизиқиб зина пиллапояларини турсиллатиб югуриб тушди. У отхона остонасида тўхтади.

— Ҳи, нима бўляпти ўзи шу бемаҳалда? — гижиниб сўради у ўз хўжайинидан.

— Мен Рамми билан суҳбатлашяпман, — дея изоҳлади мистер Вули. — Ўзимни бирдан ёлғиз ҳис қила бошладим. Нима, сизнингча, ўз мулким бўлган от билан гаплаша олмайманми?

Свенсон хўжайинига индамай тикилиб турарди. Унинг миясига, хўжайин маст, деган фикр келди, лекин у бундай бўлиши мумкин эмаслигини яхши биларди, чунки у илгари ҳеч ичмаган эди, ё бўлмаса, ақдан оздимикин, а? Мистер Вули эса шу пайт бирдан отасининг шофёридан энди кўрқмаслигини ҳис қилди.

— Бор, ўша аҳмоқона каллангни олиб бориб декчага сол, — деб бақирди у. — Уни пишир! Чунки сенинг калланг картошкага ўхшайди! Каттакон телба картошкага. Пишир уни!

Эсанкираб қолган Свенсон ўз калласини пайпаслаб ушлай бошлади.

— Кетишингиз мумкин, — деб рухсат берди мистер Вули, сал ҳовуридан тушгач.

— Кетишим мумкин, — Свенсон каттакон калласини чайқай бошлади. — Кетяпман. Қаёққа борай?

— Қаёққа бўларди? Декчага — ириган эски картошканинг жойи ўша.

Свенсон орқасига ўтирила бошлади.

— Ўрнингизга бориб ётинг, — даб буюрди мистер Вули.

— Шунақа калла билан-а? — деб хўрсинди бечора Свенсон. — Ахир бунақа калла билан ўринга ётиб бўларканми?

— Бас қилинг бемаъни саволлар беришни. Тезроқ олиб кетинг каллангизни. Кетинг бу ердан. Зинҳор йиғлаш кўрманг!

— Миям говлаб кетди, нима қилишга ҳам ҳайронман. — Свенсон пишқириб нафас олди. — Шу тонггача мен мистер Вулига хизмат қилардим, энди бўлса, у худди томдан тараша тушгандай, бирдан мутлақо нотаниш одамга айланди-қолди! — Свенсон гойиб бўлди. Афсус, ҳали яқинда унинг қасдини олишларидан беҳабар эди!

Мистер Вули Бенглидан тортиб олган шишага қаради. Яна бир доза дори ичиш пайти келганди ва у шишани кўтариб, тўғри оғзидан ичди — сув аралаштирилмаган вискидан нафаси қайтиб кетди. У томоғи хишпа бўғилганидан қийналиб йўтала-йўтала қўллари ва бошини отхона тўсинига қўйди. Ҳа, шубҳасиз, жуда ғалати нарсалар бўляпти. Ҳе йўқ, бе йўқ, Свенсонга ўшқириб берди. Свенсонга-я!

— Уни тузлашим кераклигини кўпдан бери кўнглимга солиб қўйган бўлсам керак, — деб гўлдиради Вули. — Чириган картошка... Ажаб бўпти!

Бу маҳал ёпи ўтинқираб қолган бия Рамми ўзини жуда ғалати тута бошлади. У ўзининг йирик гавдасини аста-аста буриб, ўз бўлмасида кўндаланг туриб олди-да, бўйнини чўзди. У сарғайган тишларини кўрсатиб, яна жилмаяркан, тумшуги отникига ўхшамай қолди. Унинг қоп-қора туксиз тумшуги пир-пир учди, “жилмайиш”и асло жилмайиш эмас, балки от тумшугининг ашаддий ғазабдан бужмайиши эканлиги мана энди аниқ маълум бўлган эди. Бақувват тишлар гофил Вулининг қўли сари яқинлашиб кела бошлади. Рамми оғзини худди шер оғзидек катта очди. Лекин шу пайт мистер Вули тасодифан бошини кўтариб қолди. Ҳайвон билан инсон фақат бир сонияча бир-бирининг кўзига тикилиб қолишди, кейин мистер Вули шахт ўзини орқага олди, Рамми эса, унинг қўлини тишлаш мақсадида тишларини тақиллатди. Лекин улгуролмади.

Улар яна бир-бирларига хўмрайиб қарашди, от — ошқора ва маҳвор нафрат билан, Вули — аста-секин юзага кела бошлаган нафрат билан тикилди.

— Рамми! — деб пичирлади Вули. — Нима бўлди сенга?

Отнинг узун томоғидан жуда ғалати, ҳеч отникига ўхшамаган товушлар чиқа бошлади. Унинг тухумсимон қорачуели кўзларида отларга мутлақо алоқаси бўлмаган учкун чақнаб кетди.

— Женнифермисан? — деб сўради мистер Вули титроқ овоз билан.

От кўз қисди ва энди думини ликиллатмай қўйди, у мистер Вулига орқасини ўтириб олди, шунда Вули унинг бошини охурга тикиб, қасир-қусир ем чайнашини кўриб, энди ўз тахминидан шубҳалана бошлади. Унинг қаршисида турган жонзод — қари, оvsар бир от эди, холос. Шунингдек, у Вулининг қўлини тишламоқчи ҳам эмас эди, балки шунчаки, хўжайинининг Свенсонга жуда зўр лақаб қўйганидан қулган эди. Вули бўлса, бекорга ранжиб юрибди бу кампиршодан. У деярли кечирим сўрамоқчи бўлгандай, отнинг яғринини силаб-силаб қўйди.

— О, менинг суюкли кампирим Рамми, билсайдинг Беттини қанчали соғинаётганимни! — деди у оҳангдор овозда. — Аҳмоқ бўлмасам, анави қора соч жодугарга уйланармидим? Эҳ, жонивор, сен менинг Беттигинимни кўрганингда эди, унинг олтинранг сочларини, ошпоқ баданини, узун-узун оёқларининг назокат билан одимлашини... Фаришта у, — деб хўрсиниб қўйди мистер Вули, — ҳақиқий фаришта.

Мистер Вули болалик чоғидан бир томчи кўз ёш тўкмай катта бўлган эди, энди бирдан ўпкаси тўлиб йиғлагиси келганини ҳис қилди — лекин йиғлаш ўрнига яна ўша ични қиздирувчи дорини оғзига олиб борди. Шундан кейин у

ўзининг одатий суҳандонлиги билан марҳума хотини ва Беттидаги хислат ҳамда фазилятларни бир-бирига муқояса қила бошлади. Унинг таърифлашича, жумладан, миссис Вулининг тишлари кўршапалакнинг тишини, кўзлари, худди қуйиб қўйгандек, илоннинг кўзларини эслатарди. У гапга берилиб кетиб, эҳтиёткорликни унутиб қўйди. Мистер Вули узундан-узун бир гапининг давомида, от бўлмасининг очиқ томонига яқин келиб — ҳа, жуда яқин келиб қолган эди. Қари бия эса шу имкониятни кутаётган эди. Ва бия бутун залварини олдинги икки оёғига ташлаб, орқа икки оёғи билан Мистер Вулининг қоқ думбасини пойлаб туриб, шундай зарб билан аямай тепдики, у отхонадан учиб чиқиб, ташқаридаги шағал уюмига юзгубан йиқилди.

Бу пайт мистер Свенсон гараж тепасидаги ўз хонасида тумшайганча ўзини кўзгуга солиб ўтирарди. Бирдан у Раммининг кулоқни қоматга келтиргудек қаттиқ кишнаганини эшитди. Лекин мистер Свенсон кўзгудаги ўз аксидан кўз узмай ўтираверди. У ўз юзига ён томондан қараб, тишларини иршайтирди... Виқор билан хўмайишга, сўнг жилмайишга уриниб кўрди... Ҳа, чиндан ҳам, унинг афтида картошкага ўхшовчи жиҳатлар бор эди.

Ташқаридан жуда ғайриоддий бир товуш эшитилди. Бу товуш қисман мусиқа садосини — фақат ҳазин мусиқани эслатди. Мистер Свенсон ўзининг картошка бошини дераза томон ўтирди. “Назаримда, — деб ўйлади у, — мистер Вули инграётганга ўхшайди. Наҳотки, бу мистер Вули бўлса? Нима бўлдийкин унга?” Свенсон яна ўзининг картошкаваш башарасини кузатишга киришаркан, аста-секин чуқур ўйга тола бошлади. Инграш яна такрорланди. Свенсон эринчоқлик билан киришди ва эснади, ниҳоят, ўрнидан туриб, бамайлихотир зинадан туша бошлади. Инграш бошқа эшитилмади, лекин отхонадан тушиб турган чироқ ёруғида у мистер Вулининг гавдасини аниқ кўрди.

Свенсон яқин келиб унинг тепасига энгашди.

— Нега сиз, — деб сўради у, — келиб-келиб бу ерда, шағал устида ухламоқчи бўлдингиз?

— Ўҳҳҳҳх! — деб жавоб қилди мистер Вули.

— Менимча, ётишга қулаймас бу ер, — деди Свенсон.

— Мен ўлашман, — деди унга Вули.

— Йўғ-е!?

— Ўлдиришди мени.

— Улган бўлсангиз, мен билан қандай гаплашяпсиз? Нима, чўпчакми бу?

— Оҳ, Свенсон, уялинг-е...

— Нимадан уялишим керак?

— Ўҳҳҳхх! — яна ингради мистер Вули.

— Сиз ичгансиз, ҳамма гап шунда, — деб Свенсон азоб чекиб ётган хўжайинини уришиб берди. — Меъёрни билмагансиз.

— Свенсон, бу Рамми, — деб зорланди мистер Вули.

— У яхши, бақувват от, — деди Свенсон тушунмай. — Нима бўлди ўзи?

Бироқ азият чекаётган хўжайинига унинг раҳми келди ва уйга бориб, Бентлини, ошпазни ва юқори қават оқсочини уйғотди. Оқсоч ўз хонасидан чиққанида, у билан бирга, во ажаб, полициячи Коннолли ҳам чиқиб келди. Кейин ҳаммалари мистер Вулини юзгубан ҳолатда кўтарганча, юқори қаватга олиб чиқиб ўз ўрнига ётқизишди.

Ҳаммалари каравот ёнида туриб, унга тасалли берувчи сўзлар айтишди. Лекин руҳий ларзадан энди сал ўзига келиб қолган мистер Вули ходимларининг кўнглидан ўтган хаёлларни аниқ эшита бошлади: аммо эшитган гапларидан заррача ҳам таскин топа олмади. Тавба, у бўлса ҳаммиша, ходимларим мени яхши одам деб ҳисоблайдилар, деб ўйлаб юрарди! Қолаверса, уларнинг хаёллари ҳам турфа хил эди — мана, масалан, у оқсоч билан полициячининг тўшақда нима билан машғул бўлишганини билишни сира ҳам истамасди.

Мистер Вули кўр-кўрона вазиятда, яъни тўшагида юзгубан ётган ҳамда “орқа аъзоси”нинг аламли оғришига чидолмаётган бўлса ҳам, унинг кўзига битта мавжуд далил, мудҳиш ва қатъий ҳақиқат яққол кўришиб турарди. Бу — Женнифер эди. Шу кириб олган эди қари биянинг вужудига. Шунинг учун ҳам унинг қарғиши ҳамон амал қиляпти. Мистер Вули бунинг қандай юз берганини осонгина тасаввур қилди. Юрагига тоғтерак қозиги санчилмагани,

христиан тупроғи билан кўмилгани, тепасида фақат ҳазрат Фергюс Пейтон томонидан одатий одми дуоларгина ўқилгани оқибатида, бу майит ўз жисмини тарк этган ва физиллаганча тўғри Вулининг қароргоҳига келган-да, бу ерда ўзи учун энг қулай бўлган одам жисмини — юқори қават оқсочи Хортензни танламоқчи бўлган. Агар у оқсочнинг жисмига жойлашиб олса, мистер Вулидан осонгина қасос олиши мумкин эди. Лекин у бу ниятини амалга оширолмади: оқсоч хотин тамомила полициячи Коннолли билан банд эди, шунинг учун Женнифер бу аёлнинг миясига сингиб кираолмаган. У уйдан ўқдай отилиб чиқиб, тўғри қари, тентак бия турган отхонага бориб қолган. Ҳозир у ўша ерда! Женнифер қабристондаги заифгина христиан тузоғидан чиқаётганида, унинг мистер Вулининг бўйнига осган тавқи лаънати ҳали бетабсир эди. Лекин энди у яқин келиб отхонада макон тошанидан кейин, бутун кучи билан табсир кўрсата бошлади. Гарчи мистер Вули бунинг ҳаммасини тушуниб турган бўлса ҳам, унинг бундай вазиятга кўникишига иложи бўлмади. Асло!

У то тонг отгунга қадар ҳасрат ва ваҳима оғушида азоб чекиб бир лаҳза ҳам миужжа қоқмади, фақат ташқари гира-шира ёриша бошлагандагина, мистер Вули ухлаб кетди — бу ҳам безовта уйқу эди.

Ўн бешинчи боб

КАЙФНИНГ ТАРАҚЛИГИ ВА БОШНИНГ КАРАХТЛИГИ

Агар талабанинг ҳаммаёғи гиж-гиж туғма истеъдод бўлса-ю, ҳамма нарсага лаёқати етишига қатъий ишонса, шунда ҳам у фақат ўз тиришқоқлиги билангина ҳар қандай ишни улдасидан чиқиши мумкин. Айниқса, бу нарса бадмастликка қарши курашишда асқотадиган лаёқат ва маҳоратни ишлатишда жуда қўл келади.

Мастликдан кейинги бош карахтлигига дош бера олиш учун бадмаст одам ўз кучини тўхтовсиз равишда қайта ва қайта синаб кўриши керак. Бундай ҳолат ҳақидаги биринчи ҳақиқат айни пайтда, энг ёмон ҳақиқатдир. Унинг давоси йўқ. Бу аҳволга тушган одам, албатта, бош карахтлигининг машғум туннелини босиб ўтиши шарт: бу босиб ўтиш тез бўлиши ҳам, секин-аста амалга ошиши ҳам мумкин, аммо бундан бошқа халоскор йўл бўлиши мумкин эмас.

Кайфдан кейинги бош карахтлигини худди ошиқ йигит севган қизи билан юзма-юз учрашиб, уни мафтун этганидай, енгил керак. Бош карахтлигининг умри қисқа: у эрталаб пайдо бўлади ва кечкурунга бориб кафанга ўраниб олади. Ана шунда яна ичиш мумкин, ичганда ҳам кўпроқ ичиш керакки, эртанги бош карахтлиги мутлақо бошқача бўлсин. Шу ерга келганда ичишга барҳам бериш шарт эмас, фақат майда тап ва нодон одамларгина, ахир бунақада ҳар бир кунингиз бадмастлик кўланкасида ўтади-ку, деб сизга ақл ўргатишлари мумкин. Ҳа, албатта, лекин қандай шодиёна ўтарди ҳар оқшом!

Беғубор қалб соҳиби мистер Вули бутун ўз ҳаётида биринчи марта кайфдан боши карахт бўлиб уйғонди. Агар бу карахтликни унинг эгасидан ажратиб олиб, намоиш қилиш учун бирон-бир ҳайвонот боғига қўйиш мумкин бўлганида, бу нарса ҳайвонот боғига келган кичик томошабинларни алкоғолнинг оғу эканлигига қатъий ишонувчи мутаассибларга айлангирган бўларди. Лекин, бахтга қарши, бу бош карахтлигини мистер Вулидан ажратиб олишнинг асло иложи йўқ. Айни пайтда, ҳозир у ўша маҳобатли, ҳадсиз-худудсиз бош карахтлиги билан ўз вужуди ўртасидаги четара қаерга жойлашганини айтаолмасди — қолаверса, ўзи унинг вужуди ҳозир сақланиб қолганмикин, агар сақланиб қолган бўлса, унда... У аламдан инграб юборди.

Шу заҳоти унинг тепасида Бенгли пайдо бўлди.

— Нонушта олиб келайми, сэр?

— Йўқ, йўқ, — мистер Вулининг овози зўрға эшитилди. — Зинҳор эслатманг ҳам бунақа нарсаларни. Ҳеч қачон. То тирик эканман... оз вақт қолди. Мен ниҳоятда даҳшатли бир дардга мубтало бўлганман, Бенгли. Бутун вужудим — бошимдан оёғимгача заҳарланган. Худо ҳаққи, Бенгли, врачни чақириб келинг,

тезроқ. — У Бенглининг бўғиқ овоз билан хирқираб айтган беоқибат фикрларини эшитди: “Буни қаранг-а! “Заҳар” миш. Лекин сен ичган нарса заҳар эмас, Вули, негаки, менинг шотланд вискийим — заҳар эмас!” Сўнг овоз чиқариб деди:

— Доктор Мэнникс келган, сэр. У меҳмонхонада, сэр.

Бенгли чиқиб кетди ва бир-икки дақиқадан сўнг доктор Мэнникс билан бирга қайтиб кирди.

— Хайрли эрта! — деб саломлашди доктор.

Мистер Вулининг чўзиб-чўзиб инграши аянчли фиғонни эслатди.

Доктор Мэнникс ўтирди ва бармоқлари билан линзаси қалин кўзойнагини тўрилаб қўйди. У ўйлай бошлади ва ўйлари шу заҳоти мистер Вулининг чўгдек қизиб ётган ҳумдек калласига сингиб кирди.

“Мана буни кайфдан кейинги қарахлик деса бўлади! — доктор Мэнникснинг хаёлий овозида заррача ҳам раҳмдиллик оҳанги сезилмади. — Ҳа, бунинг ҳеч ажабланидиган ери йўқ, ахир у ўзининг анча узоқ умри давомида бундай дардга биринчи марта чалиниши-да. Қизиқ, бундай нодир ҳолларда одам ўзини қандай ҳис қиларкин-а? Балки, Вулининг, ўзига бино қўйган бу галварснинг сал бўлса-да, попути пасаяр энди... Тавба, одамлар кайф-сафо қилиш мақсадида ўзларини не қўйларга солишмайди-я! Энди мана буям, ақли ноқис одам бўлишига қарамай, ўйлаб топганини қаранг: хотини жодугармиш, у ўрта асрларга хос сеҳр-афсунлар билан буни таъқиб қилганмиш...”

— Мен ҳеч нимани ўйлаб топганим йўқ, — деб ингради мистер Вули. Унинг гапга аралашмасликка иложи қолмаган эди. Докторнинг бу монологу унга сира ҳам ёқмаганди. У оҳ-воҳ қилиб, ихраб-сихраб, тишларини гижирлатаркан, шу фикрини очиқ айтди ҳам: — ...Мен, умуман, монологларни ёқтирмайман, ҳатто Шекспирникини ҳам. Қандайдир бир анқов саҳнада туриб олиб, ўзи билан ўзи гаплашаверади... шунақа пайтда мен доим унинг башарасига қараб бирон нима отгим келади. Энди бўлса, мана, сиз келдингиз ва мен сизнинг жаврашларингизни эшитишим керак!

— Мен бир оғиз ҳам сўз айтганим йўқ, — деди доктор Мэнникс қуруқ виқор билан. — Шунчаки, ўзимча хаёл суриб ўтирибман.

— Мен сизнинг ўша хаёлларингизни эшитишим керакми, а?

— Бўлмаган гап!

— Кошкийди бўлмаган гап бўлса... — Ва у докторнинг барча хаёлларини сўзма-сўз такрорлаб берди.

Бу нарсадан хаёллар муаллифи жуда қаттиқ мутаассир бўлди. Доктор Мэнникс ақли илмда чиниққан одам эди, шу боис у, ўзи нималар бўляпти, деб жиддий мулоҳаза қилмай туролмасди. Эҳтимол, унинг оғзидан бирон гап чиқиб кетгандир-у ўзи сезмагандир?

— Оғзингиз юмуқ эди, — деди унга мистер Вули ва айтган гапидан ўзи жуда лаззатланди — гарчи чекаётган азоби заррача ҳам енгиллашмаган бўлса ҳам.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, — деди доктор Мэнникс, — бинобарин бу ёлгон.

— Бирон рақамни ўйланг, — деб нафратомуз оҳангда таклиф қилди мистер Вули. — Оғзингизни қўлингиз билан ёпинг ва менга орқа ўгириб туринг.

Доктор Мэнникс шундай қилди.

— Етти... — деб аста бошлади мистер Вули, кейин: — Етти юз олтмиш тўққиз миллион уч юз етмиш икки минг олти юз йигирма етти. Хўш, қалай?

Доктор Мэнникс унга юзини ўтирди. У дастрўмолини топиб, тиришган пешонасини артди. Кейин кўзойнагининг шишаларини артди. Мистер Вули унинг бир-бирига қоришиб кетган ва бир-бирига халақит бераётган ҳаяжон тўла хаёлларини эшитиб турарди.

— Биласизми, мен эшитавераман, — деб огоҳлантирди у докторни. — Ўзгалар фикрини эшитишимга ҳеч нима халал беролмайди, ўтқир алкоғол ичкилигидан бошқа... шундаям, у етарли миқдорда бўлса. — У алкоғолни эслаши билан ошқозони ваҳимага тушиб қулдираб кетди ва аҳволи олдингидан ҳам ёмонлашди.

Доктор Мэнникс жуда мушкул масалани ҳал этиши лозим эди. Агар у чекиниб таслим бўлса, агар бу гайритабiiй даҳшатни тан олса, унда бошқа ҳеч қечон аввалги докторлигича қололмайди, у бутунлай аввалги мавқеидан

маҳрум бўлади, зеро ана шу мавқе замини энди унинг оёғи остида ўпирила бошлаган эди.

Шу пайт эшик тақиллаб, хонага тим қора сочли жажжи Хортенз уй ходимаси кийимида кирди.

— Хонани ҳозир йиғиштирайми, ё кейинми?

Доктор Мэнникс кўзларини сузганча оқсочни кузата бошлади. Мистер Вули эса алҳол докторнинг қандай хаёлга борганини билиш имконига эга бўлди. “Сут безлари кўзга яқин, бўйни сал йўғонроқ, қалқонсимон беги борга ўхшайди, лекин бадани опшоқ ва майин, қулоқчаси,.. ҳайратомуз, қанийди, бурнимни яқин олиб борсам. Қизиқ, қанақайкин унинг...”

Мистер Вули бу эшитанларидан нафрати ортиб ва бошқа ҳеч нима эшитишни хоҳламай, қўшиқ хиргойи қила бошлади. Қўшиқ айтаётганида қўл ишораси билан Хортензни ҳайдаб юборди.

— “Қизиқ, қанақайкин унинг...” Нимаси?.. — алам билан сўради мистер Вули доктордан. — Бас қилинг бу сассиқ бурнингиз билан менинг ходимамни искашни. Сиз мени хижолатга қолдирапсиз.

Доктор Мэнникс уялиб кетди, ҳатто хафа ҳам бўлди.

— Ўзингиз ҳам даф бўлинг менинг миямдан, — деб бақириб берди у, — бошқа кира кўрманг бу ёққа!

— Э, бошимга ураманми ўша миянгизни, — хорғин оҳангда деди мистер Вули. — Менга, доктор... менга ўзингиз тавсия қилган “дори” керак... каттакон стаканда... агар ўзингиз менинг аҳволимга тушсангиз, сиз ҳам, худди мендек, ўша дорини истеъмол қилган бўлардингиз. Менга ўша дори ҳозир керак!

Доктор Мэнникс ўрнидан турди, у оғир-оғир нафас олар ва сал қалтирарди.

— Ҳозир бўлади, мистер Вули, — деб ваъда берди у.

Сўнг хонадан чиқди. Орадан беш дақиқача вақт ўтганида, Бентли нималарнидир оҳангдор жиринглатиб кириб келди. Бу жиринглаш эшикоғасининг ҳансираши ва палапартиш хаёлларига омухта бўлиб Вулига яқинлашди, сўнг узоқлашди; мистер Вули эса, бу аснода кўзини юмиб, ўзини ухлаганга солиб ётди, зеро ҳозир у ёруғ жаҳонни ҳам, алалхусус, ҳеч қандай одамни ҳам кўришни истамасди.

У бир кўзини очиб қаради. Шипалар, стаканлар, муз. Яна кўзини юмди, чунки ҳозир унга жуда ҳам зарур бўлган бу шифобахш дорини, ҳозирги ночор аҳволи чоғида ича олмаса нима бўлишини ўйлаб, кўрқиб кетган эди. Лекин бошқа иложи ҳам йўқ эди ва мистер Вули шахсан ўзи учун доктор Мэнникс томонидан тайинланган узун стаканни кўрқа-писа қўлига олди. Стаканнинг ярмига эшикоғасидан олинган брендидан куйди, сўнг стаканни музлатилган шампан виносидан лим-лим қилиб тўлдирди — шампан ҳам Бентлидан олинган эди. Қадаҳнинг муздаклиги мистер Вулига ҳузур бағишлади. Патнисда, стакан ёнида қаламда ёзилган рецепт ётарди,

Мистер Вули биринчи стаканни ичиб юбориб, яна стаканни, рецептга амал қилганча, тўлдирди ва бу стакандан икки қултум ичиши билан ақли, худди масъуд рўдапо сингари, ўз пайпаслагичларини ичига тортиб олди-ю, мияси бегона фикрлар учун ёпилди.

Эшикда доктор Мэнникснинг боши кўринди.

— Кираверинг, — деди мистер Вули, — кираверинг, эски қадрдоним. Ҳаммаси жойида. Мен яна соппа-соғман. — У мулойим жилмаяркан, сукутга толди. — Агар сиздан ўзингизнинг тавсиянгиз билан ичаётганим мўъжизакор доридан татиб кўришни илтимос қилсам, янглишмасам керак?

— Янглишмайсиз, — деб унинг фикрига қўшилишди доктор Мэнникс. Қадаҳни ичгач эса, кўнглидан ўтказди: “Жуда одамшаванда киши-да, бу Вули. Минг афеуски, ўзини бутун умр спиртли ичимликлардан бебахра қилиб, хушёрликда кун кечирди шўрлик!” Лекин Вули энди унинг фикрини эшитмас, у ҳозир ҳузур ва ҳаловат уммонига гарқ бўлган эди.

Алқисса, доктор Мэнникс мистер Вулини бир дарди балодан шифо топгирди ва энди унинг жисмини даволашга киришди. У кўрпани очиб ташлаб, эътиборини Вулининг думбасига қаратди.

— О, қандай ажойиб, — деди врач мамнунлик билан.

— Нима ажойиб экан? — сўради мистер Вули, маълумки, юзтубан ётганча.

— Жуда мутаносиб чиқибди. Битта туёқ чап думбангизга, иккинчи туёқ — ўнг думбангизга муҳр босибди. Қария Рамми нишонга олишга уста экан. Вой, рангини қаранг, рангини! Суратини фотога олсак зўр бўларди. Бунақанги ҳам катта, ҳам чиройли моматалоқларни ҳеч кўрмагандим ҳали.

Шу маҳал хонага ходима Хортенз кириб келди (унинг эшик тақиллатганини эшитишмаганди) ва буюмларнинг чангини арта бошлади.

Доктор Мэнникс Вулининг думбасини чиройли қилиб боғларкан, ўқтин-ўқтин Хортенз томонга қараб қўярди. Мистер Вули оқсочнинг шу ерда эканлигини врачнинг узук-юлуқ хаёлларидан билди.

— Тезроқ дори беринг менга, — деб талаб қилди у. — Яна бошланяпти... Хортенздан сўранг-чи, биз билан улфатчилик қилишни хоҳламасмикин.

— Бирам илтифотли, бирам меҳрибонсизки, мистер Вули! — деди Хортенз мароқланиб.

Ҳаммалари ичишди. Сал вақт ўтар-ўтмас, катталарга ҳурмат юзасидан тик турган Хортензга жой таклиф қилишди. У доктор Мэнникснинг тиззасига ўтирди.

Улар ҳар соҳада гаплашишди. Мистер Вули мистер Вули тўғрисида, доктор Мэнникс доктор Мэнникс ҳақида, Хортенз эса Хортенз ҳақида гапиришди. Улар ўзларининг бундай дилкаш ва хушчақчақ дил изҳорлари орасидаги танаффус пайтларида коктейл ва шампан виноси омухта қилинган бренди ичишди.

— Ўзи кимнинг туғилган куни бу кун? — бирдан қизиксиниб қолди мистер Вули.

Буни ҳеч ким билмасди, лекин, бари бир, уни нишонлашда давом этишди. Улар қўшиқ айта бошлашди, кейин уни баралла бақиритиб давом эттиришди.

Бентли эшикни бир неча бор тақиллатиб жавоб олмагач, ахири уни очди.

— Ҳамшира келди, сэр, — деб хабар қилди у. — Ҳозир келди, уни доктор Мэнникс чақиртирганмиш. У... — Лекин Бентли гапини тугата олмади. Шунингдек, эшикни ёпиб орқасига қайтиб чиқиб кетаолмади ҳам. У кўз олдида намён бўлган манзарага бақрайганча, турган жойида тошдек қотиб қолган эди. Цивилизациянинг барбод бўлишини тахминан шундай кузатиш мумкин. Ҳа, зеро бу манзарани ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин эди: оқсоч, капиталист ва врач худди қутурган такалардек дик-дик сакрашиб, асовлик билан бақиритиб қўшиқ айтишарди.

Улар таққа тўхташди. Мистер Вули эшик томонга, бинобарин, ўз эшикоғасига ҳам орқа ўтириб турарди. Эшикоғасининг ортида эса, нимқоронғи йўлакда аёл кишининг қораси ғира-шира кўринарди. Мистер Вулининг олмигина, оч жиҳаранг пижамаси камзури тосининг ярмини ёпиб турарди. Яъни пижаманинг этаги олд томонда шунга етган, аммо орқасида доктор Мэнникс томонидан шикастланган моматалоқлар бинг билан қалин қилиб боғлангани учун, пижамма этаги Вулининг думбаси устида тарвақайлаб турарди. Бунинг устига, мистер Вули худди ёвуз митти одам — гном сингари хиёл олдинга энгашиб турарди. У янги томошабинлар пайдо бўлганидан беҳабар эди, шунинг учун қўшиқ айтишдан тўхтамади.

— ...Мудом тарақ бўлмай кайфи-и-им менинг!.. — деб у энг юқори пардада авжга чиқиб қўшиқни тугатди.

Мистер Вули қарсақлар бўлишини кутган эди, лекин бундай бўлмади.

— Нима гап? — деб сўради у ранжиган оҳангда. — Жонгинам, — деди у Хортензнинг елкасидан кучаркан, — хафа бўлма. Яхшиси, яна рақс тушиб бер. — Лекин оқсоч ҳам, доктор ҳам сукут сақлаганча, унинг елкаси оша эшик томон тикилиб туришарди, Мистер Вули истар-истамас, аста-секин орқасига ўтирилди.

У хона эшиги олдида турган Бентлини кўрди. Лекин Вули унга эътибор бермади. Бентлининг ёнида ҳамширалар либоси ва қалпоқчасини кийган Бетти Жексон турарди.

— О! — деб юборди Бетти Жексон. Кейин яна такрорлади: — О!

Хортенз ўзининг энг яхши жиҳатларини намойиш қилмоқчи бўлди. У гандираклаганча бориб, қўлига момик сочиқни олди — ҳали маишат бошланмасидан олдин шу момик билан чанглари арта бошлаган эди. Лекин

ўшанда у ҳафсаласизлик билан бажарган эди бу сохта фаолиятини. Бинобарин, чанглар яхши аргилмай қолганди. Хортенз ўз улфатлари олдиға қайтиб, паришон кайфиятда доктор Мэнникснинг кал бошини артишға тушди. Доктор ҳиринглаб кула бошлади, чунки у табиатан қитиғи зўр одам эди.

— Қитиғимға тегма, тасаддуғинг кетай, — деди у қотиб-қотиб куларкан, сўнг кўзларига қалққан ёшларни рўмолчаси билан артди.

— Ана холос. — Хушини йиғиб олган Бетти Жексон энди фақат “о” дейиш билан чекланмади. — Шунақама ҳали?

— Нима “шунақама ҳали?” — сўради мистер Вули. У йиқилиб тушмаслик учун доктор Мэнниксни ушлаб олди. Мистер Вули ҳозир бу қизға кўнглини кўтарадиган бирон гап айтиши, уни шўх улфатлар даврасига таклиф қилиши лозимлигини тушунарди. Албатта, Бентлини ҳайдаб юбориши, Беттиға стул таклиф этиб, уни ана шу қойилмақом коктейл билан меҳмон қилиши керак эди. Э воҳ, кайфи ошиб қолган Вули фақат бошини бир ёнга эгтанча ва чиллаксимон оёқлари билан бир ерда депсинганча кўзини қиздан узмай лол бўлиб қолганди. Мистер Вули ҳозир қушға, қуш бўлганда ҳам ношуд ва нотавон қушға ўхшарди. У кўзини пирпиратди, хиқичоғи тутди. — Кечиринг! — Унинг узури зўрға чийиллаб эшитилди.

— О! — Бетти Жексон яна бир бўғинли нидосини ишлатди.

Шунда Хортензнинг ҳам суҳбатдош бўлгиси қистаб қолди.

— Аҳволлар қалай, азизам? — сўради Хортенз. — Балки улфатчилик қиларсиз биз билан? — Шундай деб у салгина бош эгиб таъзим қилди. Лекин бундай қилмаслиги керак эди: гавдасидаги оғирлик посангиси жойини ўзгартирди ва у юзгубан тушиб йиқилмаслик учун, то каравотгача пилдираб югуриб бориб, унга боши билан мук тушди. — Мана, яхши бўлди, — деб гўлдиради Хортенз ва шу заҳоти пинакка кетди.

Бентли ўзини бу уйда ким эканлигини эслаб, дарҳол чиқиб кетди.

— Мен билан гаплашгингиз ҳам йўқ, — деб таъна қилди Бетти.

Лекин мистер Вули ҳозир гапиришға қодир эмас эди. Унинг тили лол эди. У бир яланг оёғини иккинчиси устиға қўйди, кўзларини пирпиратди, тиззасини қашлаб қўйди.

— О, о, — деб чинқириб юборди Бетти кўзларини чирт юмганча ва дастрўмолчаси билан кўз ёшларини артди. Кейин улфатларни тарк этди — кетди, қорасини ўчирди, гойиб бўлди.

Ўн олтинчи боб

МУҲАББАТ ЭЛЧИСИ

Пастда уй ходимлари маслаҳатлашиб олиб, бундан буён ҳар турли алкоголь ичкиликларни кўп миқдорда заҳирада сақлашға келишиб олдилар: бу уйда турмуш тарзи ўзгарган, унга мослашиш керак эди. Улар бу фикрни мулоҳаза қилинаётганларида, юқори қаватда жуда мураккаб бир жумбоқ ҳал этилаётган эди.

Доктор Мэнникс, Бетти Жексонни бу уйға ҳамшира кўринишида олиб келиш фикри мендан чиққан эди, деб тушунтирди. Доктор қизға, мистер Вулининг ундан айрилиб қолганидан қаттиқ қайғураётганини тушунтирибди, лекин Вули билан бир лаҳзагина кўришса ҳам, ҳар хил гийбат гаплар тарқалиши мумкинлигини, аммо агар у ҳамшира кийимида келса, нафақат бу уйда узокроқ қолиши, ҳатто ўз севган кишиси олдидан бир қадам ҳам нари кетмаслиги мумкинлигини айтибди. Доктор Мэнникс бу режасини мистер Вулидан атайлаб сир тутибди — кўнглини кўтарадиган сюрприз бўлсин, деб. Эҳ, аттанг, режаси ўнгмади-да! Доктор Мэнникснинг кўнгли гаш эди. Гарчи мистер Вули уни умуман кечирган бўлса ҳам, доктор бу хатони тузатишға қарор қилди — бошқача қилиб айтганда, у Беттини имкон борица тезроқ унинг ёниға қайтармоқчи бўлди, аке ҳолда, бу жудолик масофасини қисқартириш жуда маҳол бўлиши мумкин эди.

— Энди нима қиламан? — дея ингради мистер Вули.

— Энг аввало яна куяман сизга, — таклиф қилди доктор Мэнникс. — Зеро, биласизми, ҳозир сизнинг бошингизга бегона фикрлар кирмаслиги керак.

Мистер Вули бу таклифга рози бўлиб, ҳозир тилга олинган бошини гайришуурий равишда ирғаб қўйди.

— Кўринишингиз жуда ёмон, — деди доктор Мэнникс. — Қандай ҳис қиляпсиз ўзингизни?

— Жаҳаннамона ёмон, — деди зўр-базўр мистер Вули.

— Мен биламан нима қилиш кераклигини, лекин буни қандай амалга оширса бўларкин?

— Қандай бўларди, ҳозир биз бир жуфт электр лампасини чайнаб еб юборамиз, ё бўлмаса, шу ердан туриб суви йўқ ҳовузга калла ташлаймиз.

Доктор Мэнникс, “йўқ” дегандек бош чайқаб қўйди.

— Келинг, яхшиси, яшайлик. Сиз қиладиган иш — бориб Беттини кўриш бўлсин. Унга тушунтиринг ҳамма гапни...

— У мени ёнига ҳам яқин йўлатмайди, — деб хўрсинди мистер Вули. — Фақат бутунги воқеадан кейин эмас, умуман...

Доктор Мэнникс ўйланиб қолди.

— Унда, ўзингизни нотаниш одамдай қилиб кўрсатинг.

— Мени ит ҳам, бит ҳам танийди, — деди мистер Вули интраган оҳангда.

— Афтингизни маскировка қилинг. Қани, қани, ёнлаб туринг-чи...

Мистер Вули аста-секин бурилди.

— Агар яна озгина энгапсангиз-у, — деди доктор Мэнникс хаёлга берилиб, — қўлларингизни кўтарсангиз, бирт кенгурута ўхшайсиз-қоласиз — фақат силласи қуриган қари кенгурута.

— Йўқ, кенгуруни ўша отелда кучоқ очиб қарши олишларига кўзим етмайди. Ундан кейин, ўзим ҳам кенгуру бўлишни хоҳламайман.

— О, қайсарлик қилманг, азизим. Мен жон куйдириб ётибман-у, сиз нукул бош товлаганингиз-товлаган. Умуман олганда, агар сиз Санта-Клаус кийимини кийсангиз — энг яхши ниқоб бўларди. Битта қопни орқалаб олардингиз, гўё болаларга совға улашиб юргандай.

— Ҳозир Рождество байрами эмас.

— Мен ҳам, ҳозир Рождество, демарим. Келинг, ўйлаб кўрайлик. — У бирдан бармоқларини шиқиллатди. — Топдим, Вули, топдим! Сиз Беттининг олдига унинг Перт Амбойдаги холаси бўлиб борасиз.

— Ахир мен унинг холаси эмасман-ку.

— Шундай бўлса ҳам, ўзингизни унинг холасига ўхшатиб ниқоб кийишингиз мумкин.

— Қанақа кўринишда экан холаси?

— Билмайман, — деб очиғини айтди доктор Мэнникс. — Мен фақат унинг Перт Амбойда яшашига ва сариқ тошлари борлигини биламан — Бетти айтганди. Лекин сизда ҳам шунча тошлар бўлиши шарт эмас. У тошлар жигарда бўлади, барибир, улар киши кўзига кўринмайди.

— Демак, оппа-осон, денг? — деди қизиқа бошлаган мистер Вули.

— Ҳа-да! — деди шампан виносига бўккан доктор. — Отел ходими пастдан туриб Беттининг номерига қўнғироқ қилади ва Перт Амбайдан унинг холаси келганлигини айтади, сиз юқорига кўтарилиб, номерга кирасиз, парикни ечасиз-да, мана, мен мистер Вулиман! Атиги, Вулиман, холос, дейсиз!

Мистер Вули ўйланиб қолди.

— Йўқ, бу менга ёқмаяпти, — деди у. — Нега энди “атиги” дейишим керак, доктор? Мен унга: “Камина яккаю ягона ва бетакрор мистер Вули бўламан”, деб айтган бўлардим. Фарқини сезяпсизми? — У яна ўйланиб қолди ва чеҳраси аста-секин ёриша бошлади. Доктор буни дарҳол пайқади.

— Офарин! — деди у. — Парикларингизни қаерда сақлайсиз?

Мистер Вули, париклари йўқлигини айтди, лекин кейин бу гапидан қайтди ва икковлари парик қидириб топгани қўшни хонага ўтишди. У ердан сочлари жуда қалин оч малла парик топишди, уни биринчи миссис Вули бундан йигирма йилча олдин Брунгильда бичимидаги костюм билан кийган эди.

Яна Женнифердан қолган бир шкаф кийимларни топишди. Лекин улар Вулига тўғри келмади. Биронтаси ҳам... мутлақо... Энди икковлари ҳам ўйга толишди — узоқ ўйлашди.

Мистер Вулининг Бетти ҳузурига фақат унинг Перт Амбойдаги холаси қиёфасида бориши мумкинлигига улар қатъий ишонган эдилар. Лекин бу ўта доно фикр катта қаршиликка рўпара келди. Мистер Вули, ҳеч қандай юбканамо либосни, хусусан, қорнига тор келадиган юбкани ўлса ҳам киймаслигини айтиб, оёқ тираб туриб олди. У тунги халатни кийиб кўрди ва шу заҳоти: “Йўқ, киймайман!” — деб шартга ечиб ташлади. Ниҳоятда маҳобатли бўлган бу қаршилик бироз муддатга бутун ҳавони қамраб олди, лекин шундан кейин доктор Мэнникснинг дилига фавқулодда бир янги фикр келди. — Бу — барча доҳиёна нарсалар сингари энг содда фикр эди... мисоли қаламнинг тўмғоқ училаги ўчирғич сингари.

— Биз айрим либосларни кўздан кечирдик, — деб бирдан бақриб юборди доктор Мэнникс. — Аёллар, агар ўзларига қолса, юбка кийишмасди, ҳар ҳолда, улар уни фақат онда-сонда кийишади. Сиз шим киймоқчимисиз? Улар ҳам шуни хоҳлашади, Бемалол, кияверинг шим! Ахир жумбоқнинг ҳал бўлиши шу шимга тақалиб турибди-ку!

Бу гапдан Вули ҳайратга келди.

— Сиз даҳосиз, — деди у ниҳоятда жиддият билан.

Доктор Мэнникс охириги шишага кўз ташлади. У бўшатишган эди. У кўнғироқ чалиб, Бентлини чақирди-да, келишини сабрсизлик билан кута бошлади. Доктор унга бутун ичилган ичкиликдан яна кўпроқ олиб келишни буюрмоқчи эди. Бентли унинг ниятини кўнғироқнинг жиринглашидан англаган, шекилли, хонага устига шишалар қалаштириб терилган патнисни кўтариб кирди — бу ичкиликлар мистер Вулида пайдо бўлган даҳшатли лаёқатни бир ҳафтагача ўчириб қўйишга етарди.

— Ҳаммаси жойида, Бентли, — деб уни мақтайди доктор Мэнникс. Эшикоғаси уй соҳибини қидириб, атрофга кўз югуртиради.

— Мистер Вули кетган, — дейди унга доктор Мэнникс.

Худди шу пайт қўшни хобхона эшигидан қандайдир бир нусха чиқиб келади. Чамаси, товоқбашара эшикоғасининг кўзига бу нусха алвасти бўлиб кўринди, шекилли, бутун вужуди — бошидан то оёғининг учигача дағ-дағ қалтирай бошлади. Бентлидан садо чиқмади. Нусха эста-аста юриб унга яқинлаша бошлади. Ҳатто доктор Мэнникснинг ўзи ҳам, бу Бентли нимадан чўчиб кетдйкин, деб ўтрилиб, нафаси ичига тушиб кетди. Унинг қаршисида бошига фикимланган патлар кадалган эски похол шляпа кийиб, юзига бир чети шляпа айвонига боғланган қора тўр ҳижоб тутган аёл турарди; тўр қалин бўлганлигидан аёлнинг юзидаги мавҳумлик кўрган одамни ваҳимага соларди. Олмаҳон мўйнасидан тикилган пўстиннинг этаги тиззасигагина етган, тиззадан куйида эски фланел шим, унинг почалари остидан эса бир жуфт баланд пошнали чарм туфли мўралаб турарди. Қайси бир жиҳатлари билан ўтган аср намоёнчасини эслатувчи аёл қиёфасидаги бу хилқат аста-секин ва мисоли саҳро сароби сингари чайқалиб келарди...

— О, миссис Уиглсуорт! — деди доктор Мэнникс, зеро Бетти Жексон холасининг исми чиндан ҳам шундай эди. — Бентли, — деди у қатъий оҳангда, — бўлақолинг, шишани очинг миссис Уиглсуорт учун!

Бентли ўзини намоийшкорона кўлга олди ва буйруқни бажарди, сўнг орқасига тисарилганча хонадан чиқиб кетди. Бу ерда қолган иккита телба эса, муздек стаканларни кўлларига олиб, ўтакаси ёрилай деб зинадан туртиниб-суртиниб тушаётган Бентлининг оёқ товушларини эшитишаркан, бир-бирларига қараб, хоҳолаб кулиб юборишди — бу виждонидан батамом мосуво бўлган ёки, йўқ деганда, одоб-ахлоқ туйғуси бўлмаган одамларнинг кулгиси эди. Астойдил кулганларидан кўз ёшлари тирқираб оқа бошлади. Улар бир-бирларини ғалаба билан табриклаб, стаканларини бўшатдилар.

— Кўринишингиз, — деб гап бошлади ғоятда ҳайратланган доктор Мэнникс, — ақл бовар қилмайдиган даражада беўхшов. Шляпангиз айвонига илинган тўр ҳижоб иягингиздан ҳам пастроққача тушибди. Юзингизга нима балоларни сурдингиз? Юзингиз бир кўриниб, бир кўринмай қоляпти. Кўзингиз бўлса қора кўлмакка ўхшайди...

— Кўзларим остини қалам билан бўядим, — деб қилмишини тан олди мистер Вули.

— Бурнингиз-чи? — қизиқсиниб сўради доктор Мэнникс. — Нега у қоп-қора ҳовузга ўхшаб турибди?

— Бехосдан бўяб қўйган бўлсам керак.

— Лаблирингиз худди атиргулдай қип-қизил. Ёдингизда бўлсин, — деб огоҳлантирди доктор Мэнникс, — ичаётганингизда, тагин тўр орқали ича кўрманг, олдин тўрни хиёл кўтаринг, оғзингизни тўсмасин. Ана шундай... Мистер Вули пастга тушганида уйдаги ҳамма ходимларнинг уни кўриб, оғзи ланг очилиб қолди. У зинадан ниҳоятда эҳтиёткорлик билан, аста-аста юриб тушарди; Вулининг бундай юришига нафақат унинг фирт маст эканлиги, шунингдек, бинт билан қалин қилиб боғланган ва ҳар қандай ҳаракат қилишига тамомила қаршилик кўрсатаётган думбаси сабаб эди. Мистер Вули бир қўли билан зина панжарасидан ушлаганча, ҳеч кимни назар-писанд қилмай виқор билан тушиб келарди. Миссис Уигглсуортнинг бу уйга қандай қилиб келиб қолганини ҳеч бир ходим айтолмасди. Бентли, бу хоним анча йилдан бери чордоқда яшаб турган бўлса керак, деб маъюсона тахмин қилди. Ҳамма ходимлар бир тўхтамда, фақат бир тўхтамда ҳамфикр бўлишди, яъни улар, бу аёлнинг сирли тарзда ғойибдан пайдо бўлиши яқин ўтмишда юз берган ва бундай хонадон учун ношоён бўлган бир қатор ғайриоддий, ғайритавсиф воқеаларнинг давоми, деб эътироф этишди. Лекин ходимлар нима ҳам қила олардилар? Улар чуқур-чуқур ҳўрсиниб қўйиб, ўз ишлари билан машғул бўлдилар. Аммо бечора Свенсон юзига тўр ҳижоб тутган, кўз ва бурун ўрнилари тешик бўлган, лаблари қип-қизил бўялган ўша нусхадан фақат бир ярд масофада рулга ўтиришга мажбур бўлди. У орқа томонни кузатувчи кўзгуга қараб, кўзи нусхага тушди-ю, хушидан кетиб йиқилиб қолишига сал қолди. Свенсон энди кўзгуга мутлақо қарамай қўйди, у машинани буюрилган томонга — “Дирборн” отелининг остонасига ҳайдаб борди. Бу ерда у маст-аласт доктор Мэнникснинг лабларини чўпчилиятиб ўпганини (доктор ўз қўлини ўпган эди, аммо Свенсон бунга кўрмади) ва нусха хонимга айтган гапини эшитди:

— Ҳўп, хайр ҳозирча, жонгинам, беҳад хурсандман бизни тарк этаётганингиздан, вой, бирам қўтмирсизки! Мендан Ханнибалга салом айтинг, у отелда рўйхатдор бўлиб ишлайди, тасаддуқ. Мен қилмаган ишни зинҳор қила кўрманг.

Перт Амбойлик сохта миссис Уигглсуорт “Дирборн” отелининг оппоқ пиллапояларидан юқорига кўтарилди, Свенсон эса доктор Мэнниксни ўзининг офисига олиб кетди. Доктор машинадан чиқаётганида йиқилиб тушди, лекин шу заҳоти сакраб ўрнидан турди. У ёрдам бергани олдига югуриб келган Свенсонга суянаркан, деди:

— Мени туртиб юборишди, буни исботлашим мумкин.

Шофёрда шубҳа уйғонди, чунки яқин атрофда биронта ҳам кимса кўринмасди. Шундай бўлса ҳам у доктор билан тортишиб ўтирмади.

— Ҳа, сизни туртиб юборишди... Агар ижозат этсангиз, — ким ўзи анави миссис Уигглсуорт?

— Ким?

— Э... ҳалиги, сиз отел олдида хайрлашган хонимни айтяпман.

— Қанақа хонимни? — деди ҳайрон бўлиб доктор. У шўрлик шофёрнинг юзига тикилиб қаради. — Ие, сиз мастсиз-ку, азизим! Ҳа, мастсиз, мастсиз, рост айтяпман! — Шундай деб у бир ёнбошига оinganча ўз офиси эшиги томон пилдираб юриб кетди, яхшиямки уй остонаси кўча билан бир текисда ва эшик ҳам берк эмас экан. Доктор шу эшикка кириб кўздан ғойиб бўлди.

Свенсон бошидан фуражкасини юлқиб олиб, бармоқларини сочлари орасига тикди.

— Ҳи?!

Ўн еттинчи боб

МАДАМ ҚИЁФАСИДАГИ ОДАМ

Мистер Вулининг аҳволи, айтганимиздек, унча яхши эмас эди. Унинг оёқ олиши ёмонлашди, оёқда туриши қийинлашди. Қалин тўр ҳижоб кўзини тўсган

эди. У жудаям исиб кетди, томирларидан гўё қайноқ пар оқарди. Ўқтин-ўқтин ҳиқичоғи тугар, шунда бошидаги яшил патлар қадалган шляпаси силкиниб-силкиниб кўярди. Иккинчи томондан, у жуда катта афзалликка эга эди: ўзгалар фикрини эшитмасди. Устига-устак, Вулини бу балодан халос этган дори яна уни довюрак ҳам қилиб юборганди. Акс ҳолда, “Дирборн” отелига аёллар кийимида киришга юраги дов бермасди...

Мана, у отелга дангал кириб борди, одамлар ўзларини четта олиб унга йўл очишди. Ханнибал, тимқора сочли, чувак юзли рўйхатдор, Вулининг кўзига жуда узоқдан, тахминан бир миляча масофадан элас-элас кўрингандай бўлди. Мистер Вули атроф-муҳитни гўё телескоп орқали кўраётгандай ҳис қилди ўзини. Лекин бу фақат ҳиссиёт эди. Шу лаҳзадаёқ у ўзининг Ханнибал билан юзма-юз турганини кўрди.

— Хайрли эрта! — деб саломлашди мистер Вули.

— Хайрли кун, — деди бу нусаха нафратона истеҳзо билан.

Мистер Вули тош қотганча, индамай тикилиб тураверди. Юзига қора тўр тутиб, ундаги кўз ўринлари қорайтирилган (бурнининг, одатдагидек, туртиб чиқмай, балки пачақлангандай бўлиб кўринишини-ку, айтмай кўя қолайлик) бу “хоним” билан кўз уриштиришга ҳеч ким журъат этолмасди. Ханнибал ҳам кўрқиб кетиб ўтириб қолди ва кўзини четта бурди.

— Сиз мен билан тортишманг, йигитча.

— Кулоғим сизда, мадам.

— Мени чақирманг ундай деб... — мистер Вули бирдан ўзининг аёл қиёфасида эканлигини эслаб, тилини қисишга улгурди. — Мисс Бетти Жексон ўзидами? — сўради у.

— Сиз унинг холасисиз-а, Перт Амбойдан келган? (Доктор Мэнниксининг ўз офисидан туриб отелга кўнғироқ қилиб қўйиши олдиндан келишиб қўйилган эди. У кўнғироқ қилибди.)

— Ҳа, ўш-ша ердан! — деди мистер Вули ҳиқичоғи тутиб.

— Мисс сизни кутяпти, — деди Ханнибал ва бирдан сесканиб кетди: кўзи тўр ҳижоб остидаги башарага тушган эди. — Мисс Диксон ўзининг туркий ҳаммомда бўлишини ва сизнинг ҳам ўша ерга боришингизни илтимос қилди. Ҳаммом еттинчи қаватда. — У столида турган кўнғироқчани олиб чалди. — Бой!! Мадамни туркий ҳаммомга олиб чиқ.

Ҳаётимизда юз берадиган барча ҳодисалар тақдирга тобедир. Агар ҳодисаларнинг қандайдир муайян тадрижийлиги тақдирда белгилаб қўйилган бўлса, уни ўзгартириш ҳеч бир кимсанинг хаёлига ҳам келмайди. Мистер Вулининг бошқача қарорга келиши учун вақт етарли эди. Ҳеч бир қонун уни — эрки ўз қўлида бўлган эркакни ҳаммомга киришга мажбур эта олмасди. У, жамики туркий нарсалардан — сочиқлар-у, тамаки-ю, гиламлар-у, ҳарамхоналар-у ҳаммомлар бўлсин, ҳаммасидан аллергиям кўзийди, деб айтиши, яна у Ханнибалга, Беттини бошқа ерда кутиб тураман, деб тушунтириши ҳам мумкин эди. Қолаверса, юзини ҳуснбузар босган бой болани лифтнинг очиқ қолган эшигидан шахтага итариб юборишига ҳам ҳеч ким халақит қилмасди (бу пайт пастда таъмирловчи ишчилар аллақандай ускунани мойлаётган эдилар). Ё бўлмаса, масалан, яшикка илиб қўйилган ўт ўчирувчилар болғаси билан боланинг бошини ёриши ҳам мумкин эди. Лекин мистер Вули бундай қилмади, унга эргашиб еттинчи қаватга чиқди.

Агар у, умуман, бирон нарса тўғрисида ўйлаган бўлса (бу даргумон, албатта), унда ҳаммомнинг ечиниш хонасига кириб, барча аёлларнинг — ходимларнинг ҳам, чўмилигани келганларнинг ҳам, — кийимда кўриб, кўнгли жойига тушган бўлса керак, панжара билан ихоталанган стол ортида ўтирган опшоқ сочли аёл уни чақирди:

— Бу ёққа келинг, мадам!

Хаёли паршон турган мистер Вулис шу ёқимли овоз келган томон юриб бориб, панжарага тиралди ва хиёл гандираклаганча юришдан тўхтади. Ўзи билан сочи оқ аёл ўртасида вужудга келган сукунат тобора теранлашиб чўзилиб борарди. Илло мистер Вули бекор турмади. У сукутни бузмоқ учун бирон сўз, дуч келган сўзни қидиради-ю, лекин биронта ҳам сўз эсига келмасди. Ҳозир у

¹ Б о й — дастёр бола.

фақат бир нарсани — нима қилиб бўлса ҳам, ўзини бу ердан бошқа жойда кўришни хоҳларди.

Бироқ сочи оқ аёлнинг кўзларида ҳеч қандай синчковлик, хусусан, таъна ёки маломат белгиси кўринмади. У кечагина дунёга келмаганди. Ҳар хил тоифадаги, шумлиги турли даражада бўлган аёлларни кўравериш, кўзи пишиб кетган эди. Шунинг учун, мистер Вулининг бир сўз ҳам айта олмай, нукул ҳиҷоғи тутаётгани уни заррача ҳам ажаблантирмади.

Мистер Вулининг оғзидан отилиб чиқаётган ҳиҷоқ жуда баравж ва негадир тажовузкорона эди. Ҳар сафар ҳиҷоғи тутганида, унинг бирдан чўзилиб кетган бўйнига қўндирилган калласи силкиниб кўтариларди. Шунда у титраб-қақшаб, яшил патли шляпасини бошига чиройлироқ қилиб қўндиришга уринарди.

— Эртага эрталаб қушдай енгил ҳис қиласиз ўзингизни, — дея ваъда қилди унга сочи оқ аёл. — Элис, — деб чақирди у крахмалланган формали оқ кийим кийган ёш қизни. — Мадамга алоҳида хона ва ўрин-кўрпа керак, ундан олдин мадам электр кабинага киради, сўнг унга ҳўқна (клизма) кўядилар.

— Албатта, — деб Элис тез илғаб олди буйруқни. — Марҳамат, мен билан юрсангиз, мадам...

— Мадамни қўлтиқлаб ол, Элис, — деди сочи оқ аёл. — Мадам жуда чарчаганлар.

— О, тўғри, мадам жуда... чарчабдилар, — деди Элис мистер Вулини қўлтиқлаб оларкан. — Бу даражада толиққан одамни ҳеч кўрмагандим. Марҳамат, бу ёққа, мадам.

Элис бир эшикни очиб, мистер Вулини ичкарига оҳиста итарди. Дантенинг дўзахини еслатувчи бу туман ва булутсимон буларга тўлган каттакон залда турфа хил қомат, қиёфа ва ёшдаги аёллар сирпаниб юришар, буғда терлашар, сувда сузишарди, уларнинг баъзилари белларидан пастини, бошқалари эса кўкракларини сочиқ билан ўраган эдилар. Улар курсиларда, скамейкаларда ўтиришарди; бундан кейинги равоқ шаклидаги эшикдан яна битта катта зал кўринди — у ерда ҳам аёллар кўп эди. Бутун зални гангир-гунгур, говур-гувор овозлар тутган эди. Мистер Вули юришдан тўхтаб ўзига ўзи савол берди: қайси аёллар камтарроқ — сочиқ билан белларини ўраганларми ё кўкракларини тўсанларми? Савол жуда мураккаб эди ва Вули унга жавоб топишга ултурмади, чунки Элис унинг орқасидан мулойим тарзда, лекин сезиларли қилиб туртди.

— Бу ёққа, мадам.

Улар йўлаксимон хонага бурилишди, Элис торгина эшиклардан бирини очди. Мистер Вули бу эшик ортидаги хоначада фақат биттагина эшик билан курсини кўрди, у ердан дори-дармонлар ҳиди анқиб турарди.

— Даставвал, — деб тушунтира бошлади Элис, — сизни электр кабинага ўтказамиз, кейин клизма кўямиз. Душда чўмилиганингиздан кейин ётиб ухлайсиз, эртага ўзингизни қушдай енгил ҳис қила бошлайсиз. Мадамни ечинтиришга кўмаклашайми?

Ниҳоят, мистер Вулидан садо чиқди.

— Йўк, — деди у қатъий оҳангда.

— Мен хонани ишга соламан, — Элис чиқиб кетди.

Хона мистер Вулининг эшиги яқинида бўлиб, бунақа хоналар йўлақда бир нечта эди. У ечиниш, калта ишгонда қолди, шу заҳоти ўзига берилган пахмоқ сочиққа ўраниб олди, югуриб кабинага кириб, курсига “тап” этиб ўтирди ва дарҳол ўзини бу бўлманинг деворлари билан ўраб олди. Бўлма томида калла учун мулжалланган доира тўйнуқ бор эди. Кабина ичида эса электр шарлар ва юмшоқ курси ўрнатилганди. Мистер Вулининг, думбалари жароҳатланганидан, унга ўтиргиси йўк эди — лекин, ноилож, ўтирди. Кабина уни қаноатлантирарди, чунки бу ер унинг қайси жинсга мансублигини ҳаммадан яшириб турарди.

Булар ичидан чиқиб келган Элис термостатни¹ буради. Кейин ғалати бир ҳаракат қилди-ю, бирдан орқасига тисарилиб чинқириб юборди:

— Вой, мадам!

¹ Т е р м о с т а т — автоматик мослама ёрдамида ҳароратни бир меъёрда сақлаб турадиган асбоб.

Мистер Вули Элиста юзидаги қора тўр ҳижоб орқали бақрайиб қараб турарди. Унинг фақат калласи кўринарди — худди лаганга қўйилгандай. Лекин бу каллани узун-узун жимжимадор патлар қадалган шляпа безаб турар, шляпага эса тўр ҳижоб илинган эди. Аломат манзара — танаси йўқ ёлғиз калла, бунинг устига яна...

— Ахир, мадам!

— Нима? — деб сўради мистер Вули, ҳолбуки, у Элиснинг нима демоқ-чилигини жуда яхши тушуниб турган эди.

— Шляпангиз, тўр ҳижобингиз билан!.. Ижозатингиз билан уларни ечай.

— Раҳмат, — деди мистер Вули, — лекин кераги йўқ.

— Кераги йўқ?!

— Ҳа, кераги йўқ! Мен шляпам билан ҳижобимни ҳеч қачон ечмайман. Ҳатто тўшақда ётганимда ҳам.

Элис мистер Вулининг бошини шляпа билан ҳижобдан озод қилиш учун гўё кимларданчир мадад кутаётгандай, атрофига олазarak бўлиб қаради. Мистер Вулини ваҳима босди. У нима қиларини билмасди. Ҳаттоки чўқина олмасди ҳам. Вале Худо, гўдаклар-у, тентаклар-у, маст-аластларга хайрихоҳ бўлган Худо унга идрок ато этди. Мистер Вули пичирлаб деди:

— Элис... — қиз ўзининг пуштиранг қулоғини Вулининг тўр билан тўсилган оғзига туттач, тушунтирди: — Мен тўрни ечаолмайман... менда бурун йўқ.

— О!

— Ҳа, — пичирлаб гапира давом этди Мистер Вули, — портлаш юз берганида узилиб кетган. Бурним ўрни фақат тешик бўлиб қолган. Тўғри, менинг ясама бурним бор эди целлулоиддан ясалган, лекин уни йўқотиб қўйдим барда бўлганимда. Жуда хижолатдаман!

— О! — қўрқиб кетган Элис орқага тисарилди, кейин хонадан қочиб чиқиб кетди. У орқасига тисарилганида, ўзи ҳам билмай, термостат милини беҳосдан энг юқори даражага суриб юборганди.

Энди мистер Вулининг бадани қизигандан қизий бошлади. Бора-бора бу қийноққа унинг дохилий изтироблари ҳам қўшилди: у кейинги пайтларда бошига жуда кўп оғир савдолар тушгани ҳақида маҳзун хаёлга толди. Айни чоғда, у мунгазам равишда ҳушёрлик ҳолатига яқинлашган ва миясига ҳаммомдаги аёлларнинг ўй-фикрлари сизиб кира бошлаган эди. О, қандай манфур ўйлар эди улар!..

Айниқса, яқингинадаги скамейкада ўтирган ёш жувоннинг хаёллари уни қаттиқ ранжитарди. У хаёллар белидан пастини сочиқ билан ўраб, сийналарини очиқ қолдирган аёлларга қаратилган эди. Мистер Вули жувоннинг хаёлларидан имкони борича ўзини муҳофаза қилишга уринди, лекин шу пайт у анча узоқда бўлгани учун хириллаб эшитилган бегона ҳақиқий овозни эшитиб, бирдан сесканиб кетди.

— О, бу Бетти Жексон-ку! Кимни қидиряпсан ҳаммаёққа олазarak бўлиб? Ўз хўжайинингни эмасдир, албатта, ахир у бу ерга қандай кирсин?...

— Мен холамни қидиряпман, у — кичкинагина малла соч кампир, кўзойнак тақади.

— Йўқ, айланай, кўрганим йўқ холангни.

Бетти икки-уч қадам босиб девор панасидан чиқди. У атрофга назар ташлади, шунда кўзига мистер Вулининг шляпа ва тўр ҳижоб кийган бошига тушди, кўзи тушди-ю, жон ҳолатда шундай чинқириб юбордики, ҳатто кафти билан оғзини тўсиб ҳам бу чинқирикни босолмади. Унинг фарёдини эшитиб бир гала аёллар югуриб келишди. Улар мистер Вулининг гайритасаввур томоша бўлмиш бошини узоқдан туриб кузатишди. Бир аёл баралла овоз билан ғабланиб деди:

— Мен бу ерга асабимни даволагани келардим. Бас, энди ўлсам ҳам келмайман. Мен судга бераман ҳаммаларини. Асабим бутунлай бузилади энди. Менежерни чақиринглар! Полицияни чақиринглар! Чақирсанглар-чи, ахир кимни бўлсаям!

Мистер Вули бу ерга тўшланган аёлларга гунг бўлиб бақрайиб турарди, холос. Бу маҳал у худди денгиз қисқичбақаси — омар сингари тириклайин қовурила бошлаганди. Унинг ўзи ҳам ўзини худди омардай — сарғиш париги устидан ёжимланган яшил патлар қадалган шляпа кийиб, юзига қора тўр тугган омардай ҳис эта бошлаганди.

Ниҳоят, мистер Вули ортиқ чидайолмай портлаб кетди. Деярли том маънода портлади. У қаршисида қақолаб турган лаънати товукларни роса болохонадор қилиб ҳақоратлади. Лекин товуклар унинг овозини эшитишмади, чунки улар тўхтовсиз баралла қақолашда давом этардилар. Шунда мистер Вули астойдил газабланганидан, бу ерда ўзининг суюкли ва назокатли Бетти Жексони турганини ҳам унутиб, иягини кабина томига ишқаганча, тўр ҳижобни кўтарди-да, юзининг пастки қисмини очди ва тилини чиқариб аёлларни масхара қилди. Қизиги шундаки, аёлларни ҳаммадан ҳам кўра айни шу ишора қаттиқ ваҳимага солди ва бирдан барча аёллар жим бўлиб қолишди.

Хўшпа семиз бир қора соч аёл хушомадона овоз билан деди:

— Бу ерга фирт маст ҳолда киришга уялмайсизми, мадам, ахир бу манфур башарангиз билан ёш-ёш қизларни хижолатга қолдирасиз-ку!

— Ёш-ёш қизларни! — деб бақириб юборди газабдан тугақиб кетган мистер Вули. — Ҳа-ҳа! Кимсан ўзинг? Ҳали менга ақл ўргатмоқчи бўляпсанми? Кўрсатма менга тишларингни. — Вули аёлнинг тишлари ошпоқ ва йирик-йирик эканлигини кўрди, аёл бундай тишлари билан фахрланса керак, албатта, — у қайнаган зардасини жиловлаб ўтирмай, гижиниб деди: — Сарик тишларингни, жўхори тишларингни кўз-кўз қилма!

Аёл кишига, сенинг эзгу фазилатларинг хом хаёл, каллангда тариқча ақл йўқ, думбанг шалвираган, кўзинг ғилай дейиш мумкин, буни эшитиб аёл менсимагандай жилмайиб қўя қолади, лекин агар унга тишининг сариқлигини пеш қилгудек бўлсангиз, ҳолингизга вой. Мистер Вули бу жузъий тафовутни ҳисобга олмаган эди, шунинг учун, айтган аччиқ-тирсиқ гапи бунчалик таъсирли бўлганидан ҳайрон қолди. Иллю бу гап ҳаммани, ҳатто тўс-тўполонни эшитиб етиб келган Элисни ҳам ҳайрон қолдирган эди. Тўғри, жанг бўлмади, албатта, — ахир, масалан, жўякдаги бир бош қарам билан қорни оч сигир ўртасида қандай жанг бўлиши мумкин? Тажовузкор аёл мистер Вулининг бошини ҳайратомуз жадаллик билан шляпа ва тўр ҳижобдан тозалади. Қарамни бунчалик тез тозалаб бўлмасди. У бир туртиб, шляпани ва у билан бирга тўр ҳижоб ҳамда парикни юлқиб олди — ҳамманинг кўзи бесўнақай чапланган косметика тагидан овсарона тиржайиб турган мистер Вулининг башарасига тушди.

— Вой, эркак-ку! — деб чийиллади бир аёл.

— Мистер Вули-ку! — чинқириб юборди Бетти.

Электр кабинани очишиб, у ердан жуда аянчли аҳволга тушган мистер Вулини калта ишгонда олиб чиқишди ва уни чор ёқдан чимчилаб, уриб, тепиб ўз ётоқхонасига олиб кетишди. Ана томошаю, мана томоша! Сўнг “қарс” этиб эшик ёпилиди.

Ўн саккизинчи боб

СУДЬЯ БЕРТ ЖИЛЕАД ҲУЗУРИДА

Турган гапки, судья Берт Жилеад ўзи бугун эрталаб судда биринчи навбатда мистер Т.Уоллес Вулининг иши кўрилишини ҳали ўз қароргоҳини тарк этмасиданоқ билган эди. Билишга билган эди-ю, лекин у — Уорбертоннинг аксар фуқароси сингари — мистер Т.Уоллес Вулининг дарҳақиқат “Бирборн” отелидаги туркона ҳаммомида аёллар кийимида ҳибса олинганига ҳеч ишонгиси келмасди.

У уй дахлизидаги кўзгу олдида туриб, ўзининг ошпоқ оқарган икки шохли соқолини охирги марта тараркан, хотинига шу фикрини айтди.

— Берта, — деди у, — полиция бошлиғи Уилямснинг айтишича, одамлар шундай деяпканмиш, лекин мен ишонмайман. Биринчидан, бизнинг ҳаммага намуна бўладиган бу фуқаромиз хаёлига ҳеч қачон бунақа номатлуб фикр келмаган, иккинчидан, башарти шундай фикр келганида ҳам, уни амалга ошириш учун тadbиркорлик лаёқати йўқ унда.

Хотини Берта унга меҳмонхонадан туриб жавоб қилди:

— Сенинг фикрингча, Берт, бирон-бир ёмон нарса тўғрисида ўйламаслик — бу ёмон. Лекин тadbиркорлик масаласига келсак... тadbиркорлик асло шарт эмас... ёмон иш қилиш учун.

Берт хотинига жавоб қайтармади: у ўзининг дил асрори ҳақида ўйларди. Ҳаммамизнинг ҳам ўз ўйларимиз, сирларимиз бор...

— Мистер Вули масаласига келсак, — деб гапида давом этди Берта, — ким билсин, балки у кўпдан бери мунофиқона ҳаёт кечираётгандир-у, биз беҳабар-дирмиз. Қара, бечора хотинига аза тутиш ўрнига нималар қилиб юрибди-я? У барларда кайф-сафо қилармиш. Котибасини айтмайсанми... ҳалиги Бетти... нимаиди?

— Котибанинг бунга нима алоқаси бор?

— Жуда ҳам гўзал у бундай иш учун. Вули эса, айни шунақа ёшда... Лекин бу масалада, сенинг ёшинг яна ҳам хавфлироқ!

— Ё худоё тавба! — деди судья ҳайратланиб, — нимани назарда тутяпсан?

— Сен менинг маъсум ошпоғимсан, Берт, — деди Берта. — Бегона аёлларга қайрилиб қарамайсан. — Хотини, бу ўрта ёшлардаги ўртача бўйли чувак юзли аёл эрига мулойим нигоҳ ташлади. У Уорбертон театрида пьесаларни сахналаштирарди, уларни ёмон қўймасди. Умуман олганда, у маънавий масалаларга доир ҳамма жабҳада — оқила, қолпан тирикчилик, рўзгорга тааллуқли масалаларда, аксинча, мутлақо фаҳм-фаросати йўқ эди.

Судья Жилеаднинг нима сабабдан Бертага ўйлангани ушбу сатрлар муаллифига маълум эмас. Олдиндан эслатиб қўйиш жоизки, бу аёлда кўкрак йўқ даражада эди, гарчи бу нарса ҳар бир кишининг иштиёқига боғлиқ бўлса ҳам, муаллиф бундай иштиёқни ҳазм қила олмайди. Эҳтимол, судья Жилеаднинг ўзи ҳам бу ясси кўкракли, қоқ суяк, бурун катаклари қизарган, ақли талвасали аёлга нима учун ўйланганини билмас. Лекин ким ҳам (хоҳ у никоҳланувчи, хоҳ кузатувчи бўлсин) турмуш қураётганларнинг никоҳдан ўтишига нима сабаб бўлаётганини била оларди, дейсиз? Балки, никоҳ ришгалари, чиндан ҳам арши аълода боғланар — жуда антиқа ҳазил қилувчи илоҳнинг амри билан?..

Миссис Жилеад ёқимли ҳаёллар оғушида яшарди, у эрини ўртача катталикдаги оддий балиқдек совуқ деб ҳисоблар, у эрининг ўзига нисбатан бўлган муносабатидан келиб чиқиб шундай қарорга келган эди. Бундай хулосага келиш аёл кишига хос бўлган дохилий сезгирликни тўлалитича ифодалаб беради. “Эримнинг менга унча ҳирси йўқ, демак, у аёлларнинг сеҳрли хушомадларига ҳам учмайди”.

Ваҳоланки, судья Жилеад ўз мавқеини, ўзининг хийла теран заковатини, ўз пуллари ва жамики қувваи жозибасини ўзи учун навнихол ва сийнадор маъшуқалар топишга сарфлардики, бу тарихий ҳақиқат эди. Соқоли опшоқ оқарган бўлишига қарамай, у не-не хушрўй ва оқил опшиқлар панд еб қолган ерда, ўзининг фақат бамаъни одамлиги ва ниятининг собитлиги билан “улоқ”ни илиб кетарди. Хў-ўш... яна шунини ҳам эслаб ўтса бўладики, у ўзининг бадахлоқ қилмишлари учун бўйнига қўйилиши мумкин бўлган барча маънавий айбни ўз зиммасига олар эди. Бу иши аёлларга ёқарди.

Шундай қилиб, ўз эри билан ўн икки йилдан бери бир ёстиққа бош қўйиб яшаётган миссис Жилеад ташқарига очиладиган эшик олдида борди ва ўзининг бекусур, соқолдор ўгли ҳисобланмиш эрига лутф кўрсатиб, истехзоли жилва қилди. Баъзи-баъзида кўнгли эрининг сал эҳтирослироқ бўлишини, бу қадар совуққон, бепарво бўлмаслигини тусаб қоларди, лекин сиз, ўқувчи, никоҳланганларнинг беғубор уйғунликда ўтган ҳаётини қаерда кўргансиз?

— Сен шундай алломасан, — деди аёл эрига. — Лекин туриш-турмуш бобида ношудсан — антиқа фазилат.

Судья ўзининг икки шоҳли соқоли билан хотинининг пешонасини аста сийпалади ва шундагина унинг шляпа — аниқроғи, ҳаворанг берет кийганини пайқайди. Ғоятда нафис, ўта бамаъни ясаниш.

— Қаёққа бормоқчисан? — қизиқсинди судья.

— Сенинг судингга.

Эр ҳайрон бўлгандек қошини чимирди.

— Мистер Вулининг иши қўрилаётган суд мажлисига нега бормаи? Сен, жоним, аёллар феълени яхши билмайсан.

— Яхши, — деб рози бўлди судья Жилеад, чунки бу суд процесси унинг бошига нималар ёғдиришини ҳали билмас эди.

Суд зали Фуқаровий марказда мэриянинг биринчи қаватида эди. Бу ердаги ҳамма нарса, ҳар қандай суд маҳкамасида бўлганидек, алмисоқдан қолгандек кўринарди. Ундан ушбу сайёрамизнинг барча гўшаларига хос бўлган қандайдир муниципал маҳкамаларнинг ҳиди — цемент, хлорли оҳақ, одам териси, чанг босган қоғозлар ва лоқайд бепарволикнинг омухта ҳиди — ҳаракатсиз ҳаёт ҳиди анқиб турарди.

Судья Жилеад учун унинг иши ўз иши эди. Агар у одил судга ишонганида, аллақачон бу жойини тарк этган бўларди. Лекин у ёмон одам эмас эди. Яқин кишилари унда нафрат уйғотмасди. Аксинча. Шу боис, у иши судга тушган одамларнинг ҳаммасини, агарда улар болаларга ва жониворларга бераҳмлик қилишмаган бўлса, озод қилиб юборарди — у ҳеч ҳазм қила олмасди бундай жабр-зулмни.

Судьянинг столи залнинг охиридаги саҳнага жойлашган эди. У шахсан ўзи учун белгиланган эшикни очиб, столи томон борди. Унинг хотини энди биринчи қаторнинг ўртасидан жой олган эди. Суд процесси қатнашчилари ва томошабинлар ҳам ўз ўринларини эгаллаган эдилар.

Полициячи бир нима деб қичқирди, ҳамма ўрнидан турди, судья Жилеад ўтирганидан кейин ҳамма яна ўтирди. Судья ўз олдида ётган қоғозни ўқиб чиқди. Сўнг полиция бошлиғи Уилямсга қаради.

— Хўш?

— Чарли Уайт, — чақирди Уилямс. Майзада пиёниста — Чарли Уайт ўрнидан турди ва судьяга бақрайиб қаради, судья эса, айблов қоғозини: саёқ юрганлиги, ҳибсга олинаётганида қаршилик кўрсатгани ҳоказо ва ҳоказоларни шифиллатиб ўқиб чиқди. — Айбингга икрормисан?

— Икрорман, — деб тан одди Чарли Уайт.

— Ўтгиз кунга ҳукм қилинасан, — деб қарор чиқарди судья Жилеад. — Шартли равишда. Боравер уйингта, Чарли. Вафодор хотининг кутиб ўтирибди сени.

— Мен шу кутишдан кўрқардим, судья, — деб хўрсинди Чарли. Унинг бу ерда биринчи марта суд қилиниши эмас эди (бу судда у “кунда-шунда” бўлиб қолган эди). — Раҳмат, судья, — деб Чарли шоша-пиша илова қилди.

— Кетавер, — деб қўл силтади унга судья Жилеад. — Ким кейингиси?

Кейин яна худди шундай икир-чикир ишлар кўрилди ва судья ҳамма судланувчиларни озод қилиб юборди. Суд котиби ҳам, полициячилар ҳам, бу ерга доимо келиб турувчи томошабинлар ҳам бугун судьянинг кайфияти одатдагидек хушчақчақ эмаслигини пайқаб қолишди. Балки хотинининг шундоққина рўпарасида кўзларини бақрайтириб ўтиргани, ё бўлмаса, ҳозир кўриладиган Вули иши судьяни безовга қилаётгандир?

Мистер Вулининг калласида ўзгаларнинг ўй-фикрлари гужғон ўйнарди. Ахир бошқача бўлиши мумкин эмас эди-да, чунки у ҳозир мутлақо хушёр эди. Мистер Вули миясига куйилаётган бўғиқ ва хирқироқ товушлар омухтаси ичидан тасодифан судья Жилеаднинг қайноқ фикрини илғаб қолди: “Дўндиқчагинамнинг бўйи унча баланд эмас, атиги беш фут-у ўн дюм...¹” Қизиқ, эри у билан ётганида...” Кейин Вули миссис Жилеаднинг хаёлларини эшитди, у эри чиқараётган енгил ҳукмдан норози эди.

Судьянинг “Дўндиқчагинам” деб атаган жазмани ким эканлигини мистер Вули биларди. Нафақат билар, шунингдек, электр кабинада тириклайин пишаётган мудҳиш дақиқаларда, ўша дўндиқчанинг хаёлларини ҳам эшитган эди. Кейинги пайтларда Вули жуда кўп кўнгилсизликларга рўпара келди, шу боис қалби қаттиқ изтироб чекарди. Натижада у мазкур эшитганларидан ўз манфаати йўлида фойдаланишга қарор қилди.

— Навбатдаги кўриладиган иш, — деб эълон қилди судья Жилеад, — э... мистер Вули иши. — У олдида ётган қоғозга гўё энди эътибор қаратгандай кўрсатди ўзини. — Хўш, хўш, мистер Вули, — деб хўрсиниб қўйди судья. Залда ўтирган синчков томошабинлар, бу сизга энди хашаки кумурсқа эмас,

¹ Бундай бўйи аёл киши учун жуда баланд ҳисобланади (*тарж.изоҳи*).

ҳозир судья унинг инжирғасини ўйнатади, деб тамшана бошладилар. Судья ўз соқоли билан дароз бўйли полиция бошлиғи Уилямсга им қоқди.

— Ким уни ҳибсга олди? Бу ерда кўрсатилмабди.

— Ҳамма полициячиларимиз, — қуруққина деди Уилямс. — Олти киши.

— Ҳм, айбнома ўн иккита банддан иборат, — деб гўлдиради судья рўйхатни кўздан кечирар экан. — Жамоа орасига аёллар либосида кириб борган... — У бош чайқаб қўйди. — Жуда жиддий масала.

— Аксинча, — деб эътироз билдирди мистер Вули, — жуда кулгили воқеа. — Унинг овози қатъий ва эркин янграрди.

Вулининг бу эътирозидан ҳайрон қолган ва дили оғриган судья Жилеад унга юқоридан туриб қаради.

— Сиз, — деди у, — ўрнингиздан туришингиз ва судга муурожаат қилмаслигингиз керак, то савол берилмагунча.

Мистер Вули ўрнидан турди. Ҳозир у ўз ихтиёрида судья Жилеаднинг кўзини мошдай очувчи сеҳрли сўз борлиғи ҳақида ўйларди. Бу сўз худди универсал калит мисол ёпиқ энциклопедия очади, бинобарин, энг иқтидорли одамлар ҳам унга бош эгиб таъзим қиладилар. Бу сўз жуда оддий сўз — Дўндиқчагинам. Тавба, кап-катга одам машуқасини шундай тутуриги йўқ, бетайин сўз билан таърифласа-я! Ҳолбуки, ўша аёл, Вули биларди, қадди-қоматда барвастигина аёл эди!.. Мистер Вули ҳозир истехзо қилувчи кайфиятда эди. Одамлар ва бутун борлиқ нимаси биландир унга манфур бўлиб кўринарди. Бунинг устига, унда яна мия қарахтлиги бошланган эди... Жуда нохуш қарахтлик.

Судья Жилеад унга узоқ вақт виқор билан тикилиб турди, сўнг кўзини мистер Вулининг жиноятлари қайд этилган қоғозга тикиди.

— Кайфи жуда ошиб қолган ва жамоа тинчини бузган... — деб гўлдиради у, — шундай одамга номуносиб бўлган беадаблик... ҳибсга олинаётган чоғда қаршилик кўрсатган... ҳукумат вакилларига ташланиб уларга зиён етказган... — ва ҳоказо. — Судья ўқишни тугатиб, яна нигоҳини мистер Вулига қаратди.

— Сиз мени, — деди Вули талх нафратли оҳангда, — майли, каллакесар деб, ё бўлмаса Қирқ қароқчи деб айтақолинг, агар хоҳдасангиз.

Судья Жилеаднинг қовоғи солинди.

— Сиздаги бу кишини гижинтирувчи хулқ-атвор ишингизни заррача ҳам енгиллашгирмайди. Адвокатингиз борми?

— Менга адвокат керак эмас.

Бу жавобни ёқтирмаган судья қошини чимириб юзини ўтирди.

— Айбланувчи ўзини айбдор деб ҳисоблайдимми? — сўради у полиция бошлиғидан.

Уилямс елкасини қисиб қўйди ва мистер Вулига ўтирилди.

— Айбдормисиз? — сўради судья Жилеад.

— Айбдор эмасман, — деб жавоб қилди мистер Вули. — Айбим йўқлигига қасам ичаман... сизнинг соқолингиз ҳақи.

— Бунинг зарурати йўқ деб ҳисоблайман.

— Мен ҳам шу фикрдаман! Сизнинг ўрнингизда бўлганимда, соқолни қириб ташлардим. Лекин аҳволингизни тушунаман: агар одам ўзини бошқалардан ажратиб турадиган ҳеч қандай фазилатга эга бўлмаса, соқол кўяди...

Судья Жилеад ўшқириб берди:

— Мистер Вули!

Вули жим қолди.

Судья томоқ қириб олиб, деди:

— Назаримда, сиз аҳволингиз нақадар жиддий эканлигидан беҳабар кўринасиз.

Мистер Вули эса, унга тикилиб турар экан, кутилмаганда эришган туҳфасининг ўзига анча салмоқли имтиёз бериши мумкинлиги ҳақида ўйларди. У судьянинг барча хаёлларини эшитаётган эди; судья эса асосан ўзининг Дўндиқчагинаси ҳақида ўйларкан, ора-сира илтифот юзасидан, хотинини ҳам эслаб кўярди: хотиним овсар, ҳеч нимани пайқамайди, қайда қолди унинг дохилий сезирлиги? Мистер Вули Жилеаднинг энди унинг тўғрисида ўйлай бошлаганини эшитиб, газаби қайнаб кетди: “Бу пақананинг ишини штатнинг

Олий судига жўнатишим керак... Унинг томи кетиб қолган... Қаранг, шунча йил шикастанафс бўлиб яшагандан кейин-а...”

— Мистер Вули, — эшитилар-эшитилмас овозда чақирди уни судья Жилеад.

— Лаббай, Дўндиқчагинам? — шундай паст овозда жавоб қилди мистер Вули ҳам.

Судьянинг кўзлари даҳшатдан бақрайиб қолди. Унинг бир неча муддат донг қотиб қолганлиги ҳайкални, аммо беўхшов ясалган ҳайкални эслатди. Бора-бора унинг товуш найчалари салгина жонланди.

— Нима?

— Дўндиқчагинам, — деб мистер Вули суллоҳларча такрорлади. Лекин, иккинчи томондан, у ўз озодлиги йўлида кураша бошлаган эди.

Мутлақо ҳеч нимага тушунмаган полиция бошлиғи Уилямс дам айбланувчига, дам судьяга қарарди. У мистер Вулига яқин келди ва пичирлаб сўради:

— Сиз адвокат ёрдамидан фойдаланишни истамайсизми?

— Йўқ. Мен судья билан гаплашмоқчи эдим. Холи қолиб.

— Судьянинг столига яқин боринг, — деди Уилямс.

Мистер Вули борди.

— Хўш? — деди судья қалтировчи — йўқ, ёлборувчи овозда. — Хўш?

— Судья, — деб гап бошлади мистер Вули, — мен одамлар хаёлини ўқийман. Қай тарзда ва не сабабдан — аҳамияти йўқ ҳозир, лекин ўқийман. Сиз ишонмаслигингиз мумкин — бунинг ҳам аҳамияти йўқ. Бироқ, шуни унутмангки, мен жуда яхши биламан сизнинг Дўндиқчангизни, қолаверса, мен у билан бирга ҳаммомда ювиндим ҳам. У мистер Тидднинг хотини, бутунги суд мажлисида сиз уни ўтгиз кунли қамоққа ҳукм қилдингиз, Дўндиқчангиз билан ўтгиз кун давомида ишрат қилиш мақсадида. Бу яхшимас, судья.

Судья Жилеад мистер Вулининг юзига кўз қирини ташлади. Унинг юз ифодаси судьяга заррача ҳам тасалли бермади. У чуқур хўрсиниб қўйди.

— Хотинингиз, — деб гапида давом этди мистер Вули, — сизни соддадил бола деб ҳисоблайди, соқолингиз бўлса ҳам, барибир, боласиз унинг учун. Очиғи, менинг қалбимни кўпроқ ваҳимага солаётган нарса мистер Тидднинг қисмати эмас (гарчи унга хайрихоҳ бўлсам ҳам, кези келиб у билан учрашганимда, унга мойиллигимни ва унинг беғуноҳ эканлигига қатъий ишонишимни ҳамда не сабабдан бундай фикрда эканлигимни албатта тушунтирсам ҳам), йўқ, менинг раҳмдил қалбим бахти қаро миссис Жилеадга ачинмоқда.

— Шундай, шундай денг? — дея хўрсинди судья.

— Агар миссис Жилеад Дўндиқчангиз ҳақида мен билган нарсалардан хабар топса, ҳаётингизда шу заҳоти катта ўзгариш юз берса ажаб эмас.

Шантаж қилувчилар ишлатадиган қабиҳ саволлардан заррача ҳам фарқ қилмайдиган бу савол мистер Вулининг бемулоҳазалик билан уйланиши оқибатида, ундан кейин эса, хотинининг сеҳр-жодусидан қутулиш учун ичкилик дорисига ружу қўйганидан кейин қанчали тубанлашганини жуда аниқ кўрсатиб турарди.

Аммо у бу саволини судья Жилеадга — ҳайратдан ўзини йўқотиб қўяёзган соқолдорга заррача ҳам раҳм қилмай, асло виждони қийналмай берди.

— Мен сизни худди китоб ўқигандай ўқийман, — деб тиржайди у пичирлашда давом этаркан. — Худди сувратлари бор исқирт китобни ўқигандай. Дўндиқчангизнинг эри устидан ҳукм чиқаришдан олдин бу аёл ҳақида нималарни ўйлаганингизни айтиб берайми?

— Кераги йўқ, — деб пичирлади судья Жилеад. У бошини кўтариб залда ўтирганларга мурожаат қилди: — Ҳозир менга айрим муҳим маълумотларни айтишди. Суд ўтгиз дақиқача танаффус эълон қилади.

Одамлар стулларни тарақлатиб суриб, ўринларидан тура бошлашди.

— Юринг кабинетимга, — таклиф қилди судья Жилеад. — Сиз ҳам, — бу гап Уилямсга қаратилган эди.

— Яхшиси, уни уйига жўнатиш, — деб гапга аралашди мистер Вули, кейин судьянинг рози бўлганини кўриб илова қилди: — Кўришгунча, Жорж.

Полиция бошлиғи итоаткорлик билан чурқ этмай чиқиб кетди. Ҳозир вазият мистер Вулининг қўлида эканлиги яққол сезилиб турарди.

Судьянинг кабинетига стол, кушетка ва шкаф бор эди. Мистер Вули кушеткага ўтириб, оёқларини узатди. У судья билан жиддий ва самарали суҳбат қуришга уриниб кўрди, лекин бу одамнинг гулгулага тушган хаёллари унга монеълик қиларди. Судья ўз хотини, банкдаги ҳисоблари, Дўндиқчаси ва яна жуда кўп нарсалар ҳақида ўйлар ва ўйлаганда ҳам ҳаммасини деярли бир пайтда омухта қилиб хаёлидан кечирар эди.

Буларнинг бари мистер Вулининг гашига тегарди. У ўзининг аҳволини истаристамас тушунтирига бошлади:

— Судья, мен, ҳозиргидай хушёр бўлганимда, айниқса, ўтган оқшомдаги сармастликдан кейин, худди ҳозиргидай бошим карахт бўлганида, миямга бошқа одамларнинг хаёллари бемалол оқиб кираверади. Мен сиз ўйлаётган ҳамма фикрларни эшитаман, кеча эса Дўндиқчангизнинг хаёллари ҳам миямга кирган эди. Сиз гапимни рад этмоқ учун кўнглингизга сиққан жамики эътирозларингизни йиғиб юзимга солганингизда ҳам, ё нафасингизни ичингизга ютиб “дим” турганингизда ҳам, мен албатта ўз айтганларимни сизга исботлаб бераман: ҳа, дарҳақиқат, мен хаёлларни ўқиш салоҳиятига эгаман. Мана ҳозир, масалан, сиз ўз Дўндиқчангиз учун харид қилган шафтоли рангли иштонча ҳақида ўйлаясиз. Гапимга ишонинг, судья, мен сизнинг миянгизга асло мўраламоқчи эмасман, бу нарса менинг ихтиёримсиз бўлади. Шундай қилиб сиз шафт...

— Қўйинг шу гапни, — деб судья Жилеад унга рўйхуш бермади. — Хаёлларимни эшитаётганингизга тўла-тўкис ишонаман. Айтинг-чи, маст бўлган пайтларингизда ҳам эшитасизми?

— Йўқ, асло, — деб жавоб қилди мистер Вули.

Судья бир сесканиб тушди.

— Кечирасиз! Сиз ҳозир: “Йўқ, асло”, дегандай бўлдингизми?

— Ҳа, худди шундай дедим, — деди мистер Вули сал гижингандай бўлиб.

— Менда виски бор.

— О! — энди мистер Вули ҳам бир сесканиб тушди. — Нега дарров айта қолмадингиз?

Мана, у ўз қадаҳидан виски хўплади.

— Сизда шампан виноси борми?

— Афсуски, йўқ, — деди судья хўрсиниб. Унинг кўзлари бежо эди.

— Бас қилинг Дўндиқчангиз ҳақида ўйлашни.

Судья бир чўчиб тушди. Унинг юзидаги туксиз жойлари қизара бошлади. Бу Африка тонгини, чангалзорлар ортидан кўтарилаётган кўёшни эслатарди.

— Сиз Тидди устидан адолатсиз ҳукм чиқараётганингизда, — деб гапида давом этди мистер Вули, — мен сизнинг Дўндиқчангиз ҳақидаги хаёлларингизни йирганиб-йирганиб эшитдим. Айтгандай, у аёлнинг баданида сиз ўйлаган нарсадан бошқа аъзолар ҳам бор. Нега сиз уларни...

— Илтимос, бас қилинг, — деди судья Жилеад нафаси қайтгудек энтикиб.

— Йўқ, мен илтимос қиламан сиздан — шахвоний хаёлларингизни ичингизга ютинг!

— Э худойим-е! — деб ёлбора бошлади судья Жилеад. — Ҳаракат қилиман. Яна ичасизми?

Мистер Вули ичди. Ичиб афти бужмайди — лекин вискиданмас, йўқ, унинг миясига яна Дўндиқча ҳақидаги хаёлнинг айрим бўлаклари кирган эди...

— Шунга билингки, — деб у хўрсиниб қўйиб гапида давом этди, — мен хаёлларни мунтазам эшитаман. Сизнинг хаёлингиз, — бир тўлқин, у эфирга, яъни бошқача қилиб айтганда, фазога тарқаларкан, менинг миямга сизиб киради, лекин бунинг ҳеч бир яхшилиқ жиҳати йўқ, ишонинг. Маълумингиз бўлсинким, сиз Дўндиқчангиз ҳақида ўйларкансиз, ўзингизни, соқолли афтингизни кўз олдингизга келтирмайсиз, ва лекин мен сизнинг оварона шахвоний тиржайишингизни кўришга мажбурман. Йўқ, бу энди ҳаддан зиёд ортиқча! Келинг, яхшиси, биронта кўшиқни айтайлик, кўшиқ хаёллар йўлини тўсади:

— Яхши, айтаман, — деди бутунлай абгор аҳволга тушган судья.

— Мен ўзим миллий мадҳиямизни ёқтираман, лекин унинг авжи сизга баянлик қилади. Балки “Санта Лючия”ни яхшироқ айтарсиз?

Судья Жилеад бош ирғади. У ўзини энг бадбахт, энг мажруҳ одамдай ҳис қила бошлаганди, унинг кўшиқ айтадиган ҳоли йўқ эди. Лекин мана, улар кўшиқ куйлай бошлади.

Йўлакларда тентираб юрган одамлар бу қўшиқни эшитишди. Миссис Жилеад ҳам эшитди. Қўшиқ одамларни ҳам, миссис Жилеадни ҳам беҳад ҳайрон қолдирди.

Судья кабинетидан эшитилаётган қўшиқ Бетти Жексонга жуда кучли таъсир қилди. У мистер Вулидан қаттиқ хавотирда эди. Чунки Вули ўзини ахлоқсиз одамдай тутаётганди ва Бетти унинг бу қилиғини асло оқдай олмасди. Лекин Беттининг фикрича, Вули “ўзини йўқотиб қўйган” шунинг учун ҳам у аёллар ҳаммомига жиноий йўл билан кириб борган. Турган гапки, у алкоголь таъсирида бўлган, шўрликнинг ақли эса, анави яшшамагур хотинининг макр ва фирибларига дош бераолмаган. Бетти суд залига уни айблагани эмас, балки ҳимоя қилгани келган эди — агар имкон туғилгудек бўлса. Беттининг суд залига келиши осон бўлмади, сабабки, мистер Вулининг туркий ҳаммомга кимни қидириб кирганини ҳамма биларди.

Ҳозир Бетти йўлакда аста-аста одимлаб юаркан, мистер Вулига қандай ёрдам қилиш режасини ўйларди. Режаси мардона ва айни пайтда, ношоён эди. Лекин бу ҳол уни хижолатга қўймасди, зотан ўз суюкли кишиси учун у тош келса кемиришга, сув келса симиришга ҳам тайёр эди.

Бу маҳал мистер Вули қимтиниб, торганиб ўтирмай дангалига судья Жилеаднинг қулоғини пишигарди. Ё у, яъни мистер Вули бу ердан озод бўлиб чиқиб кетади, ё бўлмаса, бутун Уорбертон фуқароси Жилеаднинг шум ниятини: бегуноҳ Тиддл устидан ноҳақ ҳукм чиқариш орқали (тезликни опирган бўлса нима қилпти, ахир у ҳеч кимни босиб олмаган-ку) унинг хотини билан ҳеч кимнинг монелигисиз бахузур айш-ишрат қилмоқчи бўлганини эшитди. Жилеад мистер Вулини тўғридан-тўғри, бутунлай озод қилиб юборишнинг ҳеч иложи йўқлиги ҳақида бўнашиб гапирди. Унлаб гувоҳлар тиш қайраб туришппти. Уни ҳимоя қилиш учун қандай асос бор? Ҳеч бўлмаганда, деб маслаҳат бера бошлади судья Жилеад, мистер Вули ўзини айбдор деб тан олиши керак, шунда у жарима тўлаш ва ичкиликшўрликнинг зиёни ҳақида маъруза тинглаш билан қамоқдан озод бўлиши мумкин, лекин шундай бўлган тақдирда ҳам, ҳукмнинг бениҳоя енгилиги катта жанжалга сабаб бўлиши мумкин.

— Бу ёғини менга қўйиб беринг, — деб қўл силтади Вули. — Юринг, зоти шарифлари, шиша бўшаган, ақлим ўз эшигини қулфлаб оромга кетган. Халқ бизни кутяпти.

Залга биринчи бўлиб мистер Вули кирди. У биринчи қатордаги ўзининг аввали жойига бориб ўтирди. Полиция бошлиғи Уилямснинг ёнидан энди округ прокурори ҳам жой олган эди. Бу паст бўйли бақалоқ одамнинг қўлларини орқага қилиб, оёқлари учига туриш одати бор эди. Икковлари ҳам айбланувчига жиддий тикилиб қарадилар. Мистер Вули уларга кўз қисиб қўйди. Бу қилиғи уларни ҳайрон қолдирди ва асло кўнглиларини кўтармади. Судья Жилеад ўз столи ортига ўтирди. Шу чоғ қўзи округ прокурорига тушдию ранги қув ўчиб кетди.

— Айбланувчи Вули, — деб гап бошлади судья Жилеад ҳеч кимга қарамасликка ҳаракат қилиб, — барча моддалар бўйича айбини бўйнига олганлиги сабабли, мен ҳукм...

— Шошманг бир дақиқага, — деб судьянинг сўзини бўлди мистер Вули ўрнидан тураркан. — “Айбдор” ёки “айби йўқ” тушунчасини менга нисбатан асло қўлаб бўлмади. Нега менга бундай айблар қўйишаётганига ҳеч тушунмаяпман, зеро мен “Дирбон” отелидаги туркий ҳаммомда ҳеч қачон бўлмаганман ва бўлмоқчи ҳам эмасман. Нима қиламан уни? Уйимда олгита ваннахона бор, туркий ҳаммом эса менга ёқмайди. Энди менинг аёллар — ялқовлик оқибатида орттирган баданларидаги ёллардан буғланиб қутулмоқчи бўлган аёллар билан бирга чўмилишим масаласига келсак, бундай фактга ҳатто эътироз билдиришни ҳам ўзимга эп кўрмайман, зоти шарифлари!

Залда шовқин кўтарилди, судья уни зўрға босди.

— Ҳозир биз бу ерда оммавий жазава ва ваҳиманинг шоҳиди бўлдик, — деб гапида давом этди мистер Вули. — Одамларнинг энг хилват ва теран гўшаларда яшириниб ётган, узоқ муддат уларга азоб бериб келган қандайдир истақлари намоён бўлди. Улар мени шу гўшада кўрмоқчи бўлгандилар, кўрдилар ҳам.

У ўтирди.

— Туринг! — деб бақирди округ прокурори.

Мистер Вули шу пайт ўзини миссис Жилеад ёнида ўтирганини пайқаб қолди. У хоним томон энгашиди, хоним эса унинг оғзидан виски ҳиди анқиб турганини сезиб, ундан ўзини узоқроққа олиб қочиш учун нариги томонига эгилди. Шунда Вули хонимнинг тепасига яқинроқ энгашиб, қулоғига пичирлади:

- Назаримда, эрингиз, қари така, ғирт маст.
- Туринг! — деб такрорлади округ прокурори.

Мистер Вули бу сафар унинг овозини эшитди ва юзида илтифотли жилва билан ўрнидан турди.

- Мен айбланувчига савол бермоқчиман, — деди прокурор.

Вули гувоҳлик берувчилар учун мўлжалланган жойга ўтиб ўтиргач ва қасам ичгач, округ прокурори уни расмий тарзда сўроқ қила бошлади:

- Демак, сиз ҳамма айбловларни инкор қиласизми?
- Йўқ.
- Хўш, нималарни инкор қилмайсиз, билсам бўладими?
- Кўп нарсаларни.
- Масалан?

Мистер Вули ўйланиб қолди.

— Масалан термодинамиканинг иккинчи қонунини инкор қилмайман.
— Шунақа денг? — Прокурор бу сўзларга унча тушунмади, лекин жавоби унда яхши таассурот қолдирди. — Сиз ирода эркинлигига ишонасизми?

— Бе, қўйсангиз-чи, — деб афтини бурушгирди мистер Вули, — ҳозир метафизик мунозаранинг вақти эмас. Қолаверса, менинг шахсий ва жиддий эътиқодларимга сизнинг қандай дахлингиз бўлиши мумкин? Наҳотки Нью-Йорк штати одамларни фалсафий мулоҳазалари учун қамаш даражасига борган бўлса? Сиз кимсиз ўзи — испан инквизицияси?

— Мен ирландияликман, — деди округ прокурори ранжиган оҳангда, — ва бундан фахрланаман.

— Шахсан мен ҳеч қачон ирландияликларни танқид қилмаганман, — деди унга мистер Вули, — шу билан бирга, мен уларда айтарли ҳеч қандай афзаллик ҳам кўрмайман. — Шундан сўнг у умуман ирландияликлар ҳақида маъруза қилишга тушиб кетди.

Суд залида шовқин кўтарилди. Халқ айбланувчининг бундай сўроқ қилинишидан норози эди. Лекин полиция бошлиғи Уилямс ўзини йўқотмади. У энгашиб округ прокурорининг қулоғига пичирлади.

— Бу фирромлик! — деди аччиқланиб мистер Вули. — Пичирлашиш ман этилган.

Лекин улар Вулининг гапига парво қилмадилар.

Прокурор бош ирғади. У яна мистер Вули томонга ўтирилди.

- Сиз мисс Бетти Жексонни биласизми?
- Ўзингиз ҳам биласиз уни билишимни.
- Сиз унинг Перт Амбойда яшовчи холасимисиз?
- Йўқ.
- Сиз уни ҳеч кўрганмисиз?

— Мен ҳеч қачон ҳеч кимнинг холаси бўлмаганман, — деб қатъий баёнот берди мистер Вули.

Округ прокурори судья Жилеадга мурожаат қилди:

— Мен мисс Бетти Жексонни чақиришларини истардим.

Судья қўлини кўтарди. У суд мажлиси ўз назоратидан чиқиб кетаётганини кўрсатиб, гўё таслим бўлаётгандай кўринарди. Миссис Жилеад аста-аста бошини чайқарди. Бу ниҳоятда мудҳиш манзара эди унинг учун.

— Мисс Бетти Жексон! — деб чақирди полиция бошлиғи Уилямс.

Мистер Вули мутлақо шалвираб қолди, у эриб адоий тамом бўлган эди. У Беттининг ҳам судга келганидан беҳабар эди.

Вули прокурорнинг ишорасига итоат этиб, Беттига ўз ўрнини бўшатиб берди, Беттига ҳам, ўз навбатида, қасам ичиришди. Қиз бу аснода мистер Вулига қайрилиб ҳам қарамади. Вули эса, энг даҳшатли хатарларнинг залвар юки остида қалтираб турарди. Унинг кўз олдида қамоқ, нон ва сувдан иборат диетик “таом”, эртадан то қора кечгача тош чўкичлаган қўлларининг тунда зирқираб оғриши... У Бетти бера бошлаган гувоҳликларнинг дастлабки қисмини

бутунлай эшитмади. Товушларни илғаш лаёқати уйғона бошлаганда эса, у шу гапларни эшитди:

— ... ҳа, мен ўша ҳаммомда бўлгандим. Мен у ерга Перт Амбойдан келган холам миссис Уиттлеуорт билан боргандим.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Бетти бу сўзларни жуда одмигина қилиб, ниҳоятда самимият билан гапирдики, мистер Вулининг ўзи ҳам сал бўлмаса ишонаёзди.

— Айбланувчини биринчи марта қачон кўргандингиз?

— Қаерда?

— Зикр этилган ҳаммомда.

— Ахир у хотинлар ҳаммоми-ку, — деди соҳибжамол Бетти, кўзларини катта-катта очганча.

— Илтимос, саволимга жавоб беринг. Қачон кўргандингиз айбланувчини?

— Мен уни кўрмадим.

— Нега?

— Йўқ, бунақаси кетмайди, — деб судья Жилеад гапга аралашди, — гувоҳни сўроқ қилиш бунақа бўлмайди.

Лекин Бетти энди жавоб бера бошлаган эди.

— Нега? — деб такрорлади у. — Негаки у у ерда йўқ эди. О, қандайдир шовқин-сурон бўлганди — мен уни эшитдим. Биласизми, ҳаммом ходимаси электр кабина томи устида каттакон ҳаммом губкасини қолдириб кетган экан, уни бир аёл — бадмастлик оқибатида руҳий касалликка мубтало бўлган аёл кўриб қолиб, уни одам башараси деб ўйлабди: губка чўтир-чўтир, ўша хотиннинг афти ҳам чўтир-чўтир эди, кўзига кўрингандир-да...

Бетти яна бироз вақт гувоҳлик берди, лекин у билан прокурорнинг овозларини эшитиш қийинлаша борди, зеро залда ўтирган хотинларнинг пичир-пичири авжа минган эди. Улар ишонишга қийналардилар, мабодо ишонмасалар, тамомила антиқа бир ҳодиса бўлиб кўринарди юз берган воқеа. Балки Бетти рост гапираётгандир?

— Иш ёпилди, — деб эълон қилди ниҳоят судья Жилеад. Бу ҳукмига монелик бўлмади. Лекин, ҳали салдан кейин у миссис Жилеаддан балога қолиши аниқ.

Бетти Жексон ўзи жазодан халос қилган Вули томонга қайрилиб ҳам қарамай жўнаб кетди. Вули эса, аламга чидай олмай қўллари билан юзини қоплади: у оғзидан чиқаётган вискининг ҳовури орасидан ўзини Бетти энди рад этилганини — суд жазосидан қутқариб қолган бўлса ҳам, барибир, рад этганини тасаввур қила бошлади.

У шундай хаёлга борган эди. Вули суд залидан чиқиб, зинадан пастга тушди. Мўъжазгина паркда ўсган дарахтлар салқин сояга чорлардилар гўё. Мистер Вули ҳеч нима сезмасди. У бошини эгиб бораркан, фақат ўзининг аста одимлаётган ботинкаларинигина кўрарди. Бир ё икки марта унинг оёғи остидаги бетон тебраниб кетди, лекин у ҳар гал мувозанатни сақлаб қолаолди. Қутилмаганда у ўзини кимдир қўлтиқлаб олганини сезди, димоғига хушбўй атир ҳиди кирди.

— Мистер Вули, — деган ҳаяжонли паст овоз эшитилди. Бу Бетти эди. Салдан кейин у ўзи билан Беттини гизиллаб бораётган таксининг нимқоронғи салонида кўрди.

Бетти мистер Вулининг бошидан кулранг шляпасини олиб сал-пал қоқди ва яна ўз жойига кўндирди. Галстугини тўғрилади. Бетти бу ишларни қиларкан, ҳар гал, таъна қилгандай, тилини тақиллатиб қўярди. Мистер Вули кўзини юмиб ўтирарди. У қаттиқ маст эди, буни ўзи ҳам биларди.

Бетти унинг кўкрак чўнтагидан тахланган рўмолча олиб уни ёзди ва яна чўнтагига шундай жойладики, рўмолчанинг кулоқлари чўнтак оғзидан мўралай бошлади. Бетти бу ишини кўриб, ўзидан хурсанд бўлди, яъни — мистер Вулининг лабидан ўшиб олди.

Вули кўзини очди.

— Шунча қилгиликни қилиб қўйганимдан кейин, сен мендан нафратланишинг керак...

— Нега энди?

Мистер Вули Беттининг ундан нафратланишига сабаб бўлган айбларни хаёлан бирма-бир санаб чиқди, лекин биттасини ҳам товуш чиқариб айтмади.

— Негаки, сен ҳаммомга кийимда киргандинг...

— Эслатма буни менга, — деб ингради мистер Вули. — Мен бадном бўлдим энди ўла-ўлгунимча.

— Бе, кўйсанг-чи, ҳали сен бу қилмишинг билан одамларга мақтанасан, — деди Бетти хушчақчақ кайфиятда.

Вули оғир хўрсинди.

— Мен сени севаман, аммо не кўйга солиб кўйдим? Мени деб ўзингни камситдинг, сохта гувоҳлик бердинг...

— Ахир сен отелга мени деб боргансан ва фақат мени кўриш учунгина ўша ташвишларни бошингга орттиргансан-ку, тўғрими? — Бетти унинг пинжига кирди. — Бирам ажиб романтикаки бу!

Мистер Вули жуда ҳам ҳайрон қолди.

— Соат неча, биласанми? — сўради Бетти.

— Билмайман.

— Ҳали туш ҳам бўлгани йўқ, — деди буни олдиндан билган Бетти, — сен бўлсанг ҳалигдан маст-аластсан.

Вули индамади.

— Аслини олганда, мен бунга қарши эмасман, азизим. Лекин бу қадар кўп ичиш яхшимас. Оқибати ёмон бўлиши мумкин.

“Сен билмайсан-да, — деб маънос ўйлай бошлади Вули, — агар доим хушёр бўлсам, оқибати нима бўлишини. Унда мен сенинг ўй-хаёлларингни эшитаман-ку, қизалоқ...” Шунда бирдан унинг миясида галати бир ҳиссиёт: Беттининг хаёлларини эшитишни истамаслик ва мутлақо бундай қилмаслик туйғуси уйғонди.

У ўй ўйлаётган чоғида Бетти гапиришда давом этди.

— Сўз берасанми? — элас-элас эшитди у.

— Нима деб?

— Вой, жонгинам-е, нима, эшитмадингми? Бироз вақт ўтгунча сира ҳам ичкиликни оғзингга олмасликка сўз берасанми? О, мистер Вули, биз бахтли ҳаёт кечирамиз, сен ва мен. Ана унда ўз гаму ҳасратларингни винога чўктиришингга ҳожат қолмайди. Барча ташвишларингни буткул чўктириб юборишинг учун фақат менинг муҳаббатим уммони кифоя қилади сенга. Сўз бер!

У нима ҳам дея оларди? Ҳеч нима.

— Жонгинам?!

— Афсуски, — деб хўрсиниб қўйди Вули, — бундай қилолмайман.

— Нега энди?

— Сен тушунмайсан, азизам.

Энди Бетти жим бўлиб қолди. Унинг изтироб чекаётганини тушуниш қийин эмас эди. Мистер Вули ҳам изтиробда эди. Унинг кўзи олдинда “БАР” деган лавҳага тушди. “Бар” сўзи яқин кунлардан бери унинг учун “шифобахш дори” маъносини билдира бошлаган эди. Вули, яна бир неча дақиқадан кейин Беттининг хаёлларини, худди Беттининг ўзидек очиқ ва аниқ эшита бошлашини яхши биларди. Лекин буни у зинҳор хоҳламасди — худди садоқатли ошиқ йигит ўз маъшуқасини калит тешиги орқали мўралаб кўришни хоҳламагандай. Йўқ, албатта бунинг чорасини кўриш керак — дарҳол.

— Тўхтатинг шу ерда, — деди у ҳайдовчига.

— Қаерда?

— Анави бар яқинида.

— О, мистер Вули, — деб юборди Бетти кафтларини бир-бирига ураркан.

— Қулоқ сол, жонгинам, ичишимнинг сабаби бошқа.

— Ҳамма шунақа дейди, — хўрсинди Бетти.

— Мен ичишим шарт.

— Мен ҳам сен билан кираман, — деди Бетти.

Барда мистер Вули бир йўла тўрт стакан бурбон буюрди.

— Иккита, — деди Бетти.

Бармен нима қиларини билмай тўхтаб қолди.

— Унда, майли, бешта бўла қолсин, — деб талаб қилди мистер Вули. — Учтаси шахсан мен учун.

Бетти унга фақат маъюс қараб қўйди.

Вули уч стаканни устма-уст ичди, шунда миясида хуруж қилаётган пичир-пичирлар тина бошлади.

Бетти ўзининг ҳаворанг чарм сумкачасини очиб, ундан кичкинагина рўмолча олди. Шу рўмолча билан бурнини тўсганча пиқиллаб йиғлай бошлади.

Мистер Вули унга маъюс нигоҳ ташлади, холос.

Салдан кейин Бетти пичирлаб деди:

— Утинаман, агар мени севсангиз...

Вули барменга имо қилди.

— Яна иккита.

Бетти қутилмаганда ўрнидан турди ва тез юриб бардан чиқиб кетди. Вули қилг этмади ҳам. Кейин, барменга қараб, ниҳоятда аянчли ва нотавон кайфиятда, кифтини учириб қўйди. Бармен бундай ажиб манзарани умрида ҳеч қачон кўрмаган эди, ҳолбуки у кеча тухумдан чиққан жўжа ҳам эмас эди.

— У тушунмаяпти, — деди мистер Вули барменга. — У ҳеч қачон тушунмайди.

Бармен унга жавобан бош ирғади. У бирон йўл билан бу ғамгин кайфиятга жон киритишни истарди.

— Умр қисқа, — деди у. — Тез орада ҳаммаси тугайди.

Ва у ҳам кифтини ночор учириб қўйди.

Ун тўққизинчи боб

ОТ БИЛАН ҲАСРАТЛАШУВ

Эрталаб уйғонган мистер Вули Бентлини кўнғироқ чалиб чақирганида, эшик оғаси ўрнига қизи Сара кириб келганини кўриб жуда ҳайрон қолди — Сара кеча кечқурун олдиндан хабар қилмай қайтиб келган эди. Эрталаблари бошининг оғриши одат тусига кирган Вули, эшик оғаси кеча тунда уни эҳтиётлаб зинадан олиб чиқаётганида Сара тўғрисида бир нималар деганини сал-пал эслади.

Этнига кулранг шим ва оқ-қизил полувер кийган, сочлари елкалари билан битта ёйилган бағоят дилбар қиз Сара каттакон кумуш патнисни икки қўллаб кўтариб кириб келди.

— Хайрли эрта, мана, мен уйдаман! — деди у кўтаринки руҳда. — Бу сиз учун тайёрланган махсус нонушта! Бентлининг айтишича, сиз ҳозир эрталаблари ҳеч нима эмас эмишсиз, мен унга, бу бемаънилик, деб айтдим. — У патнисни столчага қўйди. — Нима, мени кўрганнгиздан хурсандмасмисиз?

Очигини айтганда, мистер Вули хурсанд эмас эди. У қизининг чеҳрасига қувонч билан эмас, ваҳима билан қараб турарди. Одамларнинг кейинги пайтда ўзи ҳақида нима деб ўйлашларини билган Вули (ҳеч ким билмаса ҳам у яхши биларди одамларнинг кўнглидан ўтаётган гапларни!) ҳозир ҳаммадан ҳам ўз қизининг ўйларини эшитишдан кўрқарди. Оҳ, кошкийди, мистер Вули қизи Саранинг у ҳақда ёмон хаёлларга борганини эшитмаса... Эшитса юраги дош бераолмайди бунга.

Вулидаги иллюзиялар (мавҳум хаёлотлар) барбод бўлганди, энди у ўзининг илгари ўйлаб юрганидай эмас, балки бутунлай бошқача одам эканлигини, Сарага ҳаминша ёмон ота бўлиб келганини тушунди; у қизининг тарбиясини махсус ўқитувчиларга, лагерлардаги инструкторларга ишониб топшириб қўйган эди... Мутлақо масъулиятсиз ота экан, жин урсин!

Бу пайт Саранинг чеҳрасидаги табассум сўна бошлаган эди. У отасининг безовталанаётганини, ҳаловатини йўқотганини кўриб турарди; назарида, отаси ҳар сония сари ундан узоқлашиб кетаётгандай эди. Мистер Вули узоқ давом этган сукутдан сўнг аста-секин қизининг хаёлларини қабул қила бошлади. Даставвал фақат биттагина “уят”, деган сўз шаклланди унинг миясида — ота бу сўз ўзи ҳақида эмаслигини унинг талаффуз этилиш оҳангидан пайқаб қолди. Тўғри, олдинга у ваҳимага тушди, лекин эшитгани бутун фикр бошдан-оёқ шаклангач, кўзларида қувонч ёшлари пайдо бўлди. Маълум бўлишича, Сара

ўзининг гамнок бечора отасига кам гамхўрлик қилгани ҳақида ўйлаётган экан. Унинг миясида болаларга хос бўлган турли-туман режалар пиша бошлаган эди: “Дадамга қандай ёрдам қилсам экан, нима қилиб кўнглини кўтарсам экан? Дадам ўзи ҳақида айтилган ҳар хил гийбатларнинг шарпасини ҳам зинҳор эшитмаслиги керак”. Вой бў, ҳали қизалоғи шунақа экан-у: шаҳар аҳли Вули ҳақида нима деб ўйламасин, у ўз қизи Сара учун ҳамиша буюк инсон Т.Уоллес кичик Вули бўлиб қолаверибди. Вули имкони борича оғзининг танобини қочириб жилмайишга ҳаракат қилди.

— Хурсандмисиз келганимдан? — деб сўради Сара сал иккилангандай оҳангда.

Хурсандмиди Вули! У бошининг оғриётганини ҳам, бошқа дардларини ҳам унутиб, туриб ўтирди, Сара унинг оёқларига шишагини кийдириб қўйди. Кейин Вули ўзи учун келтирилган нонуштага қараб қўйди. Лекин у совитилган хўжағат (малина)дан ҳам, кумуш идишда илиқ сақланган чўчка ёғи билан аралаштириб пиширилган қуймоқдан ҳам, иссиқ бисквитдан ҳам воз кечди... Фақат қаҳвадан озгина хўплади. Пастак хонтахтанинг нариги томонида курсида ўтирган Сара отаси қўл теккизмаган ҳамма таомларни ейишга шай эди. Лекин унинг аҳволини кўриб сўради:

— Бошингиз қарахтми?

Қизининг оғзидан чиққан бу сўз уни ҳанг-манг қилиб қўйди.

— Нимани назарда тутяпсан?

— Бентли эрталаблари ичишингизни айтди.

— Аблаҳ!

— Унда айб йўқ, ўзим ундан сўровдим, эрталаблари нонушта қилмай қўйганингиз сабабини. Ахир сиз бунақа эмасдингиз-ку.

— Ўзгарибманми?

— Йўқ, асло. Сиз ҳали ҳам менинг дадамсиз. Шошманг, ҳозир пастга тушиб чиқаман. Йўқ, қўнғироқ чалманг, ўзим тезроқ қайтаман — фақат бир дақиқагина кутинг. Унгача аспириин ичиб юборинг.

Салдан кейин Сара муз солинган идиш ва отаси учун зарур бўлган шишаларни кўтариб кириб келди. Қиз овқатланди, отаси майхўрлик қилди. Нонушта икковлари учун ҳам жуда хуш ёқди. Ишга борган сари карнай бўла бошлади.

Қадимда одат бўлган оилавий ҳазил-мутойиба авжга чиққан пайтда бирдан Саранинг дами ичига тушиб кетди.

— Бошингизга бирон мусибат тушдими, у қандай мусибат? Мен ҳеч нарсани аниқлай олмаяпман! Бентли айтмаяпти, бошқалар ҳам гунг. Ҳаммалари мен билмайдиган қандайдир бир сирни билишади. Ўзингиз айта қолинг, мен сиздан жуда давогирдаман. Бирон-бир жинойий ишга қўл урдингизми, а? Қалбаки пул ясовдингизми ё бошқа айб қилиб қўйдингизми? Қотилликми бу? Агар шу рост бўлса, мен тушунаман.

Вули ўйланиб қолди — қизига бор гапни очик айтса бўлармикин? Энди у гапга тушунадиган ёшдамикин? Ниҳоят, у қизига сирни очишга қарор қилди: Сара аҳволни айни тўғри тушунадиган ёшга етган эди.

— Сара, — деб гап бошлади ота, — ўтай онанг Женнифер жодугар эди.

— Хўш, нима қилпти? — деди Сара мутлақо хотиржам оҳангда. Вули бўлса уни жудаям ҳаяжонланиб кетади деб ўйлаган эди.

У Сарага энг аниқ далилларни: Илдиз отувчи камписис бутаси (Сара дераза олдида бориб, ўзи бу ғайриоддий нарвонга назар ташлади), ой нурида кезган эчки ва ҳоказолар тўғрисида сўзлаб берди. Бу ҳикоялардан Сара қаттиқ ларзага келди. Кейин Вули Женнифер унинг бошига солган машъум тавқи лаънат ҳақида ва ўзини даволаш учун бир амаллаб вақтинчали бўлса ҳам, дори тошганини сўзлаб берди. Сара отасининг гапларини эшитаркан, гапларини тўғри тушунишга уринар, икки-чакир нарсаларни суриштирмас, муҳокама ҳам қилмасди...

Вули гапириб бўлганидан кейин, Сара бетоб отасига яна бир стакан вино қуйиб туриб, ундан сўради:

— Сиз бечора Раммига нима яхшилик қилдингиз?

Ота саволга тушунмади.

— Ҳалиги... у билан ярашиб олишга уриниб кўрмадингизми?

Бу фикр мистер Вулининг хаёлига ҳам келмаган эди.

— Биласизми, — деб изоҳлай бошлади Сара ўз гапини, — ҳамма қилганларингиз мантиқан тўғри, фақат охирига етказмагансиз. Гап шундаки, сиз у шўрлик жониворни отхонада қаровсиз қолдиргансиз.

— Уни ҳар кун и ўтлоққа олиб чиқишади, — деб эътироз билдирди Вули.

— Тўғри, лекин бу қари от оддий отлардан эмас, — деб эслатди Сара. — Ахир у эчки билан ё эшак билан гаплашиш лаёқатига эга эмас, тўғрими? Сиз уни ўз ҳолига ташлаб қўйгансиз, у ёлғиз қолган. Ҳозир унинг қанча қисми Женнифер-у қанчаси кекса овсар Рамми? Биз буни билмаймиз! Йўқ, агар сиз Женнифернинг лаънатлари шу от билан боғлиқ деб ҳисобласангиз, биз албатта, бир амаллаб унинг кўнглини юмшатишимиз керак... Юринг, ҳозироқ олдига борамиз!

— Нимада борамиз — танқдами? — деб кулди мистер Вули.

— У ўз оғилига бойланган, биз олдига яқин бормаймиз, — деб отасини тинчигди омилкор Сара.

Июл ойи кириб келган эди. Вули уйининг жанубидаги боғлар барқ уриб гуллаган. Фаввора оҳангдор шовулларди. Мистер Вули ва қизи, ошхона эшигидан уларни диққат билан кузатиб турган Свенсон билан Бентлига эътибор бермай, шағал тўкилган йўлдан аста юриб ўтдилар.

Отхона ним қоронғи эди. Рамми ўзининг чўзинчоқ қалласини меҳмонлар томонга ўтирди.

— Жонгинам! — деб мурожаат қилди унга Сара.

От юзини тескари бурди.

— Рамми, — деб гапира бошлади Вули, — биз сен билан суҳбатлашгани келувдик. — Гап шундаки, биринчидан...

Сара пичирлаб отасининг сўзини бўлди:

— Келинг, олдин мен гапирай, агар мени эшитишни хоҳламаса, унда сиз гапириб кўрасиз...

Мистер Вули қаршилик кўрсатмади. У навбатни қизига берди.

Аввалига Рамми мулоқот қилишга ҳеч мойиллик билдирмади. У ўзини отдай, от бўлганда ҳам ғирт овсар отдай тута бошлади. Бу ҳол Вули билан унинг қизини сал довдиратиб қўйди, чунки агар от ўзининг гапга тушунаётганини ва суҳбатга аралашаётганини бирон-бир йўл билан ифодаласа, бундай от билан мунозара олиб борса бўларди, лекин агар бу жониворга мавҳум ва мужмал тушунчалар ҳақида гапирилганда, у туёқлари билан депсиниб ем ейишда давом этаркан, ҳаттоки у одамларнинг жамоатчилик даврасида қилиши уят бўлган ишни, от бўлгани учун, қилаверар экан, бунақада айтилмоқчи бўлган фикр калавасининг учини йўқотиб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас. Сара, чиндан ҳам, дудуқланиб тили калимага келмай қолди. У отаси томон ўтирилиб, уни ёрдамга чақирди.

— Фойдаси йўқ, — деган овоз эшитилди. — Ҳеч фойдаси йўқ.

Буни эшик олдида турган Свенсон гапирган эди.

— Агар бу от меники бўлганда, — деб гапини давом эттирди Свенсон, — у билан гаплашиб бекорга вақт ўтказмасдим, шартта отиб ташлардим, вассалом!

Раммининг қулоқлари салгина чимирилди, думи силкина бошлади. Лекин ем ейишини тўхтатмади.

— Рамми ўзини ёлғиз ҳис қиляпти, — деб хўрсиниб қўйди Сара.

Шу чоғ Рамми бошини кўтарди ва Сарага маъюс кўзларини қаратди — бир аёл иккинчи аёлга шундай нигоҳ ташлаши мумкин.

— У гапимни тушунди! — деб суюниб кетди Сара. — Фаҳмимча, у ниманидир сўраяпти. Сулимикин?

Рамми бошини чайқади.

— Қўйсангиз-чи, у шундоқ ҳам чўчкадай семириб кетган, — деди Свенсон тушуриб. Рамми туёқлари билан тахта полни баралла дўмбира қилиб тепа бошлади: у оғидан отилиб чиқиб, Свенсонни ўлдиришга чоғланарди. Лекин бу уриниши беҳуда эди.

— Кетинг, Свенсон! — деб буюрди мистер Вули. Ҳайдовчи кетгач, Рамми бир қадар тинчиди, лекин ҳануз оғир-оғир ҳансирарди.

— Қўрдингизми? — сўради Сара.

— Йўқ, — деб бўйнига олди мистер Вули: у кўрмаган эди.

— Сен дилкашлик қилмоқчимисан? — деб сўради Сара отдан.

Ҳеч қандай жавоб бўлмади.

— Сўраб кўр-чи, балки унга бир шиша шампан виноси керакдир? — деди мистер Вули. От буни хоҳламади. Қанақадир шиша? Йўқ.

— Туфли-чи?

Бунга ҳам ҳеч қандай хоҳиш билдирилмади.

Мистер Вулининг тоқати тоқ бўла бошлади. Шунча гап айтилган бўлса ҳам, ҳеч қандай натижа йўқ.

— Сўра-чи ундан, — деди Вули хомуш кайфиятда, — эҳтимол, соқолини қирдирад, ёлларини кестирар.

Рамми ўтирилиб Вулига қаради. Унинг кўзларида қаҳр ва нафрат акс этарди.

— Биласанми, Рамми, — деб Сара гапиришда давом этди, — нима бўлганда ҳам, сен ақлинг даъватига қулоқ солишинг керак. Отам сенинг тузоғингга илинган, шундан бери ҳаловати йўқ.

Рамми аста-секин ичиқоралик билан иршайди.

— Оқибатда, — деб гап уқтирарди Сара, — у худди ҳозиргидек, сармаст бўлиб юришга мажбур, акс ҳолда, турмуши заҳарга айланади. Ҳамма бало шундаки, отамга одамларнинг ўзи ҳақида нималар деб ўйлашларини билиш лаёқати уфурилган. — Рамми тиржайиб кўйди. — Унинг аҳволи оғир, — деб давом этди Сара. — Лекин, Женнифер, сен ҳам ўзингни унча яхши ҳис қилмаётган бўлсанг керак, а? Сен отнинг вужудига қамалгансан. Чамаси, ўзинг у ердан чиқа олмайсан, қўлингдан келганида, аллақачон чиқиб кетардинг. Масалан, мен, — деди Сара қатъий ишонч билан, — бунақа яшашни сира ҳам ёқтирмаган бўлардим. Отхонанинг ҳиди ёқимли, агар кечаю кундуз шу ҳиддан баҳраманд бўлинмаса. Сен отамни қанчалик қийнаб қўйганингни ўйлаб, ўзингга ўзинг таскин берасан, лекин шу ниятингни рўёбга чиқариш учун, ўзингни ҳам изтиробга солишинг шартмикин? Балки, биргаликда бирон битимга келармиз, а? Биз сени от ичидан олиб чиқишга ҳаракат қиламиз, аммо ундан олдин сен отамнинг бўйнидан ўз тавқи лаънатингни олиб ташлашинг керак...

Отнинг кўзлари хиралашди, у бошини ерга эгди. Чамаси, Сара унинг аҳволини аниқ ифодалаб берган эди.

— Менга ишонасанми? — сўради Сара.

Отнинг башарасига қараб туриб: “Йўқ, жин урсин. Ўзинг менга ишонармидинг?” — демоқчи бўлганини тушуниш мумкин эди.

— Лекин биз исботлашимиз мумкин ниятимиз жиддий эканлигини. Биз энди сенинг ёлғизликда ғарибона яшашингга йўл қўймаймиз, ҳар бир кунингни баҳри-дилнинг яйраб ўтказасан.

Бу пайт отхонанинг кенг эшигидан энди ёруғ кун мўралай бошлаган эди... Куюш шуъласида тўзонлар ғужғон ўйнаган илиқ, сокин кун. Боғда узун арқонга боғланган эчки билан эшак тентиб юрарди. От олдин қизга, кейин эркакка қаради. Бу гайриоддий манзара эди. От теран сукунатга қулоқ соларди, унинг бўзарган лаблари ўқтин-ўқтин титраб қўярди. Сара унга мурожаат қилишда давом этаркан, тинмай қўлларини ўйнатиб, ҳар хил имо-ишоралар қиларди.

— Агар сен аёл бўлганингда эди, — дерди Сара, — анча осон бўларди. Мен сенга дарҳол пайпоқ олиб берардим. Лекин пайпоқ керак эмас-да, сенга, тўғрими?

От чўзинчоқ бошини маҳзун ирғади, унинг катта-катта сарғиш кўзларидан қайнаб чиққан иккита йирик томчи тумшуғи ёнидан думалаб туша бошлади.

— Унга раҳмим келяпти, — деди бирдан Сара. — Жудаям раҳмим келяпти.

— Нега энди? — қизиқсинди мистер Вули.

— Бунақа гап унинг дилини ранжитади, — дея пичирлади Сара. — Тўғри-да, унга пайпоқ керакмас — оёқларини қаранг! Мураккаб масала. Сара ҳўрсиниб кўйди, сўнг яхшироқ мулоҳаза қилиш учун ёнидан упадонини олди (ҳаётида биринчи марта) ва лабини бўяй бошлади. Отаси буни кўриб, худди Раммидек ҳайрон қолди.

— Ҳалитдан бошладингми? — деб сўради мистер Вули.

Сара сал қизарди ва қулиб юборди.

— Бехабарлигингизни унутибман. Лекин мен аксар қизлардан кўра бир йил кейин бошладим. Вуй, анавинга қаранг... — Бу чоғ от қиз томонга бўй чўзаётган эди, кўзларида ўт чақнарди. — Сиз нима дейсиз, балки у ҳам?..

— Йўқ, менимча! — деди мистер Вули инграгандай бўлиб.

— Ахир у хоҳлаяпти, — деб ишонтирди отасини қиз. — Упа суртайми? — сўради Сара отдан. — Бурнингта упа суртиб қўяйми, жонгинам? Йўқ, упамас. Бордию агар...

— Э, йўқ! — деб инграб юборди мистер Вули.

Отнинг кайфиятидан хавотирланган Сара шоша-пиша таклиф қилди:

— Озгинагина лаб бўёғ, сурайми? От мамнунлик билан бош ирғади.

— Эҳтиёт бўл! — деб қўрқиб кетди мистер Вули, лекин Сара ҳеч нимадан қўрқмасди, чунки ўзининг қалин, қовжираган лабига лаб бўёқ сурилишини интизорлик билан кутаётган от унинг қўлини тишламаслигини, ҳар ҳолда, то лаб бўёқ суртилиб бўлгунча тишламаслигини биларди.

— Ўзингиз кўряпсиз-ку, — деди у отасига, — ўзи буни қилолмайдди. Зигирдаккина сиқма лўлани (тюбикни) олд оёғи билан қандай ушласин? Ҳатто бармоқлари ҳам йўқ шўрликнинг!

Отнинг лабига сиқма лўладаги лаб бўёқнинг ҳаммаси кетди, ҳолбуки, у тўла эди. Лекин натижа кутилгандан ҳам зиёд бўлди. Рамми бошини кўтариб, тиржайганча, йирик-йирик тишларини кўрсатди, тишлари тўқ қизил лаблар орасида одатлагидан ҳам сарикроқ бўлиб кўринди.

— Илжайинг, — деб пичирлади Сара отасига, — юзингизга кўрқинчли ниқоб тақиб олгандек кўринапсиз.

Мистер Вули қўлидан келганча илжайишга уриниб кўрди. Лекин дохилан дағ-дағ титрарди. Зеро бу от отаси қўлида хизмат қилган ҳамма котибаларга жудаям ўхшаб кетаётган эди.

— Ана, бўлди, — деди Сара бўшаган сиқма лўлани бир бурчакка отиб юбориб. — Бўлдими, жонгинам?

От бошини сарак-сарак қилиб, туёқларини сабрсизлик билан тахта полга, “дўқ-дўқ” ура бошлади. Яна нима керак экан унга? Сара ўйлаб-ўйлаб топди — кўзгу.

Сара кўзгу тошгани кетди, шунда мистер Вули ҳам у билан бирга отхонадан чиқди.

— Кўй, кераги йўқ! — деб огоҳлантирди у қизини. — Агар Рамми ўзини кўзгуда кўрса, ҳушидан кетиб қолади. Кейин бу қилмишингни кечирмайди — мени ҳам ҳеч қачон кечирмайди, ахир бу даҳшат-ку! Билиб қўй, ҳозир Раммининг бутун вужудини Женнифер эгаллаб олган, унда Раммининг ўзидан деярли ҳеч нарса қолмаган.

Сара инкор маъносида бош чайқади.

— Унга ёқади.

У юқорига югуриб чиқиб кетди, мистер Вули эса, каттакон ошхона қошидаги буфетга ўзини урди — унга зарур бўлган “дори-дармонлар” энди шу ерда сақланар эди. У ўзига бир, икки, уч стакан қуйиб ичди. Ҳа, у мушкул аҳволга тушган ана шундай дамларда ўз ақл-идроқини назорат қилиб туриши лозим эди. Қаранг, қизи қандай ақли-а! Психологияни тушунади.

Салдан кейин у Саранинг Рамми қаршисида кўзгу ушлаб турганини, оvsар отнинг эса, кўзгуга қараб, мамнун кайфиятда ўзига оро бераётганини кузатди! Қандай баттарин манзара! Лекин бу қабоҳат ҳали энг юқори нуқтага етмаган экан, шекилли. Саранинг миясида янги ғоя пайдо бўлди. У офтобда кийиладиган эски бир похол шляпани топди, унда кулоққа кийдириладиган иккита тешик бор эди. Сара бу шляпага бир неча дона пат ва сунъий ток новдасини қадаб, уни отнинг бошига кийдирди ва унга кўзгу тутди. От ярақлаган тишларини кўрсатиб илжайаркан, хурсанд бўлганидан баданини сескантириб, бошини гоҳ у, гоҳ бу томонга буриб ўзига оро бера бошлади.

Ҳаммаси яхши бораётган эди. Энди мистер Вули бу яхши бошланган ишдан кейин от билан бирон-бир мақбул битим тузишга умид боғлаган эди.

Лекин кутилмаганда биянинг газаби қайнаб кетди. У ўз газабини аzza-базза гурсиллатиб тепиниш билан ифодаладики, тахта полнинг ўприлиб кетмаганини тасаввур қилиш қийин эди.

Ҳеч нимага тушунаолмаган ота ва қиз умидсизликка тушишди.

— Менимча, у магазинларни айланмоқчига ўхшайди, — деди ниҳоят Сара.

— Қўйсанг-чи! — деб аччиғи чиқди отанинг. — Ахир бу от-ку, магазинга киритмайдилар. Лекин агар кўчада туриб, витриналарни томоша қиладиган бўлса, унда ҳамма ўтган-кетганларнинг диққатини тортади: унинг лаби бўялган, бошига шляпа кийган ахир!

Бу фикрини мистер Вули, Женнифер эшитиб қолмасин учун, отхонадан ташқарига чиққанида гапирди.

— Лекин Рамми ўзининг зебо қиёфада эканлигига ишонапти, — деб эътироз билдирди Сара. — Мен кийдирган шляпка унга ёқди. Балки уни, шунчаки шаҳарни сайр қилдиргани олиб борармиз, одамларни кўрсин, ўзини кўрсатсин!..

— Худо сақласин! — деб чинқириб юборди мистер Вули. — Агар мен унинг қиёфасида бўлсам, одамлар мени томоша қилишини сира-сира хоҳламаган бўлардим.

— Сиз — у эмассиз. У ўзини кўрсатиши лозим, худди парадда бўлгандек...

— Парадда? — мистер Вулига жон кирди.

— Ҳа. Кейинги ҳафтада Тўртинчи июл...¹ Оркестрлар гумбурайди! — деди Сара севинч билан. — Бой-скаутлар!² Қирғоқ соқчилари!

— Америка легиони, — деб қўшилишди мистер Вули.

— Мотоциклларда полициячилар... — давом этди Сара.

— Ўт ўчириш командаси, — деди мистер Вули ва бир зум хаёлга толди. — Дарвоқе, ахир мен ўзимизнинг ўт ўчириш командамиз билан бирга парадда қатнашимиз керак-ку. Бир тасаввур қил, агар уни, — Вули бармоғи билан отхона томонга ишора қилди, — агар уни минг саккиз юз эллитинчи йил маҳсули бўлган кўҳна ўт ўчириш машинасига қўшиб парадга чиқсак нима бўларкин? Бошида шляпа, лабида... ва ҳоказо, а?.. Оломон қийқириғи, шоду хуррамлик, ҳамманинг кўзи унда бўлади!

— О, қойилмақом бўларди! — Сара отасининг юзидан ўпиб олди. — Бу унга ёқади! Ҳали у айтган ҳамма ишни қилади. Биз у билан сигналлар системасини ишлаб чиқишимиз керак. Женниферни отнинг ичидан қандай тортиб чиқаришни тушунтирсин, эҳтимол, бирон йўлини айтгар... фақат олдин кафолат берсин, албатта... Мен ҳали буни қандай амалга оширишни билмайман-у, лекин умидворман. Энди оз қолди.

Шундай кейин мистер Вули кутубхонага жойлашиб олиб, ўзини бренди билан суғора бошлади. Беттига қўнғироқ қилсаммикин, деб ўйлаб ҳам кўрди, лекин бундай қилмасликни маъқул кўрди. Унинг тўғрисида шунчаки ўй суришнинг ўзи, яқин кунларда турмуш қуражаklarини ўйлаш унга ҳузур бағишларди. Ҳаммадан ҳам Беттининг оч малла сочли бўлгани унга хуш ёқарди, сабабки, олдинги миссис Вулиларнинг иккови ҳам қора соч эдилар. Энди оч малла соч қизнинг қандай бўлишини пухтароқ ўрганиши керак.

Тушлик овқат пайтигача мистер Вули ўзини ўзгаларнинг хаёлларидан шу қадар мустаҳкам ҳимоялаб олган эдики, Бенгли уни ошхонага қўлтиқлаб зўрға олиб кирди. У ўз хўжайинини етаклаб бораркан, Тўртинчи июл ҳақида ўйга толиб, маломат билан бош чайқарди. Афсуски, Вули бу байрам унга нима ҳозирлаб қўйганини билмасди.

Йигирманчи боб

СЎНГГИ ЧИЗГИЛАР

Анъанага кўра, Уорбертонда Тўртинчи июл парадини дўмбирачи аёллар бошлаб берарди. Улар эгниларига бир хилда оқ либос, оёқларига оқ этик, бошларига қизил попукли оқ қалпоқча кийиб чиқишарди. Мистер Вули алмисокдан қолган шалдироқ ўт ўчирувчи аравада (ёнида Свенсон билан) параднинг старт жойига етиб келганида, барча халқ ва дўмбирачи аёллар уни

¹ АҚШнинг мустақиллик кунини.

² Б о й - с к а у т л а р — болалар (ёшлар)нинг ҳарбий сиёсий танкилоти.

қарсақ чалиб қарши олдилар. Мистер Вулининг оти жилмаяр ва ўнгу сўлга бош эгиб таъзим қиларди. Лекин тез орада от ҳаммадан олдинда дўмбирачи аёллар бориши режалаштирилганини тушуниб қолди ва қаттиқ хафа бўлди. У кишнаб юборди ва орқа оёқларини кўтариб тепинди-да, аравани олдинга судраб кетди. Мистер Вули унинг тизгинидан тортиб тўхтатмоқчи бўлди, лекин от унинг ҳукмига заррача ҳам парво қилмади. У ҳаммадан олдинда бўлишни хоҳларди ва агарда эркаклар, аёллар ва ушоқ болалар унга йўл бўшатишмаганда, ҳаммаларининг: эркаклару, аёллару, ушоқ болаларнинг ҳолига вой бўларди. Лекин ҳамма ўзини от туёғи остида қолишдан ҳимоя қилди. Мана, ниҳоят бу от параднинг бош қисмига ўтиб олди. Унинг кибру ҳаво билан гердайиб туришидан, ўз ўрнини ҳеч кимга бермоқчи эмаслиги яққол кўриниб турарди.

Бу ерга ўт ўчириш командасининг бошлиғи билан бугунги парадда маршаллик ролини ижро этаётган Ушастик Райлли югуриб келишди. Байрам муносабати билан ҳамма орден, медалларини тақиб олган мистер Вули ўз отининг парад бошида боришини хоҳлаётганини, шунга кўра, дўмбирачи аёллар ўринларини бу отга бўшатиб беришлари лозимлигини тушунтирди. Иккала келган одам ҳам эсанкираб бош қашиб қолди — анъананинг бу тарзда бузилиши уларга ёқмаётган эди. От бошини шу келганлар томонга бурди ва мириқиб табассум қилди. Шляпка остидаги қиш-қизил бўялган лаблар жуда таъсирли манзара касб этди. Лекин ўт ўчириш командасининг бошлиғи қўл силтаб қўяқолди.

— Майли, олдинда бора қолсин, жин урсин!

От парад бошида кўчалардан ўтиб бораркан, жилмайиб ҳар томонга таъзим қиларди. Унинг орқасида Сара полиция бошлиғининг хотини миссис Уилямс билан расмий машиналардан бирида борарди. Мистер Вулининг ёнида ўтирган Свенсон Сэм амаки¹ кийимида эди. Мистер Вули унга ўзини тетик тутишни, маъюс башараси билан байрамга доғ туширмасликни буурди.

— Свенсон, — деди у марҳума миссис Вулининг тизгинини аста силтаб қўяркан, — Свенсон, сизни бунақа қиёфада турмага қамашлари мумкин. Сиз гавдалантираётган миллат рамзи ҳисобланмиш Сэм амаки худди чўнтагига бомба солиб олган қўпоровчи разил махлуққа ўхшайди! Наҳотки кўлингиздан келмаса жилмайиш? Бугун байрам ахир!

Свенсон кулимсиради.

— Йўқ, кулманг! — деб бақириб юборди мистер Вули. — Кулгингиз янаям совуқ.

Свенсоннинг дили оғриди. Шундоқ ҳам ўтган асрдан қолган бу кўҳна аравада — боз устига, ўзига оро бериб пардоз-андоз қилган от тортиб бораётган шалдироқ ўт ўчириш аравасида ҳеч ўтиргиси йўқ эди унинг. Бу ҳам етмагандай, яна икир-чикир танбехлар...

Кўча ҳаракатини бошқарувчи полициячининг сигнали билан мистер Вули отнинг тизгинини тортиб тўхтатди ва айни пайтда ўнг қўлини кўтариб, орқасидан келаётган узундан-узун карвонни ҳам тўхташга ундади. Улар катта шоҳ кўчадан ўтаётган транспортни: бир қанча такси ва шахсий машиналарни, фермер аравасини ўтказиб юборишлари керак эди. Бу аравага кўшилган от жуда хомуш кўринар, бошини эгиб олганди, лекин кўзлари олазарак эди. Шунда бирдан унинг кўзи ўзига зеб бериб ясанган Раммига тушди ва ҳуркиб кетиб, шаталоқ отганча аравани судраб кетди ва уни ағдариб юборишига сал қолди. “Бу отда ким кўпроқ? — деб ўйлади мистер Вули. — Женниферми ё Раммими?”

Свенсон ҳўжайинининг хаёлига гўё жавоб қайтараётгандай оғир ва узоқ хўрсиниб қўйди.

— Нимани ўйлаяпсиз, Свенсон?

— Ўз суяқларимни.

— Оғрияпгимми?

— Гап ундамас, мистер Вули. Суяқларим, гўё қаердадир нимадир содир бўлиши ё бўлмаслиги ҳал қилинаётганини сезаётгандай...

— Ким билан содир бўларкан, Свенсон?

¹ Сэм амаки — АҚШ ҳукуматининг анъанавий киноявий номи, шунингдек, типик америкаликни ҳам шу ном билан атайдилар.

— Бизлар билан. — У яна хўрсиниб қўйди. — Мен, яхшиси, уйга кетақолай, мистер Вули.

— Ҳеч бўлмаса, парад тугагунча сабр қилинг. Сиз бизга кераксиз.

Свенсон учинчи марта хўрсинди, бу жуда узоқ, ваҳимали хўрсиниш эди.

Мистер Вули қўл силтаб судья Жилеад билан саломлашди.

— Хайрли эрта!

— Гаплашма бу шаҳватпараст аблаҳ билан, — деб талаб қилди нозик таъб, ўта зиёли миссис Жилеад, лекин судья хотинига қулоқ солмади. У назокат билан саломлашди.

Байрам намоёишини тўхташиб қўйган транспорт воситалари деярли ўтиб бўлган эди. Мана ҳамма ёғи ярақлаган очиқ машина ўта бошлади. Уни Бетти Жексоннинг дугоналаридан бирининг эри ҳайдаб борарди. Ҳозир нималар юз беришини хаёлига ҳам келтирмаган бу оққўнғил эр-хотин машинанинг олдинги ўриндиғида, Бетти эса орқа ўриндиқда ўтирарди. Уларнинг олдида бораётган машинанинг мотори ўчиб қолди ва бу мажбурий тўхташ Беттининг теваарак-атрофга кўз ташлашига имкон берди; у ўздан атиги йигирма футча нарида шахсан мистер Вулининг ўзини кўриб қолди. Унинг қизил дубулға кийиб, парад намоёишининг бошида виқор билан ўтирганини кўрган Беттининг чиройли, мафтункор кўзлари хиралашди. У машина ҳайдовчиси томонга энташиб, ундан Брикстрит кўчасини кесиб ўтмай, чапга бурилишни ва машина тўхтайдиган бирон ерни топиб, параднинг ўтишини, хусусан, мистер Вулини кузатишни таклиф қилди. Дўстлари рози бўлишди ва машинани чапга буришди.

Бўйнидаги яшил дуррани ҳисобламаганда, бутун уст-боши опшоқ бўлган Бетти мистер Вулига бир неча марта ҳавойи бўса йўллади — бу бўсалар афти-ангори пардоз қилинган отнинг икки қулоғи орасидан учиб ўтаётгандек эди. Бетти охириги марта ҳавойи бўса йўлларкан, бирдан кўзи отга тушдию кўрқиб кетди. У жонқолатда чинқириб юборди; нафис кумуш сумалак садосини эслагувчи бу чинқирик даҳшатли воқеаларнинг биринчи босқичи бўлди. Бетти, ўзининг кейинчалик берган изоҳига қараганда, отнинг бирдан ирғишлаганини, ҳа, ростакамига ҳавога ирғишлаб, қип-қизил оғзини катта очганча олдинга отилганини кўриб чинқириб юборган эди.

Ҳангу манг бўлган мистер Вули қўлидан тизгинни тушириб юборди.

— Ё Исо масих! — деб инграб юборди Свенсон. — Айтувдим сизга! Бу от ҳозир фақат Женнифердан иборат!

Орқа ўриндиқда ўтирган Беттининг чинқиригидан чўчиб кетган машина ҳайдовчиси газ берди, лекин ҳали у яна тезликни ҳам ўзгартириши лозим эди. Шунда Женнифер орадаги масофани босиб ўтишга муваффақ бўлди, Шилт! Яшил дурра энди отнинг тишларида эди! Агар дурра тугун қилиб боғланганида борми, фожиа юз бериши муқаррар эди. Яхшиямки, дуррага фақат тўғноғич қадалган экан, Бетти омон қолди. Машина эса, бу пайт тезликни тобора ошириб учиб борарди, От, минг уринса ҳам, унга етаолмади! У судраб олиб қочаётган “ўт ўчириш машинаси” (аслида, бу енгилгина арава эди) ағдарилиб тушишига сал қолиб, гоҳ у, гоҳ бу томонга чайқалиб борарди. Чўчиб кетиб ўзини четга — йўлгага олган оломон араванинг навбатдаги силтанишида Сэм Амакининг ўтирган ўрнидан отилиб кетганини ва қисқа муддатли парвоздан сўнг учта нуқтага (агар икки қўл билан иякни нуқта деб атайдиган бўлсак) қўнганини кўрди: учинчи нуқтанинг, яъни иякнинг бетон тўшалган йўлга келиб урилиши сохта соқол туфайли, сал бўлса-да, енгил кўчди.

Рамми қиёфасидаги Женнифер, арава ва мистер Вули ҳануз олға ўқдай учиб борардилар! Олға, фақат олға! Манфур рақибаси ўтирган машина анча олислаб кетган эди, шунга қарамай, от туёқларининг васвасали дукур-дукури тинмасди. Арава эндигина Элм-стрит кўчасидан ўтганида, унинг бир филдираги ўқидан чиқиб, анча жойгача филдираб борди. Арава бирданга чўкди, унинг ўқи ерга тегиши билан, мистер Вули олдинга отилиб кетди ва тўғри бориб, ўз офисининг бошқарувчиси бақалоқ Симпсонга урилди. Симпсан йиқилиб қимир этмай қолди. Унинг ёнида мистер Вули ётарди.

Анча узоқда кетаётган Бетти ва унинг дўстлари машинани Макдоналд-авеню кўчасига буришди, чунки бу чорраҳада департамент томонидан йўлда қазилма

ишлари олиб борилаётгани “айланиб ўт” деб ёзилган ёзув, йўл кўрсатувчи белгилар, қизил фонарлар орқали аниқ кўрсатиб қўйилган эди. Лекин қутирган от йўлдан бурилмади, у устида ўт ўчириш нарвони, ҳар хил чангақлар, қайрилма қозиклар бўлган ярим харобага айланган аравани шалдирагиб судраганча тўғрига отилиб кетаверди. Оқибат, от ҳам, “ўт ўчириш машинаси” ҳам енгилгина ўрнатилган ёғоч тўсиқни босиб-янчиб, ўн фут чуқурликдан ўтган қувурлар устига қулаб тушди.

Мистер Вулини одамлар ва уларнинг айқаш-уйқаш фикрлари қуршаб олди.

— Мен яна хушёрман, — деб инграб юборди мистер Вули.

— Қалай, яхшимисиз? — Мистер Симпсон жавоб бермади. У хушидан кетган эди. Уни “тез ёрдам” аравасига, ҳамма ёғи моматалоқ бўлган, аммо тўрт мучаси соғ Свенсоннинг ёнига ётқизишди. Мистер Вули ўрнидан турди. Шу пайт қизи Сара бу ерга ҳаллослаб югуриб келди. Вули унинг юзидан ўпди. Полициячилар келишди.

Мистер Вули ўзини қандай ҳис қиляпти? Ҳамма шуни билишни истарди. Лекин жавоб олиш доктор Мэнниксга насиб этди. Вулининг жавобида ҳам қимганиш, ҳам шодиёна табассум мавжуд эди.

— Мен хушёрман, — деди мистер Вули. — Мутлақо соппа-соғман, — шундай деб туриб, у ўзининг бенаво қулоқларини, бебахт бошини ушлаб қўйди. — Шундай бўлса ҳам, энди ҳеч кимнинг фикру хаёлини эшитмаяшман! Мендаги бу “туҳфа” худди ўлгандай.

— Сизнинг отингиз ҳам ўлди, — деди унга доктор Мэнникс.

Дарҳақиқат шундай. Женнифер-Рамми чуқурнинг энг тубида, бир-бирига чатишиб кетган сув ва газ қувурлари, электр кабеллари устида ётарди. Чуқур четидан унинг устига “шув-шув” тупроқ тўкиларди. Унинг юмук кўзли боши ва баданини тешиб чиққан темир лом аниқ кўриниб туради. От ўрага қулаётганида тўғри шу диккайиб турган лом устига тушгану шу заҳоти жони узилган.

Отни Макдоналд-авеню билан Брик-стрит чорраҳасидаги чуқурдан қўзгатмай, юрагига санчилган махсус “қозик” билан қолдиришга қарор қилдилар. Хандақнинг чуқурлиги ҳам рисоладагидек — ўн фут. Энди у — Женнифер кечалари санқиб юриб ҳеч кимга ёмонлик қилолмайдди. Унинг тавқи лаънати ҳам ўзи билан бирга ўлганди.

— Бетти, севгим, — деди мистер Вули ўз хотинига тахминан олти ҳафталардан кейин. (Улар круиз кемасида Бермуд оролларига сузиб кетаётган эдилар.) Нималарни ўйлаяпсан? Тушлик қилаётганимизда негадир ёш капитанимизга бошқача қарадинг... Шундан бери бир оғиз ҳам гапирмадинг. Хўш, ўзи нималарни ўйлаяпсан ҳозир? Айт менга. Мен зинҳор монелик қилмайман, агар сен унинг норғиллиги ва хушқадлигига, қора кўзлиги ё бошқа жиҳатларига алоҳида эътибор берган бўлсанг. Айт, нима ҳақда ўйлаяпсан, жонгинам? Айтақол, сени жонимдан ортиқ яхши кўраман-ку, ахир!

— О, азизим, — мулойим оҳангда жавоб қилди Бетти, — мен фақат сен ҳақингда, ҳали икковимиз кечирадиган бахтли ҳаёт тўғрисида ўйлашман... Шу, холос.

— Билмадим, — ишонқирамади мистер Вули. Оҳ, қанийди, хотинининг хаёлларини эшитаолса, худди илгари пайтдагидек. Энди бунинг иложи қолмади, лекин...

Лекин айтинг, ким ҳам ўзида борига қаноат қилиб яшайоларди?

Тамом.

*Рус тилидан
Қодир МИРМУҲАМЕДОВ
таржимаси.*

Алпарслон эртаги

Ўнгуларидан Сариксув¹ оқиб чикувчи Олтин тоғлар тизмасидаги юксак Қоратоғнинг шўрхоқ ёнбағирларида бир шарпа кўзга чалинди. Эрта тонг. Офтобнинг дастлабки шафағи дарёнинг салқин тўлқинлари узра нафис тўрларини ёя бошлади. Оғир одимлаётганидан, атрофига қўрқа-писа қараб илгарилаётганидан бу қоранинг аёл киши эканлиги билиниб турарди.

Белида ингичка кийик териси, устига ёғоч пўстлогидан тўқилган кўпол ёпинғич ташлаб олган. Оҳиста, бир-бир босиб чакалакзор четига келди, эҳтиёткорлик билан энгашиб, ердан майда-чуйда синган шох-шабба, қуриган барглари тера бошлади. Шох-шабба ва япроқлар билан этагини тўлдирди-да, қияликдан пастга тушди.

Тонг отган, атроф бутунлай ёриша бошлаганди. Энди аёлнинг бемажол танасини зўрға кўтариб, оёқларини судраб босаётгани аниқ кўриниб турарди. Бир горнинг оғзига яқинлашганида ғалати товуш эшитилди. Бу янги туғилган чақалоқ йиғиси эди. Аёл энтикди. Тўпланган шох-шаббаларни ташлади-да, боласини кучоғига олди. Бағрига босди. Эмиза бошлади. Бироздан кейин чақалоқ уйкуга кетди. Аёл териб келган баргларини гўдакнинг тагига ёйди, устига ёпди. Атрофига аланглади. Ўт-ўлан камлик қиларди. У яна бир кучоқ барг териб келиш илинжида ўрнидан турди. Қирқ-эллик қадамча юрган ҳам эдики, тепадан шувуллаган овоз эшитилди. Бу пастга шўнғиган бургут қанотларининг товуши эди. Юраги “шиғ” этиб кетди. Орқага, болажони ётган горга қараб чоғди. Лекин бургут чақалоқни панжалари орасига олганича юксалиб борарди. Аёл бу бепоён осмон султони учаётган томонга қўлларини ҳаволаттанча анча югурди. Аччиқ-аччиқ ҳайқирди. Кейин яшин урган дарахтдек гурс этиб ерга йиқилди-ю, ҳушидан кетди.

Бургут бу юмшоқ ва пушти танли овни панжаларида маҳкам қисганича юксалди, юксалаверди, баланд Қоратоғнинг чўққиларидан ошиб нариги томонга ўтди. Уни бир қоянинг устига ташламоқчи бўлиб, чангалини ёзиб юборди. Чақалоқ буталар орасига тушди. Худди шу пайт пастда, навниҳоллар тагида бир она арслон болалаётганди. У эндигина дунёга келган икки шербаччани ялаб турганди. Бургут арслонни кўргач, ўлжаси атрофида бир неча бор айланди-да, яна ҳавога кўтарилиб учиб кетди.

Она арслон бу митти гўдакни ўз болалари ёнида кўриб, уни ҳам ўзим туққанман, деб ўйлади. Гўдакни Тангри ёрлақади, ўлимдан асраб қолади. Арслон болалари билан бирга уни ҳам эмиза бошлади. Кунлар, ойлар ўтди. Гўдак эмикдошлари билан улғаяр, оналари овлаб келган ёввойи ҳайвонлар гўшти билан озиқланарди. Ёши улғайган сари кучи ҳам ортиб борар, билакларида, оёқларида шер қуввати акс этарди. Биродарлари билан айқашар, курашар, уларни енгар, ерпарчин қиларди. Бу ғалабада унга ақл-фаросати ҳам ёрдам берарди. Чунки у инсон фарзанди эди...

Энди биродарлари ҳам уни кўришлари билан кўрқиб қочишарди. Бундай ҳаёт унга “Алпарслон” номини табиий тарзда берган эди.

Йиллар ўтди...

Алпарслон ўз ҳаётидан мамнун эмасди. Жўралари ўта тентак, ўзи эса бутунлай ёлғиз эди. Қанчалар еса ҳам оч, қанчалар ичса ҳам ташна, қанчалар дам олса ҳам барибир ҳоргин эди. Баъзан Сариксув дарёси соҳилига тушар, сувда аксини кўрар, эмикдош биродарларига ўхшамаслигини сезарди. Мияси ишлаётганини, юраги уриб турганини ҳис қиларди. Худди шундай пайтларда атрофида ўрмаланиб юрган шербаччаларга биттадан шاپалоқ тортиб юборар, тешиб ағдарар ва улар чиқолмайдиган дарахтлар тепасига тирмашиб, чиқиб оларди. Кейин шохдан-шоҳга сакрар, ҳайқирарди. Гўё чиқаётган кўёшга хитоб қилар, учиб ўтаётган булутларга тарсаки урарди. Бошқа арслонлар эса унинг

¹ С а р и қ с у в — Хуанхе дарёсининг туркча аталishi...

олдида қаққайиб туришар, думларини ерга уришар, ёлларини диккайтириб, тишларини кўрсатишар, туйғусиз кўзларини бақрайтириб, унга ҳайрат билан қарашарди.

Шу тариқа йиллар ўтар, арслонларнинг зурриётлари кўпайиб борар, лекин унга ўхшаган бирорта бола туғилмасди...

Арслонлар тўдасига у дарғалик қиларди. Кунора ўн, йигирма арслонни олдига солиб, тоғларга олиб чиқарди, жарлардан сакраттирарди, ов қилдиарди. Кейин эса зерикиб, юраги сиқилганидан хўнг-хўнг йиглар эди.

Бир куни яна бутун тўдаси билан овга чиқишди. Тикка бир тепаликка чиқаркан, ҳамроҳлари сингари у ҳам оёқлари билан қияликка тирмашар, ириллар ва ҳайқирарди. Ниҳоят кийиклар сурувига дуч келишди. Ҳаммаёқ талотўп, айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Арслонлар шиддат билан ташланар, кийиклар жонҳолатда сакрашарди. Буталар эгилди, шохлар синди, тошлар юмалади. Бундай манзаралардан юраги сиқилган Алпарслон бир ҳатлаб у ердан узоқлашди. Қияликнинг орқа томонига ўтди. Майсалар устига чўзилди-да, ўйга толди. Кўзларини тубсиз осмонга қадаганча узоқ ётди... Шу пайт ғалати бир товуш келди. Ўз овозига ўхшаган овоз, тоғнинг этагидан чиқиб, садо келган томонга югурди. Олислан ўзига ўхшаш бир тўда сояни кўрди: булар уч аёл, уч эркак ва бир қиз эди.

Бир-икки сакраб уларнинг ёнига етиб келди. Тўрт томонларини ўраб олган арслонлардан кўрқиб дарахтларга тирмашган, авваллари сира кўрмаган, лекин ўзига ўхшаш эканликларини энди тушунган, у икки оёқли ҳайвонларга ёрдамга шошилди. Бир ҳайқириб арслонларни бу ердан кувиб юборди. Елкаларига тушиб турган сариқ сочлари, ягини қоплаган қизғиш соқоли, одам ва арслон орасидаги ҳайбати билан уларга рўбарў бўлди. Ҳайрат билан юзларига тикилди. Юриш-туришларини кузатди. Энди у ҳам қаддини ростлади, улар сингари икки оёқда юра бошлади. Уларга янада яқинроқ келди. Ҳайратли кўзларида ёлвориш, кўрқувдан нафаслари ичига тушган бу етти шўрликка қараб балки умрида илк марта жилмайди. Инсонларгагина хос бу ширин табассум кўрқиб, даҳшатга тушган одамларга ҳаловат бахш этди. Энди улар бўзлаганча ялиниб-ёлворишар, кўлларини кўтариб омонлик тилашарди. Алпарслон бу гашлардан, бу ҳаракатлардан ҳеч нарса тушунмасди. Фақат уларнинг ўзига ўхшаш эканликларини кўриб турарди. Энди бутунлай ёнларига келди. Уларнинг энг каттароғи дарахтдан тушди. Алп уни ҳидлаб кўрди. Кўлини елкасига кўйди. Энди бир-бирига анча ўрганиб қолишди. Бу етти киши ҳам арслонлар арслони олдида бош эгиб, ундан марҳамат, мадад сўрашди. У бу вазиятга қараб туриб, шу ёввойиларнинг қалбга яқин имо-ишорасидан бир онгина бўлса ҳам инсонга айланган эди.

У имо-ишора билан кўрқманглар, деб ишонтирди. Улар ҳам қаршиларига турган йигит одам боласи эканлигини тушунишди. Лекин шунча жониворга бу йигит қурол-яроғсиз қандай амр этаётганига сира ақллари бовар қилмасди. Алпарслон чолга тақалиб келди. Унинг кийимини, соқолини кўли билан пайпаслади. Чолни титроқ босди. У ёввойи йигитнинг марҳаматини қозониш учун уни ушлаб кўрди, кейин пешонасидан ўтди. Алпарслон сесканиб, орқага тисарилди ва кўзини очди. Бу иккинчи инсонлик хислати ваҳший ўсмирга ғалати таъсир қилганди. Чунки чол мени тишлайди, деб ўйлаганди. Орага жимлик чўкди. Энди йигит узун, чатишиб кетган ҳурпайган сочларини силкитганча бир ҳайқирди-да, сакраб, улардан узоқлашди. Орқада қолганлар нимага дуч келганларини билишмас, бу ҳайвонми, одамми ёки шайтон эканлигини тушунишмасди. Орадан бироз вақт ўтар-ўтмас, ҳалиги ёввойи қучоғида бир кийик боласи билан яна пайдо бўлди. Кийикни бурдалаб уларга тарқатиб чиқди. Меҳмонларини сийламоқчи бўлди. Лекин унинг бу икромидан меҳмонларини унчалик мамнун этмади. Улар хом гўшт ейишмасди. Йигит ўсиқ сочиқ бошини сарак-сарак қилди. Кейин кўлидаги қовурғани кемира бошлади.

Чол ишора билан алланарсаларни тушунтирди. Шох-шабба тўплаб, ўт ёқди. Халтасидан бир чимдим туз олди. Гўштнинг устига сеппи, оловнинг чўғига қўйиб пиширди. Бир бурда гўштни Алпарслонга узатди. Уларга қараб ейишга тугинди. Умрида биринчи бор пишган овқат ейиши эди. Аввалига ижирғанди.

Кейин яланди. Қашинди. Яна бир бор тишлаб кўрди. Ўйланди... Пиширилган гўшт унга ёқиб қолганди, роса ёқиб қолганди. Туз гўштни янаям мазали қилган эди. Завқланиб чолдан олган нарсасини ўзига қайтариб бермоқчи бўлди. Ўрнидан туриб, унинг пешонасидан ўпди. Лекин бунга қаноат қилмади. Ҳаммани ўпгиси келди. Уларнинг пешоналаридан ўпа бошлади. Навбат энг орқада ўтирган қизга келди. Кулимсираб қизга қараб юрди. Лекин қиз қизариб кетди-да, қалтираб, қўллари билан юзини беркитиб, бир-икки қадам орқага тисарилди. Бир қадам олдинга, бир қадам орқага босди, кейин тўхтади.

Аёллар бақирди. Алпарслон ҳайрон бўлиб, уларнинг юзларига қаради. Бир тўда арслонни амрига буйсундирган бу чўллар хоқони, энди бир қизча қаршисида ожиз, ўзини йўқотган эди. У орқасига қайтди, чолнинг ёнига келди. Қошларини чимирди, кўзларини очди, мушгларини қисди. Тишларини гижирлатди. Бу аҳволни кўриб қиз йиғлаб юборди. Шўрлик ота бу муаммони ҳал қилиш учун унга алланарсаларни тушунтиришга уринди. Бир неча сониядан сўнг Алпарслон ҳам уни тушунгандай бўлди. Бошини қуйи солиб, ўйланиб қолди.

Ваҳший ҳайвонлардан кўрқмай, Алпарслоннинг ҳимоясида бир неча ҳафта шу ерда қолиб кетишди. Энди бир-бирларидан ётсирашмасди. Ўрганиб кетишганди.

Ёш қизнинг исми Ҳанку эди. Алпарслонга дарахт пўстлоғидан кийим тўқир, кийик терисидан чориқ тикарди.

Тонг пайти. Ҳанку сой этагида юзини ювиб, сочини тараётганди. Овдан қайтган Алпарслон унинг ёнига келди. Елкасида кийик бор эди. Ҳанку унга юз-қўлларини ювиш кераклигини тушунтирди. Сувда аксини кўрсатиб, сочларини, соқолини отаси ва акасига ўхшатиб кесишини сўради. Алпарслон қизнинг айтганларини қилди. Энди йигитнинг кенг елкалари ва гулгун чеҳраси яққол кўзга ташланиб қолди. Улар қўлни-қўлга бериб қўналгага қайтишди.

Алпарслоннинг етти киши билан танишганидан бери онги ўсди. Аста-секин шерикларининг тилини тушуна бошлади. Бир бўгинли сўзлар билан уларга жавоб қайтарадиган бўлди.

Бир куни унинг сўраган саволига жавоб қайтаришга уринишди.

— Дунёда бизга ўхшаган одамлар жуда кўп, — дейишди унга. — Улар кўпчилик бўлиб, улуслар ҳолида яшашади.

Бу жавобдан йигитнинг қизиқиши яна ҳам ортди ва сўради:

— Нега мен сизлардан бошқа ҳеч кимни кўрмадим? Нега сизлар бу ерга келдиларинг?

Чол унга тушунтира бошлади:

— Бу жойлар шўрхок ер. Ўт кўкармайди, экин битмайди. Одамлар яшил яйловларда, юмшоқ тупроқли ерларда экин экиб, йиртқич бўлмаган ҳайвонларни овлаб, кун кўришади. Ўзлари Чиннинг¹ шимолидан келишаётган экан. Овулларини чинлик ёғийлар босишди. Улуслари пароканда бўлиб, моллари таланибди. Улгурган қочиб қутулибди, орқада қолганлар ўлдирилган ёхуд асир олинган. Булар ҳам қочиб улгуришган экан. Лекин йўлдан адашишибди. Баланд Қоратоғ этақларига келиб қолишибди. Нега ойлардан бери сарсари айланиб юришган экан. Улар татар² эканлар.

Шунчалик тафсилотга муқобил тарзда Алпарслон уларга ўз насли — отаси, онаси ҳақида бирор хабар беролмасди. То эси киргунга қадар ўзини арслонлар орасида кўрган, арслонлар билан бирга улгайганди. Унга суг берган она арслон ўлиб кетган, эмикдош биродарлари кўпайишганди. Энди унинг ўзига ўхшаш одамларга қўшилгиси, улар билан яшагиси, айна пайтда шунча йил бирга яшаган, бирга ўсган биродарлари билан учрашиб тургиси келарди. Лекин энди унинг сариқ ёли қирқилган, тирноқлари олинган, одамга ўхшаб қолганди. Ҳанку унинг кўлидан ушлади, ўзига тортди, бўйнини эгиб, ялинди.

— Бормагин, келолмай қолсанг-чи?!

¹ Ч и н — Хитой.

² Т а т а р — қадимги луғатларда — сарсари, сарсон, саргардон, тарқоқ, пароканда маъноларида берилган. Шарқда татар дея тушуниладиган бу қавмга европаликлар тартар номини беришган.

Бир куни тонг чоғи етовлон офтобга қараб тиз чўкиб, бош эгиб дуолар ўқишди, кейин бари бирга ғарбга қараб йўлга чиқишди. Алпарслон сиғинишни билмасди; қуёш нима-ю, Тангри нима — тушунмасди. Йўл-йўлакай чол ҳар кимга бир иймон нозил бўлганини тушунтирар, қоинотга жон бахш этувчи қуёшга, унинг хотини ойга, уларнинг болалари юлдузларга, ерда оташга сиғинмасдан, сажда қилмасдан яшаш мумкин эмаслигини таъкидларди. Бу аҳвол кунлар бўйи, ҳафталар бўйи давом этди.

* * *

Бир ажойиб тонг эди. Алпарслон уйғониб, кўзларини уқалади. Буталарнинг орасидан Ҳанку кўринди. Шўх ва қувноқ эди. Алпарслонни ром этди. Шафақ ёришиб борарди. Орқаларида қолиб кетган Олтинтоғнинг чўққиларидан туннинг, гўё тим қора бахмалнинг нозиклашиб, сузилиб, эриб, қумуш парда ҳолига кирган сўнгги дамида булар ҳам қоя устига чиқиб, улкан қарағай тагида чўккалашганди... Буталар орасида ухлаган қушлар ҳам уйғониб, чуғурлашга тушиб кетишганди. Уфқдан бош кўтарган қуёшнинг улар устидан сочаётган заррин нурлари қушлар сайрашига қўшилиб, атрофни янада латофатли кўрсатарди. Ёввойи гуллар, тоғ чечаклари, юзларини силаб ўтган нурлар оғушида аста-секин очила бошлаганди. Ҳанку билан Алп атрофга кўз югуртиришган заҳоти ҳар бир зумрад майса узра битгадан олмос порлаб турганини кўришди. Ўзларини унутиб, орзулар оламига кўчдилар. Юзларини чиқаётган қуёшга буришди, завқ тўла кўзларини унга тикканча узоқ қараб туришди.

Энди Ҳанку аста-секин Алпга нима қилса тақлид қилишини, нима деса такрорлашини уқтирди. Улар биргаликда мурожаат қилишга бошлашди:

— Эй Қуёш, эй ёруғликнинг хоқони! Тахтинг осмони фалакдир — қанотлар етолмайди; кўшқинг кенг заминдир — сўнгсиз, адоқсиз; боғинг денгизлардир — ибтидою интиҳосиз!

— Эй Қуёш, эй дунёнинг руҳи! Кўзларимиз сенинг нуринг билан кўради, қонимиз сенинг ҳароратинг билан қайнайди, сенинг кучинг билан урар юрагимиз ҳам!

— Эй Қуёш, эй гўзаллар отаси! Чечаклар, ёноқлар сенинг ўпичларинг билан қизаргай мудом, майсалару денгизлар сенинг эркалашинг билан кўкариб турар, олмослар, кўнгиллар сенинг боқишингдан порлар ҳамиша!

— Эй Қуёш! Юзига қора парда тутган рафиқанг Ой, сариқ сочли қизларинг — юлдузлар билан бошимиз узра айлан, бизларни тўғри йўлга бошла!

— Эй Қуёш, эй юксак ва порлоқ Тангри! Томирларимизга қон, қўйларимизга куч-қувват бер... Қирларимиз семиз хўкизлар, адирларимиз учқур аргумоқлар билан тўлсин... Бияларимиз кетидан тойчоқлари ўйноқлаб юрсин... Сигирлар ортидан чопсин бузоқлар. Совлиқлар ёнида сакраб юрсин кўзичоқлари. Сурувнинг бир учи булоқ бошида, яна бир учи кўраларни тўлдириб турсин!

— Эй Қуёш! Шамол қанотларингни ёз! Нур толали сочларингни ёй! Мовий булут пардаларингни ёп! Шундай гўзал кўрин бизга доимо! Руҳимизни шудринг томчи мисол кўксингга бос, токи сенингдек биз ҳам мусаффо туғилиб, мусаффо ўлайлик!

— Эй Қуёш, эй ҳаётнинг соҳиби! Бизга филдай кучли, тулпор мисол учқур, тўғрул¹ каби баланд парвоз, қўйдек ювош ўғил ва қизлар бер! Дунёни нуринг мисли зурриётимиз билан тўлдир!

— Зурриётимиз билан тўлдир!

Мурожаат тутаганди. Алпарслон ҳаяжонланиб ҳайқаришда давом этарди:

— Зурриётимиз билан тўлдир!

Атрофдаги тоғлар — қоялар акс садо берарди:

— “Тўлдир...дир!”

Кўзлари қуёшдан қамашган, томоғи қуриб қолганди. Иккаласи бирдан нам майсалар устига чўзилишди. Бошларини оҳиста кўтариб, бир-бирининг юзига

¹ Т ў ғ р у л — бургут.

тикилишди. Иккаласининг ҳам кўзлари чақнаб кетди. Кейин бир-бирининг кучоғига сингиб кетдилар.

Бу саккиз киши энди Шарққа қараб юришаётганди. Йўлда қулаган бир кулбага, сўнган ўчоққа дуч келишди. Синган бир чўкич, эзилган қозон топишди. Думалаб ётган гилдирак эътиборларини тортди. Бу ердаги палапартиш одам изларининг сабабларини чол Алпга тушунтириб берди.

Бир куни эгасиз бияни, яна бир куни ҳўкизни учратишди. Бир неча кун бир дарах танасини йўниш билан овора бўлдилар. Ниҳоят, бир арава ясашди. Устини шохлар билан ёпиб, ҳўкизни унга қўшишди. Гоҳ қўниб, дам олиб, гоҳ аравага қўшилган ҳўкизни ҳайдаб ойлаб йўл босишди. Ўлдирган бўрилар, тулкиларнинг териларини кийишди, овлаган кийикларининг гўштини ейишди.

Кеч кира бошлаган бир пайтда тепалик устига чиқиб олган Ҳанку чақирди:
— Қаранглар! Қаранглар!

Олисан бир ёруғ кўринарди. Итларнинг вовулагани эшитиларди. Тунни ўтказиб, эрталаб йўлга тушишди. Икки соатлар чамаси юришгач, бир қишлоққа кириб боришди. Алпарслон ғалати аҳволда эди. Бир жонивор ини билан одам уйи орасидаги фарқни билишга ошиқарди. Қишлоқ четида уч нафар озғин болани кўришди. Алп уларга тикилиб қаради, ўзи ҳам болалигида шуларга ўхшаган эди. У ҳам майда тошлар, таёқчалар билан ўйнаганини эслади.

Рўпараларида йилқилар уюри кишнар, сигирлар подаси ўтлаб юрарди, овул аҳолиси бегона кишилар атрофини ўраб олишди, уларни бир кексанинг уйига бошлашди. Қария шу овулнинг оқсоқоли экан. Бошдан кечирганларини оқсоқолга айтиб беришгач, коҳинлар хабар қилган, бахшилар таърифини куйлаган йигитнинг, пенюнаси қашқа айиқни ўлдирадиган ботирнинг шу ўсмир бўлиши кераклигига ишонч ҳосил қилдилар.

Айиқ воқеасини Алпга гапириб беришди:

Икки кўзининг оралигида қора доғи бўлган бу махлуқ бир вақтлар инсон эди. Отасининг мазоридида қора айғирни қурбонликқа сўйишдан огоҳлантирган онасига жаҳди чиққан, кечаси маст ҳолда уни бўғиб, чодир билан бирга ёндириб юборганди. Тун қоронғусида куёш унинг айбини кўролмай қолган, деб ўйлаганди. Лекин Тангри кўриб турарди, уни ёруғликдан абадий маҳрум қилиш учун музлатиб қўйди. Қор уюмига айлантдириб, ғор ичига қамади. Аммо мушфиқ онанинг руҳи куёшга ялиниб-ёлворди. Тангри марҳаматидан ўғлини маҳрум этмасликни илтижо қилди. Куёшнинг онага раҳми келди. Қор уюмига жон ато қилди. У оқ айиққа айланди. Фақат қилган жиноятининг азобини доимо тортиб юриши учун онасининг куйиб кўмирга айланган юрагини пенюнасининг ўртасига ёпиштирди ва бу махлуқнинг ўлдирилишини она, ота шафқатини татиб кўрмаган бир боғир кўли билан амалга ошишини тилади. Ана шу айиқ энди ўлдирилишдан кўрқиб, неча йилдан бери овулнинг йигитларини, хусусан, етим ўғил болаларни битта-битта бўғиб, нобуд қиларди. Кимдир ўлдирилмаган бирор ҳафта ўтмасди. Бу девнинг хуружидан овул борган сари яқкалана бошлаганди. Энди қишлоқда бирор йигит, бирор соғлом бола қолмаган эди.

* * *

Бундан йигирма йил аввал бу овулга олислардан, Чиннинг ичкарасидан ёлғиз бир аёл келганди. Исми Туркон Хотун эди. Бу аёл бошидан жуда оғир кунларни ўтказган эди. Эрини, болаларини Чин қароқчилари бурдалаб ташлаганди. Бир ўзи сарсон-саргардон юрганида Қоратоғ ёнбағрида сўнгги фарзандини туққан эди. Ана шу ўғил фарзандини бир бургут олиб қочган экан. Кўп юрган, қанча азоб-уқубатларни бошидан кечирган бу аёл ҳам ўтмишдан, ҳам келажакдан хабар берарди. Туркон Хотун бургут учуриб кетган ўғлининг омон эканлигига, заифлашган турк-татар наслининг бир кун келиб ана шу бола туфайли яна кўпайишига, дунёнинг ҳар томонида томир отишига ишонарди. Бунинг учун эрталаб учган қушларга дон сочар, уяларига чўп-хаслар ташлар, тонг чоғи чиқаётган Куёшдан, тунлари Ойдан, юлдузлардан ўғлини сўраб-суриштирарди. Овул аҳли бу аёлнинг авлиёлигига ишонардилар. Кўп яшади. Бир кеча ойдинда уни Ойга қараб икки кўлини чўзганича қотиб, ўлиб қолган тарзда топишди. Овулдан олисдаги бир теракнинг тағига кўмишди. Энди негадир

оқ айиқ шу теракнинг тагида ин қурибди. Қўрққанидан ҳеч ким аёл қабрини зиёрат қилгани боролмасди.

Алпарслон бу ҳангомани тинглаганидан сўнг газабланиб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Чодирита кириб олди. Анча вақтгача уйқуси келмади. Эрталабга яқин тушига Туркон Хотун кирди. У Алпарслонга қараб тўғри юриб келибди. Йигитнинг кўксини очиб ҳилолга ўхшаган холни кўрсатибди. Алпарслон унинг ўғли эканини исботловчи ягона далил шу хол эди. Уни ёқасидан тортибди, силжитибди:

— Уйғон!.. Ер юзи сени ва ўғилларингни кутяпти... Оламга қон бер, жон бер... Юргин ва бошқаларни орқангдан эрташтиргин...

Алпарслон босинқираб уйғонди. Ҳанку ҳали уйқуда эди. Оҳиста хотинининг манглайдан ўпди. Туриб, болгасини белига илди. Чўқморини елкасига олди. Пичоғини камарига қистирди, чодирдан чиқди. Овул атрофини айланиб келмоқчи эди. Анча вақт айланиб юрди. Уюлиб ётган қорнинг қимирлаганини кўрди. Сергакланди. Бир оқ айиқ унга қип-қизил кўзлари билан тикилиб турарди. Орқага тисарилди. Атрофга қулоқ солди. Ҳар тарафга кўз югуртириб чиқди. Бироз ўйланиб турди-да, қаддини ростлади. Шидлат билан қор уюмига ташланди. Ҳаммаёқ талотўп бўлиб кетди.

Энди қордан ошпоқ кўпиклар сачрар, буг кўтариларди. Орқа оёқларида тикка турган айиқ бошига тушган болта зарбидан ерга ағдарилди. У билан бирга терак ҳам қулаб тушганди. Алп яна сахрамоқчи бўлган айиқнинг кекирдагига узун пичоғини санчди, суғуриб, яна санчди. Ниҳоят, жонивор қулади. Алп бироз нафасини ростлади. Дам олди. Кейин айиқ терисини шилди. Бу орада ўзи ҳам жароҳатланганди. Яраларига қор босди. Қонини тўхтатди. Пўстинни орқалаб, овулга қайтди.

Алпнинг баҳодирлигини эшитган овулдошлари уни ўраб олишди. Ўлдирилган айиқнинг манглайида қора доғи бор эди. Бу белгидан неча йиллардан бери овулнинг энг жасур ёшларини бурдалаб ташлаган, кенг қирларни уларга танту тор қилган шу айиқ қиёфасига кирган девнинг пўстини экани маълум бўлди. Улар бу айиқни ким ўлдирса, юртга ҳоким бўлишини ҳам яхши билишарди...

Овулнинг пири Алпнинг қўлидан ушлади. Уни айиқнинг инига етаклади. Бу ер Туркон Хотуннинг қабри бўлгани учун муқаддас жой ҳисобланарди. Айиқнинг дастидан бу қабрни зиёрат қилгани келишолмасди. Қария Туркон Хотун Алпарслоннинг онаси эканини тахмин қиларди. Улар ағдарилган теракнинг тўнкасига ўтиришди. Ботаётган қуёшга илтижо қилдилар. Пир шу теракнинг тагига қўмилган ва кўпдан бери зиёрат қилинмаган Туркон ҳақида гапириб берди. Йигит кечаси кўрган тушини айтди. Энди барча сир ошкор бўлганди. Алпарслоннинг Туркон Хотуннинг ўғли эканига шубҳа қолмаганди. Қария Алпарслоннинг пешонасидан ўпиб:

— Энди сенинг ёнингда қиладиган ишим қолмади, — деди.

Қуёш аллақачон боған, атрофни қоронғулик қоплаганди. Алп ўтирган дарахт тўнкаси кўтарила бошлади. У қаддини ростларкан, аста-секин ёруғликка айланиб борарди. Теракнинг шохи айрисиди ўтирган Арслон ҳанг-манг бўлиб қолганди. Дарахт бутунлай тикка тургач, нурдан ясалган устун ҳолига келди. Бир сесканди, томирлари ердан ажралди, осмонга кўтарила бошлади. Буни кўриб шошиб қолган Алп қўлини кимдир қисаётганини сездди. Ёнига қаради. Кеча тушида кўрган онаси эди. Дарахт зулмат қўйнида учиб борар, осмонда юлдуз мисол из қолдириб жанубга қараб сузаётганди. Бир пайтлар ернинг энг кучли паҳлавони бўлган Алпарслон энди осмони фалакда Асад буржигига ўхшаб кетди. Қоп-қора булутлар ичидан, порлоқ юлдузлар орасидан нур таратиб парвоз қиларди. Ниҳоят, дарахт танаси Ҳимолай тизмасидаги Хон Тангри тоғининг чўққисиди муаллақ туриб қолди. Шу аснода тун шарқдан юз кўрсата бошлаган Буюк Тангрининг, Қуёшнинг ҳузурда, қора чодирнинг этакларини судраганича дунёнинг бошқа бир томонига чекина бошлади. Шу пайтгача, сукут сақлаб турган Туркон Хотун ўнг қўли билан Алпнинг кўзларини уч бор силади. Йигит назаридан масофа тўсиқлари ўчди. У дунёнинг бир қисмини — Осиё ва Аврупони, Африканинг шимолий қисмини кўра бошлади. Туркон Хотун ол либосга бурканганди, ошпоқ сочларининг бир қисми елкаси узра ёйилиб турарди. Иккинчи қисми бошига

турмакланган сочдай ёниб турган гулханга ўхшарди. Она чап қўлини Арслоннинг елкасига қўйган, ўнг қўлини осмонга кўтариб, олисларга ишора қиларди. Тонгнинг оқ пушти пардаси сирғалиб тушган сари тиниқлашиб бораётган самога сукунат чўқарди. Шамол тинган, булутлар қилт этмайди. Арслоннинг юраги тўхтаган, кўзлари очилганди. Туркон Хотун оҳиста, ширин овозда хитоб қилди:

— Болам! Эй Турк фарзанди! Бошингни кўтар, кўкрагингни кер, атрофингга гурур билан қара! Оёбинг остида ястаниб ётган шу кенг дунёнинг ҳокими сенсан, сенинг наслингдир. Бу оламнинг энг буюк қаҳрамонлари, жаҳонгирлари сендан туғиладилар...

Ҳамиша тириш ва излан, доимо ахтар ва юксал! Одил ва раҳмдил бўл! Кўрқитишдан, даҳшат солишдан йироқ бўл, мурувватли бўлишга ҳаракат қил!

Туркон Хотуннинг бу сўзларини тингларкан, Алпарслон кўз илғамас кенгликларга ўзгача бир гурур, завқу шавқ билан тикилди. Кейин тиз чўкиб, онасининг қўлларини ўпди. Шу пайт дарахт қимирлади, бир силкинди-да, осмони фалакка кўтарилди ва шимолга қараб парвоз қила бошлади.

Оқ айиқ ўлдирилган жойга келгач, терак танаси ерга қайтиб тушди. Худди шу аснода Туркон Хотуннинг сиймоси ҳам сўнган бир олов мисол ғойиб бўлди.

Алпарслон қишлоққа қайтганда бутун овул аҳли майдонга тўпланганди. Қизлар рақс тушиб кўшиқ айтишарди. Алпнинг шу тонг дунёга келган тўнғич ўғли шарафига байрам бошланганди. Арслонни гўдаклигида олиб қочган бургутга тақлид қилиб, унинг ўғлининг исмини “Тўғрул” қўйишди. Туркий қавмлар шу тариха гафлат уйқусидан уйғониб, коинотга ёйилдилар.

*Будапешт,
1334 (1918) йил, 12 март.*

*Туркчадан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.*

